

Colecția *E*Go

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 3
P.O. BOX 266, 6600, Iași, ROMÂNIA
Copyright © 1998 by POLIROM Co S.A. Iași,
pentru prezenta ediție

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale :
CĂLINESCU, MATEI
Amintiri în dialog / Matei Călinescu, Ion Vianu –
Ediția a II-a – Iași: Polirom, 1998
368 p. ; 22.5 cm – (Ego, Memorii)
ISBN: 973-683-083-7

I. Vianu, Ion

CIP: 859.0-94

Printed in ROMANIA

MATEI CĂLINESCU
ION VIANU

AMINTIRI ÎN DIALOG

Ediția a II-a

POLIROM
Iași, 1998

Miron Chiraleu
in memoriam

Prefață la ediția a doua

În 1995, autorii *Amintirilor în dialog* (scrise între 1991-92 și publicate în 1994) s-au gândit să continue corespondența lor memorialistică spre a povesti mai în amănunt anii lor de exil – începînd din 1973, în cazul lui Matei Călinescu, și din 1977, în cazul lui Ion Vianu. Noul volum urma să se intituleze *Scrisori despre exil*. Dar primele două capitole, „Itaca” de Matei Călinescu și „Itaca, Sciția?” de Ion Vianu, s-au dovedit a fi mai degrabă epilogul natural al *Amintirilor în dialog* decît începutul unei noi cărți: ele descriu întoarcerea, *nostos*-ul, experiența revenirii temporare în țara pierdută, și nu spun mai nimic despre exilul propriu-zis. Două alte capitole, scrise tot în 1995 și rămase neterminate, ne-au convins că nu sîntem încă pregătiți să scriem despre anii de exil. Am început însă să ne gîndim la o a doua ediție a *Amintirilor în dialog*, completată cu cele două capitole ale *nostos*-ului, care apăruseră între timp în *Viața românească*, la invitația regretatului nostru prieten Cezar Baltag. Alte adaosuri, între care scrisoarea lui Ion Vianu intitulată „Cel ce nu s-a predat”, au drept punct de plecare mărturii recente despre ultimii ani de viață ai celui căruia îi este dedicată cartea noastră: Miron Chiraleu. N-am făcut decît modificări minime în textul ediției întîi spre a corecta anume erori faprice, false memorii sau greșeli de tipar.

M.C. și I.V., martie 1998

AMINTIRI ÎN DIALOG

Notă introductivă

Amintiri în dialog e o carte de memorii întreșesute sau un dialog autobiografic, a cărui idee s-a născut în primăvara anului 1991, în corespondența dintre Matei Călinescu și Ion Vianu. Cel dintâi i-a sugerat celui de-al doilea acest proiect memorialistic comun și Ion Vianu a acceptat și s-a oferit să scrie el primul capitol, „Copilăria unui psihiatru”, Matei Călinescu a răspuns prin „Copilăria, Arcadia”. Capitolele 3 și 4, în care caracterul dialogic al cărții devine și mai evident, au fost scrise în ultimele luni ale anului 1991. Restul volumului, și anume capitolele 5-10, au fost scrise în cursul anului 1992.

Cititorii acestor duble memorii vor găsi în ele puține amănunte din viața intimă a autorilor. Aceștia și-au propus să reconstituie, mai mult ca pe niște teme de meditație decît ca pe niște evocări autobiografice propriu-zise, împrejurările personale și sociale în care – și împotriva cărora – s-au format și au trăit în România comunistă pentru ca, în deceniul al 8-lea, la distanță de cinci ani, s-o pornească pe drumul exilului. Paginile care urmează – cît de reprezentative pentru generația pierdută și risipită prin lume din care autorii lor fac parte? – năzuiesc să arunce puțină lumină asupra uneia din perioadele cele mai sumbre și mai greu de înțeles din istoria României. *Amintiri în dialog* e o carte care s-a născut ea însăși dintr-o nevoie de înțelegere: căci după ruinarea comunismului, autorilor li s-a părut că propriul lor trecut ar trebui adus la lumină pentru a nu se afunda în apele tulburi ale incompreensibilului. De unde acest dialog.

M.C. și I.V., decembrie 1992

Capitolul 1

COPILĂRIA UNUI PSIHIATRU

În ziua de 3 septembrie 1991, pe la 9 seara, am primit un telefon de la vara mea Sandy, din America. Mi-a spus că Monica murise în aceeași dimineață. Nu trecuseră decît trei luni de cînd o văzusem la Chicago în casa pe care o locuia după ce bărbatul ei, Mon, murise, în 1974, într-un accident de avion. (Înainte ocupaseră o casă enormă, vecină, în cartierul acela rezistențial – Oak Park –, cu cea a unui mare șef al Mafiei.)

Boala Monicăi a fost ceva imens, asemănător cu viața ei. După ce trăise ca văduvă vreo nouă ani în tristețea mereu ponderată de prezența celor nouă copii ai ei, dar mai ales marcată de lipsa prezenței covârșitoare a lui Mon, se îmbolnăvisese de un cancer uterin. A început calvarul: o operație, chimioterapie, complicații ale chimioterapiei (fibroza plămînilor, insuficiență cardiacă)... Toate astea în timp ce continua, cu întreruperi datorate spitalizărilor, să-și exercite activitatea de psihiatru într-un serviciu public, cu un program extrem de încărcat.

Cînd i-am făcut prima vizită la Chicago, în 1984, era în același timp foarte bolnavă și plină de energie. Totul era pentru ea prilej de reacție și îngrijorare: familia fiind numeroasă (cei nouă copii, verii mei, începuseră la rîndul lor să aibă copii), mereu se întîmpla ceva: schimbări de slujbă, căsătorii, divorțuri, boli – și cîte altele. Monica era cu adevărat maternă: trebuia să ia poziție față de orice și percepea amenințarea – totdeauna posibilă. Nimic nu îi era indiferent, nimic străin.

În 1988 m-am întors la Chicago – de data asta cu Ioana; între timp i se întîmplaseră lucruri teribile: inima ei, distrusă de chimioterapie, cedase și făcuse, într-o noapte, un edem pulmonar acut, fiind foarte aproape de moarte; dar își revenise cu o surprinzătoare iuțeală. Reluase lucrul, perfect lucidă că moartea nu era departe, dar parcă infinitatea timpului ținea cu ea și dragostea de viață nu îngăduia melancolia.

Comunicarea epistolară între noi nu era ușoară, pentru că Monica nu ar fi conceput să scrie cărți poștale; scrisorile ei erau adevărate capitole ale unui roman fluviu, o saga a familiei sale care își propunea să înregistreze cu minuție acele evenimente succesive: nașteri, căsătorii, divorțuri, succese și insuccese profesionale, boli... De aceea treceau uneori luni de zile, aproape un an fără să ne dăm unul altuia de veste. Așa se face că, pe la începutul

lui 1991, am aflat (îi telefonam cînd și cînd duminica după masă) că boala ei se înrăutățise; o răpusesse: nu mai cobora din pat. Atunci m-am hotărît să trec din nou oceanul și, după o cursă prin America ce a rămas pentru mine și Ioana (și probabil va rămîne pînă la sfîrșit) voiajul vieții noastre, am aterizat, în acel început de iunie, la Chicago.

Sandy ne rezervase o cameră într-un hotel din Oak Park. Explorînd în prima seară împrejurimile, am văzut, peste drum de locul nostru de popas, o casă mare, bine luminată și am descoperit că era un *funeral parlor* – o casă a morților, așa cum sînt în America. Am știut că este o anticipare a unui eveniment care avea să se producă foarte curînd.

Am stat două zile pline la Chicago și în acest timp am fost de cinci ori să o văd Monica. Nu se mai ridica, aproape, din pat. Avea o infirmieră care o îngrijea fără întreruperi. Slăbise enorm și se-măna uimitor cu tatăl ei, bunicul meu: nasul acvilin al Irimestilor, tenul alb, pergamentos, presărat cu pete senile, o anumită intensitate suferindă a privirii pe care o cunoșteam atît de bine în familia noastră.

Cred că Grigg-ii sînt, după obiceiurile americane, o familie unită. Însă după criteriile noastre est-europene se văd puțin între ei, așa că vizita noastră (al cărei scop: ultima despărțire, era vădit) a dat o anumită solemnitate și a făcut ca în acele zile să se peregrineze copiii, nepoții și unicul strănepot al familiei, un copil de un an. Era în acea *foire* umană, în acea succesiune de generații, în acel du-te-vino mișcarea unei spițe a cărei menire, în optica fantastă a acelor zile, a mea, nu putea fi alta decît să prolifereze (nu spusese odată Mon, văzînd acea roire – copiii erau încă mici – *lots of proteins* – o grămadă de proteine?). Era ceva extraordinar de liniștitor în această izbucnire de viață – și nu reușeam să-mi lămuresc mie însumi pricina unei astfel de emoții calmante. De unde venea simțămîntul de liniște atunci cînd mă găseam în fața unei mari bolnave – și atîta lume se agita în jur? Mi-a trebuit cîtăva vreme să înțeleg că viața abundentă, vijelioasă, dacă nu nimicea, cel puțin făcea foarte relativă Moartea. De ce să-ți mai fie teamă de dispariție, de neant, dacă din om se poate propaga cu atîta vigoare fluxul de nestăvilit al înmulțirii? Ajunsesem la Chicago cu încredințarea că voi trăi momente foarte penibile și primeam o lecție de vitalitate, eu, omul ajuns în pragul bătrîneții, temîndu-mă de decadentă, o lecție pe care, știu acuma sigur, nu o voi uita niciodată.

În zilele acelea Monica mi-a povestit o întîmplare biologică, patologică și metafizică pe care de asemenea nu o voi uita. Pe cînd, cu cîteva luni mai devreme, se găsea în spital și era foarte prost tratată pentru insuficiența ei cardiacă de un doctor nepriceput, i s-a făcut rău. Dintr-o dată au dispărut din raza vederii spitalul cu toți cei ce se găseau în el, pomii de afară, cerul, lumina zilei: și s-a

găsit într-un loc care nu mai era spațiu, într-o lumină care nu mai era lumină, stăpînită de o tristețe care nu mai era tristețe, de o suferință care nu mai era durere; o stare care dura în afară de timp, așa că o secundă părea o lună și un an o zi. (Mai târziu a aflat de la cei ce o îngrijiseră că rămăsese într-un fel de prostrație cam de dimineață pînă seara.) Apoi se produsese o bruscă schimbare, un fel de clipire, și revenirea: timpul, lumina, pomii, spitalul, surorile. Pentru mine, vedenia Monicăi era o mărturie mai mult a vitalității ei cu totul neobișnuite: o adevărată excursie pe tărîmul de dincolo din care a putut să se întoarcă pentru că încă mai voia să trăiască (după ce m-am întors în Elveția i-am telefonat și mi-a spus: „Mai am un motiv să trăiesc, să te mai văd o dată”); nu accepta sau nu putea să moară pentru că și de data aceea îi rămăsese ceva *deosebit de însemnat* de trăit aici. Într-un mod nelămurit pentru mine la început, apoi din ce în ce mai clar în lunile care au urmat, iubirea ei de viață s-a articulat cu fantastica înțelegere pe care o avea, dincolo de orice cunoaștere rațională, pentru sufletul copilului. Așa am ajuns la o amintire mai precisă (întărită prin discuțiile avute cu ea în acele zile) a relațiilor mele de copil cu adolescența, apoi tînăra femeie care fusese ea în anii dinaintea plecării, de prin 1937, cînd încep să am amintiri (sînt născut la 15 aprilie 1934), și pînă în 1948, cînd au emigrat în Italia, apoi în Statele Unite. Am reușit să reconstitui (dar, din pudoare, nu am vorbit cu ea despre asta) pasiunea pe care o avusesem pentru Monica pe vremea cînd eram copil; deși știu că era un amor în care eu eram dator, pentru că ea era aceea care dădea mai mult dintre noi doi. În familia Irimescu, familia mamei mele, dintre cele două surori mama era considerată cea frumoasă – Monica avea „picioare groase”. Eu eram primul copil din generația aceea, cucerirea inimii mele căpăta astfel un fel de însemnătate simbolică: cine avea să aibă acces la inima mea urma să fie norocos; eram un *puer* prin excelență – copilul divin prin care venea în lume ceva ce avea intensitatea unei mîntuiri. Lucrul nu pare nici absurd, nici exagerat, dacă se ia în considerație cît de apăsători fuseseră anii dinainte pentru Irimești, din cauza bolii bunicului meu: suferise de o formă extrem de gravă de melancolie hipochondriacă în urma căreia – deoarece nu mai mînce aproape nimic, fiind sigur că are un cancer – ajunsese extrem de slab, cu adevărat muribund. Îl văzuseră o serie de specialiști reputați, între alții și celebrul Norden, în Germania, care nu putuseră face nimic; în cele din urmă venise și vindecarea, spontan, ca prin minune, și își reluase activitatea cu o notă de moderație față de trecut: bătrînețea se apropia. Atmosfera în casa părintească a celor două surori – mama și Monica – era atît de grea încît mai întîi căsătoria precoce (avea optsprezece ani) a celei dintîi, apoi nașterea mea au apărut ca elementele unei adevărate salvări.

(Povestind toate acestea în scris, acum, îmi dau seama cât de săracă, de insuficientă a fost psihanaliza mea – poate că au fost prea scurți anii, cinci, de psihanaliză, dar am impresia că ar fi putut dura o infinitate dacă nu aş fi fost în vara aceea la Chicago s-o văd pe Monica, aproape agonizând; atunci s-a dezvoltat fulgerător în mine ceea ce nu se putuse cristaliza nici într-o viață de introspecție, nici într-un lustru de psihanaliză; și ar trebui poate să adaug că cea mai bună analiză e *însuși scrisul*, pentru că nicio dată mai bine ca în acest moment, când scriu aceste rânduri nu am înțeles că apariția mea pe acest pământ în acel an 1934 a fost ca un semn de mîntuire pentru o familie atît de încercată; și că eu nu am nici un merit în afară de a fi fost un semnal că viața se va propaga, că nu va rămîne împotmolită în apele putrede ale melancoliei. Mai tîrziu Monica a adus pe lume nouă copii pentru a dovedi același lucru, dar semnalul l-a dat mama născîndu-mă pe mine.)

Și tot în anul acela tatăl meu publica o operă de căpetenie, *Eстетica*; era inițiat în francmasonerie, un act de viață care aspira să fie o întemeiere, un început, o rază de lumină străpungînd întunericul primordial; de aci și numele meu, Ion, în amintirea Teologului, „fiul luminii”, pe ale cărui urme aveam să merg, cincizeci de ani mai tîrziu, la Patmos, contemplînd peștera unde vocile țîșnind de sub piatră îi spuseră cuvintele Apocalipsului pe care el le-a dictat apoi învățăcelului Prohoros.

Dacă încerc să pun lucrurile astea cap la cap îmi dau seama că de la naștere am fost investit cu un soi de răspundere covîrșitoare, greu de suportat pentru copilul care eram. Această așteptare *prea mare* a fost hotărîtoare pentru începutul vieții mele și a exercitat o influență ambiguă, și bună și rea, mai tîrziu. Bună, pentru că m-a împins mereu înainte; rea, pentru că sușul mi-a părut cîteodată prea abrupt.

Aveam patru sau cinci ani (era în 1938 sau 1939?) cînd, în casa bunicilor mei de la Sinaia (unde veneam vara, înainte să cumpere părinții mei „Zamora”), am avut un vis, primul vis de care îmi amintesc. Se făcea că eram într-o poiană, culcat pe spate, și priveam cerul, de un albastru pătrunzător, așa cum nu vezi decît la munte, vara (asemenea ceruri nu mai există azi decît la mari înălțimi, pe vremea mea erau și la Sinaia). Deodată, dintr-un punct al orizontului a apărut o pasăre albă, mare, care cu un zbor calm și puternic a străbătut bolta cerească de la un capăt la altul. Zborul acela, *prea calm, prea puternic, albeața aceea nefirească* m-au umplut de o asemenea groază că am început să plîng și m-am trezit urlînd, așa încît părinții mei au apărut la creștetul patului să mă liniștească. Printre sughițuri le-am povestit visul; mama a încercat să mă liniștească spunîndu-mi: „Dar o pasăre albă e un semn bun”; pe mine însă nimic nu mă putea liniști pe loc și mi-era foarte greu să

cred că putea fi ceva bun în zborul acela inevitabil, în albeața aceea orbitoare a păsării.

Mult timp am acordat aceluia vis o semnificație mistică: era primul meu contact cu Sfântul Duh, cu o realitate transcendentă insuportabilă prin însăși intensitatea ei. Rilke, în prima *Elegie duineză*, a spus că îngerii sînt teribili și îmi amintesc cît de puternic am fost surprins cînd, adolescent, am descoperit versurile: *Wer, wenn ich schreie, h rte mich denn aus der Engel/Ordnungen? und gesetz selbst, es nähme/einer mich plötzlich ans Herz: ich verginge von seinem/stärkeren Dasein. Denn das Schöne ist nichts/als des Schrecklichen Anfang, den wir noch grade ertragen/und wir bewundern es so, weil es gelassen verschmäht/zu zerstören. Ein jeder Engel ist schrecklich.* Este același arhetip: Frumosul (în visul meu: cerul albastru, pasărea albă) este începutul groazei, conține groaza, așă cum sămînța conține fructul.

Vreau să fac aici o paranteză: eu am avut doi psihanalisti. Cel dint ii nu mi-a convenit deloc, nu ne iubeam; după doi ani ne-am despărțit și am continuat cu un altul lucrul început. Când am povestiti celui dint ii visul primordial, pe care îl consider comoara mea, nu am obținut de la el dec t o ridicare din spr ncene, o încrun-tare. Pe al doilea îl iubeam; dar în privința visului cu pasărea el nu a reușit mai mult dec t cel dint ii; mi-a dat o explicație clasică, în spiritul unei pure scolastici freudiene: pasărea, mi-a sugerat el, este falusul patern care mă despice, mă castrează; de unde teama de nedescris care m-a cuprins în noaptea aceea. Pe măsură ce trece timpul și încerc să restabilesc continuitatea conștientului acolo unde altădată a fost inconștientul meu original de copil, sînt tot mai puțin încredințat că a avut dreptate. Schemele psihanalizei nu au dec t o valoare de orientare, foarte generală. Pentru a descrie un om (dacă o asemenea operație e posibilă) e nevoie de o continuă suplețe în interpretare, de o individualizare de care nu e în stare dec t cel în cauză. La urma urmelor, singura psihanaliză valabilă nu e dec t autoanaliza cu toate riscurile de eroare pe care le comportă; numai ea,  ntreprinderea eroică de cunoaștere de sine ferește de grosolănia schemelor, împinge pe ins cu un pas înainte în riscanta operație de autodefinire.  ntins pe canapeaua analitică ca pe un pat de tortură, subiectul nu descoperă, în contact cu analistul său, dec t un adevăr: *absoluta, iremediabila lui singu-r tate.*

Și cum aș putea compara, așă cum mă învăță teoria transferului, relația cu analistul cu aceea pe care am avut-o cu tatăl meu? Cu acea legătură intimă, asociativă, sociabilă prin definiție, pe care am întemeiat apoi (prin contrast adesea, dacă nu prin asemănare) toate legăturile cu putința cu oamenii pe care i-am  nt lnit? Pe canapeaua lui Marcel (psihanalistul meu cel de pe urmă, cel bun) strigam: „Sînt singur, sînt singur!”. Și am auzit vocea lui gravă

spunînd: „Singurătatea este condiția omului adult!”. Poate că învățătura cea mai adîncă pe care mi-a putut-o da el tocmai aceasta a fost: ești singur.

Și în vara aceea, la Sinaia, în camera din casa bunicilor mei tot asta descopeream: mă aflam confruntat cu ceva care mă depășea cu totul, mult mai tare decît mine și față de care nimic și nimeni nu putea să-mi fie de ajutor – decît trezirea dintr-un univers în altul. Poate că asta înseamnă Sacrul: descoperirea și teroarea propriei tale solitudini. Și cînd ne resemnăm cu asta devenim adulți.

În anii care au urmat visului acela de vară a apărut în mine un fel de blîndețe, de parcă aș fi vrut să împac cruzimea Universului care-mi fusese revelată. În anul dinaintea intrării mele la școală mama a spus într-o zi: „Ai să fii cel mai deștept copil din clasa ta, ai să iei premiul întîi!”. „Nu, am răspuns, nu vreau să iau premiul întîi ca să nu fac să plîngă alt copil care l-ar dori!” Dar aici trebuie să povestesc un alt lucru; părinții mei (Monica și-a adus aminte de asta cînd am vorbit la Oak Park) se minunau pentru că aveam numai cinci ani cînd am început să citesc ziarele (o patimă care nu m-a părăsit niciodată). S-a născut astfel pe socoteala mea un fel de legendă: că eram de o precocitate intelectuală extraordinară. Trebuia cu orice preț să fiu mîntuitorul familiei mele! Melancoliile alor mei, numai eu puteam să le vindec: am devenit vraciul întregii familii – un destin pe care alte surprinzătoare întîmplări aveau să-l întărească.

În mine s-a dezvoltat de atunci un fel de șiretenie grație căreia reușeam – sau nădăjduiam să reușesc – să mă sustrag puterilor „magice” care mi se atribuiau. Stratagema cea mai eficace era să mă sustrag de la luptă. Ani mai tîrziu, în cursul analizei, am visat că eram copil, că asistam la propria mea copilărie. Eram mic și foarte brun (ca într-o fotografie din copilărie, făcută de mama, pe care o păstrez încă). În pas de defilare, treceam prin fața învățătorului meu, dimineața, cînd se deschidea școala. Deodată, toți se așezau în poziție de atac; singur eu refuzam și prezentam arma „pentru onor” spunînd pe nemțește: „Ich will grüssen, nicht schiessen”, adică „Vreau să salut, nu să trag”. Cortegiul lua sfîrșit. Nu mai rămînea în fața școlii nici un copil, în afară de mine. Mama spunea: „Ar fi trebuit să ne dăm seama: era prea vioi, mai bine nu-l dădeam la școală anul acesta”.

Cum să explic incongruența aparentă a visului? Pentru că eram vioi trebuia să fiu dat mai tîrziu la școală? Apoi era oare un semn de vioiciune să refuzi să tragi cu arma? Și în tradiția oniromantică populară și în tehnica psihanalitică visul este deseori de interpretat pe dos. Poate că remarca mamei suna așa: e prea mic, prea înpoiă, prea slab, să-l mai ținem un an acasă înainte să-l dăm la școală. Și aceasta era de fapt dorința mea.

Însă, de cînd am amintiri, îmi mai aduc aminte ceva: tendinței mele „blînde” i se potriveau o alta care a fost foarte curînd recunoscută de cei din preajmă ca aparținînd caracterului. Astrologia a jucat un anumit rol în viața mea (voi mai vorbi despre asta) și foarte curînd am aflat că sînt născut în zodia berbecului, zodia agresivității primare, a spiritului de foc nepotolit, a energiilor elementare, a mîniilor nestăpînite. La un moment dat nu mi-a fost greu să înțeleg că în ființa mea există o anumită fisură, ca și cum aș fi fost constituit din două materii diferite, neomogene. O parte era sfială, meditație, înclinare sau chiar vie dorință de înțelepciune, vocație de-a fi un sfătuitor al celor ce mă înconjurau. Dar alături de aceste dispoziții senine, de voința unei puteri calme, cumpătate, nu rareori se iveau, opunîndu-i-se, ciocotul unei ființe primitive și profund nerăbdătoare. Aceste treceri de la o stare la alta au surprins adeseori pe cei din preajmă și m-au derutat chiar și pe mine. Cu timpul, am ajuns la un fel de îndemînare care mă făcea să manevrez bruştele cotituri umorale în favoarea mea; dar nu întotdeauna ele m-au slujit și mi-am creat chiar o reputație de om incomod. Însă dacă stau să mă gîndesc am fost mai degrabă avantajat, ca și cum aș fi fost proprietarul unui fenomen complex, stăpînul a două dimensiuni, alergătorul pe o distanță foarte lungă, adevărat maraton al vieții, în care ești condamnat să-ți schimbi cadențele și ritmurile. Totuși niciodată nu m-a părăsit un anumit sentiment: acela că trebuie să ajut pe cei ce se află la nevoie în preajma mea imediată – o serie de întîmplări ulterioare primei mele copilării m-au împins mai departe în această direcție și au hrănit dorința dintru început.

Cînd aveam vreo șase ani am început să simt că în casă se întîmplau lucruri grave. Nu am amintiri precise și în această privință sînt obligat la reconstituiri, puțin în felul unui arheolog – și urmele „materiale” sînt, de fapt, foarte puține. Una din acestea are și ea un caracter puțin oniric, deși se referă la o realitate pe care a putut-o simți toată lumea pe un întins teritoriu în acea noapte de 9 noiembrie 1940: marele cutremur de pămînt. Mă găseam în pătuțul meu, mutat în camera de culcare a părinților. (Sora mea era abia născută, plîngea noaptea și, ca să nu fiu deranjat, fusesem luat sub directa lor oblăduire.) M-am trezit din somnul greu al mijlocului acelei nopți, smuls din culcuș de tatăl meu. Lumea întregă se clătina, nesigură pe bazele ei. Din mulțimea de zgomote, un fel de simfonie domestică metamorfozată în apoteoză a ororii – mobile alunecînd prin cameră, obiecte căzînd și făcîndu-se țândări, grohăitul sinistru al materiei cuprinse de convulsii – rețin unul singur care pentru mine avea o individualitate: ralu gîtuit al tatălui meu, în așteptarea morții... Cînd, după cîteva secunde, pămîntul s-a liniștit și ne-am refugiat la parter, deoarece totul putea să reînceapă în fiecare clipă, sora mea Măriuca, care avea numai două

luni, avea părul alb de moloz. Am început să telefonăm și să aflăm pe rînd nenorocirile întîmplate (de pildă căderea „Carltonului”), dar și că toți cei apropiați erau bine sănătoși. Îmi amintesc că atunci tatăl meu a avut brusc o izbucnire de care mi-a fost foarte frică. A spus: „Ne pedepsește Dumnezeu pentru păcatele noastre!”. Și de-abia în acea clipă mi-am dat seama ce lucru grav se întîmplase. Dar care erau crimele atît de apăsătoare pentru care noi fuseserăm cît pe-acî să murim? Tata nu dăduse nici un amănunt, prin urmare orice putea fi bănuît. Cred că în noaptea aceea a pătruns în conștiința mea convingerea, într-un fel credința, că există în lume un Rău misterios, mai vast decît îl putem cuprinde, prea puternic pentru a fi stăpînit și pentru care trebuie să avem un mare respect și, totodată, o mare teamă. Îmi amintesc că aș fi vrut atunci să fac ceva, să am o inițiativă pentru a îndepărta răul, dar m-am simțit deodată așa cum eram – mic și neputincios în a îndepărta cutremurul de oriunde ar fi venit.

Cam în acea perioadă chiar m-am îmbolnăvit de o nevroză infantilă. Simțeam nevoia să blestem. Nu spuneam nimic cu voce tare, era numai glasul meu interior care pronunța afurisenia. Ea se adresa cu precumpănire celor care îmi erau dragi; aș putea spune că era o probă de iubire ca cineva – rude apropiate, oameni din casă, prieteni – să cadă sub povara blestemului meu. Aveam mustrări de cuget, așa că trebuia să mărturisesc – mamei, Monicăi – că blestemasem. Pe atunci nu existau la București psihiatri de copii sau psihanalisti (dacă vor fi fost, nu-i știam noi). Nu țin minte decît că m-a tratat... mama. Într-un mod foarte simplu: mi-a spus că nu trebuia să-mi fie frică și că astea erau niște „prostii”. În lunile următoare am „blestemat” tot mai puțin și în curînd nevroza nu mai era decît o amintire. Poate că îmi însușisem profunda revoltă a tatălui meu în anul acela, 1940, an în care, în marginea unor legiuri rasiale, era cît pe-acî să fie scos de la Universitate, anul prăbușirii României celei vechi, al intrării nemților în țară, al dictaturii legionare, al asasinatelor unor oameni mari ai țării, printre care și Iorga...

În anul acela am intrat la școală. Destul de ciudat pentru o familie în care sentimentele antigermane erau vii, am fost înscris la Sfîntul Iosif, școala din umbra arhiepiscopiei romano-catolice, într-atît era pesemne de puternică admirația printre ai noștri pentru educația nemțească. Școala era departe de casă, așa că în fiecare dimineață eram dus pînă acolo de tata care mergea în mod ritual să-și bea șvarțul la Nestor. Pe cît învășasem de repede să citesc, singur sau cu părinții mei, pe atît mi-a fost de greu să deprind scrisul la școală. Scriam cu stînga și am continuat să o fac în primele zile la Sf. Iosif. Într-o zi *bruderul*-învățător mi-a tras o lovitură puternică cu rigla peste degete și de atunci am scris cu

dreapta, dar sigur în paguba caligrafiei și a acurateții, paginile mele devenind pline de pete, în cea mai totală dezordine.

Mania mea pentru ziare continua. Citeam *Universul* și o revistă ilustrată nemțească, *Signal*, ce cunoștea o ediție în limba română. Ascultam împreună cu mama și tata radio BBC pe franțuzește și îmi amintesc ziua aceea de vară din 1943 când s-a anunțat capitularea Italiei. Plîngînd de bucurie – atît eram de politizat – am prevestit părinților mei, puțin mirați și îngrijorați de atîta precocitate, sfîrșitul războiului și victoria aliaților.

Vara următoare, 1944, a fost una din cele mai vii perioade din viața mea. Îndeobște, am observat, nu-mi convin decît revoluțiile, sfîrșiturile de eră: nu sînt treaz decît în crepuscul sau în bătaia tunurilor. În luna aprilie a acelui an a fost pentru prima dată bombardat serios Bucureștiul de către anglo-americani; ore întregi am stat împreună cu toți ai mei și cu vecinii în șanțul din spatele casei: femeile își făceau cruce și plîngeau, auzeam exploziile bombelor și vedeam fumul incendiilor de la Gara de Nord și de aiurea, în timp ce pe cerul acelei zile calme de primăvară zburătăceau felurite lucruri ridicate de suflul deflagrațiilor – îmi amintesc de o coadă rotată de curcan care se legăna deasupra noastră, ca un dragon. Cînd, noaptea tîrziu, fugeam cu mașina din București, am văzut de pe măgura de la Săftica cerul roșu: orașul ardea.

Am stat la Zamora din mai pînă la sfîrșitul lui septembrie; am trăit ca pe o beție debaclul armatelor germane, mi se pare, în ignoranța totală a dezastrului ce ni se pregătea (un mare învățămînt al istoriei fiecărui om este optimismul lui funciar și aproape beat: nu vede decît binele ce rezultă din îndepărtarea vreunui lucru malefic – de pildă o dictatură – dar refuză pur și simplu să vadă primejdiile, chiar și atunci cînd amenințarea e directă). În 25 sau 26 august am ieșit pe șoseaua națională și am văzut trupele germane arătînd cu totul altfel decît veniseră, ferchezuite: acum erau numai niște cete de nenorociți, cu picioarele goale, cu hainele rupte, fugind în camioanele încă murdare de noroaiele Rusiei. Cîteva ceasuri mai tîrziu soseau rușii, care arătau așa cum îmi închipuiam sau ne povestise învățătorul nostru despre tătari: călări, însoțiți de căruțe trase de cai, și de soldățeoaie – tinere femei voinice cu lațe blonde.

În toamna acelui an am intrat la liceu. În timpul probei scrise de română, puțin timp după ce se anunțase subiectul compunerii, ușa s-a deschis și o doamnă vădit epuizată a intrat ținînd sau tîrînd de mînă un băiat cu părul roșu: „Iertați-l, domnule profesor, a spus ea celui care ne supraveghea, am pierdut tramvaiul”. „Ar trebui să te dau afară, dar am să te primesc totuși, a spus atunci supraveghetorul; ești un băiat rău, nu ai să faci nimic în viață... dar cum te cheamă?” „Pintilie Lucian”, a răspuns nenorocitul.

Am să povestesc odată în ce împrejurări curioase am rupt orice fel de relații cu prietenul meu din copilărie (aș putea să spun de pe acum că nu am înțeles niciodată de ce). Ruptura a ajuns atât de profundă încît, întîlnindu-ne odată nas în nas în holul unui cinematograf din Lausanne, ne-am făcut că nu ne vedem. Prietenia e unul din sentimentele cele mai fragile dintre cele pe care le generează relația umană; un nimic, o simplă boare poate să o distrugă pe veci fără să înțelegi măcar ce s-a întîmplat. Iubirea sexuală, amorul este, prin comparație, un monstru de rezistență și de lipsă de susceptibilitate. Gîndește-te cîte lucruri se întîmplă unei perechi sexuale: cîte lovituri teribile, perverse sau pur și simplu dure, necruțătoare se petrec, pricinuind acumularea resentimentelor, a urei chiar; uneori se produce ruptura; dar de multe ori nu e decît o pură aparență, ca în filmul lui Bergman *Scene din viața conjugală*, unde divorțul nu suprimă nici violența pasiunii, nici dorința de răzbunare, agresivitatea. Poate că frumusețea prieteniei stă în gingășia ei deosebită, ca o floare pe care o briză ceva mai puternică poate s-o vestejească sau s-o usuce.

Întorcîndu-mă la primii ani de liceu, îmi aduc aminte de o întîmplare caraghioasă care, povestită aicea, ar putea părea nesemnificativă, dar pe care o voi spune-o totuși pentru că e destul de tipică pentru mine, cel de totdeauna. Profesorul nostru de matematici ne ceruse să modelăm dintr-un cartof o figură geometrică, operație care, după părerea lui, avea să ne lămurească asupra nu știu căror proprietăți ale volumului în cauză. Aproape toți băieții veniseră a doua zi cu niște cartofi perfect tăiați, reprezentînd cu rigoare figura cercetată. Eu mă mulțumisem s-o decupez aproximativ, cu ajutorul unui cuțit cam bont, așa încît dacă proprietatea putea fi demonstrată cu ușurință iar curiozitatea sau intelectul nu aveau de ce să se plîngă actul meu putea fi considerat ca pur dispreț față de cel care propusese exercițiul. Și nu mai știu nici azi dacă în această oribilă mîzgileală în relief fusese precumpănitoare comoditatea, o anumită dorință de-a rîde de profesorul meu sau iubirea filosofică pentru esențe.

Cam în acea vreme, primăvara lui 1946, am început să simt în interiorul meu (fără, după cîte îmi aduc aminte, să las să se vadă ceva în afară) un sentiment care mă revolta și pe care nu puteam în nici un fel să-l stăpînesc: o vie antipatie pentru tatăl meu, care, prin efectul logicii sentimentale, se lega de o adevărată pasiune pentru mama. Eram gelos, dar în același timp foarte nemulțumit de mine de-a mă simți așa. Lupta între cele două tendințe contradictorii s-a dat timp de mai multe luni. Apoi totul s-a isprăvit într-o duminică dimineța, cînd mă aflu în camera părinților mei (ei ieșiseră împreună în oraș). Îmi aduc aminte că stăteam în fața unui scrin, aparținînd mamei, pe care se găseau bijuterii, fotografii de familie, mici amintiri. Fixînd cu privirea aceste nimicuri semni-

ficative am simțit deodată că sentimentul meu se inversează – ca printr-un fel de tumbă mentală în care homunculul interior era repus în mod acrobatic în picioare: simțisem cum pătrunde în mine o afecțiune calmă, respectuoasă, admirativă pentru tata, în timp ce mama ocupa dintr-o dată un loc mai puțin însemnat în inima mea iar lupta interioară se stingea. Nu numai că nu mai eram pradă conflictului devastator, dar în mine se născuse o stăpînire de sine, o seninătate care îmi făcea viața posibilă; mă ajuta să mă îndrept spre noi orizonturi.

Trebuie să fi fost în același an, 1946, cînd tatăl meu a acceptat să plece ca ambasador în Iugoslavia. Era un plan al regimului care tocmai se instala sub protecția tunurilor rusești, acela de-a trimite o serie de intelectuali în afara țării, de-a-i exila fără a-și înstrăina totuși serviciile lor. Am petrecut deci douăzeci de luni (aprilie 1946– decembrie 1947) în afara României. Douăzeci de luni par o perioadă foarte scurtă, dar pentru mine au însemnat mai mult decît o eră, pentru că în acele luni am devenit dintr-un copil – un adolescent. Mă simțeam străbătut de puteri nemăsurate, pe care eram cu greu capabil să le stăpînesc. Urmăream, anxios, în fața oglinzii, cum se schimbau trăsăturile feței mele, care parcă se luau la întrecere, astfel că într-o zi nasul, în alta bărbia căpătau dimensiuni surprinzătoare. În grădina casei noastre – reședința ambasadorului – fusese instalat un hamac între doi copaci, în care petreceam lungi clipe într-un del de langoare androgenă, citind, în special cărți de istorie. Mă pregăteam pentru examene particulare de liceu românesc cu cîțiva profesori sîrbi, mai ales pentru partea științifică, în timp ce părinții mei îmi serveau de preparatori pentru partea umanistă. Dimineața, înainte să plece la ambasadă, tata îmi preda o lecție de latină. Prin forța lucrurilor, neavînd prieteni în societatea aceea care îmi era străină, devenisem singuratec. Sora mea, Măriuca, era în alt ev al existenței, un copil mic, în timp ce eu pluteam între pruncie și bărbăție fără să mă pot încă ancora. Părinții mei erau și ei într-o situație ciudată: mama, încă foarte tînără și plină de iluzii, dovedea o mare capacitate de-a se bucura și găsea, fără nici o îndoială, o plăcere reală în acea existență mondenă, cu cocktailuri și baluri, într-o lume pe care nu o cunoscuse deloc, lumea puțin vanitoasă și fals epicureană a diplomației; tatăl meu, dimpotrivă, se plictisea – dar poate că ar fi putut suporta destul de bine plictiseala dacă nu ar fi fost atît de tulburat de evoluția evenimentelor politice. Erau tot mai multe semne că rușii înțelegeau să pună stăpînire și să-și impună legea lor de fier peste acea parte din Europa ce le revenise după război. În 1945-46 oame-nii erau în plină gîndire-dorință (*wishful thinking*): la București intelectuali credeau că Occidentul nu avea să ne părăsească și că – cel mult – avea să vină în țările astea „un fel de socialism”. Pare atît de ciudat azi că oroarea nu putea fi prevăzută, dar e oare cu

putință să anticipezi muntele de suferințe individuale și colective pe care trebuie să-l urci, gîfîiala insuportabilă a martiriului? Totuși, pe măsură ce timpul înainta, semnele deveneau tot mai îngrijorătoare. Tata simțea asta și se găsea, cred, într-o adevărată criză de identitate, atît de greu de suferit cînd ai cincizeci de ani. Era extrem de nervos și de bizar. Singurul lucru bun în viața lui de atunci era acela că, meseria de diplomat nefiind cronofagă, dispunea de timp. După ce îmi dădea lecția matinală de latină pleca la ambasadă unde se închidea în biroul lui și începea să scrie: o carte care a apărut mult mai tîrziu, despre Metaforă. Paginile urmau altor pagini; bănuiesc că trăia un fel de dulce, dar în fond străbătută de neliniști anestezie prin Creație, oucidere a Timpului, pe care în general n-o putem ignora dacă vrem să înțelegem cum se fac multe, foarte multe opere.

Pe la începutul lui 1947 lucrurile deveniseră foarte limpezi: dezastrul nu mai putea fi evitat pentru România. Trebuia să fugi din țară sau trebuia să accepți să trăiești în sclavia ce se pregătea, care era în bună parte așezată.

Planurile noastre deveneau, cu fiecare zi care trecea, mai limpezi, dar din păcate nu mai determinate. Cum ne aflam într-o țară comunistă (și chiar mai comunizată în acel moment decît era România) nu putea fi vorba decît de o fugă în sensul cel mai literal. Nu puteam, firește, fugi toți patru în același timp. Părinții mei au hotărît atunci să mă trimită, ca pe o avangardă, în Elveția și m-au înscris într-o școală bună la Pully, lîngă Lausanne: Collège Jaccard. Așa am ajuns eu, într-o zi a aceluia septembrie 1947, pe malul lacului Léman, întinderea radioasă de apă cu sclipiri de oglindă care avea să ocupe în viața mea un loc atît de însemnat.

Toamna aceea petrecută pe malul lacului (nesfîrșit de frumoasă și de melancolică, cu cerul din ce în ce mai palid, cu frunza de viță care ruginea – Pully nu era încă aria rezidențială *chic* pe care am găsit-o după douăzeci de ani cînd m-am întors acolo, ci în bună măsură încă un sat viticol), toamna aceea a fost unul din cele mai grele anotimpuri ale vieții mele de pînă atunci și de după aceea. Pentru întîia oară mă despărțeam de ai mei și mă găseam în mijlocul unor adolescenți duri, reci și foarte deosebiți de mine. Erau mulți englezi și americani, cîțiva băieți de origine germană pe care părinții îi expediaseră din Germania hitleristă și care, acum, după încheierea războiului, rămăseseră aici fie ca să-și încheie studiile, fie pentru că părinții lor dispăruseră în vîltoare și soții Jaccard se angajaseră să-i scoată la liman. Ei erau foarte practici și sportivi, eu distrat, cu nasul în cărți și deloc dotat pentru football. Mă simțeam apropiat doar de un negru abisinian, Gianni, un băiat care era extrem de preocupat de fete, pierdea o mulțime de bani la cărți și învăța prost: nu aveau aproape nimic în comun cu el, în afara faptului esențial că ne simțeam minoritari – și asta ne apropia

teribil. Eram foarte slab la matematici, dar excelent la franceză, în care scriam compuneri pe douăzeci de pagini, închipuind peregrinările prin Europa (Europa anilor aceia, vlăguită de război și bîntuită de stafia comunismului) ale unui copil de diplomat. Sîmbăta mă duceam singur la cinematograful, la cîte o comedie americană. Lausanne era încă un tîrg aproape rural: țărani veneau cu șareta să-și vîndă poamele în piața Riponne.

Nu știam însă dramele ce se petreceau acasă, la Belgrad.

În noiembrie avusese loc în România o remaniere de guvern, de fapt preludiul preluării absolute, de către comuniști, a puterii: Ana Pauker, temuta creatură a Cominternului, devenise ministru de externe. Era clar că Regele nu avea să mai rămînă multă vreme pe tron. La minister se schimba tot personalul. Ambasadorii aveau să fie înlocuiți și ei. Reîntors în țară, tatăl meu avea poate să fie arestat... Planul de fugă trebuia accelerat.

Într-o zi m-am trezit cu un telefon de la mama: își anunța sosirea la Lausanne pentru sfîrșitul săptămîinii. Nu eram prea bine lămurit de rostul acelei vizite. Cît de uimit am fost, ducîndu-mă să le primesc la gară, de schimbarea mamei, însoțită de Măriuca! Ființa aceea atît de veselă devenise umbra ei însăși, chinuită. Le-am condus la Hôtel de la Paix unde, închizînd ușa și cu o voce scăzută, mama mi-a spus planul. Nu aveam să ne mai întoarcem – nici în Iugoslavia, nici în România. Trebuia să-l aducem pe tata, dar asta nu era deloc ușor pentru că serviciile secrete ale celor două țări conlucrau și, dacă iugoslavii ar fi aflat de intențiile noastre, le-ar fi transmis Anei Pauker care ar fi provocat rechemarea lui în țară – și fuga ar fi fost compromisă. Părinții mei imaginaseră atunci un plan cam naiv: de la Lausanne mama urma să telefoneze la Belgrad pentru a spune că e grav bolnavă; tata ar fi anunțat autoritățile locale și ar fi luat urgent trenul către Elveția. Ne-am fi găsit în sfîrșit, reuniți și refugiați.

Punîndu-mă la curent cu acest proiect întrucîtva rocambolesc, mama se simțea tot mai rău, ca și cum s-ar fi legat să împlinească boala ei imaginară și curat diplomatică. Din zi în zi starea ei se înrăutățea: avea bătăi de inimă, amețeli, o senzație penibilă de gheară în piept. Îmi mărturisea că îi era frică de moarte, îmi cerea ajutorul. Eu aș fi vrut să chem doctorul, dar ea se împotriva. Simțeam cum toată răspunderea e a mea, eram covîrșit de asta, dar de fapt senzația nu era nouă: de mult, aproape de cînd mă născusem, mi se dăduse de înțeles că eu trebuia să-i salvez, că apariția mea pe lume fusese pentru ei o mîntuire. Din nou mi se dădea să joc acest rol, din nou eram acel *puer* de la care era așteptat totul.

Sosi și ziua convenită între părinți. La telefon, mama spuse cu o voce alterată care nu mai era comedie, că e bolnavă, rugîndu-l pe

tata să vină. Dar replica lui nu mai corespundea cu scenariul inițial: cu o voce foarte dură el ne porunci să ne întoarcem imediat la Belgrad.

Înțelegeam că ceva foarte grav se întâmplase: nu puteam decît să ascultăm apelul tatei, deși – cred că-mi amintesc bine – un moment mama s-a gîndit să rămînem în Elveția, pentru a sili evenimentele să ia o altă întorsătură; din nou simțeam că mama făcea apel la mine, la capacitatea pe care trebuia să o am de a dezlega nodurile cele mai încurcate, de a para loviturile perverse ale soartei. Povara care apăsa pe umerii mei era în același timp dulce și de nesuferit: să potolesc anxietățile mamei, să fiu destul de tare pentru a reuși acolo unde tatăl meu nu izbutise. Aș fi dorit atît de mult – poate pentru că în mine clocoteau violența, impulsivitatea – să găsesc tonul bun al vocii pentru a consola, apăsarea dulce a mîinii pentru a mîngîia, privirea care să inspire speranță. Dar ajungeau toate acestea cu adevărat? Întrebarea mă frămînta în timp ce-mi făceam bagajele pentru a părăsi colegiul. Mama veni să anunțe doamnei Jaccard că mă retrag și nu ascunse pricina; aceasta se arătă foarte impresionată de nenorocirea noastră și se oferi ca, în schimbul unei sume relativ modeste, să asigure educația mea pînă la bacalaureat. După aceea, dacă într-un fel sau altul nu aveam să-mi regăsesc părinții, puteam să-mi continui studiile la universitate ca acei tineri germani care își pierduseră familia și își asigurau existența și studiile slujind ca supraveghetori în școală. E nevoie să mai spun că nici eu nici mama nu eram în stare să acceptăm un asemenea proiect? Plecarăm deci spre Belgrad; planul de exil nu atîrnase destul de greu.

Două zile mai tîrziu eram acasă și aflam de la tata ce se întâmplase în lipsa noastră: doi securiști, la bordul unui avion oficial românesc (dar bineînțeles cu știrea autorităților iugoslave, consimțitoare), se prezentaseră la locuința consilierului de ambasadă, Georgescu, și-l arestaseră, ducîndu-l în țară. Tata simțise acest fapt ca un fel de aluzie sinistră; se simțea cu totul în puterea lor, a „ăstora” (de cîte ori aveam să aud de „ăștia”, desemnînd străinul total, cel de care nu te poți apropia, chipul însuși al necruțării). Nu trecură mai mult de cîteva zile și sosi ordinul de rechemare în țară; misiunea diplomatică a tatei, acea aventură oarecum absurdă, lua sfîrșit într-un moment de confuzie generală.

La București, un oraș în care vechiul regim murea de cușitele asasinilor, îmi regăsis școala și vechii mei colegi. Într-o după-amiază – era penultima zi a anului și fusesem la cinematograful cu un prieten – m-am întors acasă și i-am găsit pe ai mei pradă unei emoții extraordinare: regele abdicase, țara fusese proclamată republică populară; nimic nu mai putea de-acum încolo să împiedice înstăpînirea comunismului. Churchill rostise cu puține luni înainte, la Fulton, discursul în care vorbise despre cortina de fier care împărțea în

două Europa; dar în acea seară și în multele mii de seri care au urmat, noi am simțit un greu capac de fontă care se așezase peste capetele și conștiințele noastre.

Tatăl meu era atît de preocupat, de nenorocit și de îngrijorat, încît, cîteva zile mai tîrziu, se decisese să facă un gest care îi va fi părut și lui, desigur, disperat: se duse să facă o vizită ambasadorului Franței la București. Această simplă acțiune ar fi fost poate suficientă să provoace arestarea lui; printr-o minune lucrul, se pare, nu s-a aflat. Mai tîrziu ne-a povestit că îl întrebasese pe ambasador: „Și acum ce se va întîmpla?”. Diplomatul părea însă foarte liniștit; era sigur că țările astea nu vor putea rezista, că ele se vor prăbuși economic în scurt timp și că democrația se va întoarce. A prezice viitorul, prin urmare, nu însemna a anunța cu exactitate faptele ce vor urma – căci atunci profeția ar fi la îndemîna tuturor. A prezice înseamnă a anunța *timpul* cînd se va produce o anumită întîmplare. Pentru ambasador, falimentul regimului era o chestiune de ani; și nu e deloc un amănunt să confunzi anii cu deceniile.

*

În anii în care noi ne găseam în Iugoslavia, se întîmplaseră lucruri importante în viața Monicăi. Ca studentă în medicină, începînd din 1940, continuase, cu un fel de devotament exasperat, să se ocupe de părinții ei care îmbătrîneau (mama ei, bunica mea, petrecea de altfel luni de zile la moșie, la vie, și grijile casei cădeau în spinarea Monicăi). În toamna lui 1946 cunoscui un om care jucă în familia ei – a noastră – rolul străinului, al celui care aduce cu el fatalitatea și schimbarea. Mon – Emanuel Neuman, din părinți evrei ruși – venise în țară în timpul Revoluției, cînd avea numai cîteva luni: mama lui îl scăpase în Nistrul aproape înghețat pe care îl treceau ca să fugă de bolșevici, într-o noapte. În vremea cînd l-a cunoscut Monica era un om înalt, bine făcut, care vorbea bine și făcea proiecte grandioase; voia să emigreze în America și să aibă nouă copii. Bărbatul acesta puternic, violent, diferit de lumea în care ne născusem și în care gravitasem, o fascina pe Monica. Într-o noapte de noiembrie (bunicii mei, oameni bătrîni, se culcau la ore mici) către dimineață – era o ploaie teribilă – ușa casei se deschise și pătrunseră Mon și Monica șiroind de apă, cu încălțămîntea înglodată; Monica spuse, arătînd către omul înalt: „Iată pe soțul meu!”.

Nunta se făcu după foarte puțină vreme. Fu și prilejul unei întîmplări neobișnuite, cum nici nu am mai auzit. Lenica, sora bunicului, o femeie de șaptezeci și ceva de ani, fermecătoare ca o marchiză, veni la ceremonie (pe atunci se mai făceau, cîteodată, cununiiile sau botezurile acasă), se simți rău, se întinse pe canapeaua din salon și muri. Mi s-a părut întotdeauna a fi propriu familiei mele (dar desigur că e numai o fantasmă și că pretutindeni

e la fel) acest amestec al festivității cu drama, al veselului și sinistrului.

Timpul se grăbea. Era o vreme când cel ce voia să plece nu mai trebuia să pregete, cel care se întorsese nu mai avea scăpare. Pe la începutul lui 1948 Mon și Monica, deja însărcinată, plecau, cu o bursă aranjată de bunicul meu, la Institutul Forlanini din Roma. Un an mai târziu ajungeau în Statele Unite.

Eu mă schimbasesm, dar nu în bine. Devenisem dintr-o dată un băiat cam inform sufletește: citeam puțin, învățam mediocru și petreceam mult timp în fața unui aparat de radio, ascultînd muzică ușoară. Au fost multe luni în care parcă nu-mi mai îngăduiam să mai simt ceva. Apoi, în toamnă, am schimbat clasa, am intrat în contact cu alți băieți, am deschis ochii asupra unora pe care îi cunoșteam de mult, dar îi vedeam, înainte, altfel. Dintr-o dată lumea îmi apărea din nou interesantă, multiformă, ciudată cîteodată. Am învățat să iubesc muzica clasică și îmi închipuiam, ca și prietenii mei, că sînt filosof. Era o perioadă îngrozitoare. În familiile noastre o mulțime de oameni erau arestați, ideologia și îndoctrinarea se revărsau necruțător asupra-ne. Dar aveam paisprezece-cincisprezece ani și cu asta învingeam orice piedică (adolescenței mele îi voi rezerva alte pagini).

Cam pe vremea aceea am început să mă simt mai legat de un băiat din clasă care a devenit mai târziu chirurg – Mihai Condoiu. Lui, îmi amintesc, i-am spus într-o zi că aș vrea să mă fac psihiatru. Ideea că eu trebuie să devin doctor era a familiei; de multe ori mi se amintise că cei doi bunici ai mei fuseseră medici și asta suna pentru mine ca o sugestie. Dar cu Condoiu ajungeam să fac un proiect mai coerent; și dacă mă gîndesc cum a putut să se nască el în capul meu, atunci nu pot decît să răspund că îi găsesc o singură obîrșie posibilă: sublimarea dorinței de-a veni în ajutor celor apropiați mie – aflați într-o stare de adîncă încercare psihologică și morală; acestei strîmtorări sufletești, *angustia*, eu îi atribuiau nu numai caracterul suferinței, ci și o fantastică profunzime, un farmec neîntrecut; de pe atunci nebunia se învăluia pentru mine în vestmintele misterului și ale frumuseții. Mai târziu, adolescent sau tînăr, am făcut experiențe intelectuale și de viață care m-au împins către alte planuri de viață și de carieră; dar meseria pe care pînă la urmă mi-am ales-o a fost tot cea de psihiatru, ca și cum ceea ce trăisem în copilărie ar fi continuat să mă influențeze cu putere dincolo de hazardurile și de capriciile unui destin ale cărui linii diriguitoare se fixaseră pentru totdeauna în zilele acelea însoțite și fremătătoare ale prunciei mele.

Capitolul 2

COPILĂRIA, ARCADIA

Odată ca niciodată am fost un fir de praf omenesc, exaltat de imensitatea spațiilor mute ale universului, și totodată un copil calm, etern, aproape plictisit de immortalitatea sa zeiască. Beatitudinea înfiorată pe care mi-o provoca gândul infinității lumii în contrast cu propria mea micime și neînsemnătate, întărită de senzația concomitentă și atât de firească a nemuririi, mi-o amintesc foarte limpede în legătură cu verile petrecute la țară, la Dîrvari, în județul Mehedinți, unde mama avea ceva pământ, o bucată din fosta moșie a bunicului meu Ștefan Vulcănescu, boier din Craiova. Această moșie fusese împărțită la moartea bunicului, survenită înainte de primul război mondial, între cei zece copii ai săi și văduva sa Elena Vulcănescu.

La Dîrvari am mers aproape în fiecare vară, și înainte de război, și-n timpul lui, și după, pînă în 1946, cînd elev în clasa a 2-a de liceu (aveam 12 ani), am aflat că părinții mei făceau eforturi legale disperate să doneze pămîntul statului spre a ieși din categoria socială a dușmanilor de clasă ai noului regim. Proprietatea mamei era de sub 50 de hectare, deci nu făcuse parte dintre moșiile expropriabile; iar cum mama nu se ocupa personal de cultivarea pămîntului de la Dîrvari – care fusese dintotdeauna în grija unui unchi al meu, Valeriu Vulcănescu – ea nu intra propriu-zis nici în categoria chiaburilor; în fapt era însă considerată și moșier și chiabur, o combinație dintre cele mai nenorocite. La începutul lui 1947 donația a fost în cele din urmă primită – după complicații birocratice kafkiene – dar vina mamei de-a fi fost și moșier și chiabur bineînțeles nu s-a șters, după cum nu s-a șters, pentru mine, pata unei origini sociale dintre cele mai nesănătoase. (De fapt această pată apărea și dispărea după cum diversele servicii de cadre găseau sau pierdeau dosarul meu: sistemul birocratic comunist din România era departe de a funcționa perfect și mulțumită neglijenței, incompetenței și lenei reprezentanților lui am putut, bunăoară, intra la facultate, de unde originea mea socială m-ar fi exclus.)

Să fi avut șase ani cînd, îmi amintesc, îmi plăcea să stau întins pe spate, în serile de vară după cină, pe masa din curtea conacului de la Dîrvari, sau într-un hamac agățat între doi nuci, privind prin spărturile boltei de frunze întunecate cerul înstelat. Mama îmi vorbea – cred că citea sau recitea pe vremea aceea, poate pentru

a mă instrui pe mine, *La grande féerie* de Maurice Maeterlinck – despre planete, stele, galaxii, nebuloase, ani-lumină, infinit. Culcat pe spate, privind stelele pîlpîitoare, mă cuprindea un fel de bucurie corporală explozivă, dublată parcă de-o conștiință fericită că, în raport cu acele sclipiri reci și îndepărtate, poate ireale (icoanele unor stele stinse de mult), eu nu însemnam nimic, mica mea existență n-avea nici o semnificație, eram fără semnificație, eram, un amestec de pură uimire și de înfiorare speriată în fața infinității străine a universului. În tăcerea aceea înaltă, amețitoare, absolută auzeam parcă bătăile repezi ale inimii mele minuscule, vibrații electrizate ale unei gămălii de ac. Experiența, repetată de cîteva ori, avea, în intensitatea ei, așa cum mi-o reimaginez acum, un indubitabil caracter extatic: uimirea de-a fi, sentimentul liberator de-a fi fără semnificație – dar și fără moarte. Căci nu mă pot împiedica acum – din perspectiva conștiinței mele acute a morții – să interpretez acea experiență și ca pe-o experiență a imortalității, a eternității, unul din efectele miraculoasei vitalități de copil.

O altă fațetă a acestei vitalități era o puternică sexualitate secretă. Ca toate lucrurile importante din viața mea de copil, inclusiv experiențele mele extatice, pornirile mele erotice nu puteau fi dezvăluite, aveam sentimentul că ele trebuie ținute cu orice preț sub pecetea tainei, învăluite în tăcere, păstrate cît mai departe de cuvînt, ca niște posesiuni prețioase și, în sens propriu, inefabile. Cuvîntul – limbajul articulat – aparținea unei alte lumi, lumea socială externă, cu ritualurile ei incompreensibile, cu interdicțiile și poruncile ei arbitrare, cu caracterul ei intransigent, *neiertător*.

Dar cuvîntul, în mod misterios, avea și o altă natură, jucăușă, deschisă, fictivă: din el se puteau naște astfel lumile fascinante ale basmelor, cu fireștile lor transformări magice, cu miraculosul lor aproape banal, cu neliniștile lor mereu ținute în frîu de știința că se vor sfîrși cu bine, cu senzația finală, anticipată cu înfiorată certitudine, a ordinii restabilite în eternitate. Oricum, conștiința individualității mele se dezvolta nu – sau nu direct – în legătură cu ambiguitățile cuvîntului, cu severitățile lui practice sau seducțiile lui ficționale, ci cu lucruri care erau cu totul în afara cuvîntului, nespuse sau de nespus. Secretul genera și-un fel de culpabilitate în care începeam să mă recunosc cum te recunoști într-o oglindă. Desigur, nimeni nu-mi spusese vreodată că plăcerile mele solitare nocturne ar fi fost neîngăduite iar, pe de altă parte, singurul motiv de a le socoti rușinoase era împrejurarea că le țineam ascunse, că nu puteam concepe dezvăluirea lor.

Fapt e că pe la cinci-șase ani – țin minte cu perfectă claritate – seara, în pat, mă prefăceam a fi adormit și – uneori după interminabile așteptări pînditoare – trăgeam cu ochiul cînd se dezbrăca guvernanta noastră, o nemțoaică tînără care refuzase să ocupe una din camerele de serviciu din subsolul casei noastre bucureștene de

pe Bulevardul Mărăști 23, și care astfel dormea într-un pat instalat în camera mea, mai încăpătoare decît cea alăturată a sorii mele. Sîinii ei mari, revărsați, albi, întrezăriți pentru cîteva clipe în lumina scăzută a veiozei de lîngă patul ei, erau pentru mine un spectacol fascinant, vederea lor îmi dădea o plăcere vertiginosă, care aproape că-mi tăia respirația. După ce-și trăgea pe ea cămașa de noapte și se vîra în așternut, stingînd mica veioză, așteptam în culmea excitației să adoarmă. Cînd răsufierea îi devenea egală, adîncă, închideam ochii, lăsîndu-mi închipuirea să se umple de sîinii ei enormi, de legănarea lor leneșă: erau minute de plăcere din ce în ce mai intensă, pe care încercam să le prelungesc cît puteam, dar care se terminau deodată, totdeauna prea repede, într-un soi de leșin.

Dimineața, cînd mă trezeam, nu-mi mai aduceam aminte nimic. Era zi, mă simțeam proaspăt, *altul*, plin de energie, limpede și înzestrat cu sensul unei puteri aproape magice. Săream din pat cu trupul pătruns de-o fericire fără pricină, covîrșitoare, o fericire care se măcina încet, neștiut, de-a lungul zilei, cu activitățile și golurile ei. Eul meu diurn – spre deosebire de cel nocturn, secret, ascuns – mă împingea să fac tot felul de lucruri dacă nu publice, atunci vizibile, audibile: singur sau cu alții inventam cuvinte absurde și rîdeam (foloseam așa-numita limbă „păsărească” în care fiecare silabă era dublată de-o silabă începînd cu consoana „p” și urmată de vocala din silaba precedentă), făceam în camera mea construcții din cuburi de lemn colorate, desenam (copiam în peniță, cu tuș, imagini dintr-o ediție veche franțuzească a celor *O mie și una de nopți*, care fusese dăruită tatălui meu cînd era copil de către Hortensia Papadat-Bengescu, prietenă cu mama lui, Elena Burileanu*), mergeam la plimbare în parcul Herăstrău („Luna Bucureștilor”) cu patinele cu roate, alteori cu bicicleta, alteori cu lăptoasa și frumoasa noastră cățea albă Saint Bernard, Lora, mă tăvăleam prin iarbă, mă cățăram prin arbori, jucam, cu alți copii din cartier, fotbal cu minge de cîrpă pe un maidan (de mingi de cauciuc în acea vreme de război sau de mizerie postbelică nici vorbă), iar cînd era vreme urîță jucam, prin case, pe mese lăcuite din sufragerii, fotbal cu nasturi, mă luam la harță cu alți băieți și mă băteam (eram destul de bătăuș) și, dincolo sau dincoace de toate acestea și de altele, mă plectiseam. Era o plectiseală curioasă, un aspect, de fapt, al imortalității de care vorbeam adineaori, o plectiseală aș zice *zeiască*, o stare din care porneau toate și la care se întorceau toate, o stare de *dinainte* și de *după*, o eternitate din care se nășteau toate și-n care se dizolvau toate, fără urmă. Era o plectiseală luminoasă, permanentă – poate din pricina acestei permanențe încăpățînate timpul devenea o iluzie și trecea fără ca de fapt să treacă. Era o

* Mai tîrziu am dăruit acest exemplar sorii tale cînd împlinea treisprezece sau paisprezece ani.

plictiseală neîntreruptă, de care însă îmi dădeam seama doar câteodată, așa cum mi se întâmpla să împietresc spre a privi, în bătaia unei raze de soare strecurate prin oblonul coborît, în mijlocul verilor toride, jocul măruntelor fire de praf din aer, în mod obișnuit invizibile: ca și ele, infinitezimale planete și galaxii rotindu-se și căzînd în golul fără margini care se căsca în mijlocul camerei mele, plictiseala era, chiar și cînd n-o simțeam, chiar și cînd uitam de ea. Era, și putea pune oricînd stăpînire pe mine, ca o ușoară, mătăsoasă apăsare asupra ființei, chinuitoare doar prin infinita, imperturbabila ei delicatețe.

Sora mea, Ina (de fapt Marina Cristina, dar îi spuneam cu toții Ina, cum își spusese ea însăși cînd învăța să vorbească), era cu doi ani mai mică decît mine și nu mă jucam aproape niciodată cu ea. De-a lungul copilăriei, relațiile dintre noi au fost încordate și nu rareori ajungeam să ne certăm și să ne păruim din te miri ce, spre mîhnirea mamei care se străduia să ne împace și pînă la urmă se înfuria pe mine – eram doar mai mare, trebuia să fiu mai înțelegător – și mă pedepsea. (Pedepsele ei, uneori fizice, o palmă care-mi ardea obrazul, o ureche dureros răsucită, mă făceau să plîng, dar îmi și produceau o anumită plăcere, căci știam că avea să le regrete curînd și că, făcîndu-i-se milă de mine, avea să izbucnească ea însăși în plîns și să mă îmbrățișeze, făcîndu-mi reproșuri și totodată cerîndu-mi iertare; aceste îmbrățișări fierbinți, necontrolate, cu gust de lacrimi aveau pentru mine o savoare secretă.)

Banală rivalitate între un frate mai mare, temător că va fi deplasat din centrul unei afecțiuni de care se bucurase singur vreme de doi ani, și-o soră mai mică, plăpîndă, dar voluntară, care-și cerea viguros partea ei din atenția părintească? Ciocnire între caractere și temperamente diferite? Eu totuși țineam foarte mult la sora mea și uneori eram aproape îndrăgostit de ea, de frumusețea ei delicată și ușor asimetrică, de privirea ei limpede, de imaginea ei fragedă pe care, peste cîțiva ani (cînd ea avea, cred, unsprezece sau doisprezece ani), a surprins-o în mîndria ei timidă și vulnerabilă pictorița Magdalena Rădulescu într-un desen inspirat, pe care-l revăd de la o vreme aproape anual în apartamentul ei din Neuilly, unde a izbutit să refacă puțin din atmosfera casei copilăriei și adolescenței noastre din Mărăști 23.

Spre sfîrșitul lui august 1944, eram la Dîrvari, într-o după-amiază fierbinte arzînd fără foc, într-o liniște albă, în care toate încremeniseră parcă, în afară de mine, care alergam de colo pînă colo, scormoneam, stîrneam praful, chinuiam vitele culcate în umbra rară a salcîmilor, intram în grajd să mă joc cu vițeei, să le dau să lingă sare, îmi făceam de lucru pe lingă mașina nefolosită, ruginită, de tăiat coceni verzi de porumb pentru vaci: așa mi-am zdrobit într-o zi degetul arătător de la mîna dreaptă. Era o căldură uscată de început de toamnă și eu zbieam cu mîna prinsă între roțile

dințate ale mașinii de tocat coceni. Zbieram deși nu simțeam nici o durere, uimit mai mult decît speriat să-mi văd mîna strivită (care parcă nici nu era a mea), privind șuvoiul de sînge care se prelingea încet peste îmbucătura roților dințate, confundîndu-se aproape cu roșul mineral al ruginei. O clipă fusesem numai auz: orbit parcă, sau forțat în chip straniu să închid ochii, la zgomotul oaselor sparte, zgomot de vreascuri uscate peste care pășești într-o pădure într-un anotimp secetos. Trosnet sec, val de praf alb, imaginar, în ochi. M-am trezit brusc strigînd, gemînd, urlînd ca și cînd aș fi vrut să mă sperii pe mine însumi, să întîmpin durerea încă absentă, dar ineluctabilă. În tot acest timp n-am simțit însă nimic. La strigătele mele a venit mama alergînd. M-am potolit pe loc, am rămas nemișcat, tăcut, cu mîna dreaptă în roțile dințate (una mare, cealaltă mai mică), uimit, nedumerit și într-un fel curios. Ea a împins înapoi roțile, și pentru că mîna mi-era lipită de una din ele, ca s-o facă să se desprindă, mi-a izbit-o scurt și m-a îmbrîncit: vîrfurile degetului arătător s-a desprins și a căzut în iarba uscată, prăfuită, celelalte falange, în zig-zagul aproape geometric în care fuseseră zdrobite de angrenaj, erau înecate în sînge, care picura repede pe jos. Mîna mi-era bleagă, inertă, străină și-am început să scîncesc încet, fără să știu de ce. Într-un fel sau altul am ajuns în casă, și mă văd cu mîna rănită muiată într-un lighean cu ceai de mușețel cald. Tremuram tot și continuam să mă smiorcăi deși durerea nu se înfipsea încă în degetul terciuit: dar era pe-aproape, o simțeam dîndu-mi tîrcoale. Între timp se trimisese în sat după o pereche de cai – noi n-aveam cai la Dîrvari spre imensa mea părere de rău, căci iubeam caii; cînd se ivea vreo nevoie tocmeam pe unul din chirigiii satului. Curînd am plecat la Cujmir, locul cel mai apropiat unde se găsea un dispensar. Pe drum, în trăsura legănătoare, durerea a început să-mi scurme mîna rănită – dar amintirea e îndepărtată, abstractă. La fel de abstractă și de palidă e amintirea cabinetului medical în care, la o lumină slabă de bec prăfuit sau poate de lampă cu gaz (căci între timp se înnoptase), un doctor stîngaci și stînjenit mi-a tăiat degetul cu niște foarfeci chirurgicale mari și strîmbe, fără anestezie – toate anestezicele, spunea el, erau pentru răniții de război, pe front sau în spitalele militare. Această operație grosolană, care-mi lăsase un ciot de deget cu un os descoperit, a fost mai tîrziu corectată la București, la Spitalul Colțea, unde am fost adormit cu eter. În timpul intervenției pe viu, țineam strîns în mîna mea stîngă mîna mamei, așezată pe un scaun lîngă masa de operație, și mă uitam gemînd în ochii ei gravi, imobili, privind în gol.

Fără să-mi explic prea bine de ce, am avut după aceea, o vreme, sentimentul cu totul disproportionat, dacă nu absurd, că suferisem o mutilație îngrozitoare. Toată lumea îmi spunea că e un fleac, că nici nu se observă, eu însă eram, în sinea mea, negru de tristețe:

mi se părea că acel „fleac”, cum îl percepeau alții, era încărcat de prevestiri obscure, nefaste, amenințătoare. Către sfârșitul lui septembrie 1944 (la zece ani intram în clasa a patra primară la Sfântul Iosif și aveam mîna încă bandajată după cea de-a doua operație), am întrebat-o cu gravitate pe-o mătușă care venise din provincie pentru cîteva zile la București și trăsese la noi: oare fără degetul arătător aveam să mai fiu iubit de fete, oare aveam să mai găsesc vreuna care să mă vrea de bărbat cînd voi fi mare? Un psihanalist ar zice, nu-i așa, că accidentul (sau aparentul accident, căci psihanaliza tinde să nege această noțiune, s-o scoată din sfera hazardului) nu făcuse altceva decît să-mi reactiveze o mai veche și mai profundă spaimă de castrare.

Mi se părea așadar că pierderea degetului fusese o nenorocire și – mai mult decît o simplă, fortuită nenorocire – o pedeapsă. O pedeapsă, desigur, pentru plăcerile mele inavuabile, dar și, în definitiv, pentru întreaga mea viață secretă, pentru însăși identitatea mea ascunsă, pentru tot ce înconjuram cu tăcere în existența mea reală sau imaginativă. De unde și încărcătura obscur simbolică a mutilației pe care-o suferisem. Fusesem *însemnat*. La școală, evident, lipsa degetului a fost imediat observată și unii colegi, cînd intram în conflict cu ei, mă strigau: „ciungul”; dar asta nu era decît un efect marginal, minor, al unei condiții mai adînci și mai întunecate, nebănuită de alții. Iar faptul că la puțină vreme după accident – căci îmi fusese la un moment dat teamă că lipsa degetului arătător îmi va deforma scrisul – puteam scrie mai îngrijit și mai frumos decît înainte – nu diminuea sensul ocult al acelei *însemnări-pedeapsă*.

Întreaga întîmplare, aproape nesemnificativă în ordinea practică obiectivă (lipsa degetului nici măcar nu m-a scutit de armată: la recrutare am fost declarat apt necombatant), și-a pierdut cu timpul înțelesurile simbolico-superstițioase pe care i le atribuiam. A rămas doar un îndepărtat ecou ironic, care mi-a inspirat, mult mai tîrziu, un vers. Încheind un poem cu care se deschidea un ciclu intitulat „Zen”, am folosit următoarea mică alegorie privată care, mi s-a părut atunci, avea sensul unui *koan* personal, opac pentru cititor, dar poate nu și pentru cititorul privilegiat căruia îi dedicasem ciclul (tu): „Acestea s-au scris în mijlocul drumului, în praf, cu degetul arătător”. Mă gîndeam, fără îndoială, la drumurile de țară nepietruite din verile copilăriei mele, drumuri străbătute de care cu boi și de căruțe trase de cai, ale căror roți măcinau pămîntul, de-a lungul săptămînilor de dogoare și secetă, într-un strat gros de praf fin, moale ca puful. Erau drumuri prăfoase în care roțile trăsुरii – trăsura care mă ducea de la gara Moțăței la Dîrvari sau invers – se învîrteau într-o liniște mătăsoasă, misterioasă, ireală – drumuri care au devenit aproape un arhetip al imaginației mele, drumuri din care se alcătuieste imaginea Drumului.

Mi-e cu neputință să disocieze de amintirea verilor la Dîrvari imaginea a două ființe: bunica din partea mamei, Elena Vulcănescu, și fratele mamei, Valeriu Vulcănescu, nenea Vali. Mama mare, sau „mamaia”, era o femeie în vîrstă, dar plină încă de-o nepotolită energie. Avusese unsprezece copii, dintre care trăiseră și crescuseră mari zece, rămăsese văduvă cu mai bine de treizeci de ani în urmă, era bunică și străbunică. Bărbatul ei, aspru moșier oltean, socotit de ai casei un fel de zbir, fusese lovit de apoplexie cînd mama, Dora Maria, născută ultima (în 1907) și singura fată, avea doar cîțiva ani. Dar pînă și ea, care abia îl cunoscuse, vorbea de el cu teamă, ba chiar cu un fel de ură înăbușită, care cred că nu putea fi altceva decît reacția la un mit sau expresia atașamentului ei față de mama care-o crescuse. Pe-acest bunic, Ștefan Vulcănescu, îl știu, în afară de referințele temător-respectuoase la făptura lui de mult dispărută, din două daghero-tipuri, unul aflat la Dîrvari, altul în casa boierească de la Craiova, construită pe la sfîrșitul secolului trecut, în care am locuit aproape un an în timpul războiului: bust voinic, fața rotundă cu pielea netedă, mustața în furculiță, ochi ușor bulbucați și cu privirea goală, sprîncene stufoase, fruntea îngustă, păr lins. Era parcă o încruntare și-o încrîncenare în chipul lui, și-un fel de obtuzitate boierească-sfidătoare și – poate din pricina tehnicii fotografice primitive – un fel de uluială împietrită. Mă cuprindea un fel de neliniște cînd mă uitam la acel portret poruncitor și zadarnic. Mi-l închipuiam – copilărește – încălțat cu cizme înalte și scîrțitoare, cu un bici sau o cravașă în mîină, șfichiuind sau tăind aerul în joacă amenințătoare. Cu țărani în sîină – mi s-a spus mai tîrziu – era omenos, în condițiile primitive, feudale, ale agriculturii din România vremii lui (de fapt aceste condiții tot esențial feudale rămăseseră, cu țărani lucrînd pămîntul în dijmă, și-n timpul copilăriei mele, la sfîrșitul deceniului al patrulea și la începutul celui de-al cincilea, înainte de catastrofa colectivizării comuniste care a înlocuit modelul feudal occidental cu modelul despotismului asiatic de stat). Astfel încît în 1907 pe moșia lui nu fuseseră răscoale țărănești, ca pe alte moșii vecine. Dar această omenie a lui nu excludea duritatea, poate chiar cruzimea, în relațiile de familie. Fapt e că Elena Vulcănescu (născută Angelescu) nu fusese fericită cu el. Se căsătorise la 19 ani, silită, cu un bărbat mult mai în vîrstă. La 30 și ceva de ani era deja mama a unsprezece copii, dintre care unul, Mircea, a murit la o vîrstă fragedă de scarlatină. Bănuiesc că văduvia a liniștit-o. La Dîrvari, deși era tot timpul activă, alergînd fără astîmpăr de colo pînă colo, era pentru mine o întrupare a seninătății și calmului. Era totodată o întrupare a generozității. Și mai tîrziu, la nouăzeci de ani, cînd era aproape surdă, aproape oarbă (după mai multe operații de cataractă), instinctul ei fundamental rămăsese acel al dăruirii de sine. Ca pe

vremuri, încerca să fie de ajutor prin casă; dar se lovea de mobile, se împleticea, cădea și trebuia să renunțe. Cum nu putea nici citi, nici sta de vorbă cu altcineva (știa că e aproape surdă și că interlocutorul ei e nevoit să urle), își trecea zilele așezată pe un scaun, așteptând venirea nopții cu o nesfârșită răbdare. Ființa ei din ce în ce mai neputincioasă aducea în casă, sfios și ascuns, un vechi duh de călugărie. Mi-o amintesc cum se ruga, și la Dîrvari, și după aceea, în întuneric, cum bolborosea rugăciuni bătrânești, cum îngenuchia, cum își făcea cruce cu mâini subțiri de umbră, cum făcea mătăanii. Nu era nici bigotă, nici bisericoadă: se ruga singură, în puterea nopții, într-un fel de neștire. Mă piteam uneori lingă ușa camerei ei, uitată întredeschisă, și încercam să-i deslușesc vorbele: se ruga nu pentru ea, ci pentru alții și în lungul pomelnic de nume auzeam și numele meu.

Dintre cei zece copii ai ei, cel care-i semăna mai mult ca temperament era fără îndoială nenea Vali. Generos și sfios, îl văd înaintînd încet, poticnit, cu piciorul lui de lemn care se îndoia doar pe jumătate, scîrțîind ascuțit din toate balamalele. Fiecare pas îi cerea un efort și fruntea lui lată era aproape mereu îmbrobonată de sudoare, iar cămașa de pe el avea spatele și subțiorile umede și mirosea a transpirație amestecată cu lavandă (se parfuma cu o apă de colonie pe care și-o făcea singur din ramuri uscate de levănțică puse la macerat în alcool). La Dîrvari – unde locuia tot timpul anului, călătorind rareori la Craiova sau la București, cu singurul scop de a-și repara proteza – camera lui mi se părea cea mai plăcută. Ferestrele ei, vara tot timpul umbrite, se deschideau spre cei doi nuci cu coroane bogate, între care se atîrna hamacul. Întunecoasă, răcoroasă, această cameră era, cel puțin în ochii mei, o cameră care nu putea fi decît a unui bărbat singur. Mobilierul ei consta într-o canapea strîmtă și ușor defundată, un fotoliu de piele neagră, un scaun cu spătar înalt și un birou auster, deasupra căruia fusese atîrnată o vitrină lată din lemn de stejar, plină de cărți vechi lucind întunecat sub sticlă: cele mai multe, cărți din secolul trecut, cu cotoarele mîncate de vreme, cu filele îngălbenite, multe tipărite cu litere chirilice sau cu caractere de tranziție, și unele și celelalte greu descifrabile pentru mine. Impresia de singurătate – sau, mai exact, de viață singuratecă a locuitorului acestei camere – era parcă sporită de numeroasele fotografii, înrămate cu grijă, care căptușeau pereții. Ordinea care domnea peste tot sugera un timp încet, repetitiv, aproape gol de întâmplări, și un fel de austeritate auto-impusă, aproape monahală. Era curioasă, și în camera unchiului meu, și în întreaga casă – casă boierească totuși – nu numai lipsa oricărui obiect de lux, dar chiar și a oricăror inovații tehnice moderne, cu excepția unui vechi aparat de radio cu baterii, nedeschis cu săptămînile. În general, la conac se trăia cum se trăise și cu un secol sau două în urmă; timpul părea că abia se mișcă.

Vila de la Vrata, a Burilenilor, era cu totul altfel. Deși satul, apropiat de Dunăre în aria Turnului Severin, era, ca și Dîrvarii, lipsit de electricitate, se instalase în curte, într-un fel de chioșc îmbrăcat în iederă, un motor care producea curentul necesar pentru iluminat. Același motor punea în mișcare o pompă hidraulică care umplea rezervorul din pod. Așezată într-un frumos parc, cu alei străjuite de tei, castani și plopi, cu o vastă grădină de flori îngrijită de doi sau trei grădinari de meserie, vila de la Vrata era într-adevăr luxoasă și, în același timp, modernă. Avea încăperi largi, cu parchet sclipitor, cu mari covoare Savonnerie din secolul trecut, cu mobile vechi și moderne aduse din Franța. În holul mare de la parter, în semiîntinericul care mirosea discret a paciuli, se găsea un pian electric, la care mă uitam ca la o minune. Ca să-l pui în funcțiune trebuia să introduci în el niște suluri mari de hîrtie perforată; pe aceste suluri erau înregistrate bucăți cunoscute în interpretarea unor soliști renumiți – bunăoară *Poloneze* de Chopin interpretate de Paderewski – sau valsuri, de la Chopin la Johann Strauss, multe valsuri, căci bănuiesc că pianul electric era conceput să ofere și muzică de dans. Pe vremea aceea nu prea înțelegeam muzica – nu s-ar fi spus că urma să devin melomanul de mai târziu. Oricum, n-aveam deloc ureche muzicală (la școală nu eram niciodată selecționat pentru coruri și luam note slabe la muzică). În 1943-1944, aveam să iau lecții de pian la Craiova – la insistența mamei – dar problema de a le continua nu s-a mai pus după ce mi-am pierdut degetul. Pianul electric de la Vrata mă atrăgea așadar mai mult ca o misterioasă jucărie sonoră, ca o uriașă și complicată *boîte à musique*. Cîtă vreme cînta, clapele se mișcau singure cu o repezițiune de necrezut, ca apăsate de mîinile unui virtuoz invizibil. Îmi închipuiam că în fața claviaturii era așezat cineva nevăzut și mă cuprindeau, în fața spectacolului fantomatic la care asistam, fiori de teamă admirativă, și o uimire care mă lipea de locul unde mă aflam: pentru nimic în lume nu m-aș fi desprins de acolo, nu m-aș fi apropiat cu un pas măcar de pianul magic din care degete străvezii de aer făceau să țîșnească acele sunete cînd argintiu clipocitoare, cînd furtunoase, vaste, vuitoare ca niște mari căderi de apă în munți.

Dimitrie (Tilică) Burileanu – el își ortografia numele Burillianu – era cel de-al treilea soț al bunicii mele Elena – născută Bolintineanu și pe departe înrudită cu poetul Dimitrie Bolintineanu – pe care o luase în căsătorie după scurtul ei mariaj cu bunicul meu patern, Dumitru Călinescu, și după un alt mariaj la fel de scurt cu Jean Cămărășescu. Tilică Burileanu era unul dintre cei mai bogați oameni din România. Avea pămînturi la Vrata și la Corbiu Mari, în județul Ialomița, nu departe de București, și o casă, aproape un mic castel, la Turnu Severin, unde am fost de mai multe ori pentru cîte o săptămînă, două, în vacanțele de vară din copilărie. În 1944, în luna august, această superbă casă cu un interior muzeal – de-o

bogație paradoxal sobră și chiar austeră – căci adevăratul rafinament cultivă discreția în eleganță și e ostil teatralității exhibiționiste a gustului *nouveau-riche* – a fost lovită, într-un bombardament aerian, de mai multe bombe incendiare și a ars pînă-n temelii.

Cît despre Tilică Burileanu, bărbat înalt, frumos, cu o impunătoare barbă albă tăiată dreptunghiular și acoperindu-i spectaculos jumătatea superioară a pieptului, a primit în 1946 sau 1947 domiciliu forțat la Craiova, după care a fost arestat împreună cu alți foști demnitari. (La un moment dat, la începutul anilor treizeci, fusese Guvernatorul Băncii Naționale, post din care fusese destituit, ilegal cum s-a dovedit curînd după aceea, de către Carol al II-lea; într-un proces împotriva regelui, răsunător la vremea lui, Burileanu cîștigase și obținuse astfel satisfacția, fie ea pur simbolică, de a-și da demisia.) A pierit în lagărul de la Sighet, una din insulele Gulagului românesc, fără ca familia să fie anunțată, atunci sau mai tîrziu. Copil, mi se părea că Tilică B. mă disprețuiește sau chiar mă urăște. La mesele de prînz de familie pe care le luam duminica în casa de pe Aleea Alexandru, mi se adresa numai ca să mă certe în legătură cu manierele mele de masă, care lăsaus de dorit. Altfel, nici nu se uita la mine, sau – mai grav – se uita *prin* mine, ca și cînd aș fi fost transparent. După război, prin 1946-47, în prima perioadă a surghiunului său la Craiova, cînd locuia împreună cu bunica mea paternă într-o cameră în casa de familie a Vulcăneștilor de pe strada Negru Vodă, mi-a acordat pentru prima oară atenție cînd am menționat, nu mai știu în ce context, *La vida es sueño* de Calderon, pe care tocmai o citisem și din care învășasem pe dinafară solilocviul lui Segismundo despre viață ca umbră și iluzie. (Pe vremea aceea, din dorința de a face ceva deosebit, luam asiduu lecții de spaniolă la București de la un fel de unchi prin alianță, hispanistul Alexandru Popescu-Telega, și ajunsesem să pot citi, printre altele, piese de teatru în versuri din secolul de aur.) Faptul că știam despre Calderon l-a impresionat extrem de favorabil pe Tilică B. Discuția despre *Viața e vis* a fost ultima pe care am avut-o cu el, cu puțin înainte de arestarea lui, și asta m-a făcut să-i rețin figura – încadrată de majestuoasa lui barbă albă care mirosea a paciuli – în asociație cu simbolica iluziei universale.

Elena Burileanu, Dany, cum îi spuneam eu, sau Mamazu (de la „maman-joujou” în pronunție infantilă), cum îi spunea tata, alintînd-o ca și sora lui mai mică, Evelyn, a rămas singură la Craiova, unde a continuat, în mod absurd, să aibă domiciliu forțat (altfel am fi adus-o la noi la București, unde ar fi putut să ducă o viață mai omenească). După arestarea lui Burileanu a fost silită să se mute din casa Vulcănescu (naționalizată între timp și trecută în proprietatea partidului) și a locuit într-o cameră întunecoasă și igrasioasă de subsol pînă cînd, la începutul anilor cincizeci, a răpus-o o fractură

a colului femural, îngrijită inadecvat – i se refuzase spitalizarea pe motiv că era fostă moșierească. Am fost la înmormântarea ei (era o vreme tristă, ploioasă de sfârșit de iarnă), care a fost simbolic și înmormântarea lumii copilăriei mele. De atunci n-am mai fost niciodată la Craiova: orașul, întreaga regiune (inclusiv Dîrvarii, Vrata, Turnu Severin) nu mai există, pentru mine, decît într-o geografie mitică personală, peste care plutește, fantomatică, imaginea Elenei Burileanu culcată într-un sicriu modest, cu profilul ei calm-aristocratic, în lumina gălbuie și tremurătoare a cîtorva lumînări funerare.

Dany, femeie încă frumoasă, capricioasă, răsfățată și mereu de-o perfectă eleganță, avusese pentru mine o mare afecțiune, pe care și-o manifesta admirîndu-mă într-un mod cu totul extravagant. Poate că această admirație a ei, care mi se părea stingheritor de nejustificată – și care era în contrast cu răceala distantă a lui Tilică B. – mi-a trezit primele ambiții literare. Eram în clasa a doua primară cînd sora mea, Ina, s-a îmbolnăvit de pojar și eu, ca să fiu ferit de molipsire, am locuit pentru două sau trei săptămîni în casa Burilenilor de pe Aleea Alexandru din București. Era o casă mare, relativ modernă, cu un interior, iarăși, parcă muzeal, pe care Tilică Burileanu o închiria de vreo douăzeci de ani, tot amînînd să-și construiască echivalentul bucureștean al vilei de la Turnu Severin pe terenul pe care-l cumpărase pe Șoseaua Kisseleff (acest teren se afla între fostul Muzeu Toma Stelian și Ambasada Uniunii Sovietice și cred că nici pînă astăzi nu s-a construit nimic pe el). În timpul șederii mele în casa de pe Aleea Alexandru am început să scriu un roman, de a cărui idee eram încîntat (încîntat cum n-am fost de-atunci de vreun proiect literar), fascinat și chiar hipnotizat. Era un fel de combinație între lecturile mele din acea vreme (basmе alături de anume romane polițiste și de aventuri pentru copii), stările quasi-onirice care mi se asociau lecturii pe la 8-9 ani, și imagini din filme. Întreaga acțiune, cu urmăriri palpitate, cu răpiri și acte eroice, se petrecea într-un copac uriaș cu o mie – exact o mie – de păsări. În acest copac se aflau un oraș cu multe case și blocuri (unele misterios clădite în scorburi); cu bandiți ascunși în frunzișul abundent și care, cînd erau descoperiți, săreau în automobile de curse pe care le conduceau cu o viteză nebunească pe străzile-ramuri, trăgînd cu pistolul spre mine; cu o femeie tînără și de-o mare frumusețe – singura femeie din tot acel oraș – de care eram secret îndrăgostit și care dispăruse: încercam s-o găsesc și s-o salvez din mîinile răpitorilor ei și treceam prin cele mai fantastice aventuri. Eram atît de prins de acțiunea romanului meu, de întorsăturile lui neașteptate, de ritmurile lui frenetice, încît scrisul se transforma într-o pasionantă, hipnotică lectură imaginară. Evident, îi vorbeam bunicii de romanul meu – căci, într-un fel, pentru ea îl scriam, pentru a justifica admirația ei

pentru mine. Dar nu-i citeam din el. În mod curios singurul cititor implicit al acelor puține pagini eram eu însumi: în așa măsură încît scrisul a devenit curînd inutil, dînd loc unor stări de reverie-lectură fără text. Cînd m-am mutat acasă din Aleea Alexandru am uitat complet de proiectul meu și timp de mulți ani n-am mai scris nimic.

La Vrata, unde mergeam în vizită de la Dîrvari cu trăsura, cale de 6-7 ore, aproape în fiecare vară pentru o săptămînă, zece zile, să-i vedem pe Burileni, lăsînd la o parte pianul vrăjitoresc, erau o mulțime de mașinării noi, sclipitoare, moderne puse în mișcare printr-o simplă apăsare de buton. În bucătărie, bunăoară, era instalat un separator electric care smîntînea laptele în cîteva minute și-apoi, din smîntînă, scotea un unt galben, gros, care semăna mai mult cu untul de fabrică pe care-l cumpăram de la băcănie, la București, decît cu cel ușor, alb-apos, de casă de la Dîrvari. La Dîrvari se punea de cu seară laptele în putinei, la prins, și-abia a doua zi era bătut. Îmi făceam și eu de lucru pe lîngă putinei, uneori eram lăsat să bat eu laptele; asta lua cîte o jumătate de oră și chiar mai mult (foșnet lichid, legănător, ritmic), după care untul se alegea și ieșea la suprafață în bulgări moi, albicioși, plini de zer. Oricît ai fi stors acești bulgări, tot zeroși rămîneau, dar acest unt de casă întins pe pîinea coaptă la țest avea – cel puțin pentru mine – un gust inegalabil.

La Dîrvari totul era mai simplu, mai modest, mai vechi și, cel puțin privit prin ocheanul amintirii, mai magic. Casa avea ziduri groase de cărămidă, care în timpul verii țineau răcoare, dar dușumelele erau din scînduri de brad date la rindea și nelăcuite sau vopsite. Covoarele care le acopereau erau țesute la războaie mici, țărănești, din lînă aspră, iar unele erau de cîrpă. Camera de baie era o odăiță cu o masă pe care era așezat un lighean, și-n dreapta lui, două căni mari zmălțuite, pline cu apă adusă tocmai de la fîntîna adîncă din ogradă; deasupra mesei atîrna o oglindă rotundă iar de peretele opus era sprijinită cada de baie, un soi de puțină largă de lemn: cînd se făcea baie, aceasta era pusă în mijlocul odăii și se turna în ea apă încălzită în oale mari pe plită, la bucătărie (care era într-o clădire separată), iar după baie apa murdară era transportată în gălețile de lături și vărsată în curte, în spatele casei, într-un loc anume. Fără doar și poate, în comparație cu cel de la Vrata, conacul de la Dîrvari era sărăcăcios și primitiv. Timpul trecea într-adevăr foarte încet pe-acolo.

Atît de încet încît de asta îmi dădeam seama chiar și eu, un copil, trăind în mod natural în netimpul închipuirii. Învățasem să citesc și mi se deschisese, pe la 8-9 ani, gustul lecturii, dar majoritatea cărților de la Dîrvari îmi erau inaccesibile: cele mai „noi” erau tipărite în alfabetul de tranziție, jumătate latin, jumătate chirilic de la mijlocul secolului trecut. Într-o vară m-am chinuit aproape o lună să citesc o ediție originală a traducerii lui Heliade

Rădulescu din *Richard-Inimă-de-Leu* de Walter Scott. De la un an la altul – șapte-opt veri neuitate am petrecut acolo, de la 4 la 12 ani – nimic nu se schimba în casa de la Dîrvari: mobile, obiecte, umbre, lumini, mirosuri – toate erau la locul lor știut. De aceea, cu puține excepții – întâmplări izolate, care-și împrumută semnificația de la anumite evenimente istorice cu care hazardul le-a făcut să coincidă: intrarea României în război, în vara lui 1941; apoi prima vacanță de după război, în 1945 – verile petrecute la Dîrvari sînt una singură, fără început și fără sfîrșit.

Cînd soseam acolo intram într-un timp circular, repetitiv, în care nu se-ntîmpla propriu-zis nimic, sau orice se întîmpla s-ar fi putut la fel de bine întîmpla oricînd, sau nicicînd – într-un timp care nu putea fi calculat, adunat, înregistrat – într-un timp despre care nu se putea spune nici că trecea, nici că nu trecea, deși erau zile și nopți, soare și crai nou, și lună plină, și furtuni bubuitoare de vară, și soare și iarăși soare; deși venea și se ducea vremea trandafirilor; deși venea și se ducea vremea merelor albe, dulci și înmiresmate, de vară; deși venea și se ducea vremea tomatelor, vremea pepenilor galbeni și-a lubenițelor, vremea strugurilor de terasă și-a merelor roșcate de toamnă, vremea limpede-melancolică a gutuilor.

Cuvîntul *război*, pe care l-am auzit rostit de multe ori, cu îngrijorare, în vara lui 1941 la Dîrvari, a început să aibă un sens mai precis pentru mine abia în toamna aceluiași an, cînd, la șapte ani împliniți, am intrat în clasa întîii primară la Școala numărul 30 de băieți, de pe Șoseaua Kisseleff colț cu strada Monetăriei, una din clădirile bucureștene datorate, cred, arhitectului Ion Mincu. Primele două clase primare le-am făcut la Școala 30; clasa a treia (în anul școlar 1943-1944) am făcut-o la Craiova, unde ne mutasem, mama, sora mea și cu mine, de teama bombardamentelor (tata rămăsese la București, „mobilizat pe loc”, ca inginer la Căile Ferate); iar clasa a patra (1944-45), după întoarcerea din refugiu, la Sfîntul Iosif, o școală catolică privată din București. Atmosfera de la Școala 30 reflecta situația politică tulbure din acea vreme. Regele Carol al II-lea abdicase la sfîrșitul verii 1940, după ce România Mare se înjumătățise prin cedarea Basarabiei, Ardealului de Nord și a Cadrilaterului, și urmaseră cele cîteva luni ale guvernului național-legionar Antonescu – Sima, marcate, în noiembrie 1940, de asasinarea unor oameni iluștri, adversari ai Legiunii, ca Nicolae Iorga și Virgil Madgearu. În ianuarie 1941, după ce înăbușise în două, trei zile violenta rebeliune legionară cu ajutorul armatei pe care o controla (și cu asentimentul Germaniei hitleriste care avea nevoie de ordine în România), Ion Antonescu a devenit dictatorul – „Conducătorul” – României. Chiar din primele zile de școală, în toamna lui 1941, ni s-a vorbit, fie în clasă, fie în adunări mai mari ale elevilor, care aveau loc în curtea școlii sau în holul spațios, dar

întunecos de la parter, despre „războiul sfînt împotriva bolșevismului”, despre Mareșalul Antonescu, salvatorul patriei, despre mărețele fapte de vitejie ale ostașilor români. Abecedarele noastre se deschideau cu două fotografii, fiecare pe cîte o pagină întregă, una a tînărului Rege Mihai I și cealaltă a Mareșalului dezrobitor, Conducătorul iubit al neamului. Toate aceste vorbe mari – rostite de directorul școlii sau de învățătorii noștri – erau noi pentru mine: acasă se vorbea altfel. Era primul meu contact cu o versiune a limbii de lemn, pe care aveam s-o cunosc mai tîrziu mult mai bine în ipostaza ei comunistă. Pentru urechile mele neobișnuite, aceste cuvinte mari, aceste formule sforăitoare au avut inițial ceva exploziv în însuși înțelesul lor: m-au asurzit (mental), m-au zăpăcit, m-au intimidat. Repetiția lor constantă a diminuat curînd acest efect zăpăcitor, mi-am dat însă seama, fie și în mod obscur, că ele făceau parte dintr-un ritual mai complicat al puterii, un ritual de la care nu te puteai sustrage fără riscuri.

O mică ilustrare a acestor riscuri am avut-o în al doilea sau al treilea trimestru al primului meu an de școală. Întreaga școală, adunată în holul de jos, fusese anunțată că într-una din zilele următoare avea să ne viziteze Doamna Maria Mareșal Antonescu, soția celui mai viteaz fiu al neamului, a Conducătorului iubit, jertfelnic pentru țară; mai mult chiar, Doamna Maria Mareșal Antonescu ne făcuse cinstea de-a fi primit să fie patroana școlii noastre. Nu știu dacă înainte de venirea ei sau după aceea făcusem o remarcă ireverențioasă, aruncasem o vorbă fără îndoială necugetată (uitată numaidecît) într-un grup de colegi, într-o recreație. Cineva mă pîrise și, ca urmare, tata fusese convocat la direcția școlii. Seara, acasă, mi-era desigur și puțin frică, dar mai ales eram curios și nerăbdător să dau ochii cu el. „Ai spus tu la școală că Madam Antonescu e o tîmpită?” – mă întrebă el, cu un ton mai mult obosit decît supărat. Nu știu ce i-am răspuns. Adevărul e că – deși trecuseră doar cîteva zile de la săvîrșirea presupusului delict verbal – uitasem cu desăvîrșire. Bănuiesc că am început să bîgui ceva, dar el nu m-a lăsat să termin și m-a concediat spunîndu-mi (cu un soi de melancolie resemnată în glas): „Mai ține-ți și tu gura!”.

Nu se întîmplase nimic – despre acest mărunț incident nu a mai venit niciodată vorba – și totuși... A doua zi, a treia zi, și așa mai departe m-am dus la școală, mi-am făcut lecțiile, m-am jucat cu prietenii mei din cartier sau cu colegii de clasă (dintre ei mai apropiat îmi era un neamț, Günther Giers, care a plecat în Germania Federală prin 1946-47; în 1941-42 el era obiect de batjocură în clasă, băieții îi strigau în cor: „Neamț, neamț, cotofleanț/ Ai căzut cu curu-n șanț!” și altele de felul acesta) – și, la sfîrșitul anului, prin iunie, am primit și-o diplomă – luasem premiul III. Scotocind nu de mult prin hîrtii de familie am dat peste această

diplomă din altă lume, tipărită cu litere aurii pe-o hîrtie îngălbenită, care se încheia cu un îndemn: „Fie-ți pildă Mareșalul Ion Antonescu, sufletul său jertfelnic pentru țară!”. Nu se întîmplase, deci, nimic. Și totuși...

Este, oricît de bizar ar suna, prima mea amintire pe care nu mi-o amintesc și pe care am fost silit s-o reconstitui din consecințele ei: din faptul că tata a fost invitat în scris la școala mea; și din ceea ce mi-a spus el în seara aceea – inclusiv sfatul, „Mai ține-ți și tu gura!”. Mai este și prima mea amintire pentru care am fost forțat, după ce am reconstituit-o, să mă simt responsabil. Și, încă, responsabil nu pentru mine, ci pentru tatăl meu, deși nu împlinisem încă opt ani. Nu fusese, bineînțeles, decît un fleac: dar, aveam să-mi dau seama de asta mai tîrziu, cît de semnificativ! Înainte, deci, de a-mi celebra a opta aniversare am fost inițiat, printr-o pedagogie indirectă, într-o nuanță particulară a sentimentului responsabilității – responsabilitatea unui ostatec (fie el imatur, inconștient, zăpăcit, necontrolat) pentru un alt ostatec.

Mi-era o frică nemaipomenită de tata în copilărie: el era aspru cu mine, mă pedepsea, uneori mă pălmuia sau mă trăgea de urechi, mă făcea să mă simt descoperit și fragil față de el. Atunci însă, fie și numai pentru cîteva zile, întrezărisem o fisură în autoritatea lui; îl simțisem, *din pricina mea*, vulnerabil; și-mi fusese – fie și numai pentru cîteva zile, dar zile care aveau să mi se întipărească în memorie – milă de el. Această milă, peste mulți ani, avea să reapară, să devină insistentă, obsesivă: săracul tata! Și așa, fără să-mi dau prea bine seama cum, s-a produs primul meu contact nemijlocit cu istoria, cu ceea ce avea să devină din ce în ce mai apăsătorul „coșmar al istoriei”, printr-o amintire pe care nu mi-o aminteam, dar ale cărei consecințe trebuia să mi le asum.

Sentimentul de responsabilitate, și chiar de culpabilitate, dife-rită de culpabilitățile mele secrete mai vechi, mi-a fost întărit de reacția neașteptată a tatei în acea împrejurare: în loc de severitate, îmi spusese cu o nuanță de blîndețe, și poate chiar de jenă sau de vagă rușine în glas (de unde tonul melancolic): „Mai ține-ți și tu gura!”.

Cînd eram pedepsit – cînd eram pus la colț, uneori în genunchi, bătut, oprit să ies din camera mea sau din casă etc. – reacționeam uneori orgolios, cu o prefăcută indiferență sfidătoare, alții – cînd pedeapsa mi se părea exagerat de dură – izbucnind în plîns, un plîns care era și el în mare măsură jucat, care era un fel de armă, un instrument de șantaj sentimental, ca și strigătele repetate, înecate în lacrimi: „Iartă-mă, iartă-mă, iartă-mă!”. Chiar dacă, după semnele externe cele mai nechivoce, știam că am făcut o greșeală reală, că m-am făcut vinovat de-o faptă socotită de părinții mei urîtă, reprobabilă, inacceptabilă, nu mă simțeam în sinea mea vinovat niciodată. Ceea ce urmăream era să creez un sentiment de

vinovăție în cel care mă pedepsea, și cu a cărui autoritate sau forță magică, prestigioasă (lăsînd la o parte forța fizică propriu-zisă) nu mă puteam măsura: iar pentru asta trebuia să am conștiința totală mele inocențe. Acum însă, în mod curios, mă simțeam vinovat și, mai mult, știam că într-un fel tata, la rîndu-i, se simțea inexplicabil vinovat față de mine.

Pe nesimțite, școala începuse să-mi devină o realitate străină, dar cu care, de voie, de nevoie, trebuia să mă împac. Și, tot pe nesimțite, am izbutit să mă împac cu ea: învățam ce aveam de învățat – uneori chiar cu plăcere; legam prietenii – cele din clasele primare, cum s-a dovedit după aceea, au fost lipsite de implicații mai adînci. (Abia mai tîrziu, în liceu, am legat prietenii pasionate, despre care voi vorbi în cele ce urmează; dintre colegii de clasă din școala primară singurul cu care mai am legături sporadice, dar pe care-l țin mai bine minte din anii liceului, cînd ne-am reîntîlnit, este Andrei Brezianu, care a părăsit România lui Ceaușescu pe la începutul anilor '80 și care locuiește acum în Washington, D.C.) Atît de străină mi-era școala, în acei primi doi ani de război, încît amintirile pe care le păstrez – unele tulburi, altele surprinzător de vii și de clare – le văd ca printr-un perete de sticlă. Închise în bizara lor lume de sticlă, ele nu-mi trezesc azi nici cea mai mică emoție, nici o umbră de nostalgie. Le deslușesc cu o perfectă răceală. Îl văd, bunăoară, pe directorul Caracaș, în hainele lui cenușii, boțite, vorbind, surzînd, încruntîndu-se, făcînd gesturi muștrătoare sau binevoitoare. Din pricina sticlei groase nu se aude nimic și mișcările lui au ceva comic și sacadat, ca-n filmele mute. O văd pe Doamna Maria Mareșal Antonescu. E iarnă și, în clasa noastră prost încălzită, își ține haina de blană albă bine închisă și parcă tot tremură de frig. Lîngă ea, lîngă celelalte cucoane care-o însoțesc, se află Petrache Lupu, ciobanul de la Maglavit (gara Maglavit nu era departe de Dîrvarii mei magici), omul care-l văzuse pe Dumnezeu prin 1935, însoțit de doi, trei preoți, reprezentanți ai Patriarhiei care „omologase” miracolul. Petrache Lupu e îmbrăcat în haine țărănești noi, sclipitor de curate, omul care l-a văzut pe Dumnezeu încearcă să ne spună ceva, dă din mîini, e parcă bîlbîit, dar iarăși, din pricina sticlei, nu se aude nimic. Prin sticla udă, ca o fereastră îmbrobonată de-o ploaie mărunță, văd clasa mea, rînduri de bănci de lemn vopsite într-o culoare întunecată, fețe indistincte de copii îmbrăcați în șorțuri-uniformă, și undeva în fund un chip rotund, cu ochi mici apropiați, care seamănă cu fotografiile mele din acea vreme. Văd apoi curtea școlii, într-o lumină tulbure de zi ploioasă de primăvară (anotimpurile memoriei se suprapun), și copii săpînd în partea din spatele clădirii un șanț în pămîntul umed, noroios: un adăpost anti-aerian. Tot în curtea școlii, în partea dinspre Strada Monetăriei, lîngă poarta de intrare, văd cîteva lăzi cu fiare ruginite și-o cutie mare de tinichea cu tot felul de penițe vechi,

mînjite de cerneală – da, ni se ceruse să aducem la școală fiare vechi de acasă, și se insistase asupra importanței (desigur simbolice) a penițelor, ele urmau să fie topite și transformate în tunuri pentru cîștigarea războiului sfînt împotriva bolșevismului.

Acest caleidoscop de imagini e aproape tot ce mi-a rămas din primii doi ani de școală primară la București. După aceea a urmat un fel de ruptură: clasa a treia am făcut-o la Craiova, la un pension particular de băieți, înființat la începutul secolului de un elvețian din cantonul Vaud, Jules Javet, cine știe cum pripășit în prăfoasa capitală a Olteniei. Fuseseră elevi acolo, la vremea lor, și cîțiva din unchii mei, iar unul din ei, Ștefan, un bărbat scund și gras și plin de energetică voie bună, era căsătorit cu una dintre fetele Javet – casa lor minusculă se află chiar în vecinătatea școlii, despărțită de aceasta printr-un gard de lemn care înconjură un petec de grădină de-o uluitoare bogăție vegetală, cu explozii tăcut parfumate de flori – crini, regina nopții – la începutul verii. Deși disciplina școlară era mult mai strictă decît la București, m-am simțit mai bine, mai liber în anul de la Craiova. Despre războiul sfînt nu-mi amintesc să se fi vorbit, și nici despre cel mai viteaz și iubit fiu al neamului, Mareșalul dezrobitor, cuvintele mari și dure, metalic poruncitoare și totuși vide, rămăseseră parcă la București, și asta era pentru mine o neașteptată ușurare. Cum n-avusesem timp să mă apropiu de noii mei colegi, mă supuneam cuminte programului școlar destul de încărcat și de exigent, și mă simțeam singur și liber: începuse să-mi placă singurătatea, mă bucuram de ea, savuram tăcerea, lipsa nevoii de a vorbi din care se naștea în mine un nou sens al interiorității și conștiința unui neînterupt monolog interior.

Pe la începutul lui iunie 1944, dacă nu și mai devreme, mama, sora mea și cu mine am plecat de la Craiova într-un sat de lîngă Sibiu, Sebeșul de Jos, în regiunea unde se mutase – în cadrul programului așa-numit de „dispersare” – serviciul tatălui meu. N-am mai trecut prin București care, în primăvara aceluiași an, în aprilie, fusese greu bombardat de americani. Între timp, după înfrîngerea germană de la Stalingrad (ianuarie 1943), războiul luase o întorsătură dramatică pentru forțele Axei, și Armata Roșie înainta cu repeziciune spre vest, amenințînd, între altele, să ocupe România. Satele din jurul Sibiului, departe de front și bucurîndu-se de protecția naturală a Carpaților, fuseseră desemnate centre de dispersiune pentru diferitele direcțiuni ale Căilor Ferate. Birourile se aflau la Avrîg, la 5-6 kilometri de Sibiu, și cam la aceeași distanță de Sebeș. De la Sebeș la Avrîg tata mergea cu bicicleta.

Familiei noastre i se repartizaseră două cămăruțe rechiziționate în casa unui țăran cu o gospodărie destul de prosperă – avea vacă cu lapte, cai, căruță, porci și păsări; iar dincolo de clădirile auxiliare care adăposteau grajdul, șopronul și șura, se întindea o mică

livadă, verde-umbroasă, cu câțiva cireși, meri și peri, și câteva șiruri de pruni tineri, plantați cu trei, patru ani înainte. Casa propriu-zisă a familiei Tâlván avea patru odăi. Odăile neocupate de noi erau folosite pentru depozitarea lucrurilor mai de preț ale familiei, mobile bine păstrate, lăzi de zestre încrustate, scoarțe și covoare, suluri și perne mari de puf, cu fețele abundent și migăloș brodate, dulapuri ticsite cu haine de sărbătoare. Cu mentalitatea lor chibzuită și strângătoare, pentru care orice formă de consum constituia probabil un exces sau o risipă scandaloasă, acești oameni – părinții viguroși și activi, în floarea vârstei, și cei trei copii ai lor între 17 și 20 de ani – trăiau oarecum în marginea propriilor lor posesiuni. Nici părinții, nici copiii nu locuiau – cel puțin în cursul verii – în „casa mare”; dormeau cu toții în cele două chițimii scunde, cu pământ pe jos și fără ferestre din prelungirea bucătăriei exterioare, în care, în afară de paturi (sau priciuri?) cu așternuturile lor cenușiu-unsuroase, nu se mai afla nici un mobilier.

Cele două camere rechiziționate pentru noi din „casa mare” erau umede și aveau un miros pătrunzător de mucegai și de îmbâcsit care făcea disperarea mamei, miros care se încăpățâna să rămână acolo deși ferestrele erau larg deschise mai tot timpul. După toate aparențele – și în mod de altminteri firesc – familia Tâlván nu ne primise cu prea mare bucurie; dar era război și, în ciuda micilor cricneli, toți trebuia să ne supunem unor măsuri cu forță de ordine militare. Pe de altă parte, din punct de vedere economic, situația localnicilor nu era deloc de disprețuit: satul se umpluse de bucureșteni mai mult sau mai puțin hămesiți, ingineri, funcționari cu salarii destul de bune, și familiile lor, iar țărani care fuseseră siliți să-i găzduiască se transformaseră peste noapte într-un fel de mici negustori – primeau chirie pentru casele lor și aveau deodată cumpărători pentru produsele lor, cartofi, legume, zarzavaturi, păsări, lapte, ouă, fructe, carne. Economia rural-archaică, încremenită, aproape autarhică a satului se deschisese, se înviorase. Mirajul banilor, fără a-l disloca pe celălalt, tenace, moștenit din moși-strămoși, al *pământului* – ba chiar, dimpotrivă, împrăștiindu-l – pusese stăpânire pe mințile sătenilor: se născuseră concurențe, se formase o piață, supusă „legii cererii și ofertei” (pe care tata mi-o explica ilustrând-o cu exemple din viața cotidiană a Sebeșului), prețurile creșteau, scădeau, creșteau și iar creșteau – și liniștitul sat transilvănean fusese cuprins de anxietățile și febrele inflației.

Trezirea conștiinței economice a sebeșenilor din lunga ei amorțeală ne-a fost, în chipul cel mai neașteptat, profitabilă. Tâlván-tatăl și-a amintit, într-o bună zi (la două, trei săptămâni de la sosirea noastră acolo), că avea, la capul satului, o casă veche moștenită de la părinți, dar de mult lăsată în părăsire. Mai folosea doar șura, pentru finul care prisosea și avea grijă de mica livadă din spatele

casei, ale cărei fructe le ducea, împreună cu celelalte, la cazan, să facă din ele palincă. N-am fi dorit să ne mutăm în acea casă, unde am fi avut mai mult spațiu și am fi fost mai liniștiți, contra unei chirii, bineînțeles, sporite și a cheltuielilor de reparații? Ne-am dus s-o vedem și, deși era pe jumătate căzută în paragină, ne-a plăcut: am tocmii zidari și zugravi care au reparat-o și am părăsit, fără prea multe regrete, camerele cu miros de mucegai în care locuisem.

Cea care avusese de suferit mai mult acolo fusese, fără îndoială, mama. Găsea că totul e insuportabil de murdar, că stăpînii casei sînt niște îngălați. Adevărul e că după două săptămîni ne umplusem cu toții de păduchi de cap. Mie nu-mi prea păsa, dar mama intrase într-o stare de mare agitație. Cumpărase fără întârziere un pieptene des și, după ce mi-l trecea prin păr, se uita îngreșoșată cum mișunau printre dinții de os micile insecte albe-cenușii. Cu mijloacele destul de primitive pe care le avea la îndemînă, a început să ne despăducheze: ne pieptăna, ne căuta în cap seara – producîndu-mi nespuse euforii, pe care mi le evocam mai tîrziu citind *Les chercheuses de poux* de Rimbaud, cu versul despre acel îmbătător „vin al lenii” care se urca în copilul cu părul cutreierat de degete electrice feminine – și ne spăla pe cap, după care ne freca rădăcina părului cu gaz, leacul cu adevărat radical, cel puțin în sensul propriu al cuvîntului „radical”. Părul devenea lucios, moale, gras, alunecos, dar mirosul persistent de gaz sfîrșea prin a-mi da amețeli și a-mi tăia orice poftă de mîncare.

Lăsînd la o parte episodul păduchilor, ce-i mai displăcuse mamei la gazdele noastre era ceea ce numea „felul lor murdar de a vorbi”, de care dorea să ne protejeze pe noi copiii. Într-adevăr, și soții Tâlvani și copiii lor nu puteau începe sau termina o frază fără să trîntească o înjurătură. Într-o săptămîină vocabularul meu obscen se îmbogățise considerabil și, deși sensul multora din noile cuvinte sau expresii îmi era neclar, începuseră să-mi iasă din gură nenumărate și neașteptate înjurături, o formă de joacă verbală care-mi dădea un subtil sentiment de mîndrie; ajunsese chiar – ceea ce e aproape inevitabil pentru cineva care înjură mult – să inovez. Rostindu-le în orice sau în aproape orice împrejurare, și la mînie și la bucurie, adeseori în clipe de indiferență sau de plictiseală, și uneori chiar și în clipe de autentică înduioșare sau admirație („e dat în paște”), adresîndu-le nu numai oamenilor ori ființelor (cailor, cîinilor, găinilor), ci și lucrurilor neînsuflite, Tâlvanii reușiseră să dea celor mai spurcate înjurături un aer de normalitate, să le neutralizeze și chiar să le îmblînzească. La început, îmi apăruseră cu toții niște apucați, niște ființe demonizate și dezlănțuite, niște smintiți furioși: stăteam în cameră, lîngă fereastră, trăgînd cu urechea și mi se făcea inima cît porumbeșii de frică; n-aș fi ieșit singur în ogradă pentru nimic în lume. Foarte repede însă mi-am

dat seama că acești monștri feroci în vorbire erau în fond niște oameni de treabă, și chiar foarte binevoitori cu mine. De altfel, cu mine și cu ai mei vorbeau normal, cu accentul lor ardelenesc nu lipsit (pentru urechile mele muntene) de nu știu ce târâgănare suav-comică. Cum nu puteam pune în aplicare nou-deprinsa tehnică a înjurăturii nici în convorbirile de familie, nici în cele cu gazdele (de vreme ce nici ele n-o făceau cu mine), mă exersam ocărînd găinile și rațele, pomii din livadă, vrăbiile în care trăgeam cu praștia fără să le nimeresc (cu o singură excepție care m-a făcut să bocesc pasărea ucisă timp de două zile), merele necoapte pe care cu mare greutate le doboram de pe ramuri, prunele verzi care-mi strepezeau dinții, pisica pe care-o mîngîiam și-o făceam să toarcă: înjuram – învățasem bine lecția – și ce-mi plăcea, și ce nu-mi plăcea, și ce mă lăsa indiferent.

Ne-am mutat, deci, în casa din capul satului și lunile pe care le-am petrecut acolo au fost pentru mine binecuvîntate. Da, acele aproape trei luni au fost de-a dreptul magice. Pînă și despre boala lungă de care am zăcut în acea perioadă, scarlatină într-una din formele ei cele mai grele, îmi amintesc cu negrăită nostalgie. Nostalgie după o boală? Există, desigur, boli și boli – universul maladiei e de-o infinită varietate și complexitate. Dar bolile obișnuite ale copilăriei și adolescenței – de a căror gravitate reală bolnavul însuși e de obicei inconștient – au adeseori un caracter aparte, un fel de încărcătură lirică, aș zice. Fenomenul poate fi explicat în diverse chipuri. Boala e, metaforic, o luptă, un război al trupului și-al minții contra unui dușman nevăzut, o stare de conflict în care organismul își pune la bătaie toate forțele spre a zdrobi un adversar insidios, devastator, neînduplecat. Dintr-un astfel de punct de vedere devine aproape un truism să spui că boala e, în fond, o expresie a vitalității, o manifestare în plină zi a puterilor ascunse ale organismului, o epifanie a instinctului vieții. Imensa vitalitate a copilului e poate una din explicațiile intensității bolilor curente ale copilăriei și a duratei lor îndeobște scurte. Metafora care a dat naștere numelui popular al rujeolei e literal exactă: „pojarul” e într-adevăr un incendiu, corpul copilului bolnav arde, pielea fragedă i se umple de-o înspăimîntătoare spuzeală cu reflexe sîngerii; febra îl pîrjolește atît de tare încît îi poate da stări delirante (cînd fusesem bolnav de pojar, în iarna precedentă, halucinasem și delirasem și mama fusese speriată de moarte). Un simplu vîrsat de vînt, boală fără consecințe, umple copilul din creștet pînă-n tălpi de bube urîte, usturătoare; uneori aceste bube îi ies și pe sub pleoape, în nări, pe sub limbă și în gîtlej, căptușindu-l cu usturimea lor insuportabilă, făcîndu-l să geamă și să se zvîrcolească. Și totuși, după ce trec, după ce te bucuri că au trecut, aceste boli ale copilăriei îți lasă printre altele, amintirea unei stranii, aproape vertiginose euforii. Această euforie e bineînțeles legată nu de boala ca atare,

ci de confruntarea cu ea și de procesul însănătoșirii, dar acest proces nu începe într-un moment precis, ușor de izolat; el începe, de fapt, cu boala însăși, e ascuns în boală, în chiar miezul ei fierbinte și chinuitor, ca o putere magică care-și așteaptă trezirea. Și pe măsură ce boala se destramă, e învinsă și se retrage, trupul și mintea intră în acel timp încă somnoros, dar din ce în ce mai limpede și mai vibrant al sănătății care se degăsește.

Boala s-a declarat brusc și-atît de vizibil încît, dus fiind la Sibiu, unde se mutase clinica universitară de la Cluj (Clujul făcînd parte din teritoriul din Ardealul de Nord cedat Ungariei în urma Dictatului de la Viena din 1940), i-a fost suficient profesorului Hațieganu să mă zărească din capul scării – abia începusem, amețit de febră, ținut strîns de mîna de mama, să urc treptele largi – ca să strige: „Copilul are scarlatină!”. Erau destul de mulți oameni pe scări și pe platforma de la etajul întîi din care porneau cele două sau trei lungi coridoare ale clinicii; mulți și-au întors privirile spre doctorul în halat alb și-apoi spre mine, în timp ce el repeta cu o voce puternică, limpede, nu lipsită de un accent de orgoliu: „Copilul are scarlatină!” și mă arăta cu degetul celor cîțiva studenți care se aflau în jurul lui, ca pe un caz din cale afară de evident. Cînd am ajuns sus ne-a introdus imediat în cabinetul său și, fără să se mai uite la mine, i-a explicat mamei pe scurt ce trebuie să facă. Au urmat cîteva zile grele – febră mare, vărsături, gură uscată, de iască, frisoane, amețeli; zile grele, dar rezezi, de parcă n-ar fi fost.

După ele, cîteva săptămîni miraculoase. Slăbit, supt la față, abia mă mai puteam ține pe picioare; dar mă simțeam în același timp ușor, plutitor, într-o stare de quasi-levitație permanentă, astfel încît mi-ar fi fost cu neputință să cad – chiar dacă aș fi vrut. Aerul mă sprijinea ca un zid invizibil. Bunica dinspre partea mamei, Elena Vulcănescu, a fost chemată de la Craiova ca să aibă grijă de sora mea (trebuia ferită de boală), așa că s-a închiriat pentru ele o cameră în altă casă din apropiere. Cum tata era mai tot timpul plecat la serviciu (și cînd venea, eu dormeam), în casă nu mai rămăseserăm decît mama și cu mine.

Boala îmi dădea și-o secretă mulțumire sublim egoistă, dacă se poate spune așa, aceea de a avea impresia că nu mai împart prezența ei cu nimeni. Vorbeam puțin, dar important era că o știam tot timpul acolo, aproape, prizonieră de bună voie a universului bolii mele, înrobită slăbiciunii mele și transformînd-o într-o fericire calmă, transcendentă față de posibilele mizerii ale trupului. Dacă stau și mă gîndesc bine, cred că plăcerea paradoxală a bolii (pentru copii, dar și pentru acei oameni maturi pe care boala-i infantilizează psihologic), această uimitoare și poate perversă desfătare vine din satisfacerea unei înclinări la urma urmelor firești de a te găsi în centrul atenției unei persoane iubite, de a fi obiectul unor îngrijiri care, dincolo de sensul lor nemijlocit, pot căpăta intense

valori de comuniune afectivă. Bolnavul, chiar dacă el nu e conștient de asta, exercită asupra celor apropiați subtila tiranie a neajutorării și slăbiciunii. E o banalitate că nevoia de afecțiune poate fi la originea unor boli imaginare. Orgoliul, dorința de a domina și manipula psihologic pot duce și ele la boli simulate, uneori perfect simulate. În cazul bolilor reale, toate aceste nevoi și înclinații complicate își găsesc în chip natural satisfacția și sînt scutite de primejdia ca prefăcutul să-și dea seama de prefăcătoria sa și să se simtă de aceea vinovat. De unde, la copii și la tineri cel puțin, fericirea senină a bolilor adevărate.

În sfîrșit, aveam scarlatină, greul bolii trecuse, mă simțeam ușor, fragil, plătînd ca frunza și eram fericit. Mă însănătoșeam încet și savuram, clipă de clipă, această încetineală. Erau zile lungi, intens albe ca pereții de curînd văruiți ai casei, cu soare blînd bătînd prin geamul întredeschis pe cearceaful curat, lunecos și pe pagina cărții pe care-o citeam cu capul sprijinit într-o mîna. După un timp, mîna îmi amorțea și-mi lăsam capul pe pernă, cu atenția pendulînd între lumea de imagini vii, aproape halucinatorii din universul cărții și acele furnicături, acele delicate înțepături pe care le simțeam în mușchii brațului. Începeam să-mi mișc mîna, care se dovedea grea ca plumbul, trebuia să fac un efort s-o ridic și s-o legăm în dreapta și-n stînga, și să-mi îndoii degetele, și să proiectez pe peretele înșorit misterioase semne de umbră. Curînd împunsăturile se topeau, amorțeala se ducea, mă răsuceam în pat și-mi sprijineam capul de mîna cealaltă, continuîndu-mi lectura.

Ce citeam oare? Mi-e cu neputință să spun cu precizie. E clar că abandonasem basmele (frații Grimm, Perrault, Ispirescu, Andersen, Creangă), care-mi fuseseră citite cu glas tare înainte de a ști alfabetul și care, după ce învățasem să citesc, fuseseră printre primele mele lecturi independente, alături de povești din mitologia greacă, de narațiuni de aventuri pentru copii, sau de bucați umoristice în proză sau în versuri. La începutul clasei a doua primare, cu cîteva luni înainte de prima mea încercare literară (acel roman care se petrecea într-un copac cu o mie de păsări), fusesem internat la spitalul Saint Vincent de Paul din București cu apendicită acută și, la o zi după operație, începusem să citesc, de fapt să recitesc pentru a treia sau a patra oară, un volum intitulat *Aventurile lui Till Eulenspiegel*: această lectură mi s-a întipărit indelebil în memorie pentru că mă făcea să rîd și rîsul îmi provoca dureri atît de mari în regiunea rănii proaspete încît începeam să plîng; dar cînd mă potoleam din plîns nu puteam rezista ispitei de a relua lectura, încercînd să-mi reprim rîsul, ceea ce reușeam doar pentru scurt timp; un nou hohot de rîs era urmat de un nou hohot de plîns. Dar ce citeam la zece ani, în vara de la Sebeșul de Jos, în 1944? Nu descoperisem încă serialele de aventuri cu indieni americani ale

lui Karl May, pe care, țin minte, aveam să le împrumut pe bani în toamna următoare la București de la dărapănata librărie-pape-tărie-bibliotecă de împrumut „Tokio” din Piața Filantropiei, al cărei proprietar era un bătrînel înalt, slab, cu o voce tremurătoare și stînsă, abia audibilă, căruia clienții juvenili i se adresau numindu-l respectuos „Domnul Tokio”. Nu descoperisem încă ficțiunile științifice ale lui Jules Verne, care aveau să mă pasioneze peste un an, într-o perioadă cînd începusem să citesc și cărți științifice de popularizare și-mi construisem un mic laborator de chimie într-un dulap din camera mea, cu balanță farmaceutică, eprubete și retorte, și tot felul de substanțe chimice ținute în cutii sau în sticle cu dop de sticlă (tristetea mea a fost că n-am izbutit niciodată să-mi procur mult-rîvnitul acid sulfuric). Lunile de la Sebeș făceau parte, cred, din epoca în care-mi plăceau poveștile melodramatice, sfișietoare – romanele lacrimogene ale lui Hector Mallot (*În familie, Fără familie*), D. Ionescu-Morel (*Mai sînt oameni buni*), sau Moș Nae-N. Batzaria (*Micul lustragiu, Ina, fetița prigonită* și alte asemenea ficțiuni). Cu puțin înainte de Sebeș, la Craiova, una din cărțile mele favorite, ale cărei pagini le umezisem cu lacrimi de mai multe ori, fusese *Pățaniile sărmanului Blaise* de Contesa de Ségur, tradusă în colecția cu coperți de carton galben „Cheia de aur” pe care o apreciam foarte mult.

Citeam, din cînd în cînd izbucneam în plîns, dar îmi ștergeam repede lacrimile, ca să pot merge mai departe; citeam cu nesăț, sucindu-mă și învîrtindu-mă în pat în toate pozițiile imaginabile. Din cînd în cînd coboram din pat, mă puneam în genunchi și așezam cartea în fața mea pe pat, adîncindu-mă în lectură cu coatele înfipite în așternut, cu obrajii sprijiniți în podul palmelor. Aceasta era, de fapt, poziția mea favorită de lectură, și a rămas așa pînă tîrziu, dar numai cînd mă știam singur în casă sau cînd eram sigur că nu voi fi surprins de nimeni; era poziția mea favorită de lectură poate pentru că o învăluisem în secret, armonizînd-o astfel cu sensul personal, intim, aproape fantasmatic al lecturii, sens prin care aceasta se înrudește, mai ales la copii, cu anume forme de autohipnoză sau chiar cu procesele fantastice propriu-zise, cu reveriile pur subiective. Or, e știut că acestea din urmă, chiar cînd conținutul lor manifest e perfect inocent, sînt considerate inavuable: poate tocmai pentru că, îmi spun, ar revela social prea multă inocență, naivitate, vulnerabilitate.

Citeam, și-n mijlocul unei scene patetice mă fura somnul. Mă trezeam, îmi ridicam capul de pe carte, citeam cîteva rînduri și întreaga scenă se refăcea în mintea mea și-mi dădeau lacrimile. Boala care mă ținutise la pat era firească, era firesc să citesc, să ațipesc, să plîng pentru evenimente și situații fictive, să citesc lacom și-apoi să mi se facă foame, să-mi stăpînesc foamea ca să merg mai departe cu cititul, să continui să citesc în timpul mesei

și poate să vărs o lacrimă în supa de zarzavat de regim, fără sare, sau pe felia de pâine prăjită, sau pe bucata de carne de pasăre fiartă, să citesc în patul plin de firimituri, să ațipesc din nou, să plîng, să mă opresc din plîns și din citit spre a mă holba la peretele alb-zgrunțuros bătut de soare – semn al realității palpabile – într-o stare de absență fericită – ce lungi erau zilele acelea, ce minunate.

După vreo două săptămîni mi se dăduse voie să ies din casă. Vara ajunsese în toi, dar de canicula de la Dîrvari nici pomeneală; nopțile erau răcoroase, aerul avea o calitate aproape alpină, ploua destul de des, dar se însenina repede; în ogradă, iarba era verde, grasă, strălucitoare. Chiar în miezul însorit al zilei căldura era străbătută de-un duh de prospețime de munte. Mă învîrteam în pijama și papuci prin ogradă, cu pași ușori, plutitori. Îmi plăcea să hrănesc păsările de curte, cîteva găini, un cocoș, o cloșcă cu pui măricei, pe care le țineam pentru nevoile casei: spre asfințit le chemam cu glas ascuțit – „Pui, pui, pui!” – și ele se adunau în grabă, înfometate, și alergau cu o extraordinară repeziciune spre semințele pe care le azvîrleam cu țîriița, cînd într-o parte, cînd în partea opusă, ca să pot savura cît mai îndelung acel spectacol căruia amintirea îi împrumută o notă idilică. (Mi-a rămas o fotografie: într-o pijama cu pantalonii prea scurți, înconjurat de găini cu gîturile întinse și cu ochii fixați pe pumnul meu plin de grăunțe.) Începuse vremea zmeurei de munte, pîrguită în umbra pădurilor, cu o aromă subtilă, delicat pătrunzătoare; aveam și la Dîrvari zmeură plantată în grădină, o zmeură de cultură, cu boabele mai mari, dar mai apoasă, mai puțin parfumată. Mama cumpăra coșuri întregi de zmeură de munte ca să facă șerbet. Mă învîrteam pe lîngă ea în bucătăria exterioară, transformată într-un paradis olfactiv: zmeura era stoarsă prin tifon, care reținea sîmburii, iar zeama era pusă la fiert cu zahăr. Urma, după ce șerbetul se lega, frecatul cu un făcăleț sau cu o lingură lungă de lemn, pînă cînd culoarea sticlos-sîngerie se schimba, se făcea mai deschisă și mai pastelată. Îi dădeam și eu o mîna de ajutor mamei, țînîndu-i cratița în loc și adăugînd, cînd îmi spunea ea, cîte o linguriță de sare de lămîie dintr-o ceașcă (lămîie adevărată nu se mai văzuse de la începutul războiului). După ce turna șerbetul în borcane și-l îndesa bine, să nu rămîna goluri de aer, îmi dădea mie cratița s-o curăț de rămășițele calde. Era un moment pe care-l așteptam cu înfrigurare deși tot șerbetul era, de fapt, pentru mine. Un element cheie al regimului alimentar care-mi fusese prescris erau dulciurile de tot felul: mă văd parcă umblînd prin casă ori prin curte cu o linguriță de argint în gură, de pe care sugeam fără grabă șerbetul dens, parfumat.

Cînd convalescența mea se apropia de sfîrșit, s-a îmbolnăvit de scarlatină și tata, care n-avusese această boală în copilărie și o făcea, lucru rar, dar și foarte primejdios, în plină maturitate, la 43 de ani. A fost primul semn – cine ar fi putut să-l înțeleagă atunci? –

al grelelor încercări prin care avea să treacă vreme de aproape treizeci de ani, pînă cînd inima lui obosită s-a oprit pentru totdeauna pe-o masă de operație, la București, la 31 ianuarie 1973. Deși între scarlatină și bolile care, după aceea, aveau să-l zguduie periodic, sau să-l macine lent și inexorabil, nu pare a exista vreo legătură, credința mea e că scarlatina pe care a luat-o de la mine (sau pe care i-am dat-o eu) a fost cauza lor secretă. Căci nu mă pot împiedica să stabilesc o relație ascunsă între scarlatina lui tîrzie, pe care a făcut-o într-o formă gravă, și ciudatul flegmon abdominal care era cît pe ce să-l răpună la o săptămînă după ce aparent se înzdrăvenise: dus la Sibiu mai mult mort decît viu, a fost salvat în ultimul moment printr-o intervenție chirurgicală norocoasă („I-au scos o pungă de puroi de peste o jumătate de kilogram”, ne-a spus mama). Cum s-a dovedit ceva mai tîrziu, operația nu fusese chiar atît de norocoasă. Vindecarea rănii – în regiunea perianală – se lăsa așteptată. Îi rămăsese o fistulă deschisă, care supura în permanență și împiedica funcționarea normală a sfincterului. Fistula era nedureroasă, dar consecințele ei – fiziologice și psihologice – foarte greu de îndurat. Trebuia nu numai să țină un regim sever, ci și să ia zilnic un constipant puternic – și anume opiu. După cîte mi-a spus el mai tîrziu, cele cîteva picături de opiu pe care le-a luat după fiecare masă timp de zece ani, nu i-au produs niciodată o stare de euforie. Era, de fapt, tot timpul abătut și posac, iar după ce n-a mai trebuit să ia opiu n-a avut simptomele de carență. Fistula – credeau doctorii – putea fi operată. După un an de la apariția ei, unul dintre cei mai renumiți chirurghi bucureșteni l-a operat fără nici un rezultat. Iritat de insucces, mînat poate și de curiozitate profesională, chirurgul a insistat să mai facă o încercare, renunțînd pînă și la onorariu, dar nici această intervenție n-a reușit. După zece ani, fistula s-a închis singură, și așa cum nu fuseseră în stare să-i explice existența, doctorii n-au înțeles cum și de ce se vindecase. Din nefericire, ea nu se vindecase parcă decît spre a face loc altor boli: enfizem pulmonar (datorat desigur fumatului), arterioscleroză, un infarct miocardic, un ulcer perforat, operat în mijlocul nopții la spitalul de urgență. Aceste boli succesive s-au combinat cu persecuția profesional-politică – era un „cadru tehnic burghez” care trebuia folosit, dar în care nu se putea avea încredere. Drept care a fost pentru mai mulți ani detașat la Constanța, la atelierele C.F.R. de acolo, de unde venea să ne viziteze la București din două în două duminici. Toate acestea l-au secătuit prematur: în 1956, la numai 55 de ani, a trebuit să iasă la pensie. Își umplea timpul și mai cîștiga un ban făcînd traduceri din franceză, engleză sau germană pentru un institut de documentare tehnică. În acești ani familia era efectiv foarte săracă, eu în ultimii ani de liceu și apoi student la engleză, sora mea la liceul tehnic sanitar și apoi la facultatea de medicină, iar mama, ca totdeauna, casnică.

Tata, Radu Călinescu, născut în 1901, copilărise și mersese la școală aproape numai în străinătate. Despre bunicul meu patern nu știu aproape nimic. Îl chema Dumitru Călinescu și era, pare-se, fiul sau nepotul unui colonel moldovean Călinescu, implicat în complotul reușit împotriva lui Alexandru Ioan Cuza din 1866 și promovat după aceea la rangul de general. Bunica mea, Elena Burileanu, nu vorbea niciodată despre primul ei soț – îi pierduse urma curînd după nașterea tatei și nimeni din familia mea nu știa nimic despre el sau despre familia lui. Murise curînd după divorțul de bunica mea? Sau, după despărțire, nu-i mai păsase nici de ea și nici de fiul lui? Fapt e că tata nu vorbea nici el niciodată despre enigmaticul său tată, pe care de altfel nu-l cunoscuse sau de care nu-și amintea; și oricît de curios ar părea, nu-și cunoștea nici o rudă, apropiată sau îndepărtată, din partea tatălui – nici bunici, nici unchi, nici veri.

Prezența tatei în casa Burileanu n-a fost, pesemne, prea bine văzută, de vreme ce de foarte tînăr el a fost trimis la școli (fie ele prestigioase și scumpe) din străinătate: ultimele clase primare și liceul le-a făcut în Elveția, la o școală ținută de călugări, la Villa Saint-Jean de la Fribourg, unde a fost coleg de clasă cu Antoine de Saint-Exupéry; după care a studiat ingineria la una din tradiționalele „grandes écoles” din Franța, École Centrale des Arts et Manufactures de la Paris, care pînă spre sfîrșitul secolului trecut își avusese sediul în frumosul Hôtel Salé din Marais, care găzduiește astăzi Muzeul Picasso. Cu diploma de inginer de la École Centrale, cu care ar fi putut să facă o bună carieră în Franța (ca mai toți colegii lui de an), tata a revenit în România, unde s-a angajat ca inginer la Căile Ferate.

Era un mare taciturn, un om care se închisese în sine. Anii războiului (și sînt sigur că tragedia Franței, țară de care era atașat, a contribuit la asta) au fost pentru el dificili și dramatici, ani în care eu eram prea mic ca să-l pot înțelege. Cu sănătatea ruinată la sfîrșitul războiului, deși era sceptic în legătură cu viitorul țării, părea resemnat. Ultima lui zvîcnire de energie – deși avea în el acea rană vie, deschisă, care supura încet și continuu – a fost, cred, spre sfîrșitul lui 1946. Atunci, probabil mai mult de dragul nostru, cei doi copii ai săi, el s-a decis să părăsească o Românie în curs de bolșevizare. Țin bine minte cînd ne-am dus, întreaga familie, la un fotograf de pe Bulevardul Filantropiei, să ne pozăm pentru pașaport. Tot în acea perioadă tata a fost la Legația Franței pentru viza franceză. Dar pașapoartele românești n-au mai ieșit; răspunsul întîrzia și curînd avea să devină limpede că nu va mai veni niciodată. Timp de cîteva luni l-am tot întrebat ce se mai aude cu plecarea noastră. Mai tîrziu, cînd țara s-a transformat într-o mare închisoare, printr-un fel de consens tacit și spontan nimeni din casă n-a mai pomenit de acel proiect. După ceea ce trebuie să fi fost

îndoieli și șovăieli dureroase în fața răspunderilor pe care și le asuma, căci era trecut de 45 de ani și cu sănătatea șubredă, tata luase în sfârșit hotărîrea vieții lui: dar era prea târziu.

Visam mult în copilărie, dar nu țin minte nici un vis particular care să mă fi marcat profund. Mai importante pentru mine pe vremea aceea erau reveriile sau fantezmele, dintre care cele mai tipice erau cele eroic-cavaleresti. Acestea gravitau mai ales în jurul amorurilor mele timide, nu numai nedeclarate, dar și secrete – neîmpărtășite absolut nimănui – și, pe cît de intense, pe atît de efemere și de aparent asexuale. Greu de explicat mi se pare și astăzi calitatea de povești cu zîne sau de vagi romane cavaleresti care învăluie iubirile mele de copil. Mă atrăgeau sexual nu fetele de vîrsta mea, pe care le iubeam total platonic, ci femeile mature, anume guvernante sau servitoare tinere, dar mai cu seamă mamele colegilor mei sau ale colegelor sorii mele și, într-un caz singular și poate ușor pervers, chiar mama unei fete de care eram îndrăgostit în perioada refugiului de la Sebeș și în lunile următoare. În toată această vreme, cum am sugerat, fantazam abundent. Orice pauză, orice întrerupere din activitatea conștiinței clare, orice interval de timp gol, orice așteptare, care trebuia umplută cumva, era un prilej binevenit. Una din fantezmele repetate pe care mi le amintesc se producea în tramvai. În tramvaiul 3, care trecea prin fața casei noastre, și pe care-l luam ca să mă duc la Școala 30 de băieți cînd era vreme rea sau cînd eram în întîrziere – iar pe care, în clasa a patra, cînd mergeam la Sfîntul Iosif, îl luam zilnic pînă la stația Strada Berzei, cale de 20-25 de minute –, încercam să mă plasez pe platforma din față, lîngă mecanicul care conducea tramvaiul, și-mi imaginam tot felul de scenarii abracadabrante în care mecanicul era obosit, neatent, adormit, și intervenția mea în ultimă instanță – puneam mîna fulgerător și decis pe frînă și opream tramvaiul brusc cu un scrișnet asurzitor de roți – salva viața unui om care era cît pe ce să fie strivit. Acest om pe care-l scăpam de la o moarte oribilă putea fi tatăl, sau fratele, sau altcineva apropiat de fata pe care-o iubeam în acea perioadă. În final, ea, cu lacrimi luminoase în ochi, se îndrepta spre mine să-mi mulțumească. O îmbrățișam și eram fericit. Acesta era începutul altor reverii complicate în care eu continuam să joc un rol de exaltat cavaler, căutător, pentru ea, al unui misterios potir mistic.

Visul meu fundamental s-a produs probabil la sfîrșitul copilăriei, dacă nu și mai târziu, poate în plină adolescență. Pe cît de bine mi-l amintesc, pe-atît de greu îmi e să-l plasez în timp. Indeterminarea temporală care înconjoară memoria acestui vis formează atributul lui esențial copilăresc. A fost un vis simplu, ciudat, și absolut fericit, din care m-am trezit într-o stare aproape extatică. Eram în fața unei case într-un loc pustiu (pustiu în sensul că acea casă era solitară, nu făcea parte dintr-un peisaj citadin) și mă

simțeam atras către ea de-o forță irezistibilă. Apropiindu-mă de ea, mi-am dat seama deodată că acoperișul ei înclinat, în loc să fie alcătuit din olane mari, semicirculare, cum părea de departe, era un acoperiș fremătător, viu, făcut din sute de păsări înghesuite una în alta, sute de porumbei sălbatici parcă, gata să-și ia zborul, să se avînte în sus. N-o făceau însă, fremătînd pe loc și parcă așteptînd să se întîmple ceva. Această așteptare înfrigurată, obscură, fără obiect precis mi s-a transmis și mie. Am vrut să intru în acea casă, dar ea n-avea ușă. De zid, în dreptul unei ferestre aflată chiar sub acoperișul viu, era sprijinită una din acele scări de lemn mobile pe care le folosesc zugravii. La dreapta scării, sus, pe o bucată de metal pătrată, era vopsit numărul 23 în cifre mari, negre, elegant desenate. M-am urcat pe scară spre fereastra deschisă, dar visul s-a terminat brusc. M-a copleșit o fericire fără nume care, în loc să se risipească, s-a intensificat după ce m-am trezit. Am fost pentru un timp, poate cîteva minute, poate mult mai mult, într-un fel de transă. De atunci am rămas cu superstiția că numărul 23 e numărul meu norocos. De-a lungul anilor mi-am amintit acest vis de multe ori și-am folosit metafora acoperișului de păsări în mai multe poeme, dar, în mod curios, n-am simțit niciodată nevoia să-l interpretez. Sînt sigur că el conține un secret, dar e un secret pe care nu mă simt îndemnat să-l pătrund. De ce? Poate pentru că el face parte din categoria acelor taine care promit să exercite o îndelungată influență binefăcătoare cu condiția să fie lăsate în pace, să rămîna neelucidate. Oricum, acest vis mi-a dat sentimentul că am fost și eu într-o etern-copilărească, mitică, misterioasă, insolită Arcadie – o Arcadie asediată din toate părțile de „coșmarul istoriei”, dar neatinsă de el. *Et in Arcadia ego.*

Octombrie 1991

Capitolul 3

PRIETENII

Da, paginile pe care le-ai scris mă fac să-mi amintesc ceea ce, de fapt, ar fi trebuit să nu uit: am avut o copilărie comună încă înainte de-a cunoaște, în acea toamnă a anului 1948 când ne-am redescoperit în aceeași clasă a liceului „Caragiale” (vechiul lui nume, „Titu Maiorescu”, nu mai era acceptabil). Uitasem cu totul că am fost amîndoi la aceeași școală din strada Monetăriei în clădirea construită de Ion Mincu, de inspirație jumătate brâncovenească, jumătate populară. Și îmi aduc și eu aminte de vizita Mariei Mareșal Antonescu în școala pe care o „patrona”. (Cîndva va trebui să se scrie o carte, continuare a celei a lui Gane, *Trecute vieți de Doamne și Domnițe*, consacrată marilor femei ale istoriei noastre din secolul douăzeci, în care ar trebui să stea în față, ca în frescele cu ctitori, cele două Marii: Mița biciclista și Maria Antonescu cu cele două Elene: Lupescu și Ceaușescu; pesemne există un fel de ascunsă ginocrație în istoria noastră care devine, în secolul douăzeci, deriziune absolută, grotesc nemilos). Nu țin minte să fi reacționat ca tine, printr-un act „disident” la vizita primei doamne; țin minte doar că avea o pălărie cu voaletă și, poate, înflorată, că noi copiii strigam urale în timp ce ea ne saluta cu mîna înmănușată alb: o imagine destul de diferită de a ta, ceea ce dovedește, dacă mai era nevoie, puterea de transfigurare a memoriei care face ca aproape orice amintire să conțină în ea capacitatea de-a se preface în vis.

În sfatul pe care ți l-a dat cu acel prilej tatăl tău: „mai ține-ți și tu gura” eu văd începutul uceniciei pe care am avut-o de făcut pentru toate acele vremuri și pentru cele ce au urmat, așa încît e chiar greu de înțeles cum am putut să deprindem și vorbirea liberă. Poate că dublul limbaj, atît de criticat de cei care au străbătut totalitarismele, are totuși meritul de-a conserva o anumită libertate și ceea ce ar trebui să fie și mai tare de temut ar fi un limbaj unic în care frica și nevoia absolută de conformitate ar ucide slaba lumină a limbajului intim sau chiar pur interior.

Citind ce ai scris tu m-am gîndit la valoarea formativă a nenocirilor generației precedente, părintești, asupra minții copilului. Suferințele tatălui tău, faptul că el a trebuit mereu să se întrebe *cine* e el, unde e locul lui (întrebare la care ar fi putut să răspundă prin gestul acela disperat, prea tardiv, de plecare în Franța odată cu instalarea comunismului în România), sentimentul unui destin

amar care plutea deasupra familiei mele prin boala bunicului meu, dar și din pricina tristeții tatei – despre care voi mai vorbi – toate astea mă fac să cred că, dacă noi am ales mai târziu căi care au fost ale cunoașterii asta s-a întâmplat pentru că am încercat să pătrundem misterul suferinței lor în nădejdea de-a lumina viețile acelea palid scâldate de „candela melancoliei”.

În capitolul pe care tocmai ți l-am trimis ți-am povestit cum a determinat suferința părinților mei vocația mea de psihiatru; dar cred că, pentru a mă înțelege (și a mă face înțeles) și mai bine va trebui să povestesc mai multe despre cele două familii care mi-au dat naștere, a tatei și a mamei, pentru a vorbi mai apoi despre prietenii din copilărie și adolescență, adică, la un loc, despre toată *preajma* mea fără de care aș fi fost cu totul altceva decât am devenit.

Ca psihoterapeut, în Elveția, am avut odată o pacientă, o tânără femeie, a cărei mamă era fiica unei surori mai mari a propriului ei tată. Grație aprofundării acestui caz am înțeles, pe viu, ce lucru grav e incestul pentru dezvoltarea individului. Copilul născut din incest nu are decât o singură familie (în cazul pacientei mele, de pildă, bunica ei maternă îi era mătușă paternă, unchii în același timp veri etc.). Consecința directă a acestei situații era pentru ea că devenise lipsită de posibilitatea de a concepe o adevărată alternativă ca răspuns față de împrejurările date; ea nu putea să-și spună: „în acest caz se poate reacționa așa sau altfel, căci așa se reacționa în familia mamei și altfel în cea a tatei”. Aș compara existența a două familii în geneza unui individ uman cu vederea binoculară: doi ochi te ajută să vezi în relief, în timp ce dacă ai numai unul singur toate obiectele îți apar într-un singur plan, ești lipsit de percepția *profunzimii*; a avea o singură familie trebuie să creeze un fel de lipsă de perspectivă în viață, totul trebuie să apară foarte *plat*.

În cazul meu (tu ai sesizat acest lucru în familia ta când povesteai despre cele două bunici și despre diferența pe care o remarcăi în casele lor) cred că și familiile părinților mei erau diferite. Mama mea se trăgea dintr-o lume românească destul de tradițională; Irimeștii, părinții tatălui ei, veneau din Ardeal unde fuseseră, de generații, oieri, adică, demult, ciobani și mai de curând negustori de oi. Bătrînul Ștefan Irimescu trecuse munții și se așezase la Ploiești unde făcuse nițică avere. Erau oameni deschiși la minte, „progresiști”, în sensul cel mai bun al cuvîntului, care-și trimiseseră copiii la studii în străinătate (sora bunicului meu, Victoria, era licențiată în Științe naturale la Geneva într-o vreme când femeile nu treceau de pension, iar bunicul meu, tot Ștefan ca și tatăl său, făcuse medicina la Paris unde devenise socialist și „voltairian”, cum ne plăcea nouă să spunem). Mama mamei mele era născută Guțulescu, dintr-o familie de moșieri din Ialomița, un suflet, ca și al fraților ei, în același timp romantic, impulsiv,

îndrăgostit de natură; un cuplu, într-un fel, nepotrivit, deși tradiția familiei voia ca ei să se fi iubit foarte mult; poate că iubirile pasionale tocmai de aceea există, ca să facă să devină suportabile diferențele mari, atît de distrugătoare în genere; menajul lor a fost totuși foarte chinuit, din pricina bolii bunicului, dar și din cauza diferențelor temperamentale evidente.

Cred că percepția societății românești a fost prea influențată de Caragiale care atrăgea atenția asupra unei anumite forme, maligne, de parvenitism și ciocoism. De fapt, burghezia noastră era foarte adesea virtuoasă, muncitoare și înzestrată pentru activitățile intelectuale, aptă de evoluție (nenorocirea noastră, dacă facem abstracție de vecinătatea imediată a revoluției comuniste, a fost că pătura burgheză era prea subțire și că între ea și țărănime abisul nu a putut să se umple).

Dar să vorbesc și despre familia tatei. Aș spune că erau și ei o familie burgheză, obișnuită, dar cu o situație și cu trăsături diferite de Irimești și Guțulești. Bunicii mei paterni proveneau din familia evreiești care se creștinaseră înainte de nașterea tatălui meu. (Nu mai revin asupra întregii *saga* a acestei conversiuni și asupra mitului familial ce o însoțea pentru că am scris despre acest subiect, și prefer, ca să nu mă repet, să public amintirea respectivă la finele acestui volum.) Bunicul meu făcuse o carieră foarte demnă de funcționar român: fusese medic primar de județ, ofițer activ, apoi de rezervă și, deja în vîrstă, la șaizeci de ani trecuți, colonel-medic în primul război mondial, cînd comandase un spital cu bolnavi de tifos exantematic în Moldova, contractînd boala de pe urma căreia rămăsese de altfel și cu o suferință cardiacă. Eu nu l-am cunoscut, fiindcă a murit în 1926. Am înțeles că bătrînețea lui a fost pătrunsă de singurătate (bunica mea a murit în 1912, la numai 44 de ani, și el nu se mai recăsătorise). Au avut cinci copii; mai bine îmi amintesc de cele două surori mai mari, Tanți și Viki, care au murit în vîrstă, în 1973 și 1982. Aparent, erau două burgheze bucureștene ca multe altele, dar judecînd după experiența mea de viață le găsesc acum mai originale decît aș fi fost, tînăr, înclinat să o fac. Tanți făcuse studii de pian la Viena și se pregătise pentru o carieră de concertistă, însă abandonase din pricini pe care nu le cunosc; dar nu vorbea niciodată despre asta, ceea ce mă face să cred că era un punct dureros; fusese măritată o primă dată și divorțase destul de repede; apoi, după ani, petrecuți cam aventuros, se recăsătorise cu Al. Ianulescu, un inginer distins cu studii în Germania și cu o situație remarcabilă în lumea petrolului, alături de care trăise o viață liniștită, fără copii. Să fi fost ea ipostaza feminină a „omului fără calitate”? Nu pot să povestesc lucruri extraordinare despre Tanți. Decît că atunci cînd vorbea, chiar despre lucruri foarte obișnuite, le dădea un relief deosebit, deschizînd ochii foarte mari, ceea ce pe noi copiii ne impresiona și

chiar ne speria. Aveai impresia, cu Tanți, că banalitatea cotidiană se transfigura fantastic, ceea ce contrasta cu viața ei, destul de obișnuită.

Viki a fost și ea căsătorită de două ori, ultima dată cu un om cunoscut în vremea lui, Sebastian Țerbescu, avocat și director al foarte cititului ziar de după-amiază *Semnalul*. Iarăși, dar poate încă și mai accentuat decât la Tanți, găseam la ea o fire pasională predispusă la aventură, la hiperbolă și la exagerare coexistând cu înclinațiile burgheze cele mai patente. Misterul făcea parte din existența ei.

Voi povesti cum s-au prăpădit (căci în circumstanțele morții se vădese adesea lucruri semnificative despre viață). Mai întâi Tanți: în teribila iarnă a lui 1973 – în plină criză a petrolului când benzina era raționalizată și circulația în București devenise dificilă – a devenit evident că suferea de un cancer al colonului care avea să-i ia viața; a urmat o luptă foarte penibilă cu boala și mai ales cu mizeria fiziologică – trec peste detaliile degradante; mă duceam să o văd cam o dată pe săptămână și o găseam din ce în ce mai slăbită și mai exasperată de dureri. Într-o zi mi-a spus: „tu ești nepotul meu doctor, fă ceva să mor mai repede”. A doua zi am revenit cu o seringă plină de o combinație de opiacee și neuroleptice la care nu ar fi rezistat mai mult de două ore. (Eram conștient de caracterul moralmente și chiar legalmente riscat al întreprinderii mele.) Luînd un aer jovial i-am spus: „Tanti Tanți, am venit să-ți fac injecția pe care mi-ai cerut-o”. A ezitat o clipă; prin obloanele trase (erau totdeauna trase la ea în casă, nu numai de cînd era bolnavă) răzbea o lumină foarte simpatică, a unei zile frumoase de iarnă. Mi-a răspuns: „e așa un soare frumos azi, mai lasă-mă să trăiesc”. A murit a doua zi, după ce îmi dăduse o lecție memorabilă despre cît de tare poate fi iubită viața, în aproape orice condiții.

Viki a fost mai degrabă un fel de rege Lear feminin. Fiindcă suferea teribil de singurătate, a hotărît după plecarea mea din țară să-și abandoneze apartamentul în care trăise cu soțul ei, mutîndu-se împreună cu o nepoată, vara mea Gabi. Trebuie să fie foarte greu să nu mai ai nimic care să-ți aparțină exclusiv, mai ales cînd ai ținut la obiecte. A trăit pînă la capăt despărțirea de o existență personală ca un fel de dezafectare tragică de lume, ea care fusese atît de legată de obiecte.

Cred că în familia mea paternă s-a manifestat o stranie conjuncție a unei dorințe de stabilitate și de ordine cu o înclinare către aventură sau chiar către aventurism. Acesta din urmă a fost în genere dominat, dar nu într-atît încît să nu reapară cu o mare constanță. Exilul pe care l-am trăit mai tîrziu – și l-am asumat cu un fel de voluptate dureroasă – a fost pentru mine expresia unui „puseu” al spiritului de aventură, în fine parvenit la realizare.

Aș adăuga și gustul, vocația pentru tragic. Privind fotografii ale bunicului meu, amintindu-mi de expresia figurii tatălui meu, a mătușilor mele, sau pur și simplu privindu-mă pe mine însumi în oglindă (și într-o măsură și mai mare acum când, îmbătrânind, ochii încep să-mi mănince fața) observ la noi o anxietate în privire, ceva care mi se pare propriu-zis *teribil*; cred că, deseori, privirea mea trebuie să producă o oarecare frică și încerc, probabil în van, să o îndulcesc. Acum câțiva ani, în două rînduri, am petrecut vacanțe lângă St. Moritz, în Engadina. Această elegantă stațiune elvetică găzduiește cursuri de vară cu caracter teologic ale comunității mozaice; poți vedea deci la St. Moritz rabini din toată lumea și de toate porturile. Am observat la mulți din acești oameni privirea teribilă, tragică din fotografiile mele de familie și din oglinda mea; mi-e greu să cred că e numai o coincidență, după cum nu pot crede că ea nu corespunde unei realități adînci a sufletului nostru comun familial, o realitate a durerii.

*

Împreună cu una din „nemțoaicele” care erau menite primei mele educații mergeam să mă joc în parcul de la Șosea (pe care l-am regăsit, întors după ani, neschimbat, cu aleile și rondurile înflorite primăvara, cu păstăile de roșcove vara, cu nesfîrșitele culori ale toamnei). Acolo, la Șosea, mi-am făcut primii prieteni, mai întîi pe Dinu Georgescu, un băiat blond, bucălat pe care l-am considerat imediat „cel mai bun prieten”. (De ce avem nevoie să acordăm preferința noastră cuiva, să facem clasificări? Singură iubirea despre care nu știm să spunem ce este poate să explice asta.) Curios, despre Dinu-copil nu am decît această unică amintire directă: că îl consideram cel mai bun prieten – mult mai tîrziu, după atîtea clase făcute împreună am acumulat grele amintiri. Parcul acela care mi se părea imens, tainic, trebuie să fi fost locul multor seducții. Într-o zi în lumea noastră de copii și fete în casă promovate cam sumar guvernante a apărut o doamnă, o adevărată doamnă, mama unuia din copii: nu-mi amintesc decît de turbanul pe care îl purta (o modă a anilor treizeci-patruzeci), ciorapi de mătase („ca un leșin”, cum ar fi zis M. Blecher) și mai ales de modul cum s-a uitat la mine, învăluindu-mă cu o privire care mi-a provocat, instantaneu, un fel de rău (mult mai tîrziu am aflat că lipsa de paralelism a ochilor provoacă această privire „sașie”, reputată a tulbura bărbații); sigur este că eu am simțit atunci un rău straniu și, pentru prima dată în viață, mi-am pierdut cunoștința. Cînd m-am trezit, femeia strabică dipăruse. Am aflat, mult mai tîrziu, că era una din marile curtezane ale Bucureștiului acelei vremi; desigur, fusese pentru ea un joc de nimic să mă zăpăcească în felul ăsta.

Atunci, în brumele copilăriei, mi-am făcut doi prieteni pentru o viață: pe Ion Cantacuzino și pe Mihnea Penescu. Ion – sau Ioni cum era numit acasă la el – era un băiat de o extraordinară vioiciune; româneasca lui era ușor imperfectă, pentru că, din mamă franceză, petrecuse o parte a primei lui copilării la Paris. Prin el descopeream deprinderi care, de acasă, îmi erau străine. În lumea lui aristocratică se vîna – și în vila lor din Popa Savu se găseau arme de vînătoare, obiecte uneori prețioase de colecție pe care le priveam cu mirare. Odată ceruse femeii din casă favoarea să ucidă chiar el găina care să fie pusă în aceeași zi pe masă. O legase la zid și o executase cu o pușcă cu alice. Eu găseam asta admirabil, mai ales pentru că aș fi fost incapabil să fac la fel. Altădată – se desena adolescența – voise să-și dovedească puterea de-a rezista durerii – își înfipsea un cuțit în stern ceea ce, evident, stîrnise o anumită emoție deși rana era minimă. Făcea echilibristică pe balustrada balconului, ceea ce de asemenea eu nu aș fi îndrăznit... Foarte mulți ani mai târziu, ca oameni în toată firea, mă găseam cu el într-un loc sublim, la Château du Cabaret, undeva în sudul Franței, în țara Catarilor. În fața noastră se înălța un turn complet ruinat în vârful căruia nu s-ar fi putut ajunge decît înfrîngînd riscul de-a te prăbuși împreună cu construcția avariata de persecuția Inchiziției și de secole. Dintr-o privire a mea către el, Ioni îmi înțelese pofta înfrînată de-a escalada ruina. Fără să șovăie se repezi și, înainte de a-l putea eu opri, se porni să urce, riscînd prăbușirea cu fiecare pas. Cînd se întoarse mi-l amintii, așa cum îl cunoscusem.

În 1946 pleca pentru totdeauna în Franța și nu aveam să-l mai revăd decît peste multă vreme.

Celălalt prieten despre care voiam să vorbesc este Mihnea Penescu, o rudă îndepărtată prin mama lui, născută Radovici (Radovicii erau veri cu Irimeștii). Mihnea-copil era un fel de geniu, cu atît mai evident geniu cu cît deficiențele lui erau pe măsura înzestrărilor. Firea lui avea ceva agitat, instabil (cam așa e descris Mozart-copil de către contemporani). Cînd se entuziasma începea să se bîlbîie și dădea din mîini, cuprins de un fel de excitație nestăpînită. Era un școlar extrem de slab, certat în special cu matematicile. Aici se oprește înșiruirea slăbiciunilor lui, căci restul erau prodigioase calități. Mai întîi, era un desenator genial, premiat de altfel încă înainte de vîrsta școlii. Subiectele lui erau numeroase, dar două, în special atrăgeau atenția: caii, surprinși deseori în galopul cel mai dezlănțuit, cu coama în vînt, cu copitele scăpărînde, și dirijorii de orchestră luați pe sus ca de un uragan de elanul muzicii, chiar de ei dezlănțuit. Totul, și în persoana lui și în ceea ce desena el era mișcare, argint viu, nepotolire. Mai târziu am început să jucăm împreună șah, dar în timp ce eu eram un jucător timid și lipsit de agresivitate el se deosebea prin combinații aventuroase și

atacuri rapide, distrugătoare care îl aduseră în rîndul jucătorilor remarcabili – însă a urca în ierarhia oficială era altceva, cerea însușiri sociale care nu erau ale prietenului meu.

În splendida casă a lui Nicu Tabacovici, al doilea soț al mamei lui Mihnea, am început, pe la vreo unsprezece ani, să jucăm „jocuri în spațiu”, adevărate puneri în scenă ale unor drame imaginare, cu multe personaje pe care le jucam numai noi doi, alternativ. Eroul era, în cele mai multe cazuri, un tînăr ofițer american care se distingea prin fapte de arme și aventuri erotice.

Mai tîrziu a descoperit Mihnea muzica, fără să știe notele sau teoria. Era un ascultător perfect, identificînd orice melodie, ghicind interpretii diferitelor opere, entuziast ori de cîte ori era cazul, critic cînd trebuia. Din muzicologie avea să-și facă de altfel viața atunci cînd a trebuit să-și abandoneze studiile de pictură din pricina unor profesori imbecili, împotmoliți în „realismul socialist” ca într-un glod.

În toamna lui 1947 tatăl meu era rechemat din misiunea diplomatică în Iugoslavia, iar eu îmi regăseam colegii de la liceul „Titu Maiorescu”. Nu trecuse decît un an și jumătate de la plecarea mea în străinătate, dar aveam sentimentul că pășisem peste un prag de eră. E adevărat că mă întărea în această impresie schimbarea socială, înaintarea sigură a comunismului (Regele avea să fie izgonit la numai cîteva săptămîni după întoarcerea noastră). Băieții, deci, erau de nerecunoscut: fața le era năpădită de barbă, vocile se îngroșaseră, vorbeau „porcării”. Pe mulți îi descopeream altfel decît îi lăsasem, pe alții, sosiți între timp, trebuia să-i judec și să-i clasific.

Atunci s-a format un fel de frăție căreia i-am aparținut toată viața, într-un fel consider că-i aparțin și acum, deși tocmai viața – și cîteodată și moartea – ne-au despărțit.

Vreau să încep zugrăvirea acestei întovărășiri cu tine, Matei.

Curînd după începutul aceluia an școlar – era în septembrie 1948 – am văzut în clasa noastră un băiat cu părul închis, subțirel, și care părea că cercetează, caută pe cineva cunoscut. Am intrat în vorbă cu el: se întîmpla să fii tu. Cred că am început prin a merge, sîmbetele, la niște meciuri de football la stadionul „Venus”, unde mai erau încă tribune de lemn atît de aproape de marginea terenului încît aveai impresia că participi la joc sau că te găsești în marginea gropii cu lei, jucătorii fiind de fapt niște gladiatori; apoi, am aflat de la tine că luai lecții cu hispanistul Popescu-Telega și citeai pe Cervantes în original, ceea ce m-a făcut deodată să te văd altfel. Nu din întîmplare îmi amintesc de asta, ci pentru că relația noastră s-a desfășurat și s-a îmbogățit pe măsură ce se înmulțeau lecturile paralele, comentate în lungi discuții „peripatetice” la „Luna Bucureștilor” sau pe șoseaua Kisseleff, în succesiunea anotimpurilor. Au fost ani cînd am fi socotit aproape de neconceput să nu ne vedem de două ori pe zi, ajutați în asta și de o școală total

dezorganizată care îngăduia o practică foarte extinsă a chiulului, așa încît, de regulă, nu dădeam pe la liceu mai mult de patru zile pe săptămîină.

Nu are rost să pomenesc mai multe despre relația noastră în doi – din vremea aceea – pentru că, în realitate, aveam o existență aproape comunitară cu ceilalți membri ai micii noastre societăți secrete. Din ea făcea parte și Andrei Mircea, matematician strălucit, dar și mare amator de literatură și de muzică, spre deosebire de noi premiant și foarte de ajutor la școală; apoi Dragoș Vaida, de nuanță nietzscheană-ortodoxă, dar mereu tentat de colaborare cu regimul, din care pricină noi îl poreclisem „supra-omulețul” sau „Stratokles”, altfel un prieten entuziast și amuzant.

Am lăsat la sfîrșit pe Mironel Chiraleu, individul cel mai angelic pe care mi-a fost dat să-l cunosc. Cînd spun „angelic” nu înțeleg să mă arunc într-o comparație pur elogioasă, deși l-am iubit așa cum nu am iubit pe mulți, și acest sentiment pentru el îl împărtășeam cu toții. Mă gîndesc, folosind această expresie, la faptul care ni s-a impus tuturor ca o evidență, că cea dintîi și cea mai puternică impresie pe care o aveai în prezența lui era aceea a unei ființe care aparținea unei alte lumi, în care el se găsea pe deplin, în timp ce noi adăstam la marginea ei. Începînd cu pasiunea – dar și cu competența lui extraordinară în materie de muzică – deși nu avea nici un fel de cunoștințe de teorie muzicală și nu cînta la nici un instrument. În cămăruța apartamentului din Calea Floreasca (la etajul unei clădiri unde se găsea un restaurant care aparținuse înainte de naționalizare părinților lui) se găsea un pick-up și o colecție de discuri foarte limitată, dar bine aleasă a cărei proveniență n-am știut-o niciodată; ascultam, uneori pînă la ore foarte înaintate ale nopții, opere pe care le descopeream cu uimire, de pildă *Messiah* de Haendel sau ultimele sonate ale lui Beethoven executate de Arthur Schnabel. Prin Mironel devenisem dintr-o dată niște melomani aproape furioși; cred că avea urechea absolută așa încît fluiera extrem de corect aproape tot repertoriul clasic, punîndu-ne la ambiție și pe noi care ne descurcam cum puteam. Tot el ne deprinsese să mergem la repetițiile Filarmonicii; petreceam lungi dimineți în sala Ateneului, studiind cu meticulozitate arhitectura marilor opere simfonice, privilegiați de faptul că Bucureștii aveau în vremea aceea doi șefi de orchestră excepționali, pe Gogu Georgescu, autoritar și germanic, și pe Constantin Silvestri, un geniu romantic și un suflet rănit pe care noi îl adoram fără rezerve.

Mironel, un adolescent cu părul blond, cu ochii de un albastru de o rară intensitate (și asta îl făcea extra-mundan atît printre noi, cît și în familia lui de aromâni unde toată lumea era smeadă) își manifesta natura angelică nu numai prin muzicalitate, ci și printr-o îndărătnică împotrivire față de lumea în care trăia; era aproape cu neputință să intri cu el într-un restaurant fără să aibă un conflict

cu chelnerul, iar la școală agresivitatea lui față de profesori devenise de-a dreptul proverbială. Existența lui se mișca în modul cel mai autentic și permanent între extaz și rebeliune, era în același timp serafim și Lucifer.

Ne jucam odată să ne închipuim ce vom deveni fiecare dintre noi când vom fi adulți. Eu, spre exemplu, mă imaginam un fel de erudit preocupat de subiectele cele mai absconse, măcinat în același timp de mari vicii, de pasiuni ruinătoare, de pildă de patima jocului de cărți. Mironel spuse: „eu nu voi putea fi decît un ratat, pentru că în lumea asta nu am ce căuta”. Se referea el la universul întreg sau la lumea de fier care se născuse sub ochii noștri, lumea aceea totalitară, în care orice protest era reprimat cu sălbăticie? Întrebarea era sortită să nu aibă răspuns. În mine, ca întotdeauna, se năștea dorința de-a ocroti, de-a ocoli pentru el ca și pentru toți cei pe care îi iubeam, dezastrul; dar aveam presimțirea că eforturile mele aveau să rămînă zadarnice în privința lui Mironel.

Un exemplu al tendinței lui către provocare, care ne contamina și pe noi, prietenii lui, dar și al supravegherii strașnice la care era supusă aproape toată suflarea românească în acele vremuri este următorul: ne aflam în fața grădinei de la „Bufet”, fără nici un ban în buzunar, dar foarte doritori să bem o bere (despre „alcoholismul” nostru de adolescenți trebuie să mai vorbesc). Era o seară de vară cu o strălucitoare lună plină. Unul din noi spuse: „Ce ar fi dacă am încerca să vindem luna de pe cer?” – „Foarte bine, spuse Miron, hai să facem un anunț”. Zis și făcut. Pe o foaie de hîrtie ruptă dintr-un caiet, scrise cu creionul: „Vînd luna de pe cer. Doritorii se pot adresa aici”. Nu trecură decît cîteva clipe și un individ se apropie de noi: „Tovarăși, spuse el, nu e *just* ce ați făcut, scoateți imediat afișul, altfel dați de dracu”. Atunci am ascultat, dar Miron nu se supunea totdeauna și asta l-a condus în mormînt.

Nu pot să închei scurta înfățișare a frăției noastre fără să pomenesc de cel pe care îl consideram un fel de inspirator mai matur, pe vărul, cu vreo zece ani mai mare decît noi, al lui Miron, Mitică Peristeri, „Conul Mitică” îi ziceam noi cu respect. Fost student la Belle-Arte, de unde fusese dat afară pentru că era fiul unui negustor, trăia din diverse mici slujbe, cea mai remarcabilă fiind aceea de supraveghetor la biblioteca de vară din parcul Herăstrău. Pentru noi el era „Grecul”, adică învățătorul socratic, iubitorul antichității, filosoful cinic cu humor deseori truculent, inițiatorul nostru în multe năzdrăvănii din care nu cea mai inofensivă era beția (el hotărîse să ne publicăm reflecțiile în comun, închegînd un fel de operă care avea cu siguranță să devină nemuritoare sub intitularea insolită de *Notele Comitetului Alcoolic*). Cu el pornisem în exploatarea celor mai sordide cîrciumi ale periferiilor bucu-reștene care se topeau încă, încet, într-o ambianță rurală. Într-o zi de chiul luasem tramvaiul 26 pînă la capăt și ajunsesem în strada

Dristorului care nu era pe atunci decît o uliță de sat, complet exotică pentru băieții cartierelor centrale, care eram noi. Acolo, sub bolta de viță, împreună cu mahalagiii pe jumătate țărani ai aceluia îndepărtat cartier am stat pînă seara, discutînd între noi despre Nietzsche și Schopenhauer, despre Wagner și Beethoven, bînd asprul rachiu de secară care la fiecare înghițitură ne producea un fior din creștet și pînă în tălpi. Mai era o vreme cînd puteai întîlni oameni care, în ciuda teroarei, spuneau ce gîndeau, ca acel muncitor care vorbea cu durere despre cei apropiați aflați în închisoare, despre partizanii care luaseră calea muntelui și reprezentau speranța. Erau vremuri barbare, istoria devenise din cale afară de crudă, dar noi eram niște copii entuziaști, comunicam cu minunile culturii, dar și cu oamenii simpli, eram gata să ne dăm viața pentru plăcerea de a petrece fie și numai o după-amiază sub umbra acelei cîrciumi de mahala.

„Nașterea filosofiei”: așa se cuvine să înțelegem și să numim vremurile pe care le-am petrecut atunci. Înțelepciunea e la intersecția cărților cu viața și, între descoperirea literelor, teroare, muzică și primele emoții erotice s-a născut dorința noastră de a cuprinde lumea și înțelesurile ei.

Aș vrea totuși să urmez povestirea mea despre Mironel, pentru că nu voi mai avea poate prilejul, aici, să revin asupra ei. Continuum să fim, cu toții, terorizați de slobozenia lui de gură, de provocările neîncetate la care se deda. De pildă la școală, în ora de rusă, nu se sfia să spună lucruri rele despre Uniunea Sovietică – o „deviere” foarte gravă pe atunci. Era o adevărată minune cum de nu fusese arestat (sau acționa, poate, farmecul lui de nedezmințit?). La terminarea liceului, Miron s-a prezentat la examenul de admitere pentru regie de teatru la care a reușit cu ușurință. Relațiile noastre s-au rărit întrucîtva, deși continuam să fim prieteni apropiați. Atunci au început pentru el mari dificultăți, care rezultau mai ales din aceea că un student la regie era obligat să-și monteze spectacolele cu ajutorul colegilor lui de la actorie: un fel de operă de colaborare, care era în același timp și o seducție, era necesară pentru a reuni pe cei cîțiva tineri actori care aveau să joace spectacolul-examen de sfîrșit de an. Mai trebuie să spun că prietenul nostru nu excela într-un asemenea joc? Cele mai mari dificultăți, nori negri, se adunau în jurul lui. Dar asta nu ar fi fost nimic; ceea ce era încă și mai îngrijorător reieșea din activitatea Securității în rîndurile studențimii, considerată pe bună dreptate un butoi de pulbere social. Aș putea spune că nu cunosc nici un om din generația mea (la ale cărui destăinuiri să fi avut dreptul) care să nu fi fost contactat de Securitate pentru a fi recrutat ca informator. Poate chiar că în rîndul studenților de la teatru această activitate să fi fost încă și mai intensă. Sigur e că Miron a devenit suspect. Ceea ce noi însă nu știam este că intrase în legătură cu o reșea a

rezistenței care fabrica manifeste și le răspîndea prin București. Într-o noapte fusese rîndul lui să întreprindă periculoasa expediție; undeva pe cheiurile Dîmboviței împrăștie cîteva sute de apeluri la ridicarea populației contra Puterii. De data asta cercul avea să se strîngă în jurul lui și după nu mult timp fu ridicat într-o noapte de acasă. (Tu ai asistat la acea arestare și poți s-o povestești mai bine decît mine.) Au urmat aproape doi ani de instrucție a dosarului, timp în care nu am mai avut nici o știre de la angelicul nostru prieten. În fine, s-a anunțat deschiderea procesului. Pe vremea aceea, chiar și simpla participare, ca public, la un proces, în principiu deschis, putea constitui un act de răzvrătire fiind urmat de sancțiuni – de pildă, pentru student exmatricularea. Conștienți de riscul pe care îl luam ne-am dus totuși în acea dimineață rece de iarnă în fața clădirii sinistre a Tribunalului militar din strada Negru-Vodă. Am văzut duba închisorii oprindu-se în fața intrării și pe acuzați, în haine vărgate, pătrunzînd în tribunal unde furăm și noi primiți.

Ceea ce m-a mirat în acea zi a fost relativa și aparenta bunăvoință a Tribunalului. Acuzații păreau foarte destinși și deși, firește, nu ne-am putut vorbi ne făceam mici semne prietenești. Chiar atunci cînd am auzit sentința: cinci ani pentru Mironel – am crezut într-un fel de înscenare. Și a fost adevărat pentru toți ceilalți colegi din „lot”, dar nu și pentru el.

Anii au trecut și se apropia momentul eliberării lui. Îl așteptam cu bucurie, dar și cu oarecare îngrijorare; cum avea el să se „adapteze”?; un termen și un scop pe care, știam, le respingea.

Eram tînăr medic și însurat cînd, într-o după-amiază sună la ușă soția lui Andrei, Dorana Coșoveanu. Plîngînd îmi anunța trista veste: o scrisoare sosise de la Direcția penitenciarelor anunțînd că Miron Chiraleu murise. Aveam să aflăm curînd în ce împrejurări.

În duminica ce a urmat ne-am adunat, familia și cîțiva prieteni, în jurul mamei lui Mironel și a surorii lui, Tănușa, căsătorită între timp cu vărul lor Mitică și am ascultat o slujbă în amintirea celui dispărut, în mica biserică de pe malul lacului Floreasca. Era o zi frumoasă de primăvară și ni se părea că Mironel, cu care ne plimbam de multe ori prin acele locuri, era alături de noi. Jalea se însoțea cu un soi de duioșie adîncă, suferința ne apropia și ne făcea mai buni. Din ziua aceea a devenit și mai dubioasă, mai rușinoasă chiar, „adaptarea”. (Azi Mitică e mort și aproape toți cei din frăția noastră sînt în exil.)

Prietenia, eu cred că se poate înțelege asta din cele înfățișate aici, a fost la început principalul suport al amorului propriu, al iubirii-de-sine. Din copilărie, cînd am început să mă joc în parc, la șosea, cu Dinu, am început să-l iubesc, adică să-mi placă să mă *asociez* cu el – căci ce altceva este iubirea? – tocmai pentru că semăna cu mine, pentru că puteam spune: „tu ești eu”. Același

lucru s-a întâmplat mai târziu în jocurile și duelurile intelectuale cu tine și cu ceilalți: de fiecare dată când constatam un acord între noi, simțeam un fel de *încântare*, ca și cum personalitatea mea ar fi fost mîngîiată, încurajată. Asta era poarta pe care intrau diferențele – și ele mă făceau cu adevărat să cresc. De aceea cred că a fost atît de însemnată pentru noi toți întîlnirea cu Mironel: pentru că era atît de deosebit de noi. Orice mistificare e o greșeală gravă de gust: de aceea nu trebuie înțeleasă altfel decît ca o metaforă impresia noastră că Mironel venea „din altă lume”; deosebirea pe care o percepeam ca atît de radicală, care ne fascina și făcea din el pentru noi, în ciuda vîrstei identice, un învățător se datora, fără îndoială, unei originalități înnăscute – căci nimic, nici culoarea ochilor, nici manierele, nici gusturile nu semănau cu mediul din care provenea – o originalitate care, de fapt, îi dădea caracterul *angelic* pe care noi l-am pomenit atîta și care revine, obsedant, și în aceste pagini. De aceea insist în a afirma că prietenia este tocmai acea zonă în care se naște deosebirea dintre iubirea-de-sine și iubirea-de-aproapele nostru, în același timp *ogîndă și punte*, reflectare și legătură, stare și mișcare.

Surorile noastre (prin coincidență, aveam fiecare cîte una!) erau pentru noi un fel de subiect *tabú*, nu se vorbea despre ele; cu toate astea se întîmpla să fim împreună, ca pentru a sublinia, prin contrast, că nu puteam fi decît între noi; îmi aduc aminte de un Revelion de pomină (trebuie să fi fost prin 1950) când fetele, exasperate de nesfîrșitele noastre „discuționisme”, au început să danseze între ele, parcă pe muzica vocilor noastre.

Mi se pare că nu făcusem pasul înainte, către recunoașterea diferenței radicale: aceea a sexului. Mult timp după aceea, când am început să studiez metodic psihanaliza, m-am întrebat ce înțelegea Freud prin expresia „continentul negru” atunci când vorbea de sexualitatea feminină. Desigur, la prima vedere era numai o referire la o situație științifică: ignoranța, comparabilă cu a unei Africi neexploatate, asupra domeniului. Dar eu mi-am închipuit întotdeauna că întemeietorul psihanalizei se gîndea mai ales la ceea ce femeia avea în același timp torid, misterios și primejdios, la ceea ce, găsindu-se în fața noastră exprima în același timp și diferența radicală, într-un anume fel *de neînțelesul și inaccesibilul*. Ecuația Femeie = Africa mi s-a părut întotdeauna extrem de grăitoare.

Această tainică deosebire se exprima în primul rînd în raportul cast, obiect al numeroase interdicții, cu surorile noastre. Multă vreme, relația intimă, apropiată, cu o femeie nu am putut-o concepe decît ca brutala apropiere a sexelor, fără nici un intermediu... În 1948 exista încă Crucea de Piatră, cartierul bordelor bucureștene. Îmi aduc aminte de vizita pe care am făcut-o acolo într-o zi frumoasă de toamnă, împreună cu un coleg de școală. Era antiteza și în același timp complementul bețiilor noastre băiețești din Dristorului.

Cartierul de mahala (venind din centru trebuie să dai la dreapta, din Dudești) era curat, cu străzi largi și case fără etaj. Pe ușa cârciumioarelor în care, foarte tineri, nu îndrăzneam să pătrundem ieșeau melodii de acordeon. Cît timp ne-am plimbat pe străzile cartierului mă simțeam foarte bine în acea atmosferă suburbană amintind „chițimiile scunde” ale lui Mateiu Caragiale. „Casele” erau de felurite grade de lux, pentru toate buzunarele și gusturile. Din curtea interioară a casei-vagon aveai o privire directă asupra salonului-vitrină în care numai cei familiarizați cu locul aveau îndrăzneala să intre. Am rămas absolut stupefiat cînd am auzit pe una din „fete” (pe care, eu, un copil, le vedeam ca pe niște femei extrem de mature, deși cred că puține depășeau treizeci de ani) spunînd o înjurătură; niciodată nu mai auzisem așa ceva ieșind din gura unei femei. Sediința amoroasă a fost un eșec de care m-am consolată numai cu greu; puțin timp după aceea Crucea de Piatră a rămas stingheră în mijlocul caselor devenite simple locuințe pentru oameni săraci, căci noul regim, sub aparențe puritane voia, mai ales să dea o lovitură oricărei forme de comerț particular.

...Prietenia era înlocuitorul tuturor relațiilor inexistente; era purtătorul frustrațiilor noastre tinerești, era – și cum putea să fie altceva? – lumina care lumina existența noastră, mereu conștientă de primejdia care o pîndea. Într-o zi m-am pomenit la liceu cu un ofițer de securitate în civil care a început să-mi pună întrebări despre prietenul și colegul meu Andrei – „Bambi” – Brezianu. Pentru că el și părinții lui aveau îndrăzneala în acele vremuri să întrețină relații cu un diplomat american, „organele” începeau să se intereseze de ei îndeaproape. Mi-era prea frică să mă duc la Bambi spre a-i povesti lugubra vizită pe care o promisem, dar un anumit sentiment (îndatorire etică sau simplă afecțiune?) mă făcea să cred că trebuie să-i avertizez asupra pericolului. Am scris deci, cu litere mari, ca pentru manifeste clandestine, un bilet în care le pomeneam despre amenințarea care îi păștea și l-am introdus, noaptea pe furiș, în cutia lor de scrisori. Numai mulți ani mai târziu am putut să-i mărturisesc că eu fusesem autorul binevoitoare anonime.

Trăiam deci cu frica în sîn, dar totuși nu eram înstrăinați de Bine. Știam, deși nu aveam (sau aveam din ce în ce mai puțin) curajul să spunem ce gîndim, ca Mironel. Dacă reușeam să ne păstrăm o anumită libertate interioară era numai din spirit de grup, ca să nu ne trădăm reciproc, ca să ne afirmăm bărbătește, unii față de alții, capacitatea de-a rezista. A fost important în vremea aceea de a-l cunoaște pe Vladimir Ghika, Monseniorul. Știam de la Andrei Brezianu, care era catolic și foarte apropiat de Monsenior, despre existența acestui om extraordinar, prinț român și prelat roman, autor al multor cărți (din care noi citeam *Pensées pour la suite des jours*, o colecție de strălucite aforisme) trăit ani

de zile la Paris, apropiat de Jacques Maritain, și revenit în țară din dor?, din oboseală de Occident?, din vocație de evanghelizare? – emigrantul care sînt azi, mă face să imaginez o grămadă de motive fără să ghicesc nici unul. Îl întîlnisem, înainte de a face cunoștință cu el, pe străzile din cartier (era tolerat într-o mică clădire anexă capelei catolice Saint Vincent de Paul, care fusese între timp închisă de autorități): un prelat în vîrstă, cu o barbă care parcă stătea să fie luată de vînt, cu o privire extrem de mobilă care parcă zîmbea cînd o întîlneai, dar de o mare forță, așa încît te întrebai dacă te stăpînește sau vrea cumva să te seducă. La puțină vreme după această întîlnire, Edgar Papu, cu care luam lecții particulare de latină medievală în cămăruța scundă de pe strada Polonă unde mirosea totdeauna a țigări de foi, mi-a propus (dar și ție, și ne-am întîlnit în ziua aceea acolo) să ne prezinte Monseniorului. Și m-am dus, cel puțin de trei ori, de fiecare dată mai multe ceasuri, participînd la o discuție purtată mai tot timpul în franțuzește cu un om cum nu mai văzusem, aristocrat, parizian, extrem de volubil și *vesel*, cu un fel de amabilitate extraordinară, făcută să farmece; religia – și catolicismul mai ales – jucau un mare rol în conversația lui, dar totdeauna dintr-un unghi intelectual: vorbea mult despre scolastică și neo-tomism. De fapt, am înțeles asta mai tîrziu, era într-o funcție misionară pe care socotea că nu ar putea-o îndeplini mai bine, referindu-se la chestiuni spirituale mai adînci; deci, nu m-am putut apropia de el și am aflat mai tîrziu (dacă nu mă înșel chiar prin tine) că spunea că sînt un tînr „superficial” – avea dreptate, dar neînțelegerea constase tocmai în faptul că nu reușeam să-i captez încrederea și că nu puteam, deci, să cobor cu el în adîncimile pe care el ar fi sperat să le atingem.

Știi cum a murit, foarte curînd după aceea, ca un martir, în închisoare.

Se apropia sfîrșitul liceului și trebuia să ne hotărîm cu toții pentru o meserie. Mironel părea destinat teatrului, Andrei și Dragoș erau matematiceni, tu, Matei, erai menit literaturii. Cred că atunci am constatat o trăsătură de caracter pe care au confirmat-o anii: o anumită nehotărîre, poate și legată de faptul că în familia noastră eram „generalisti”: mama mea întrerupsese o carieră de pictor (din pricina incapacității ei de-a accepta „realismul socialist”) pentru a deveni profesor de literatură franceză la Universitate; tatăl meu trecea cu ușurință – de care uneori a fost și învinuit – de la un domeniu al științei la altul, de la filosofie la estetică, de la aceasta la literatura comparată sau la lingvistică. Cred că era absolut natural, la noi în casă, să se accepte principiul unei anumite continuități în cunoașterea omenească.

Pentru mine era și un principiu de sfîșiere. Cu trecerea anilor și sub influența prietenilor, dorința de-a studia medicina și de a deveni psihiatru se estompase. Făcusem totuși, (datorită unui prie-

ten care avea o mamă soră la clinica de psihiatrie) o vizită, într-o duminică de mai, la Spitalul Central din București unde văzusem parcul înecat în verdeață, pavilioanele cu brîul lor de cărămidă aparentă, cu bănci în prispele lor semi-rurale pe care ședeau pașnici nebuni împărțind o gustare cu vizitatorii; apoi pătrunzînd în interior, priviri pierdute, ființe ciudate, ca niște originali iremediabili ce nu mai aveau alt loc pentru a se adăposti... M-am întors din acea vizită *entuziast* de parcă cine știe ce aș fi văzut... de ce oare? Îmi ofeream pretexte pentru a mă apropia de nebunie pentru că nimic mai mult nu-mi dădea iluzia puterii decît speranța că într-o zi voi fi în stare să ușurez astfel de suferințe... Dar am fost apoi luat de valul prieteniei, de frăția noastră, și am aderat la tagma literară în sînul căreia de fapt mă născusem și pentru care mi-era ușor să mă simt născut, adevărată funcție ereditară (de care aveam să fug mai tîrziu), cu tatăl meu care stătea zile întregi în fața biroului scriind, cu miile de cărți din bibliotecă.

Voiam să fac, însă, ceva „greu”, ceva care să mă coste eforturi. Aveam o anumită intuiție a firii mele cam lunatice, cam boeme și concepusem ca antidot un studiu erudit, o asceză livrescă pentru care ajunsesem să mă cred făcut. De aici ideea filologiei clasice, încurajată de tata, dar și de lectura susținută a lui Nietzsche, filozoful adolescenței noastre tulburi, antidotul vieții publice în comunism. Cum însă din pricina scoaterii limbii latine din învățămînt studiile mele clasice se întrepruseseră prematur, trebuia să-mi împrăpățez cunoștințele în vederea examenului de admitere la facultate. Așa s-a făcut că am început să iau lecții de latină medievală cu Edgar Papu, pe atunci asistentul tatălui meu la facultate. Ideea de-a începe prin această formă bastardă a clasicismului venea de la tatăl meu: pornea de la faptul că era mai ușor de învățat, un bun început deci. Dar poate că mai era un argument literar mai subtil: tata studia în vremea aceea evul mediu latin, mai ales prin cartea lui E.R. Curtius: descoperirea poezia goliardă, acele cîntece sublim de profane ale clericilor veacului de mijloc pe care aveam să le descopăr și eu cu acest prilej. Poate că nu făceam decît să prelungesc dorința lui de-a se apropia de aceste frumuseți (așa cum mai tîrziu băiatul meu Ștefan a studiat teologia îndeplinind, poate fără să știe, o tainică nostalgie a mea).

Lecțiile cu Papu erau excelente. Ieșeam puțin din ghetoul literaturii moderne, aleasă, dar pe o singură gamă, de la Dostoievski la Gide. Citeam împreună imnuri religioase, diplome regale, dar și *Franciscae meae laudes* de Baudelaire care mă încînta:

*Cum vitiorum tempestas
Turbabat omnes semitas
Aparuisti deitas...*

Curînd însă, cum examenul de admitere se apropia, am început să iau lecții și cu un clasicist profesionist, Gh. Tohăneanu, nu numai un lingvist înnăscut, dar și un om de gust pe care aveam să-l pierd din păcate din vedere prin plecarea lui la Timișoara.

Așa am devenit, în toamna lui 1952, student în filologia clasică; pe palierul opus secției noastre se găseau limbile moderne, unde tu erai student în engleză. Ne întâlneam ceva mai rar; apăruseră figuri noi, fete frumoase, ca Livia Tempea pe care o botezaseși, inspirat de Keats, „urna greacă”, gramăticul și lexicograful înnăscut Adrian Nicolescu, și mai ales un băiat blond de o paloare nesănătoasă la care descopereai cu surpriză o uriașă vitalitate și care se numea: Nichita Hristea Stănescu.

Eram destul de intimi cu Nichita ca să primim mărturisirile, destinate deocamdată să rămîină secrete – fiind compromițătoare politic – despre originea lui socială: mama era fiica unui general rus alb care se refugiase în România după Războiul civil; în vremea cînd ne făceam noi studiile generalul mai trăia și Nichita era legat de el; cît timp nu s-a știut acest lucru a fost imposibil, cred, să se înțeleagă vulcanul pe care o lume întregă l-a avut în față, pînă cînd erupția s-a oprit, într-o zi a lui 1983. Nu a putut fi înțeleasă nici patima lui pentru alcool, asociată cu aproape nesfîrșita rezistență, încît băga sub masă și pe cei mai tari și epuiza stocurile de șampanie de la restaurante. Cînd aud că Nichita a trăit numai cincizeci de ani nu pot lua în serios această afirmație. Densitatea existenței lui a fost atît de mare încît aș spune mai degrabă că în cincizeci de ani el a acumulat două sute.

Fiindcă Nichita era student la română, mă întâlneam cu el mai ales în orele de pregătire militară, la cursurile teoretice de artilerie căreia noi, cei de la filologie, nu se știe de ce le eram meniți. Nimic nu putea să ne exalte, firește, în acest învățămînt marțial așa încît, îți aduci aminte, ne apucaserăm, tu, el și cu mine să scriem o serie de poeme, de inspirație dadaistă, *în colaborare*, înșirînd, pe rînd, perioade ritmate, inspirate mai ales de realitatea militară: efectul era, să zicem, percutant și nici unul din noi nu s-a putut consola că, mai tîrziu, acest *corpus* a dispărut în mod misterios.

Au urmat cele două „convocări”, stagii militare de cîte o lună care aveau să facă din noi ofițeri. Cred că eu am devenit celebru în cazarmă prin faptul că mă echipam cu masca de gaze pentru a merge la fetida privată a cazarmii. Dar amintirea cea mai atrăgătoare din aceste luni cazone se leagă tot de Nichita. Într-o după-amiază (eram la Inău, lîngă Arad) am fugit de la o oră de pregătire teoretică pentru a ne plimba pe cîmpul care înconjura unitatea noastră militară. Am ajuns, în deambulația noastră, într-o zonă care se găsea îndărătul unui mal de pămînt împotriva căruia se îndreptau gloanțele de la poligonul de tir; ne-am dat seama deodată de primejdia în care ne aflam: proiectilele ricoșau peste zid

și se rătăceau șuierînd pe suprafața pe care ne aflam. Ar fi trebuit să o rupem la fugă, dar însemna să nu-l cunoști pe Nichita: cu pasul cel mai demn el se îndrepta spre centrul zonei pe care o parcurse apoi în cea mai mare lungime a ei; era în mișcarea lui mai mult cabotinism decît curaj, dar ce înaltă clasă! Fascinați îl urmarăm, și e o minune că am scăpat în ziua aceea nevătămați.

...Filologia îmi aducea mari plăceri: învățam verbul grecesc cu pe atunci tînărul asistent Petru Creția; cu Florea Fugaru, un om de o originalitate și de o ascuțime a minții care nu avea să se dezmintă, citeam din Homer, nu numai în clasă, ci și pe băncile Cișmigiului: originile lui țărănești îl ajutau să perceapă toată latura arhaică a poeziei homerice, dar cultura pe care o dobîndise îl făcea să nu treacă pe lîngă aspectul aristocratic al lumii pe care o evocam împreună; era în gestul lui educativ și multă prietenie, aș zice un fel de comuniune emoțională întru cultură, ceea ce a făcut ca, deși mai tîrziu ne-am îndepărtat, să rămîn profund legat de el pe dinăuntru, cum ar rămîne legat un student de la Cambridge față de *tutorul* său. Trăiam într-o lume sinistră, fără libertate, dar multe bucurii nu ne erau interzise.

Într-o iarnă Fugaru mi-a propus să mergem cu el la Malu-Mare, satul lui, să petrecem acolo cîteva zile. Am coborît într-o noapte înghețată în gara Craiova și am parcurs în toată lungimea lui orașul, continuînd apoi spre miazăzi pe șoseaua cufundată în beznă, un drum care ne-a luat mai bine de două ore. Am ajuns în umila locuință țărănească unde trăia fratele lui Florică, fost militar, grav bolnav de o tuberculoză care avea să-l răpească puțini ani mai tîrziu, și Mama Cătălina. Am petrecut zile foarte intense acolo, vorbind despre clasici, bînd țuica locului și citind, cu ușile și ferestrele bine închise, manifeste anticomuniste care îndemnau la rezistență, căzute din cer, dintr-un avion american.

Așa se scurgea viața mea la filologie, dar, în ciuda atîtor experiențe profitabile, nu eram mulțumit. Zilele în bibliotecă mi se păreau grozav de lungi, dicționarele grozav de grele așa încît într-un rînd (eram mult mai ipohondru pe atunci) am crezut că m-am îmbolnăvit de hernie din cauză că le tot ridicam. Ajung acum la o trăsătură de caracter care mă definește și care, după cît se pare, este scrisă chiar în horoscopul meu: nevoia de acțiune fizică, ceva *militar*, insuficient de dezvoltat, dar totuși mereu prezent. Nu-mi alesesem bine drumul. Cu un an mai mare ca mine era un student care nu era pentru mine un necunoscut: Mihai Nasta, întîlnit altădată în casă la Ion Cantacuzino. Mihai era un fenomen: ușurința cu care deprindea și mînuia toate subtilitățile gramaticii limbilor clasice, rapiditatea și precizia traducerilor lui mă făcură să înțeleg că talentul la filologie e ca acela din muzică, și că nu mă puteam măsura cu el.

Veni și cumplita iarnă 1954. Din ianuarie se lăsase ger mare; pe la începutul lunii următoare se porni un viscol cum nu se mai pomenise din bătrâni: o cantitate uriașă de zăpadă se abătă asupra orașului nostru, troienind străzile și făcînd orice circulație cu nepuțință. Școlile fură închise pentru două săptămîni. Îți amintești, te-ai mutat la mine și am petrecut atunci zile și nopți memorabile, discutînd despre Nietzsche și despre cîte altele. Mergeam și la un coleg mai mare de liceu, viitorul arheolog Alexandru Vulpe, care ne povestea extraordinarele lui aventuri erotice și organiza ședințe de spiritism care nu reușeau însă, din pricină că eram puși pe glumă. Și totuși ar fi trebuit să reușească, căci viața parcă era înfundată în materia pufoasă care invadase totul, dînd Bucureștiului aspectul unui tîrg siberian, straniu.

În acea ambianță de apocalips alb a încolțit în mine un gînd care era și o soluție a perplexităților mele: acela de a mă apuca de medicină.

La originea acestei dorințe era tata. Și iată cum: în discuțiile noastre nocturne (foarte des, după ce toată casa pleca să se culce) îmi vorbise, cu adevărată exaltare conținută, despre Goethe, despre acea unire minunată între cultura clasică și pasiunea pentru științele naturii care fusese a Olimpianului (era chiar vremea cînd traducea în românește *Poezie și Adevăr*); îmi vorbea despre metamorfozele plantelor și despre lucrările de anatomie comparată ale lui Goethe, de pildă despre teoria originii cutiei craniene, formată prin diferențierea unui singur tip de vertebră; despre viziunea aceea grandioasă care voia să descopere planul unitar al întregii lumi vii. Îmi vorbea, firește, și despre tînarul Wilhelm Meister, eroul romanului omonim, care după ani de învățătură și de peregrinări se consacraseră medicinei; într-o după-amiază solitară, în care încercasem fără mare succes să înaintez într-un text al lui Sofocles, am simțit brusc, ca o lumină de fulger, că adevăratul meu drum e medicina. Și cînd părinții mei s-au întors acasă înotînd prin nămeți le-am anunțat gîndul meu pe care l-au primit cu entuziasm. A doua zi ți-am spus și ție și am constatat (dar asta ni se întîmpla adesea, atît de sincroni eram) că tu luaseși aceeași hotărîre. Aveam deci să urcăm împreună impunătorul munte al studiului medicinei! (Dar cîteva zile mai tîrziu renunțai, și am simțit atunci la tine un fel de remușcare că măcar o clipă șovăiseși să trădezi literele; în ce mă privește, nu eram la fel; într-o zi, în acea scurtă perioadă care a precedat intrarea la medicină, în toamna lui 1954, am exclamat: „nu mai vreau să fiu servitorul muzelor, ci stăpînul lor!” – ar fi trebuit să spun, un fel de juisor care nu rareori le-a tratat ca pe niște curtezane.)

Evadarea mea din lumea literelor a provocat o sumă de reacții de dezamăgire, unele dintre ele amuzante. Matematicianul Mihai Neculce, un prieten al tatălui meu, om original și cam zodier m-a

acuzat de „trădare” și a declarat că va refuza să-mi răspundă la salut. Medicina i se părea o meserie de care ar trebui să se apuce numai arghirofilii și nu credea în delirul meu goethean. Într-o zi – nu ne mai văzusem de mult – m-am întâlnit într-o librărie cu Nichita. Era plin de admirație pentru hotărîrea mea și făcea elogiul științelor naturale – era poate în preajma lui *Laus Ptolemaei*; „un singur lucru, mi-a spus el cu tonul copilăros pe care îl lua cîteodată, nu pot să înțeleg: cum ai acceptat să renunți de a-ți vedea numele scris în reviste?”.

În ce privește pe tata, el, care mă aprobase cu entuziasm în primul moment, părea acum plin de regrete. Ar fi vrut ca băiatul lui să fie, ca el, om de litere.

Eu însă nu-mi luasem adio de la umanitățile clasice. Îmi făgăduisem să devin, aidoma unui Rabelais modern, un doctor latinist și elenist. Continuam să scriu scrisori în latinește ca de pildă una, adresată lui Bambi – care devenise între timp student în teologie catolică la Iași.

Dar erau nostalgii în care, de fapt, nu credeam. Voiam să mă cufund în studiul fenomenului viu; nădăjuiam să găsesc acolo, în lumea obiectivă, netorturată de metaforă, o anumită seninătate după care jinduiam. Uitasem de psihiatrie și nu mă mai gîndeam decît la biologie și la științele fundamentale. Mă străduiam să fiu fericit!

Dar mai ales eram ușurat că pusesem o anumită distanță între mine și îndochinarea marxistă, deosebit de toxică în facultățile umaniste. A jucat un rol, în acea hotărîre de a deveni medic, un reflex pe care nu l-am mai pierdut apoi toată viața: chiar în societățile totalitare medicul se bucură de o anumită independență: acest lucru îl revendicam eu, dincolo de visurile mele biologic-romantice, intrînd la medicină; încetasem să fiu sclavul muzelor – o sclavie care poate ar fi fost de invidiat – și totodată încercam să trăiesc ca un om liber în acea mare de supunere și de apăsare care era societatea românească. Doctoria era prea slabă, aveam să o constat în curînd. Dar pentru moment eram tînăr și încrezător în mine și nimic nu mi se părea cu neputință.

Capitolul 4

ANI TULBURI

Tu ai început cu albele, cum zici, în acest joc de șah al memoriilor noastre. Metafora trebuie luată desigur într-un sens neconvențional, chiar paradoxal, în care albele și negrele *colaborează* în căutarea unui câștig comun al amintirii contra uitării. Eu ți-am răspuns cu negrele, și iată că, la a treia mutare, a ta, din cititor implicit, ascuns, cu o identitate difuză, m-am transformat într-un „tu” al dialogului epistolar explicit. La rîndu-mi mă adresez acum direct ție, folosind acest pronume magic „tu”, în care e înscris în filigran, întreg miracolul dialogului. Miracolul dialogului: ruperea tăcerii după un timp nedefinit (un ceas, o zi, un an, ani și ani), puntea cuvîntului peste prăpastia uitării sau a absenței, anamneza comună, regăsirea celui alt. Citindu-te, m-am simțit *altundeva*, într-o lume imaterială de imagini și de cuvinte încărcate de sensuri reîmprospătate, de ecouri și de reverberații, de corespondențe și de momente mitic adevărate, dacă se poate spune așa, din care se țese de fapt iluzia fecundă – fecundă desigur tot în și întru iluzie – a identității noastre.

E adevărat că noi ne-am cunoscut în toamna lui 1948 cînd, în urma reformei comuniste a învățămîntului (după modelul sovietic: căci țara era în plin proces de rusificare), clasele a treia și a patra ale vechiului liceu s-au contopit în clasa a opta a noului învățămînt mediu. Astfel am devenit colegi de clasă, deși înainte de reformă tu erai cu un an înaintea mea, căci fuseseși dat la școală la șapte ani neîmpliniți, iar eu după. Eu mă mutasem la „Titu Maiorescu”, care se numea încă așa și era în continuare seminar pedagogic universitar unde studenții, viitori profesori secundari, își făceau practica pedagogică, în 1947. Era un liceu cu o excelentă reputație, ai cărui profesori aveau un statut quasi-universitar, căci ei trebuia să evalueze abilitățile viitoarelor cadre didactice, în diversele discipline. Dintre profesorii vechiului „Titu Maiorescu” pe care i-am apucat (și pe care noi îi consideram superiori celor veniți după reformă) îmi amintesc de profesorul de istorie, Aurel Iordănescu, ale cărui expuneri erau de-o impecabilă și – curios – aproape exaltată sobrietate, claritate și precizie; de profesorul de filozofie Virgil Bogdan, fiul lui Bogdan-Duică și fratele pictorului Catul Bogdan, autor împreună cu N. Bagdasar al unei *Antologii filosofice* care fusese retrasă din circulație pentru că era „idealistă”, personalitate încântătoare și prezență fluturătoare, de-o volubilitate

inepuizabilă, prietenos, cald și totodată mereu absent și zăpăcit, confundând parcă una cu alta două lumi paralele, două tipuri eterogene de realitate; pe profesorul de filozofie și de psihologie Constantin Floru („leibnizianul Floru” îi spuneam noi, pentru că scrisese un studiu despre Leibniz), delicat, sfios, de-o mare finețe intelectuală, a cărui privire era ca un păienjeniș luminos care te făcea să te simți bine și aproape înduioșat fără motiv; pe profesorul de română, distinsul poet ardelean Emil Giurgiuca, acela care în plin stalinism cultural ne punea să învățăm pe dinafară și să comentăm poeme de Ion Barbu – de atunci mi s-a întipărit în memorie indelebil poemul „Timbru”, al doilea din *Joc secund*: „Cimpoiul veșted luncii sau fluierul în drum / Durerea divizată o sună-ncet, mai tare”, și așa mai departe.

În 1948, Maiorescu fiind o figură istorică odioasă în ochii noului regim, numele școlii s-a schimbat în „Liceul de băieți numărul 7” și-abia mai târziu, dacă nu mă înșel prin 1950 sau 1951, a devenit „Liceul I.L. Caragiale”. Dar astea sînt detalii fără importanță. Important pentru mine a fost că de la mutarea la Titu Maiorescu, din anul școlar 1947-48, a început în viața mea o perioadă nouă, o perioadă de descoperiri și de revelații personale dintre cele mai semnificative. Poate cea mai mare descoperire pe care am făcut-o atunci a fost aceea a prieteniei. Primul meu prieten, cu care am fost coleg de clasă de la început, și cu care făceam adeseori drumul pînă la școală, a fost Dori Condoiu. Mergeam pe jos – cam 30 de minute la dus și alte 30 la întors – căci pe vremea aceea nu exista autobuz sau alt mijloc de transport din Parcul Domeniilor, unde locuiam, pînă în Piața Confederației Balcanice, cum se numea pe atunci actuala Piață Dorobanți, unde se află liceul. Dori era pasionat de științele naturale și creștea în camera sa de pe strada Sandu Aldea, și pe balconul ei, tot felul de animale pe care le studia – de la șerpi și șopîrle la diferite varietăți de gîndaci, cărăbuși, păianjeni captivi în cutii de carton găurite.

Mi-l amintesc din acea perioadă și pe Dinu Georgescu, băiatul blond bucălat cu ochii lui verzi-albăstrui, cu nasul cîrn, poreclit „Pekinezul”, de care tu erai mai apropiat, și față de care eu simțeam o inefabilă atracție, o atracție quasi-erotică reprimată și din pricina aceea pe cît de inavuabilă pe atît de paralizantă. Eram de fapt secret îndrăgostit de el, în același fel sentimental-timid și platonic ca și de unele din colegele surorii mele, și făcusem din el centrul unor nesfîrșite reverii. Cînd îl vedeam eram cuprins de o febră interioară și de un sentiment copleșitor de vulnerabilitate care mă făcea aproape să-mi pierd graiul. Rezultatul era că, în conversațiile noastre totdeauna scurte și de-o perfectă banalitate, o banalitate care mi se părea binecuvîntată, salvatoare, trebuia să fac eforturi supraomenești ca vocea mea în schimbare să nu tremure prea tare sau să fie complet gîtuită. De vreo doi ani

făcusem un fel de pasiune total neartistică pentru operă, unde mă duceam singur cel puțin o dată pe săptămână, și unde experimentam transporturi sentimentale indicibile. Unul din visurile mele tenace era să merg la operă cu D.G., dar nu cred că el era interesat și nu-mi amintesc să-i fi făcut vreodată această propunere. Pe vremea aceea, la 13-14 ani, eram cu totul inocent în privința homosexualității. Citeam pe Oscar Wilde și știam vag de procesul și de condamnarea lui, dar, în absența oricărei informații precise speculam că fusese condamnat pentru corupere de minore. Mai târziu m-am întrebat dacă episodul D.G., singular în viața mea, nu avusese un caracter adolescent homosexual? Probabil că da, dar foarte eteric și rămas fără urmări. Căci toate prietenii mele masculine de după aceea au fost complet lipsite de nuanța erotică-sentimentală.

Epoca de aur a prieteniei, muzicală, profundă, răscolitoare, nu lipsită de crize dramatice, gelozii, sau rivalități, dar esențial *sărbătorească* și ca atare impermeabilă față de meschinăriile și urfjeniile cotidianului, a început pentru mine abia după un an, doi la „Titu Maiorescu”, odată cu formarea a ceea ce tu numești, cu o expresie potrivită, „societatea noastră secretă”, al cărei catalizator a fost fără îndoială Miron Chiraleu. De ce spun că noțiunea de societate secretă e potrivită, când grupul nostru (din care mai făceau parte Andrei Mircea, Dragoș Vaida – care mie personal îmi era mai degrabă antipatic – și mai vîrstnicul văr al lui Miron, pontiful dionisiac Mitică Peristeri, care ne instruia în rafinementele posibile ale marilor obscenități verbale și, când îi eram buni discipoli, ne răsplătea citindu-ne din *Micul tratat de metafizică tomisiană* și din imprecățiile în proză poetică ale *Muncilor lui Hercule*) – când, deci, grupul nostru era aparent lipsit de ritualurile inițiatice, jurămintele, semnele de recunoaștere și codurile de comunicare ale unei societăți secrete propriu-zise? Pentru că de fapt toate aceste atribute existau, fără a fi fost vreodată clar definite sau formulate, în virtutea unui fenomen interesant de *coordonare* perfect spontană și tacită care, cu timpul, a dus la crearea unor tradiții interne ale grupului, dintre care tu ai evocat câteva. Secretul nostru fundamental era nu atît opoziția propriu-zisă față de regimul de teroare în care trăiam (singurul care i s-a opus activ și cu consecințe fatale a fost, pentru câteva săptămîni în 1953, Mironel), cît refuzul de a accepta ca parte a „lumii noastre”, a imaginarului nostru, orice avea de a face, direct ori indirect, cu acest regim. Și asta era enorm. Ceea ce făceam noi era o încercare de a construi un *univers paralel* și o identitate – de fapt două identități, una privată și alta în cadrul micului nostru grup – complet străine de realitatea acelor ani de rusificare stalinistă a țării și de (falsa) noastră identitate publică.

Nu mai știu dacă în episodul bahic din strada Dristorului sau în altul similar, început parcă într-o seară de iarnă cu vin fiert într-o cârciumă strîmtă și afumată din piața Sfîntul Gheorghe, noi am avut epifania centrală a societății noastre secrete, epifanie pe care, adolescenți beți, o strigam și cîntam în gura mare pe străzile pustii, înghețate ale Bucureștiului nocturn: „Noi sîntem noi și nimeni alții!”. Această aparentă tautologie a fost jurămîntul nostru fondator, căruia i-am rămas filozofic fideli în sensul că n-am trădat niciodată opțiunea fundamentală individualistă, aș zice chiar anarhistă, opusă radical oricărui principiu colectivist – fie el bolșevic ori naționalist – și oricărei forme de putere derivată dintr-un astfel de principiu. Societatea noastră secretă spontană era întemeiată pe ideea și *cultul diferenței*. Un mic simbol al acestui cult era felul cum concepeam noi, deși fără o conștiință clară, semnele de recunoaștere. Apartenența la grup, noi fiind toți melomani fanatici, se afirma printre altele muzical, fiecare dintre membri avînd un semnal melodic distinctiv. Casele noastre erau deschise oricărui membru la orice oră, dar pentru a i se deschide el trebuia să fluiera din stradă melodia sa identificatoare. Semnalul meu era tema din partea a treia a concertului de violoncel de Boccherini, al lui Andrei Mircea era tema lui Don Juan din poemul simfonic al lui Richard Strauss, al lui Mironel era, cred, aria lui Papageno din *Flautul fermecat* al lui Mozart etc.

Evocarea pe care o faci lui Mironel m-a tulburat, cum mă tulbură întotdeauna faptul de a mă gîndi la el, prietenul mitic-exemplar, în raport cu modelul căruia continuă să se măsoare retrospectiv toate prietenii mele de atunci și de mai tîrziu. Tu descrii foarte bine *angelismul* lui, senzația noastră că el căzuse pe pămînt din „altă lume”, că era făcut pentru „altă lume” și că era un privilegiu pentru noi să fim în preajma lui, să ne bucurăm de prezența lui, de atenția lui, de prietenia lui. *Angelismul* lui, care explica strania forță de atracție *mozartiană* pe care o exercita asupra noastră, se traducea însă și printr-o extraordinară vulnerabilitate, care trezea în mine adînci instincte protective a căror origine trebuie poate căutată într-o filogeneză a prieteniei. O parte din această vulnerabilitate venea din curajul lui de a vorbi liber – tare și răspicat – împotriva comunismului într-o perioadă în care teroarea stalinistă era întretinută și intensificată prin valuri de arestări arbitrare, cărora le-au căzut victimă sute de mii de oameni, nu puțini dintre ei elevi de liceu sau proaspeți bacalaureați din generația noastră sau din cea imediat precedentă. Așa bunăoară a fost cazul vărului meu din Ploiești, Dan Vulcănescu, fiul fratelui mamei, Vladimir, ai cărui prieteni fuseseră arestați la cîteva săptămîni după ce-și serbaseră absolvirea liceului; el reușise să fugă, stătuse la noi la București două, trei nopți, după care plecase fără să ne spună unde; curînd casa ne fusese invadată în mijlocul nopții de securiști în civil care-l

căutau și care ne-au interogat amenințător (mie mi-au proiectat o lumină puternică în ochi în tot timpul interogatoriului); D.V., după ce a stat ascuns un timp, s-a predat voluntar, neputînd suporta anxietatea vieții clandestine, și a făcut patru ani la Canal. Tot în acea perioadă era prizonier politic și vărul mai mare al lui Mironel, poetul Teodor Mihadaș, pe care aveam să-l cunosc mai tîrziu, după moartea tragică a prietenului nostru.

Vulnerabilitatea lui Mironel era însă și de altă natură. El suferea de-o boală care semăna cu epilepsia. Aș nota, în paranteză, că unele boli psihice cheamă în mod firesc – și probabil îndreptățit – metafore angelice: ce altceva sînt în fond cei afectați de ele (de la cele „ușoare” și compatibile cu un regim de viață aproape „normal” și pînă la cele grave, de felul autismului) decît niște rătăciți, niște îngeri stîngaci căzuți într-o lume incomprehensibil de primejdioasă, relativistă și înșelătoare – o lume a meschinăriei, brutalității, banalității, minciunii și suspiciunii – din cerul curat al numerelor și-al muzicilor pure? Cred că eram în clasa a XI-a – nu-mi mai amintesc dacă era în toamna lui 1950 sau în primăvara lui 1951 – cînd am asistat, îngrozit și neputincios, la un atac pe care l-a avut în curtea liceului: a căzut pe jos, ca fulgerat, a început să se zbată, inconștient, în convulsii, făcînd spumă la gură, după care a intrat într-o stare cataleptică. Dus la infirmeria școlii pe-o targă, a zăcut acolo într-un somn adînc de mai multe ore. Oare tu nu erai de față? Nu mai știu care doctor l-a văzut după aceea – să fi fost Dosios, a cărui nepoată, Corina, era colegă de clasă cu Tanușa, același Dosios care peste cîțiva ani, mai exact în 1953, cînd treceam din anul întîi în anul doi la engleză, avea să-mi facă favoarea de a-mi pune diagnosticul fals de „sindrom depresiv neurasteniform” spre a mă scăpa de năpasta care-mi căzuse atunci pe cap, și anume, obligația de a fi interpret la Festivalul Mondial al Tineretului și de a fi deci silit să dau rapoarte securității despre mișcările și contactele străinilor? Oricum, diagnosticul mai puțin fictiv al lui Mironel a fost de „narcolepsie” și, pentru un timp, a luat un medicament care-i dădea amețeli și-o stare de somnolență permanentă. N-am mai aflat de alte crize similare, dar de atunci mi-am dat seama de constituția nervoasă extrem de fragilă a prietenului nostru, care explică și alte manifestări ale lui – exaltări sau, dimpotrivă, fobii indiosincratice. Ciudate, inexplicabile fobii muzicale, de pildă: îmi amintesc de o audiție la Casa Universității a concertului de vioară de Ceaikovski care îi produsese o stare de furie explozivă, aproape delirantă! Tu îți aduci aminte de toate acestea? Mă întreb, de asemenea, dacă decizia ta de a deveni psihiatru n-a fost măcar în parte influențată de misterioasa boală a lui Mironel? Și mă întreb, încă, dacă n-ai putea, acum după atîția ani de experiență profesională, să încerci să arunci puțină lumină – pentru mine – asupra „narcolepsiei” lui.

La arestarea lui Mironel s-a întâmplat să asist în persoană – a fost una din experiențele cele mai traumatice din viața mea. În noaptea arestării, în vara lui 1956, cred, pe la ora 11, cuprins de o recurență tristefă și neliniște nocturnă, am simțit nevoia de a-l vedea pe prietenul meu și m-am dus la el, neanunțat. M-am bucurat când am văzut, de departe, fereastra lui luminată, și grăbind pasul am început să fluier semnalul meu boccherinian și el mi-a deschis fără întârziere. Se mai afla la el Marina Voinescu – viitoarea soție a poetului Leonid Dimov – care pe vremea aceea era poate vag (deși în mod sigur fără reciprocitate) amoroasă de el. Cred că și el, dar mai ales eu, care voiam să-i spun lucruri ce nu puteau fi spuse în prezența Marinei, așteptam cu anume nerăbdare plecarea ei. Dar ea n-a mai apucat să plece. Cu puțin înainte de miezul nopții s-au auzit bătăi violente în ușa de la intrare și curînd după aceea – Mironel se făcuse alb la față – au pătruns în odaie mai mulți bărbați în civil, dar înarmați. I-au spus să se așeze și să rămîna nemișcat. Au început apoi să ne înterogheze pe Marina și pe mine – ce căutam acolo? ce relație aveam cu arestatul? ce știm despre activitățile lui dușmănoase? Eram acolo într-o vizită prietenească, nu știam nimic despre vreo activitate dușmănoasă, și așa mai departe. Odată interogatoriul nostru terminat, ni s-a spus să rămînem ca martori ai percheziției, la care mai erau de față mama lui Mironel, cu ochii în lacrimi și într-o stare de șoc, și Tanușa, sora lui, delicată și palidă, plîngînd tăcut (tatăl familiei, Miltiade Chiraleu, murise cu cîțiva ani înainte, într-un oribil accident de muncă, ars de viu). Percheziția a durat șapte ore. Fiecare carte din bibliotecă a fost răsfoită, scuturată, și apoi aruncată pe jos, într-un morman în mijlocul camerei; conținutul sertarelor și apoi al dulapurilor răscolit, răspîndit prin casă, și lăsat de-a valma. Cîteva volume suspecte și o bună parte din hîrțile lui (poeme, note de lectură, însemnări) au fost confiscate. Înainte de a fi luat, am putut să-l îmbrățișez (sau doar să-i strîng mîna? imaginea e turbure) – pentru ultima oară. Cînd m-am despărțit de Marina, în stradă, soarele răsărise. În drum spre casă m-am oprit la tine – cred că te-am sculat din somn – și ți-am povestit totul.

La procesul de la tribunalul militar din strada Negru Vodă, a cărui atmosferă ai descris-o în capitolul precedent, am putut schimba cu el doar priviri. N-aveam să-l mai vedem niciodată. Între arestarea lui și data procesului interveniseră evenimente importante – agitația politică din Polonia, care-l adusese la putere pe W. Gomulka, urmată de revoluția anticomunistă din octombrie 1956 din Ungaria, înăbușită în sînge de tancurile Armatei Roșii în noiembrie – în reacție față de care România lui Gheorghiu-Dej se angajase pe drumul unei restalinizări care avea să-și atingă punctul culminant în 1958. Grupul din care făcuse parte Mironel, ca student în anul întîi la regia de teatru, răspîndise într-adevăr un număr de mani-

festele anticomuniste șapirografiate în 1953 (nu câteva sute, cum îți amintești tu, ci doar câteva zeci: și aproape toate depuse numai-decît la miliție sau la securitate de oamenii îndobitociți de teroare ce le găsiseră!) în perioada pregătirii Festivalului Mondial al Tineretului, serbare anuală comunistă care urma să se desfășoare la București în vara lui 1953 (același Festival de care eu izbutisem să scap grație certificatului medical fals al binevoitorului Dosios). Din grupul de șase sau șapte tineri implicați, doar doi – Mironel și colegul lui de la teatru, Scevola Gănescu, fratele desenatorului și caricaturistului Benedict Gănescu – care au refuzat să colaboreze cu anchetatorii, au primit condamnările maxime de cinci ani de închisoare, condamnări care nu erau afectate de amnestia din 1955, proclamată în scurta perioadă de vagă destindere cunoscută sub numele de „spiritul Genevei” (la Geneva avusese loc o întâlnire între Hrușciov și Eisenhower). Toți ceilalți au primit pedepse de sub cinci ani, deci amnestiabile, și au fost eliberați fără întârziere.

Pentru Mironel, condamnarea de cinci ani a fost de fapt o condamnare la moarte. Căci el a fost împins la sinucidere, cu puțin înainte de data la care trebuia să fie eliberat în 1961. De la foști deținuți politici din închisoarea de la Aiud (unul dintre ei e Marcel Petrișor) am aflat circumstanțele sinuciderii lui: securitatea făcea presiuni asupra lui – cum făcea de altfel asupra multora din cei ce urmau să fie eliberați, și în principal asupra celor socotiți „recalcitrantși” – să devină informator. Probabil că în cazul lui aceste presiuni au fost mai mari decît de obicei – fără îndoială și pentru că, așa cum îl știam noi, rezistența lui la astfel de propuneri nu putea fi decît mai mare, mai neambiguă, mai încărcată de dispreț, mai sfidător inflexibilă decît a altora. Oricum, am înțeles că el a fost amenințat în mai multe rînduri cu prelungirea sentinței și șantajat – cum? care vor fi fost tipurile de șantaj utilizate de securitate pentru a frînge rezistența morală a deținuților care se încăpățîneau să nu semneze acel pact diabolic, prin care urmau să se transforme în viitori delatori în slujba propriilor lor torționari? (Că astfel de informatori aveau opțiunea, la urma urmei, de a nu informa, sau de a dezinforma, de a produce rapoarte false, fanteziste, care să nu incrimineze pe nimeni, cum a avut curajul să mărturisească Alecu Paleologu într-un interviu cu Stelian Tănase, publicat în *Contrapunct* la începutul lui 1990, e irelevant pentru înțelegerea cazului lui Mironel, om de o puritate intransigentă și deci incapabil, fie și în teorie, de compromisuri morale și de minciuni autoprotectoare, fie ele cît de „albe”, de nevătămatoare.) Devenise, mi-au spus foști colegi ai lui de detenție, sumbru, deprimat, irascibil, din ce în ce mai închis în el însuși. Condiția psihosomatică fragilă de care am vorbit trebuie să fi jucat și ea un rol în decizia lui tragică: poate că i-a fost frică de slăbiciunea lui organică, de biologia lui delicată, asupra căreia n-avea control, poate că l-a

însăpăimîntat posibilitatea cedării. Angelismul lui era riguros incompatibil cu ideea de joc dublu, chiar și în forma lui cea mai abstractă. Fapt e că s-a sinucis. Lucra în atelierul de jucării al închisorii de la Aiud – ce ironie sinistră, perversă: să folosești munca forțată a prizonierilor pentru manufactura jucăriilor – și într-o zi, la ora mesei, cînd ceilalți deținuți s-au dus în sala de mese să-și mănînce terciul care mai mult le ațîța decît le potolea foamea permanentă, el a reușit, neobservat, să rămînă în urmă. S-a spînzurat deasupra cuptorului încins din mijlocul atelierului, care era utilizat pentru topirea și modelarea metalelor, și trupul lui a început să se pîrlească și să se prăjească. Întorcîndu-se de la masă, dezgustați și înfometăți, prizonierii au fost izbiți – înainte să-și dea seama de ce se întîmplase – de un miros ireal, apetisant, „divin” de friptură la grătar, un miros care din timpuri imemorabile nu le mai înfiorase nările, un miros care i-a făcut să le lase gura apă*.

* Această versiune a sinuciderii lui Miron Chiraleu, bazată pe spusele unor foști deținuți politici, dintre care nici unul nu fusese martor direct, e inexactă; ea reflectă acea imaginație cu înclinații mitice pe care o stimulau anumite figuri de martiri sau eroi ai închisorilor, între care în mod cert s-a numărat și el. Adevărul ni-l dezvăluie, cum era firesc, un martor direct, Zahu Pană, coleg de detenție cu Miron la Aiud, în evocarea „Noaptea de după gratii. În memoriam: Miron Chiraleu” din revista românească care apare în Statele Unite, *Origini* (vol. I, nr. 1-2, iulie-august 1997): „Cei ce se apropiau de expirarea termenului de închisoare erau chemați cu luni înainte la Biroul politic, unde locotenent-colonelul Ivan, după o anchetă minuțioasă, le punea drept condiție a eliberării semnarea unui angajament față de securitate, că vei lucra pentru ea. Altminteri, la data expirării condamnării penale, se primea o altă condamnare «administrativă» de 60 de luni. [...] La sfîrșitul anului 1961, Miron Chiraleu a fost chemat de colonelul Ivan. Nu era nevoie să ne spună care a fost răspunsul pentru că îl știam de mult. [...] Pe ziua de 12 ianuarie 1962, un coleg al lui, Neamțu, blond, cu ochi albaștri și bun prieten cu Miron, a primit un pachet de acasă. Din toată sărăcia pachetului, a dat cîte un biscuit și o bucată de zahăr cubic colegilor din atelier... La ora 12, gongul fabricii a sunat întreruperea pentru masă. Încolonați pe două rînduri, deținuții veneau pe ateliere la sala de mese. Ziua era însorită și cei care terminaseră masa se așezau pe jos în curte, la soare. După pauza reglementară au pornit toți la lucru. Turnătoria trebuia să dea o șarjă și deținutul de serviciu s-a dus să aprindă focul, dar s-a lovit de ceva la intrare. Cînd s-a uitat în sus a dat un țipăt disperat și a fugit îngrozit. De grinda de la cubilou, atîrna trupul lui Miron Chiraleu. S-a dat alarma pe fabrică [e vorba de fabrica pentru confecționarea saltelelor cu arcuri]. Deținuții de la turnătorie, mai vechi în închisoare, au tăiat frînghia de care atîrna și l-au întins jos. Au mai găsit un puls imperceptibil care se sfîrșea. Cei mai vechi, cu tragică experiență, au început să-i facă respirația artificială pînă vine doctorul, dar Miron Chiraleu a refuzat să se mai întoarcă. [...] Spre seară au venit politrucii să-i ia lucrurile și eventualele probe

Felul cum a murit prietenul nostru l-am aflat după 1964, adică după ce majoritatea prizonierilor politici au fost eliberați. Era la începutul perioadei de quasi-„liberalizare” care a durat pînă în 1971, și care sub anume forme culturale s-a prelungit și după aceea. Din momentul în care am aflat împrejurările morții lui, n-am încetat să consider sinuciderea lui Miron Chiraleu ca un *act eroic* de rezistență în războiul suspiciunii, delațiunii și minciunii dus de comuniști împotriva însăși fibrei morale a națiunii. Am înțeles atunci că sistemul comunist se întemeia nu numai pe teroare (asta o știam cu toții foarte bine, frica era palpabilă și devenise pentru cei mai mulți aproape o a doua natură), dar pe o teroare al cărei scop strategic era *corupția universală*: suspiciunea, delațiunea, minciuna trebuiau impuse ca scopuri în sine aflîndu-și răsplata în ele însele (și-ntr-o beție a puterii, a puterii de a face răul de dragul răului). Gulagurile politice au constituit o fază și ele au fost (nu integral totuși) abolite cînd n-a mai fost nevoie de ele. În ceaușism, suspiciunea, delațiunea și minciuna au dominat fără închisori într-o țară transformată într-un virtual lagăr de concentrare – dar despre asta voi mai vorbi pe larg la timpul potrivit. Pe acest fundal, figura lui Miron Chiraleu e – pentru mine, pentru noi – aceea a unui erou: un erou blînd, de-o delicatețe maladivă, de-o puritate inflexibilă, sortit finalmente acelei sublime transparențe – căci pînă și eroismul său a rămas invizibil – la care l-a îndreptățit ceea ce noi n-am putut numi altfel decît *angelismul* său.

Dacă în Miron am cunoscut idealitatea prieteniei – care avea să revină în viața mea încă o dată, dar cu elemente schimbate, prin Nichita Stănescu în anii facultății și în cei imediat următori – în tine am cunoscut realitatea ei. Dialogul nostru a început în 1948 și iată, după aproape o jumătate de secol, el continuă: una din dimensiunile realității e timpul, durata, *durata dură* (nu-i doar un joc de cuvinte), rezistența în timp, rezistența la timp, capacitatea de a reînnoa peste timp ceea ce, din motive variate, s-a rupt sau

subversive. În dulapul lui din atelier au găsit neatînse biscuitul și bucata de zahăr cubic, primite în dimineața aceea”. Evocarea lui Zahu Pană conține multe detalii, dintre care următorul e semnificativ pentru anii noștri de liceu, a căror atmosferă am încercat s-o descriem în *Amintiri în dialog*: „Miron a fost îndrumat de mic copil spre o educație serioasă. A învățat carte la o școală cu limba de predare germană, însușindu-și limba ca un german. În liceu a fost în compania unor tineri foarte bine dotați și pregătiți. A fost coleg cu Ionel Vianu, primit cu căldură în casa Profesorului Tudor Vianu, care era foarte exigent în privința prietenilor fiului său. Vorbea cu atîta admirație de familia Vianu și cu o nețărmurită dragoste pentru colegul său Ionel, pe care a purtat-o pînă la moarte”. Lectura textului lui Zahu Pană a inspirat scrisoarea lui Ion Vianu care apare sub titlul „Cel ce nu se predă” în *Addenda* la noua ediție a cărții noastre (notă la ed. a II-a).

întrerupt. (Criteriul duratei nu exclude desigur iluzia, dar n-are o iluzie durabilă, o iluzie care se repetă și-și menține identitatea printre alte iluzii efemere, anume justificări să fie tratate ca o realitate?) Primele noastre comunicări au fost, cred, mai mult de natură sportivă, decît intelectuală. Tip athletic, tu aveai în clasa noastră o anume reputație de alergător de viteză (profesorul nostru de gimnastică, afabilul Camil Morțun, te cronometrare cu 11 secunde și 8 zecimi pe suta de metri, rezultat remarcabil pentru un băiat de 15 ani). Mergeam uneori la meciuri de fotbal, cum îți amintești, și de asemenea la meciuri de rugby pe Stadionul Tineretului, în apropierea căruia locuiam. Curînd aveam însă să începem să vorbim despre interesele noastre mai profunde, despre lecturile noastre, despre revelațiile noastre adolescentine, dar și despre mizeria culturii „realist socialiste” contemporane, rizibilă și în același timp obsedantă. Obsedantă și în fapt criminală, căci ea era folosită, împreună cu o cenzură brutală, ca un instrument de demoliție a tuturor tradițiilor intelectuale încă vii ale țării. Fundalul mai larg era acel al războiului comunist împotriva societății civile. Pe plan cultural se încerca, în acei ani, o revizuire pe cît de drastică pe atît de aberantă a canonului literar – în poezie, de pildă, alături de Eminescu, și la un moment dat chiar deasupra lui, se construia reputația de clasic proletar a „poetului cizmar” D.Th. Neculuță, sau a unui minor rapsod socialist ca I. Păun-Pincio, iar pentru perioada interbelică și contemporană marele nume, „clasicul în viață”, era grotescul A. Toma („poetul erei atomice”, glumeam noi), Arghezi fiind declarat „poet al putrefacției” (de către fiul lui A. Toma, Sorin, pe atunci redactorul-șef al cotidianului partidului, *Scînteia*), iar ceilalți poeți de seamă ai anilor de dinainte de război, de la Ion Barbu la Ion Pillat, de la Lucian Blaga la V. Voiculescu, erau pur și simplu interziși, imposibil de citat sau chiar de menționat.

Evident, folosind marea bibliotecă a tatălui tău (în casa mea nu se prea citea poezie), noi am citit și recitat și învățat pe dinafară exclusiv versurile acestor autori oficial interziși, alături desigur de ale marilor poeți străini, în original sau în traducere, de la Baudelaire la Rimbaud, de la Mallarmé la Valéry, de la Novalis și Hölderlin la Rilke. Dintre români, Ion Barbu, Arghezi și Blaga au devenit adevărate obiecte de cult pentru mica noastră societate secretă. Intelectual, noi trăiam pe atunci între poezie și filozofie (Schopenhauer, mai ales Nietzsche, Bergson), deși în ultimele clase de liceu descoperiam marea proză modernă străină – de la Dostoievski, citit prin ochii lui Berdiaev cel din *L'esprit de Dostoevsky*, pînă la Gide, Thomas Mann, Proust. Pe Proust, împrumutat de la tine, l-am citit pentru prima oară într-o stare de extremă exaltare, într-una din acele perioade de fericită și prelungită bolire juvenilă – sufeream de hepatită epidemică pe care, de altfel, ți-am trecut-o și ție. (Cînd

eu zăceam bolnav tu veneai să mă vezi cu regularitate, cum te-am vizitat și eu după ce m-am însănătoșit și ai căzut tu la pat: îmi amintesc de acea perioadă ca de una de mari și calme discuții și de esențiale iluminări intelectuale, o adevărată vîrstă de aur a prieteniei noastre și de înfrățire prin boală.)

Întîlnirea cu Proust s-a dovedit ulterior a fi fost pentru mine de o importanță crucială – o lectură quintesențială și, aș spune, o lectură a lecturii însăși, o metalectură și totodată o lectură de sine, o explorare a sinelui și a peisajelor memoriei personale cu ajutorul ingenioaselor aparate optice oferite de textul proustian, reluată de multe ori de-a lungul anilor. În legătură cu Proust, cu lectura repetată a romanului-catedrală al timpului pierdut și regăsit, pot confirma o remarcă pe care-o făcea undeva Roland Barthes: el nota, cu o implicată surpriză, că recitindu-l periodic pe Proust, nu sărea niciodată aceleași pasaje. La care aș adăuga că eu m-am întors de multe ori la aceleași pasaje, pagini, scene, capitole, cu senzația invariabilă că le citesc pentru prima oară.

Pentru că veni vorba de cărți – de cărți interzise în acea epocă a formării noastre și a comunizării și rusificării violente a țării – și de vasta bibliotecă a tatălui tău care le conținea parcă pe toate, aș vrea să vorbesc acum puțin despre el, despre felul cum l-am văzut atunci și felul cum îl văd acum, despre rolul imens pe care l-am jucat în formația mea morală și intelectuală. Sper ca mărturia mea să conteze și ea, în cadrul dezbaterii despre Tudor Vianu pe care a prilejuit-o retipărirea în România, la Editura Humanitas, în 1991, a cărții lui Virgil Ierunca, *Românește*, a cărei primă ediție apăruse la Paris în 1964, și care conține între altele un articol polemic, scris prin 1960, „Schimbarea la față a lui Tudor Vianu”, Prietenul nostru comun, Ion Negoïtescu, apropiat de tatăl tău în anii '50, consideră atacul lui Ierunca justificat, nu numai pentru timpul cînd a fost scris, dar și astăzi, cînd ne putem uita la acea perioadă cu avantajul perspectivei istorice pe care ne-o dau trecerea a treizeci de ani și prăbușirea comunismului în 1989. Gesturile de „colaborare” cu regimul comunist ale lui Tudor Vianu (Ierunca incriminează mai ales o broșură în franțuzește din 1960, „Permanences de la littérature roumaine”, tipărită de UNESCO, o broșură care reflectă ierarhia literară oficială din România de atunci și din care erau absente nume interzise ca Titu Maiorescu sau Ion Barbu) i se par dureroase, și finalmente condamnabile, și lui Negoïtescu.

Înainte de a lua în considerare problema ridicată de textul lui Ierunca, aș vrea să evoc imaginea pe care-o aveam despre Tudor Vianu la începutul anilor '50. Țin minte lungile discuții pe care le avea cu noi doi și propunerea lui, la un moment dat – întrucît programul școlar în rapid proces de stalinizare eliminase logica – de a ține un curs privat de logică doar pentru noi doi. M-au uimit și impresionat în cele cîteva lecții care au urmat – foloseam ca

manual vechea *Logică* a lui Titu Maiorescu, elementară, dar solidă introducere pentru niște băieți cu lecturi ambițioase, dar haotice ca noi – pregătirea minuțioasă a profesorului, notele abundente pe care le făcea special pentru acele prelegeri intime nu lipsite de o anumită solemnitate blândă, calmă, exigentă și totodată de-un farmec intelectual pe care prezența lui a exercitat-o totdeauna asupra mea, cu o intensitate sporită în anii următori, pînă la moartea lui în 1964. L-am cunoscut îndeaproape și, mai tîrziu, independent de relația prietenească dintre noi doi, mai ales după 1954, cînd tu te-ai mutat de la filologia clasică la medicină. M-am bucurat de afecțiunea lui și am primit îndrumările lui într-ale gîndirii și scrisului ca din partea unei figuri paterne – deși nu fără acele momente de îndoială și de rebeliune interioară pe care figurile autentic paterne ni le inspiră. În întîlnirile noastre, în lungile plimbări în parcul Herăstrău pe care le făceam într-o perioadă, în circumstanțe sociale variate, rareori l-am văzut în stări mai expansive de voie bună sau măcar de seninătate, fie aceasta și atinsă de-o umbră de tristețe. Calmul și măsura lui în vorbă și gest aveau desigur rădăcini temperamentale, dar nu mă puteam împiedica să văd în ele, ca să folosesc o metaforă, și-o mască sub care se ascundea o adîncă, grea, sumbră melancolie: știu asta, cum o știi și tu, pentru că masca devenea uneori transparentă.

Acuzațiile care i s-au adus (și pe care, sînt sigur, și le-a adus și el însuși, nu o dată, în momente de confruntare cu sine) nu trebuie ignorate, dar nici judecate în afara contextului timpului și al personalității lui proprii. Un lucru pe care l-am învățat de la tatăl tău, un principiu de etică practică, care pare banal în formularea lui abstractă, este următorul (discuția era, dacă nu mă înșel, despre antisemitism ca stare de spirit reprimată, difuză, subterană, în acei ani în care mulți evrei ocupau încă poziții importante în partidul comunist și mai ales în aparatul lui ideologic): *nu trebuie să judeci oamenii pe categorii* – naționale, rasiale, religioase ori sociale – ci doar pe cazuri individuale. Nu-i vorba aici de noțiunea juridică elementară a responsabilității individuale, după cum nu-i vorba nici despre încălcarea sistematică a acestei noțiuni în mentalitatea colectivistă a totalitarismelor, care se întemeiază tocmai pe negarea individului. Obligația etică de a nu judeca pe categorii, de a *nu gîndi omenescul în categorii*, ci doar în termeni individuali, e o chestiune de conștiință personală, mai subtilă, mai complicată, mai dificilă – aproape la fel de dificilă ca și injoncțiunea biblică, „Iubește pe aproapele tău ca pe tine însuși”. Nu există decît cazuri individuale – simplu de spus, extraordinar de greu de gîndit și de pus în aplicare. X e evreu, turc, ungar, grec, rus, român – deci... X e moșier sau burghez – deci... X e comunist sau anticomunist sau „colaboraționist” – deci... Sau: evreii, turcii, ungurii, grecii, rușii, românii sînt așa și pe dincolo, iar X aparținînd uneia din aceste

categorii nu poate fi decât așa și pe dincolo... Cine nu e uneori tentat să gândească în astfel de raccourci-uri comode, caracteristice gândirii leneșe și grăbite, care se scutește de complicația nuanțelor în numele unui „probabilism” de două parale? E o tentație căreia trebuie să-i rezistăm din toate puterile, căci individul și individualul – oricât ar fi de greu să le gîndești în termenii lor – sînt valori pe cît de fundamentale pe atît de fragile și de demne de protejat.

Revin la cazul Tudor Vianu – nu-l voi compara cu acel al altor membri ai intelectualității literare antebelice, de la Mihail Sadoveanu la Tudor Arghezi, de la G. Călinescu la Camil Petrescu, de la Mihai Ralea la Perpessicius, și alții care au „colaborat” ceva mai tîrziu, ca Șerban Cioculescu: cazurile lor trebuie, la rîndu-le, cîntărite fiecare în parte. E adevărat că el a făcut anume concesii ideologice regimului (minimale dacă sînt considerate în raport cu ansamblul operei lui) și că astfel a putut deveni academician (un titlu de altfel pe deplin meritat) și, mai ales, și-a putut păstra catedra de la universitate, unde cursurile lui au fost întotdeauna de-un *profesionalism exemplar* într-o epocă în care se vedeau deja primele semne a ceea ce, sub Ceaușescu, a devenit un adevărat program nedeclarat, dar aplicat riguros, de deprofesionalizare a culturii române. (Efectele tragice ale acestei deprofesionalizări se văd în România post-comunistă de astăzi.) Întrebarea e: de ce a făcut el acele concesii? Și ce semnificație trebuie să li se atribuie, în contextul istoric în care el le-a făcut?

Ca să răspund acestor întrebări trebuie mai întîi să reconstruiesc, fie și schematic, situația din România în anii '50, inclusiv sentimentele și stările de spirit care ne stăpîneau pe noi, tinerii (în 1954 împlineam amîndoi 20 de ani), singurele, în fond, despre care pot spune că le cunosc bine. România, după trei dictaturi de dreapta (cea carlistă între 1938-1940, cea național-legionară, de doar cîteva luni, dintre septembrie 1940 și ianuarie 1941, și apoi antonesciană dintre 1941-1944), pierduse un război sîngeros în care fusese multă vreme aliata Germaniei hitleriste. Lovitura de stat de la 23 august 1944, în care regele Mihai, pînă atunci un tînăr figurant pe scena istoriei, izbutise să determine arestarea mareșalului Antonescu și întoarcerea armelor împotriva Germaniei – lovitură de stat care a scurtat poate războiul european cu cîteva luni – nu schimbase întru nimic *realitatea profundă* a ocupației României de către Armata Roșie, care, ca și în celelalte țări ale Europei de Est (indiferent de partea cui luptaseră ele și de suferințele prin care trecuseră), avea o influență decisivă asupra evenimentelor.

Scriind despre situația imediat postbelică, îmi revine o amintire pe care ar fi trebuit poate să o povestesc în „Copilăria, Arcadia”. Cum nu i-am găsit locul acolo, deschid acum o paranteză. Nu-i desigur decât un mărunț episod, destul de banal de altfel, din timpul ocupației rusești a Bucureștilor, așa cum am cunoscut-o eu la vîrsta

de 10-11 ani. Între sfârșitul lui 1944 și 1946 ni se rechiziționaseră două camere de la parterul casei din Mărăști 23, în care au fost cazați doi militari ruși, un ofițer numit Gohman (sau Gohman?), evreu care știa binișor nemțește și cu care ne puteam înțelege în această limbă, și un subofițer, Braslavski, care nu vorbea decât rusește și – cel puțin asta e impresia care mi-a rămas înscrisă în memorie – se îmbăta mai tot timpul. Gohman era prietenos cu noi copiii și, în general, liniștit și cumsecade. Braslavski era însă cu totul imprezvizibil: când era treaz, dimineața, zîmbea candid și uneori încerca, plin de răbdare și de bunăvoință, să ne învețe câteva expresii rusești comune, pe care ne făcea să le repetăm, bucurîndu-se când le pronunțam corect; dar când se întorcea beat, seara sau noaptea, era cuprins uneori de intense nostalgii (cînta cu voce spartă de unul singur pînă cădea în somn), alteori de furii și pandalii fără nume (se auzeau atunci din camera lui strigăte și zgomote de sticlă spartă și de obiecte aruncate). În astfel de seri eram, toți ai casei, paralizați de spaimă. Căci Braslavski – cum se întîmplase de cîteva ori – putea veni în partea locuită de noi la etajul I – îi auzeam pașii grei răsunînd pe treptele de ciment ale scării de serviciu – spre a ne spune ceva sau a ne cere ceva; la început vorbea cu glas aproape normal, dar noi, neștiind rusește și nepricepînd, nu-i puteam răspunde, uitîndu-ne la el cu ochii mari, întrebători; el se supăra, era din ce în ce mai frustrat că nu-i înțelegem limba, începea să înjure și să amenințe, și o dată sau de două ori și-a scos pistolul și l-a îndreptat spre mama. Când mama izbucnea în plîns el avea poate senzația că a izbutit totuși să se facă înțeles – amenințările lui nu erau în zadar – și asta părea să-l liniștească într-o măsură. Beat turtă și continuînd să bombănească și să scrișnească din dinți, se întorcea împleticit în camera lui. I se făcea rușine? I se făcea milă? Obosea? Greu de spus. În astfel de momente, chiar și lui Gohman, care-i era superior în grad, îi era teamă de el. După plecarea rușilor din casă, spre sfârșitul lui 1946, temîndu-ne că acele camere de la parter vor fi socotite „spațiu excedentar” de către nou-înființata, dar atotputernica instituție a „spațiului locativ”, tata s-a grăbit să vîndă partea de jos a casei. A cumpărat-o un anume domn Gusti, de meserie legător de cărți, al cărui atelier privat, rentabil în primii ani de după război, avea să fie confiscat și etatizat în 1948. Imaginea pe care am păstrat-o despre ruși ca oameni, tipizată de figura tînarului subofițer Braslavski, ilustra noțiunea mitică, sau mai degrabă pseudomitică, a „sufletului slav” ca locul haotic de întîlnire al unor impulsuri contradictorii: generozitate și sălbăticie, blîndețe și brutalitate, sentimentalism și ură (în speță „ură de clasă”: căci ce puteam fi noi pentru Braslavski decît niște „bestii burgheze”?).

Credința răspîndită printre români că englezii și americanii nu le vor îngădui rușilor să-și facă de cap în Europa de Est, care era

antrenată rapid și inexorabil pe drumul satelizării și stalinizării, nu era decît o amăgire de sine, o speranță deșartă. Englezii și americanii nu voiau să riște să declanșeze un război cu rușii (un război cu pierderi umane incalculabile), pentru scopul incert de a elibera niște țări ocupate militar de către Uniunea Sovietică, țări a căror soartă le era, de altfel, fundamental indiferentă (inclusiv soarta, simbolică, a Poloniei, din pricina căreia izbucnise războiul european). Opinia publică occidentală, după devastările hitleriste și după Holocaust, era mai degrabă prosovietică, în nici un caz antisovietică. De fapt, în unele din țările care fuseseră ocupate de nemți (și în primul rînd în Franța), dar și într-o fostă aliată a Germaniei ca Italia, se născuseră puternice mișcări comuniste, iar clasa intelectuală era în sens larg și aproape covârșitor de stînga. Europa de Est n-a fost „dată” rușilor, cum s-a spus, ci a fost pur și simplu luată de ruși, care au profitat cu viclenie și de circumstanțele geopolitice și de o *victorie pe teren*, fie aceasta obținută cu ajutorul esențial al Americii (căci fără ajutorul material american Germania ar fi cîștigat poate războiul din Est). Acest ajutor URSS-ul și-a permis chiar să nu-l recunoască, lansînd în 1946 războiul rece, pe care avea să-l piardă abia în 1991.

România era deci ocupată de-o armată, și nu de-o armată oarecare, ci de una care aducea cu ea o ideologie – o ideologie utopică, demagogică, revoluționară, și fără îndoială mincinoasă și totodată criminală în sensul cel mai propriu, dar o ideologie care a avut cel puțin o vreme avantajul de a fi fost opusă și de a fi înfrînt efectiv o altă ideologie, pe cea fascisto-nazistă, de-un hidos tribalism, și nu mai puțin utopică, demagogică, mincinoasă și criminală. Lăsînd la o parte diferența retorică dintre cele două (una internaționalistă și umanistă, cealaltă naționalistă și rasistă), comunismul a avut la un moment dat, după cel de-al doilea război mondial, aureola unei ideologii învingătoare și puterea de atracție pe care-o dă o astfel de aureolă.

La începutul anilor '50, trebuie să fi fost prin 1951 sau '52 (țin bine minte că nu terminasem încă liceul), am avut o lungă discuție cu Mironel, la mine acasă, într-o după-amiază tulbure de primăvară. Ne întrebam amîndoi – aveam 16-17 ani pe atunci – dacă nu cumva viitorul era de partea comunismului. Nu ne puneam cîtuși de puțin problema de a ne adapta, ci mai degrabă, implicit dacă nu explicit, ne puneam de fapt problema sinuciderii – atît de detestabilă, de înăbușitoare și de intolerabilă ni se părea ideea ireversibilității și deci a eternității coșmarului comunist. A fost unul dintre rarele momente, în acea vreme în care noi trăiam moral ca totul în afara realității politice (în muzică, în literatură, în filozofie), gîtuiți totuși de spaima pe care-o inspira acea realitate sau sfidînd-o cum o sfida atît de brav, și chiar de nebunește Mironel – a fost unul dintre rarele momente în care ne-am confruntat cu o imagine a viitorului.

Această neagră, demonică epifanie ne-a cutremurat pe amîndoi. Comunismul, ni s-a părut deodată, nu mai ocupa o țară, o parte a Europei, o însemnată parte a lumii; el izbutise să ocupe, imperiu al minciunii în expansiune, dacă nu viitorul propriu-zis, imaginația lui. Și ce se petrecea în viața intelectuală a Apusului părea să confirme aceasta.

Las la o parte mizeria oportunismelor, corupția, lașitatea, dezorientarea, raționalizările; las la o parte, de asemenea, actele izolate de rezistență activă (partizanii înarmați din munți care așteptau o miraculoasă „venire a americanilor”) sau pasivă (o simbolică „retragere în catacombe” ori „exilul intern”, exilul propriu-zis fiind pe vremea aceea imposibil), și revin la cazul tatălui tău, de la discutarea căruia m-am abătut. Eu cred că la un moment dat el a fost sincer convins – gîndind sincer împotriva fostelor sale opțiuni politice, chiar dacă nu împotriva celor intelectuale – că viitorul aparține comunismului – pe care, spre deosebire de noi, tineri pesimiști, îl va fi văzut domesticindu-se în timp, umanizîndu-se, umplîndu-și formele retorice goale de un anume conținut, „occidentalizîndu-se”. (Mari intelectuali occidentali necomuniști credeau în „teoria convergenței” celor două sisteme, cel capitalist și cel socialist, teorie pe care mai tîrziu avea s-o îmbrățișeze pentru o vreme, de pe poziția lui disidentă, și Andrei Saharov.) Format în atmosfera liberalismului idealist german al Republicii de la Weimar în timpul căreia își făcuse studiile doctorale la Tübingen și, ca evreu, respingînd ideologiile rasiale care aveau să triumfe odată cu venirea lui Hitler la putere în 1933, Tudor Vianu s-a iluzionat poate în privința lui Marx, văzînd în doctrina lui sîmburele utopic, aproape schillerian (nu credea Marx într-o societate ideală care urma să transforme activitatea economică în activitate estetică și să ridice munca dezalienată la demnitatea și gratuitatea muncii estetice?). Ne putem întreba de ce nu a avut el de la început îndoieli în legătură, dacă nu cu utopia, cu practica marxistă, cu gangsterii politici, cu fanaticii cinizați și cu nenumăratele lichele care își luaseră sarcina să transpună utopia în viață? Sînt sigur că și-a dat repede seama de discrepanța, de contradicția flagrantă dintre mijloace și scop, de falsitatea brutală a regimului, așa cum mărturisește acel poem al deziluziei, „Arcadia”, rămas în manuscris pînă cînd l-ai publicat tu, acum vreo doi sau trei ani, în revista de emigrație *Dialog*.

La început, prin 1947-48, mai exista o raționalizare a ideologiei comuniste, răspîdită printre intelectualii din țările est-europene care fuseseră ostili fascismului și pe care noul regim încerca să-i atragă de partea sa. Acea regiune înapoiată și năpăstuită a Europei, neglijată și disprețuită în trecut de țările civilizate, se găsea acum angajată într-o revoluție socială, într-un vast și dramatic experiment (nu lipsit de inevitabilele nedreptăți, excese și crime) care-o puneă deodată în fruntea Istoriei cu i mare, care-o așeza hotărît

înaintea Occidentului în marșul spre viitor. Czeslaw Milosz nota în *Gîndirea captivă* (1953), una din analizele cele mai pătrunzătoare ale fenomenului de autopersuasiune, că intelectualii din Europa de Est, definindu-se în raport cu Occidentul, au avut la dispoziție argumentul – fals, desigur, dar ispititor – că țările lor intraseră într-un curent internațional de importanță istorico-mondială: „În presupunerea că Noua Credință (citește comunismul) se va răspîndi pe tot pămîntul, aceste țări deveneau primele și deci cele mai interesante zone ale marelui experiment în afara Rusiei însăși”. Dar o astfel de iluzie nu putea dura decît în alianță cu reaua-credință și cu înșelarea de sine.

Ros de îndoieli și remușcări, stăpînit de-o iremediabilă melancolie, Tudor Vianu și-a văzut sarcina lui personală, în situația istorică dată, ca pe aceea de a limita răul și de a promova, pe cît cu putință, valorile profesionalismului serios, onest, bazat pe ceea ce el numea „cercetarea ca formă de viață” și chiar, aș spune eu, cercetarea ca un mod de rezistență morală împotriva cotidianului poluat al „realității socialiste”. Concesiile lui, adeseori smulse de cenzorii și activiștii culturali ai regimului, trebuie înțelese – deși nu scuzate – în acest context. Știu astfel, în mod pozitiv, că citatul din scrisorile despre lingvistică ale lui Stalin, pe care i-l reproșează pe bună dreptate Ierunca – citat făcut într-un articol de stilistică apărut în 1953 – a fost introdus în text de cenzorul ideologic al Academiei fără consultarea autorului, care a fost astfel pus în fața unui fapt împlinit împotriva căruia nu putea să protesteze, în climatul politic de atunci, fără a risca să fie demascată ca „dușman al poporului”, cu toate consecințele represive pe care le implica o astfel de demascare. În 1957-1958, eram corector la *Gazeta literară* și am putut vedea cu ochii mei cum redactorul-șef al revistei, Paul Georgescu, introducea în șpalțuri, în tipografie, clișeele politice și lozincile zilei în articolele săptămînale ale lui Tudor Vianu. Odată, furios, după ce citise în tipografie un articol al tatălui tău despre umanism, un articol care analiza sensul termenului „umanism” în Renaștere, și care, dată fiindu-i tema, nu putea conține nici o referință „de actualitate” la socialism, Paul Georgescu a exclamat: „Porcul ăsta burghez n-a auzit de «umanismul socialist». Se vede că nu-i place cuvîntul «socialism». O să i-l băgăm noi pe gît și să vedem ce face”. După care a introdus în articol – fără a ține deloc seama de context – cinci sau șase expresii rituale ale limbii de lemn conținînd cuvîntul cu pricina. Un nou șpalt, reflectînd aceste modificări, i-a fost trimis autorului pentru corectura finală (așa se proceda cu colaboratorii importanți, între care membrii Academiei). Autorul l-a trimis înapoi fără intervenții.

Din perioada mea de corector (care a început către sfîrșitul lui 1957 și a ținut pînă spre sfîrșitul lui 1958 sau începutul lui 1959) mai păstrez o amintire care contrastează cu cea pe care am po-

vestit-o adineaori, și acest contrast adaugă o nuanță semnificativă imaginii politice a acelor ani, așa cum mi s-a imprimat ea în memorie. De la o vreme i se îngăduise lui Șerban Cioculescu – care fusese multă vreme ținut de o parte, ca și Arghezi, fără drept de publicare – să colaboreze la *Gazeta literară*, cu comentarii filologice la edițiile critice din operele scriitorilor clasici. Dar cînd se apropiau marile sărbători ale partidului (1 mai, 23 august și 7 noiembrie), articolele erudite de istorie literară ale lui Șerban Cioculescu erau amîinate, căci sărbătorile trebuiau pregătite cu săptămîni înainte – grotesc echivalent ideologic al posturilor religioase – cu texte „angajate”, poeme pe teme direct politice, adeziuni fervente la politica înțeleaptă a partidului, mulțumiri pentru „grija părintească” pe care partidul o purta intelectualilor etc. Cioculescu își dăduse seama de aceasta și, ca să păstreze o anume continuitate în colaborarea la revistă, a scris și el, cu cîteva săptămîni înainte de 1 mai 1958, cred, un articol plin de formulele encomiastice ale vremii despre marile realizări ale construcției socialiste sub îndrumarea fermă a partidului. El nu știa însă că un astfel de text nu putea fi (încă: pentru că după cîteva ani, în perioada de „liberalizare”, lucrurile s-au schimbat) semnat de oricine. Probabil că printr-o eroare sau neglijență articolul lui Cioculescu ajunsese în tipografie și intrase în pagină. Cînd a venit să examineze și să aprobe paginile, înainte ca acestea să fie date la calandru și apoi la rotativă, Paul Georgescu a explodat pur și simplu văzînd textul lui Cioculescu. „Cum îndrăznește el să vorbească de partid și de construcția socialistă? Cine i-a dat acest drept? Afară! Să fie mulțumit că i se permite să scrie despre Budai Deleanu și Codru Drăgușanu!” Numele sacru al partidului nu trebuia luat în deșert, nu putea fi rostit decît de adevărații fideli, sau de cei cărora adevărații fideli le acordau acest privilegiu, sugera Paul Georgescu, același Paul Georgescu care însă punea cuvinte din vocabularul sacru în gura unui Vianu, parcă anume spre a-l umili, mînji și compromite pe acesta.

Ciudata combinație de religiozitate partinică formală și de cinism neascuns era forma perversă prin care hiperinteligentul Paul Georgescu își exercita puterea, într-un *stil* desigur personal, dar care, în esență, era stilul însuși al puterii comuniste, bazat, aș spune eu, pe un *fanatism mincinos* (inclusiv minciuna fanatică și-un inflexibil fanatism al minciunii), și nu foarte diferit de stilul puterii totalitare al celorlalte religii seculare ale secolului nostru – fascismul și național-socialismul. Paul Georgescu a fost o figură complexă, extrem de interesantă. Personal eu am fost o vreme fascinat de el, ca de-un puzzle uman a cărui soluție n-o puteam găsi. El avea o anumită afecțiune față de mine, ca și față de Nichita Stănescu (al cărui talent poetic l-a intuit fără greș, căci era un om de mare gust și rafinament intelectual), și, prin extensie, față de întregul

nostru grup, din care mai făceau parte Mircea Ivănescu, Cezar Baltag, Grigore Hagiu, Modest Morariu, Petre Stoica și, ceva mai târziu, Nicolae Breban (despre acest grup voi avea mai multe de spus mai târziu). Dispoziția favorabilă față de mine a lui Paul Georgescu venea din anume discuții pe care le avusesem la Capșa la o cafea (Capșa, cum continua să fie numit neoficial restaurantul „București”, se afla la doi pași de tipografie). Evident, aceste discuții nu erau despre realismul socialist sau alte subiecte de acest fel (care erau excluse neiertător din conversațiile lui personale cu amicii, tocmai pentru că erau stupide), ci despre autori interziși pe vremea aceea ca André Gide, Paul Valéry sau André Malraux, pe care-i cunoștea bine și admira. Paul Georgescu fusese plăcut impresionat că și eu îi citisem. Am rămas în bune relații mulți ani după ce fusese dat afară (în mod comunist) din postul de redactor-șef al *Gazetei literare* și devenise, cum spunea el, „scriitor la domiciliu”. A fost furios, în 1973, când a aflat că luasem drumul exilului („Ce altceva se putea aștepta de la un nepot al lui Mircea Vulcănescu*?” a spus el scîrbit unui prieten, Gelu Ionescu, care, peste cîțiva ani, avea și el să părăsească definitiv România). Rămăsese comunist – de fapt stalinist: un intelectual stalinist admirator al lui Malraux, Ignazio Silone și chiar Arthur Koestler, dacă așa ceva se poate imagina; și, în plus, pe plan sentimental troțkist – și a continuat să creadă pînă la moarte că Revoluția Rusă va triumfa pînă la urmă în lume, și că, în România, nu existau decît două alternative, comunismul ori legionarismul: *aut aut*. Pe Ceaușescu, bineînțeles, îl detesta, nu-i rostea niciodată numele, îi spunea în gura mare (fără să se ferească de eventuali delatori), „Căpitanul”. Pe Gheorghiu-Dej îl disprețuise, dar respecta sistemul pe care acesta îl patronase, pînă la turnura antirusească (și pseudonaționalistă) pe care i-o imprimase în 1964, dar ale cărei prime semne se puteau discerne încă de la începutul anilor '60. După cum se vede, nici cazul lui Paul Georgescu nu e simplu, ușor de introdus în scheme maniheiste. Fanatic și cinic, de-o inteligență capabilă să se pună în serviciul prostiei celei mai dogmatice și brutale și totuși să supraviețuiască; un om rău și intolerant, dar și cu laturi de-o reală generozitate, Paul Georgescu a fost, în ultimă instanță, un intelectual destul de tipic pentru generația lui polarizată între extrema dreaptă (majoritatea) și extrema stîngă (o mică minoritate), pe care le unea o ură comună împotriva democrației.

M-am întrebat: ce s-ar fi întîmplat dacă tatăl tău ar fi eliminat adăugirile fraudulente făcute de Paul Georgescu în articolul de

* Înrudirea mea cu Mircea Vulcănescu era de fapt mult mai îndepărtată – îi veneam, cred, nepot de văr de-al doilea – și nu l-am cunoscut niciodată – ar fi fost și greu căci, după război, el a fost închis de comuniști și a murit în închisoare către mijlocul anilor '50.

care am pomenit mai sus, adăugiri care erau echivalente cu un act de șantaj politic, la care, evident, el nu era supus nici pentru prima, nici pentru ultima oară? Pe mine unul, în acel an al restalinizării (1958), în care intelectualii „cu tendințe burgheze” erau „demascați” și ostracizați în ședințe publice (cazul tatălui prietenului nostru Mihai Nasta, Doctorul Marius Nasta; cazul sculptoriței Milița Pătrașcu; cazul compozitorului Mihai Andricu), nu m-am mirat că el s-a abținut să reacționeze. Și eu și prietenii mei, tineri scriitori ca Nichita Stănescu, Mircea Ivănescu, Petre Stoica, Grigore Hagiu, Cezar Baltag, Modest Morariu, Gabriel Dimisianu (ultimii doi colegi la serviciul de corectură al *Gazetei literare*) vedeam în Tudor Vianu un aliat de idei într-o situație în care eram forțați să supraviețuim camuflat în teritoriu ideologic inamic. Noi pe vremea aceea – deși aveam o ostilitate aproape fiziologică față de comunism – nu împărțeam lumea intelectuală în „rezistenți” (eroi, martiri), „colaboratori” (de diferite feluri și în diferite proporții), și persecutori comuniști, ci – pe o scară mergând de la bine la rău – între oameni care făceau obiectiv binele, fie și relativ, în circumstanțele date (oameni care bunăoară săreau în ajutorul colegilor persecutați, cum a făcut-o în atâtea rînduri Tudor Vianu, martor al apărării în numeroase procese politice intentate unor intelectuali, colegi de generație sau mai tineri: am citit nu de mult depoziția lui plină de căldură și de solidaritate colegială la procesul Alicei Voinescu) și, la polul opus, oameni care făceau răul, care se erijau în polițiști ideologici, care denunțau, care mințeau agresiv, cu scopul de a compromite pe rivalii lor etc. Cîte o minciună politică (un elogiu abstract adus „umanismului socialist”), o minciună care nu făcea un rău concret nimănui, și care era uneori smulsă, cum am arătat, prin mijloace care echivalau cu șantajul, era percepută adeseori ca o „minciună albă”, ca un instrument protectiv sau autoprotectiv, justificarea ei depinzînd de semnificația sau valoarea a ceea ce proteja. În vremea aceea, să nu uităm, disidența nu exista încă. Sau abia se naștea. În 1958, singurul disident român, sau pe atunci doar semi-disident, pentru că refuza să facă orice fel de concesiile ideologice, dar nu articula decît oral un program critic, era A.E. Baconsky, redactorul-șef al revistei *Steaua* din Cluj. Cu zece ani înainte, ca tînăr poet, Baconsky fusese unul din conformiștii entuziaști ai realismului socialist – „Trece-o noapte și mai trece-o zi,/Se ascute lupta dintre clase/Iar chiaburii se arat-a fi/Elemente tot mai dușmănoase,” scria el, oferind o involuntară – sau poate camuflat voluntară? – parodie a unui stil poetic pe care-l practica și foarte tînărul Dan Deșliu, devenit peste trei decenii unul din cei mai curajoși disidenți ai epocii Ceaușescu. Pentru zelul lui timpuriu, Baconsky fusese răsplătit de partid cu numirea ca redactor-șef al *Stelei* (care trebuia să fie un soi de corespondent românesc al revistei sovietice *Zvezda*), dar orientarea lui se schimbase în cursul

anilor '50, astfel că la sfârșitul deceniului *Steaua* devenise un simbol a ceea ce am putea numi „rezistența estetică” față de comunism. Revista avea curajul să publice poezie apolitică și multe traduceri din poezia occidentală și să încurajeze scriitorii tineri ca acei pe care i-am menționat mai sus (noi formam grupul bucureștean afiliat *Stelei*). Nu peste multă vreme Baconsky avea să-și piardă postul și să se mute la București, unde mulți ani ne-am reunit la el acasă într-un soi de cenaclu privat care se întâlnea o dată pe săptămână, și în cadrul căruia, în afară de lecturi de opere poetice, aveau loc înfocate discuții politice și literare în care poziția lui Baconsky a fost totdeauna de-un anticomunism răspicat, lucid, neîmpăcat. Nici mai târziu (Baconsky avea să moară tragic în cutremurul de pământ din 1977, la patru ani după emigrația mea) n-am întâlnit mulți care să aibă un mai accentuat dispreț, amestecat cu intensă revulsie, față de reprezentanții ideologiei partidului atât în lumea literară, cât și în afara ei. Cred că aristocratismul estetic, orgolios și puțin demodat, adoptat de Baconsky era o atitudine dictată de invincibila lui scîrbă față de vulgaritatea esențială a gândirii comuniste și de mentalitatea resentimentar-servitorească pe care-o revelau deținătorii puterii și care era, de fapt, principalul criteriu de selecție al cadrelor de partid.

În anii '50 disidența propriu-zisă nu era deci o opțiune. Ea a devenit una – extraordinar de riscantă, de dificilă, de eroică și de impopulară: tragic de impopulară din pricina mentalității de ostatec pe care sistemul izbutise s-o creeze în toate straturile populației – abia către sfârșitul anilor '60. În situația din deceniul al șaselea, cel despre care e acum vorba, atitudinea lui Tudor Vianu nu era poate din toate punctele de vedere exemplară, dar era percepută, cel puțin de membrii generației mele, ca justificată: mulți dintre noi ne-am putut astfel împărtăși de cunoștințele lui vaste, și am avut în fața noastră un exemplu viu de profesionalism și devoțiune intelectuală. În mod natural, el a fost privit diferit de membrii propriei sale generații – mă gândesc la acei care au respins comunismul din prima clipă (nu totdeauna din motivele cele mai nobile, căci unii erau compromiși de adeziunea la vechile regimuri dictatoriale de dreapta și de extrema dreaptă); el a fost privit cu un ochi mai consistent critic de generația intermediară, a cărei formație intelectuală era completă în 1945-46, și care nu era dispusă să-și înceapă o carieră sub semnul unor concesiilor ideologice care ar fi fost mult mai substanțiale decât cele ce se așteptau de la cineva cu o operă importantă în spate, ca Tudor Vianu. Punctul de vedere al acestei generații a fost articulat de Virgil Ierunca din străinătate, în 1960 – și el nu putea fi articulat decât din străinătate la acea dată – și de Ion Negoitescu, tot în străinătate, la începutul anilor '90. În absolut, Ierunca a avut fără îndoială dreptate și pamfletele lui despre „turcirea” unor intelectuali români de

vază au avut meritul de a reafirma niște criterii morale și estetice fundamentale, a căror percepție se tulburase în România tragic dezorientată a acelor vremuri. Eu, ca unul căruia i-a fost dat să trăiască și să se formeze în acel coșmar istoric, rămân la punctul de vedere al generației mele – sau cel puțin al unei părți a ei – și susțin că, fără oameni ca Tudor Vianu, comunismul ne-ar fi mutilat intelectual și moral mult mai profund decît a putut-o face. Pentru mine personal, modelul lui a fost și o contrapondere pentru tentația fanatic-cinică (mai mult cinică decît fanatică, la drept vorbind, căci fanatismul era străin firii mele) pe care ar fi putut s-o reprezinte, în faza începuturilor mele literare, personalitatea ciudat de atrăgătoare a lui Paul Georgescu.

Cu alte cuvinte, Tudor Vianu m-a ajutat să dau o soluție practică dilemei în fața căreia m-am aflat ca proaspăt absolvent al Facultății de Filologie: am ales drumul unui profesionalism pe cît cu putință apolitic, cu minime concesii ideologice „tactice”, justificate de speranța „strategică” în posibilitatea reformării dinăuntru, fie ea dificilă și lentă, a unui sistem detestat – un sistem din care nu vedeam atunci nici o posibilitate de scăpare și care părea ireversibil și etern. Retrospectiv, e evident că am fost victima mai multor iluzii: sistemul nu era nici ireversibil, nici etern (deși a mai durat, din perioada despre care vorbesc, peste treizeci de ani); și, din nefericire, nu era nici reformabil. Într-o singură privință aveam dreptate: eram prins în el ca-ntr-o capcană fără scăpare. Alegerea mea era desigur o cădere din puritatea refuzului nostru adolescentin. Noua mea problemă – despre care voi vorbi mai pe larg mai târziu – o constituia ceea ce aș numi „tensiunile psihologice și morale ale duplicității”. Optînd pentru profesionalism și afirmarea valorii în sfera literară în marginile posibilităților pe care le îngăduia timpul (perioada 1957-58), intram de fapt într-un joc dublu foarte complicat în care mă prefăceam că accept cenzura de partid încercînd s-o înșel, în care mă străduiam, ca tînăr critic, să promovez pe scriitorii autentici ai generației mele sub false aparențe politice, să introduc „prin contrabandă” idei potrivnice doctrinei estetice oficiale optimiste (folosind argumente specioase de felul următor: viziunea sumbră a copilăriei din cutare bucată literară nu are o sursă metafizică, ci una istorică, căci vine de la un autor din generația tînără, generație a cărei copilărie a fost „mutilată de război”, și reprezintă deci un protest implicit împotriva războiului etc.).

Minciuna, ipocrizia, duplicitatea pe care criticul secret al unui regim totalitar trebuie să le practice nu sînt scutite de tensiunile psihologice și morale, și în ultimă instanță fiziologice, pe care faptul de a minți – și riscul de a fi prins cu minciuna – le produce totdeauna într-un om normal. Biologic, omul e un animal programat să spună adevărul și starea de iritație și neliniște care rezultă din ascunderea lui, tradusă în delicate, dar măsurabile tulburări fizio-

logice, stă la baza acelor aparate de detectat minciuna care se folosesc în anume anchete (faptul că aceste aparate nu sînt totdeauna precise și că utilizarea lor este, în fond, imorală, și în multe țări legal interzisă, nu afectează validitatea principiului pe care se bazează). De aici, ispita paradoxală a oponentului sau reformatorului secret de a adera, măcar în parte, tocmai la doctrinele pe care se preface a le crede spre a le putea submina sau schimba. E una din fațetele mai vastului paradox al măștii sau al actorului: tendința actorului de a se identifica cu rolul lui, chiar cînd acest rol îi repugnă. Aș numi acest fenomen psihologic autopersuasiune.

Oamenii din generația tatălui tău, formați într-o ambianță care recomanda idealul integrității morale, au fost vulnerabili la autopersuasiunea ideologică sub comunism. Negoîtescu, în textul în care apără atitudinea intransigentă a lui Ierunca, evocă o amintire: într-o discuție cu tatăl tău, de care se simțea apropiat și intelectual și sentimental, Negoîtescu făcuse o remarcă care sugera că tatăl tău nu putea să creadă cu adevărat în nu știi ce declarație sau poziție oficială; la care acesta replicase: „Domnule Negoîtescu, mă jignești!”. Generația noastră a fost în genere mai puțin vulnerabilă față de autopersuasiune sau cel puțin față de cea de acest tip. În ceea ce mă privește, tentația a fost mai degrabă în direcția unui anume cinism intelectual, care părea și el capabil să reducă tensiunea duplicității, relativizînd-o. Dacă am izbutit să mă sustrag unei atari tentații, și totodată să mențin o lucidă și, îndrăznesc să spun, sănătoasă dedublare, a fost în primul rînd datorită sentimentului că sacrificiile ideologice pe care le-am făcut – cu mereu mai multă parcimonie – pînă spre mijlocul anilor '60, cînd am luat hotărîrea să le pun capăt, erau justificate de o secretă etică profesională, o etică a „cercetării ca formă de viață” și, în materie de literatură și critică, a „autonomiei esteticului” – o etică la definirea căreia influența lui Tudor Vianu a contribuit decisiv.

Dintre prietenii mei din anii facultății, cel mai mult m-a atras – și această atracție era vecină cu fascinația – Nichita Stănescu, pe care l-am cunoscut mai îndeaproape cu prilejul primei luni de convocare militară într-o cazarmă de lîngă Călărași, în vara lui 1953. Aristocrat rus pe linie maternă, Nichita era și el, ca și Mironel, o ființă străină parcă de lumea înconjurătoare, înzestrat atît fizic (era frumos, înalt, subțire, „tras ca prin inel”, cu părul mătăsos, de-un blond ireal, cu ochii de-un albastru care te umplea de-o bucurie fără pricină), cît și psihologic, cu atributele angelismului. Sursa primordială a angelismului său era credința lui – una din acele credințe spontane și naive care-ți sînt date ca un har – în poezie. Venind de la Ploiești și nu dintr-o familie de intelectuali (tatăl lui fusese proprietarul unui atelier de croitorie pe care socialismul îl închisese, dar fără stigma naționalizării oficiale, recunoscîndu-i meritul de a fi contribuit, între cele două războaie, la

Ajutorul Roșu: detaliu interesant pentru ginerele lui Cereaciukin, fostul general rus alb), Nichita n-avea mai mult decât cultura poetică pe care i-o dăduse liceul făcut în condițiile „democrației populare” și ale revizuirii canonului de care am pomenit mai sus. Modelul său, pe atunci, era Topîrceanu, deși versurile lui juvenile aveau o rezonanță specială, în care se putea desluși, un sunet, mi se părea mie, îndepărtat rimbaldian (deși el nu-l citise încă pe Rimbaud). Piesa lui de rezistență era o „Baladă a motanului” („Motan m-aș fi dorit să fiu./Cu-n ochi verzuți și-un ochi căpriu,” etc.), de-un nonconformism naiv-adolescentin, care mă încînta mai mult pentru că venea de la el, decât prin calitățile ei intrinsece. A fost unul din privilegiile mele de a-l introduce în marea poezie română clandestină pe atunci – Ion Barbu, Blaga, Arghezi, Bacovia – pe care el a citit-o cu o bucurie în egală măsură a cunoașterii și a recunoașterii (și a recunoștinței). Nu mult după aceea, citind pe clasicii la fel de clandestini ai avangardei, de la Urmuz la suprarealiști, am început să ne jucăm în felul pe care l-ai evocat tu, reinventînd în timpul orelor de instrucție militară teoretică (o zi pe săptămînă, afectată cursurilor infinite de plictisitoare de tactică și balistică) o formă a faimosului „cadavre exquis” al suprarealiștilor francezi în care dezvoltam calambururi în viziuni onirice, încercînd să capturăm sensul misterios al hazardului. Aceste texte, cînd dadaiste, cînd de-un absurd mai elaborat, uneori chiar solemn, se plasau sub semnul anonimului poetic rezumat în imperativul lui Lautréamont: „La poésie doit être faite par tous, non par un”.

Între 1954-55 și 1957, prin Mitică Peristeri, izbutisem să găsesc pentru lunile de vară un post de paznic (pompos numit „muzeograf”) la expozițiile de pictură care se organizau în parcul Herăstrău – ori Parcul de Cultură și Odihnă I.V. Herăstrău, cum îi spuneam noi sarcastic, pentru că purtase, și cred că încă purta cînd am început să lucrez acolo, numele lui Stalin. Prin 1956, a apărut la parc, în unul din acele posturi modeste și prost plătite, pentru care nu era nevoie de dosare de cadre și de verificări politice, criticul Vladimir Streinu, mazilit de ideologii comuniști din viața literară. (Nu peste multă vreme, în timpul restalinizării din 1958, el avea să fie arestat, judecat în infamul proces Noica-Pillat și condamnat la cîțiva ani de închisoare.) Țin minte că în vara aceea, la parc, termina de tradus memorialul de călătorie al lui Darwin pentru publicare, cred, sub numele ginerelei său, Radu Tudoran (căci el n-avea „drept de semnătură”) și făcea și o traducere a lui *Hamlet* în versuri, din care ne citea fragmente. L-am adus odată acolo pe Nichita, care i-a recitat lui Streinu o duzină de poeme, în timpul unei plimbări agale pe aleea străjuită de copaci majestuoși din spatele pavilionului de expoziții de pe malul lacului (vizitatorii, în acea parte depărtată a parcului, erau rarissimi, și în zilele de lucru treceau ore întregi pînă să apară cîte unul), dar lui nu i-au plăcut și verdictul a fost sever:

„Timbru ștampilat!”. Tudor Vianu, cam în aceeași perioadă, fusese mai încurajat. La câțiva ani după aceea, i-am dus pe Nichita și pe compozitorul Aurel Stroe, cu care eram pe atunci foarte bun prieten, la o seară de lecturi poetice, aranjată de mai vîrstnicul Sandu Tzigara-Samurçaș. Acolo se afla în calitate de invitat de onoare și Ion Barbu, figură mitică pentru noi. Dintre poemele care s-au citit, lui Barbu i-au plăcut în mod vizibil, și chiar l-au entuziasmat, doar ale lui Nichita, spre supărarea aproape isterică a „Țigaretelui”, cum îl poreclisem noi pe Sandu, poet desuet de limbă franceză și română, ale cărui versuri nu obținuseră decît elogiul politico-convenționale. Ion Barbu plecase primul și îi exprimase lui Sandu, în antreu, între patru ochi, în timp ce-și punea paltonul (era o seară de iarnă cu multă zăpadă) dezamăgirea că nepoata acestuia, o tînără de care poetul era pare-se atras, nu fusese de față. „C'est un goujat!”, strigase Sandu imediat după plecarea lui, tremurînd de mînie: Ion Barbu venise acolo, deci, nu pentru a asculta poemele lui – cum îl lăsase să înțeleagă într-o scrisoare pe care o purta asupra lui și pe care mi-o citise și mie și, desigur multor altor cunoscuți – ci doar pentru a o revedea pe nepoata lui, al cărei nume îmi scapă. Nu era decît un satir bătrîn și fără rușine, un monstru sexual, incapabil de orice elevație spirituală – „un goujat”, continua Sandu să repete pe un ton revoltat. La plecare, în puterea nopții, înotînd prin nămeți, Nichita, Aurel și cu mine eram într-o stare aproape extatică: Poetul își confirmase pentru noi mitul, care se îmbogățise și cu o misterioasă dimensiune erotică, iar contrastul dintre noblețea lui calmă senină, aproape olimpiană și explozia comică de după plecarea lui conținea un element inefabil, de neuitat. Nichita avea să evoce în mai multe rînduri, nu știu dacă și în scris, acea seară: cea dintîi în care fusese cu adevărat recunoscut ca poet – ca de la poet la poet. Folosind nume fictive și dîndu-i o turnură fantastică, eu am încercat să prind ceva din atmosfera ireală și finalmente grotescă a acelei seri de pomină într-o nuvelă „de sertar”, rămasă neterminată și apoi pierdută. Nu-mi pare rău că s-a pierdut, căci elementul inefabil pe care l-am menționat, și care e și azi viu, sub învelișul lui de tăcere, în memoria mea, îmi scăpase cu totul în acea proză stîngace.

Revenind la Nichita, aș spune că angelismul lui, așa cum îl percepea imaginația mea, era de natură poetică – ontologic poetică – spre deosebire de cel fundamental etic al lui Mironel. Nu numai că el părea a trăi în poezie, că privea lumea mizerabilă în care trăiam din perspectiva poetului (făcînd-o mai ușoară, mai ireală, mai neliterală), dar prezența lui, gesturile lui, ceea ce spunea el putea introduce, pe neașteptate, o sclipire poetică în însuși cotidianul cel mai apăsător, monoton, și brutal prozaic, cum era acel al vieții de cazarmă de la Călărași. Chiar și cînd glumea, el glumea delicat metaforic, ca de pildă într-o zi la Călărași cînd,

într-o pauză din programul de instrucție fizică, eu stînd trîntit pe-un petec de iarbă uscată și prăfoasă, obosit, absent, uitîndu-mă în golul depărtării, el s-a apropiat de mine și, imitînd o foarfecă cu degetul arătător și cel mijlociu al mîinii drepte în fața ochilor mei, mi-a spus: „Te superi dacă-ți tai privirile?”. Astfel de metafore interpretate gestual erau unul din modurile lui de a-și semnala prezența, de a iniția un dialog, de a-și pune semnătura aeriană pe-o clipă de comuniune prietenească întru poezie, o poezie trăită care spre a deveni posibilă trebuia mai întii să spargă coaja de banalitate a comunicării obișnuite: aceasta se vădea deodată subțire și fragilă ca o coajă de ou. Aproape magic, în astfel de împrejurări, realitatea se deschidea spre acel *altceva*, *altundeva*, *altcîndva* al poeticului.

Poezia scrisă era pentru el, pentru noi, în acea perioadă, în care nici nu visam să publicăm, nu mai mult decît un mijloc de acces la acel *altceva*, iar calitatea ei se măsura în termenii eficacității ei halucinatorii, „valoarea estetică” fiind secundară. Anticomunismul lui, ca și al meu, era organic și așa zice mai mult existențial decît politic (de altfel, la drept vorbind, politicul noi nu-l înțelegeam: mie mi-au trebuit mulți ani de exil ca să încep să-l înțeleg). Politic, sistemul pe care-l uram, pe care ne obișnuisem să-l urîm într-atît încît încercam să-l ignorăm pe cît cu putință, căci ura față de ceva pe care nu-l înțelegi e paralizantă, sterilizantă – acest sistem părea, cum am mai spus, etern și ireversibil ca un blestem și singura soluție pe care-o vedeam, la nivel individual, dar care era cu totul utopică în acea perioadă, era să fugim. Țin minte o discuție pe care am avut-o cu Nichita într-o noapte în toamna lui 1956, pe șoseaua Kisseleff, făcînd pe jos drumul de la Universitate spre casa mea care se afla în apropierea Arcului de Triumf. Tema obsesivă a discuției noastre era că trebuie să fugim din România, că *trebuie* să fugim *pentru că* e imposibil de fugit (logica lui *quia absurdum*), că acolo, în atmosfera de teroare pe care o simțeam împresurîndu-ne din ce în ce mai opresiv, nu se mai poate trăi. Am trecut în revistă tot felul de scenarii posibile cîndva, dar care deveniseră irealizabile (traversarea Dunării înot spre Iugoslavia lui Tito, trecerea ilegală a frontierei cu Ungaria și apoi a celeilalte dintre Ungaria și Austria etc.). Interesant e că nu ne-am pus nici o clipă problema limbii, a dezrădăcinării din limba care pentru noi era limba poeziei, și cu atît mai puțin celelalte probleme reale ale exilului. Reveria noastră – să fugim, să fugim! – era totuși mai gravă în implicațiile ei inefabile decît expresia unei dorințe naturale și naive a unor tineri cu înclinări artistice de a se rupe de-un mediu familiar și ostil, mai profundă decît faimosul motto al lui Stephen Dedalus al lui Joyce, „Silence, exile, and cunning”. Eram mai degrabă ca niște prizonieri care visează – visarea arhetipală și aproape totdeauna deșartă a prizonierului – evadarea din închisoare, cu orice riscuri

și oricare ar fi consecințele. Din acea discuție intensă – pe care mi-o amintesc atât de bine, dintre sute de alte discuții, tocmai din pricina intensității ei răscolitoare și din pricină că n-am mai repetat-o și că a rămas singulară și aproape secretă pentru noi înșine – n-a ieșit bineînțeles practic nimic. Ceea ce i-a dat naștere explică totuși unele aspecte ale vieții noastre de mai târziu. Nu explică poezia lui Nichita, desigur, al cărei har el l-a avut din totdeauna și pentru totdeauna (și care a fost afectat doar marginal de anume concesiile aparent necesare, de felul celor de care am vorbit, și apoi aparent gratuite sau chiar pervers autodestructive); nu explică nici ceea ce am scris eu, poezie, eseu, în România concentraționară în care am trăit pînă în 1973. Explică însă, între altele, alcoolismul lui sinucigaș, care a sfîrșit prin a-l răpune la vîrsta de cincizeci de ani, și alcoolismul meu din anii '60, mai moderat doar din pricină că organismul meu era mai slab decît al lui.

În 1956, un alt mare prieten a apărut în viața mea: Mircea Ivănescu. El terminase franceza, dar mai venea pe la universitate să împrumute cărți de la biblioteca seminarului de franceză, a cărui bibliotecară, Magda, o ființă delicată și suavă, cu un aer de căprioară speriată, căsătorită în acea vreme cu vărul meu Romulus Vulcănescu, îi îngăduia ca o favoare ilegală – cum îmi îngăduia de altfel și mie – acces liber și nelimitat la fondul secret al bibliotecii. Era o favoare imensă căci fondul secret, care cuprindea marea majoritate a autorilor francezi de la Baudelaire și simboțiști la Camus și existențialiști – cu excepțiile previzibile ale scriitorilor „progresiști” ca Romain Rolland sau Henri Barbusse – era în principiu deschis numai profesorilor, iar studenților doar cu permisiunea specială scrisă și limitată la un autor sau la o carte anume. L-am cunoscut deci pe Mircea Ivănescu în biblioteca de franceză, prin Magda, și am comunicat cu el imediat și natural în limbajul subtil codificat al acelei masonerii livrești care se formează de la sine, fără ritualuri elaborate de inițiere, în orice epocă în care există pasiune pentru lectură, și cu atât mai mult în vremuri de prigoană împotriva lecturii, cînd această pasiune e silită să devină subterană și clandestină.

Pe Mircea Ivănescu filmul memoriei mi-l arată ca pe-o siluetă scundă, slabă, cu umerii lăsați, ușor adus de spate, purtînd cu sine peste tot o uriașă servietă de piele neagră burdușită de cărți, mergînd cu pași mici, dar foarte repezi printr-o infinită ploaie mărunță sau prin iluzia ei, căci acele picături negre care cad neîncetat într-o tăcere ireală sînt mici zgîrieturi sau fire de praf pe-o veche peliculă, ca-n filmele mute în care plouă așa tot timpul și, foarte misterios, în scenele de interior. Și deodată scena din filmul memoriei se mută în camera lui Mircea din casa lui veche, construită pe la începutul secolului, de pe strada Spătarului: în lumina filtrată prin perdelele celor două ferestre lungi văd fața lui

mare și lungă, chinuit-resemnată, și sub fruntea boltită și nefiresc de largă, sub sprâncenele negre stufoase, ochii lui blânzi și totodată pătrunzători, sfredelitori, măriți melancolic de dioptriile ochelarilor cu rame groase.

Poeziile pe care Mircea mi le arăta, bătute la mașină (curînd aveam să-l descopăr în fața mașinii sale de scris, în ipostaza de dactilograf-magician, atingînd clapele cu doar două degete, dar cu o viteză uluitoare și producînd, cred, o pagină pe minut), îmi apăreau ca fragmente dintr-un nesfîrșit monolog interior stilizat, ironic și autoironic, plin de aluzii și de confesiuni mascate, de-o sensibilitate atît de mare încît avea nevoie, din discreție, dar și din vulnerabilitate, să se ascundă în spatele unor complicate ritualuri verbale, citate de citate de citate făcute irecognoscibile, intimități și declarații de dragoste la persoana întîi plural, măști și alegorii. Din același monolog interior se desprindeau și paginile de proză – pagini de jurnal sau mai degrabă pagini de jurnal imaginar, de ficțiune a intimității și de intimism fictiv, în care cele mai banale împrejurări și neînsemnate gesturi erau mărite prin lupa unei așteptări anxioase și analizate la infinit.

Nu mult după ce ne-am cunoscut Mircea mi-a vorbit de fratele lui mai mare, Emil Ivănescu, și mi-a dat să citesc piesa de teatru a acestuia, *Artistul și moartea*, publicată postum în unicul număr al revistei poliglote *Agora*, scoasă de Ion Caraion după război. Emil Ivănescu, membru al generației imediat anterioare alei noastre – generația lui Caraion, Ierunca, Tonegaru, Dinu Pillat și aproape uitatului Alexandru Vona, cu care fusese, cred, foarte bun prieten – își luase viața într-un mod cu totul neobișnuit, în urma unei convingeri intelectuale și poate a unui pariu filozofic. Și anume, Emil Ivănescu, tînăr cu vaste lecturi, ajunsese la concluzia că sinuciderea este singurul act cu adevărat filozofic și cu adevărat liber al omului, cam în același timp în care Camus formula idei similare (în *Le mythe de Sisyphe*, pe care-l termina în 1941), dar complet independent de acesta, și cu deosebirea fundamentală că Emil Ivănescu ținea să demonstreze validitatea acestei concluzii prin traducerea ideii în act. (Faptul că raționamentul lui suicidar avea loc pe fundalul unei dezamăgiri amoroase sau al unei iubiri neîmpărțășite, cum s-a spus, nu schimbă sensul *demonstrativ* pe care el a vrut să-l imprime actului.) El le-a comunicat deci prietenilor săi decizia de a se sinucide, la o dată anume, ca pentru a sublinia că era vorba nu de-o acțiune impulsivă, necugetată, ci, dimpotrivă, de concluzia lucidă, inevitabilă, quasi-matematică, a unui proces logic. Data fixată de Emil Ivănescu pentru sinuciderea sa apropiindu-se, prietenii lui începuseră să se îngrijoreze, cînd el i-a liniștit declarîndu-le că se hotărîse să amîne această dată, ca să poată asculta – toți știau că era un mare meloman și un bun pianist – un concert al lui Walter Gieseking anunțat între timp la București. Dar Emil

Ivănescu a respectat noua dată pe care-o stabilise: s-a dus la Braşov, a tras la un hotel, şi a doua zi a fost descoperit spânzurat în camera lui.

Pentru familia lui, sinuciderea îndelung pregătită şi calculată a lui Emil a fost ca o lovitură de trăznet din senin. Pe cât a fost de neaşteptat acest doliu, pe atât avea să fie el de profund şi de prelungit. Într-un fel, acest doliu continua şi în perioada când l-am cunoscut eu pe Mircea şi a continuat şi după aceea. Poate din pricina asta am avut senzaţia că-l înţeleg mai bine pe Mircea după ce am auzit povestea fratelui său şi după ce am citit foarte ciudata piesă *Artistul şi moartea*, al cărei caracter excesiv livresc dobîndea, în cele din urmă, dimensiunea unei ironii existenţiale. Scrisul lui Mircea mi-a apărut ca avîndu-şi unul din punctele de plecare în acea ironie şi, în plus, ca o încercare de a da o nouă viaţă – fie ea cât de fantomatică – inflexiunilor unei voci pierdute. De aici poate sonoritatea *dublă* – autoironic jucăuşă şi magic invocatoare – a aceluşi „noi” prin care Mircea Ivănescu vorbeşte adeseori despre sine şi despre singurătatea sa.

Dintre cei patru mari prieteni ai mei din adolescenţă şi din prima tinereţe am vorbit mai pe larg aici, deşi foarte incomplet, doar despre doi care nu mai sînt şi despre unul, Mircea Ivănescu, pe care nu l-am mai văzut şi cu care n-am mai comunicat de aproape 20 de ani, şi, îmi dau seama, mai puţin sau aproape deloc despre tine. Dar aceste pagini despre prieteni şi prietenie fiindu-ţi adresate ție, nu s-ar putea spune că de fapt – chiar dacă nu narativ sau anecdotic – am vorbit în ele mai ales despre tine? Mai ales despre mine şi mai ales despre tine.

Capitolul 5

CASA DE CĂRȚI

Oricît de departe aş coborî în adîncurile amintirii, cărțile sînt. Dacă mă gîndesc la casa din Andrei Mureșanu, casa copilăriei mele, (și pentru orice om, cred, celelalte case pe care le va locui în viață vor fi de bejenie), am simțămîntul că ea nu adăpostea un număr mai mic sau mai mare de cărți, ci că era făcută din cărți. Ele, cărțile, nu erau un conținut ca mobilele sau covoarele, ci, înșirate de-a lungul pereților, al tuturor pereților, erau *conținătorul*, aidoma cărămizilor despre care numai tîrziu și mijlocit aveam să aflu că sînt „pietre de construcție”, în timp ce cărțile, temeinic și vizibil așezate acolo pentru totdeauna (un timp n-am știut că timpul fuge și se risipește ca nisipul) păreau un zid pentru veșnicie.

Cărțile erau somptuoase și inaccesibile în „biroul negru”, rareori deschise acum chiar și de proprietarul lor, tata; însăși poziția pe care o aveau în casă indica relativul lor exil deoarece cele care erau consultate zilnic și, astfel, favorizate ca iubitele tinere ale unui sultan să găseau dincoace, în camera cu vitrou, în care cu fața spre o fereastră cu geamul mat susținut de un schelet metalic (replică a unei gravuri de Dürer care inspirase pe decorator: Hieronymus in der Stube) tatăl meu își pregătea cursurile care se transformau apoi în cărți, așezate pe un raft, în aceeași odaie.

Acesta era aspectul ordonat și întrucîtva domesticit al bibliotecii; dar cărțile revărsîndu-se prin prea-plin din etajerele în care stătuseră cuminiți, apăreau în stive pe la colțuri, se cățarau pe scara de lemn sculptat care ducea la etaj, descindeau în garaj unde piereau dramatic în urma inevitabilelor inundații, atunci cînd veneau aversele de vară; ajungeau în pod unde luau un bizar miros aromatic de praf în timp ce paginile se îngălbeneau și se scorojeau; ba chiar ieșeau pe coș prefăcute în fum ca acele numere din *Petite Illustration* care un timp slujiseră ca fitil pentru aprinderea focului de la calorifer.

Cartea era pretutindeni, dar trebuia cucerită, nu se recunoștea învinsă cu ușurință. Pe scara pomenită care ducea la etaj, exista un fel de consolă bizară, rămășița unei foste podele care dispăruse demult, în legătură cu o transformare mai veche petrecută în casă; aici cărțile se acumulau în dezordine așa încît cel care ar fi dorit să le rînduiască trebuia să se dedea la adevărate exerciții acrobatice și primejdioase spre a ajunge acolo; praful, generosul praf al Bucureștilor, era greu de îndepărtat; (în timp ce pe rafturi se

proceda de mai multe ori pe an la scoaterea fiecărui volum, după care era lovit, afară, pe fereastră, de un altul și șters cu grijă cu cîrpa spre a-l reda unei anumite igiene). Cărțile erau podoaba casei, dar și purtătoarele unei dezordini primejdioase care în orice clipă putea să degenereze în haos ca și cum toată știința, fantezia, visul, înțelepciunea, dar și nebunia conținute în ele ar fi putut, o clipă nesupravegheate, să iasă dintre scoarțe spre a risipi povara sau otrava lor asupra acestui loc, casa de cărți, în care eu, printr-o fatalitate de care începeam să-mi dau seama, mă născusem.

Cînd încerc să-mi amintesc de cele dintîi relații personale pe care le-am stabilit cu lumea cititului îmi dau seama că erau de la început îndoite. Pe de o parte, ușurința: la cinci ani deprinsesem bine literele și nu trecea o zi fără să iau în mînă *Universul*, cotidianul popular al Bucureștilor, care mă depășea fizic prin formatul lui mare, aproape cu neputință de stăpînit de brațele prea scurte ale unui copil, cu care mă luptam așa cum s-ar lupta un matelot cu o pînză de corabie pe care ar vrea s-o înalțe; reușeam totuși cu greu să stăpînesc paginile și să descifrez cuvintele, mai întîi unele cîte unele, apoi alcătuirea lor în propoziții și fraze, luam cunoștință că, așa cum erau ele așezate acolo, oglindeau într-un anume fel așezarea lumii: erau un calendar care pășea paralel cu scurgerea timpului, o cronică a obiceiurilor și a nevoilor noastre zilnice, dar și o fereastră spre lumea cea mare cu neprevăzăturile ei, cu surprizele de tot felul, cu amenințări, războaie, cutremure, revoluții, care nu întîrziu să se arate, odată anunțate acolo, în gazetă... Toate despre care aveam să aflu grație învățătorilor mei, dar și din experiența direct trăită se găseau înscrise acolo, ca un cod minuscul, dar descifrabil în acele foi mari care prindeau să zboare dacă le deschideam în grădină, în bătaia vîntului. Era, în adevăr, un model redus al „Universului”, dar fără coperti care să-l întemnițeze, precum pe cărți, ce ajungea în fiecare zi în casă și pe care învățam, puțin cîte puțin, să-l stăpînesc, să-l împiedic să-și ia zborul.

Dar acest citit copilăresc al jurnalelor care a rămas de-a lungul timpului prototipul lecturii libere, ușoare ca pana, aproape automată, mi-am dat seama curînd, (deși aveam să rămîn toată viața un entuziast cititor de gazete, tragere la fit intelectuală pe care aveam să o simt ca o plăcere aproape gratuită, ca un fum de țigară) nu era nici pe departe, pentru mine, tot cititul. Adevărata deprindere a lecturii aveam s-o dobîndesc după primele clase de școală odată cu o anumită ușurință a descifrării. A fost vremea, dar am oare dreptul să vorbesc ca despre ceva ce a fost, a trecut vremea asta vreodată, cînd am descoperit că a citi este singura ocupație perfect *singuratecă și totuși îngăduită* de cei mai mari și mai puternici ca tine.

Nu sînt în stare să spun cum s-au format atunci o serie de obiceiuri bizare în legătură cu lectura. E o parte nelămurită a psihanalizei mele; dar de ceea ce sînt cu desăvîrșire sigur este că timp de mai mulți ani am citit foarte mult, ba chiar aș putea spune că cititul a fost principala mea activitate (în contrast cu anii adolescenței care au fost ani de mișcare, de cheltuire fizică) și că această deprindere solitară și licită în același timp se petrecea ca un chin subtil care nu numai că nu excludea, dar chiar implica plăcerea.

Amestecul de plăcere și de chin, pînă la nivelul fizic cel mai elementar, era foarte evident în asocierea obișnuită a cărților cu nevoile excreției și lungile momente petrecute în cabinetul de toaletă cu o carte nesățios consumată. Această deprindere se lega și de anumite particularități ale îmbrăcăminții mele pe care trebuie să le amintesc aici: purtam pantaloni scurți cu bretele pe care mi le petreceam pe corp pe sub un pulovăr, mai subțire în anotimpul cald, mai gros iarna; așa încît, atunci cînd trebuia să-mi dau jos pantalonii pentru a mă așeza pe „cabinet”, nu o puteam face decît trăgîndu-mi peste cap pulovărul din care pricină rămîneam cu bustul gol sau protejat numai de o flanelă subțire; ședința se prelungea nemăsurat de mult, în orice caz în disproporție cu nevoia însăși; șederea era ritmată mai degrabă de lungimea capitolului din cartea acelui moment. Încăperea nu era încălzită decît indirect, din care pricină, cel puțin așa susțineau părinții mei, răceam adeseori și trebuia să pierd cîteva zile de școală, rătăcind de febră în fundul patului. Nu trebuie să mă îndoiesc de aceasta deoarece cartea mă îndepărta mai mult decît mă apropia de școală și de preceptele ei și, îmbolnăvindu-mă, găseam mijlocul foarte natural de-a fugi pentru un timp de lăcașul îndocrinării sociale pentru a mă apropia, prin mijlocul bolii, al febrei născătoare de visare, de dragile mele cărți.

După cititul pe closet îndurat ca incomoditate, în frig, dar și în plăcerea relaxării, patul devenea al doilea loc al consumării cărții, în modul cel mai firesc – fiind totodată, patul, refugiul cel mai sigur împotriva amestecului brutal al realității, sediul, prin excelență, al reveriei voluptuoase, al călătoriei în universuri altfel inaccesibile. Dar perspectiva unei relaxări totale apărea, de fapt, ca o insuportabilă primejdie, o alergare către neființă și de aceea, așa cum frigul din mica încăpere sanitară mă împiedica să însoțesc cititul cu o prea mare destindere găsisem mijlocul ca nici culcat să nu mă pot lăsa pradă unei prea mari moliciuni: descoperisem poziția cea mai bună pentru citit, aceea de a pune cartea pe podea, ceea ce mă obliga să țin trunchiul pe jumătate afară din pat și capul în jos; o amețelală, pe jumătate simpatcă pe jumătate dezagreabilă, puneă stăpînire pe mine după numai cîteva momente petrecute în această poziție și menținea o stare de încordare a mușchilor care făcea din operația cititului ceva *suportabil de plăcut*, mă împiedica să mă prăvălesc în zona visării totale, vecină cu

suspendarea conștiinței. Cei din casă intrau din cînd în cînd în camera mea și se mirau încercînd, mi se pare acuma că foarte puțin energic, amuzați parcă, să mă facă să renunț la poziția ciudată, aproape yoghină.

Dacă cineva ar putea înțelege din cele de mai sus că între copertile cărții aș fi găsit numai un obiect de iubire s-ar înșela. Eram cîteodată însuflețit, față de cărți, de o dorință de distrugere. Nici azi nu sînt în stare să spun ce naștea această ostilitate. Trebuie să constat totuși că aveam o astfel de atitudine ambiguă, de fascinație și de ostilitate, mai ales față de cărțile pe care le primisem în dar și a căror lectură îmi era recomandată cu insistență de către părinți, de către Monica sau bunici, „pentru cultura” mea. Aș fi vrut, pesemne, să le descopăr singur pe toate, să nu datorez nimă-nui deschiderea către imaginație și lumi necunoscute, ca un navigator ce preferă singurătatea, dar nu mă puteam stăpîni să străbat, chiar dacă intermitent și haotic, filele acelor cărți pe care eram sfătuit să le citesc.

Mă răzbunam însă, și cum încă! Nici nu mai țin minte în ce împrejurări prinsesem un obicei ciudat, acela de-a rupe, de la marginea albă a paginilor, bucățele pe care le băgam în gură, folosindu-le ca pe un fel de gumă de mestecat și de care, ca de un adevărat *chewing-gum*, mă despărțeam apoi pentru a-mi fabrica un altul. Cărțile mele cele mai iubite purtau, toate, urmele acestui canibalism prin care îmi însușeam simbolic conținutul lor, distrugîndu-le; prin acest gest absurd, respingător, găseam mijlocul, ca un adevărat antropofag, să-mi exprim și iubirea și agresivitatea; era, în același timp, un *ex-libris* merit să inspire oroarea, dar și pasionata dorință de-a încorpora miezul, măduva însăși a ceea ce se găsea în filele pe care le osîndisem.

Cred că cei care vegheau la educația mea literară, în neobosita și ușor absurda lor admirație pentru mine țintiseră prea sus, fără să țină seama de ceea ce sînt cu adevărat gusturile unui copil și îmi oferiseră de la început, poate de îndată ce începusem să deprind o lectură curentă, cărți care depășeau puțința mea de înțelegere; de pildă *Moby Dick* a lui Melville, apărută în anii aceia într-o frumoasă ediție la „Cugetarea” pe care am consumat-o canibalic și altfel.

Cînd mă gîndesc la relația mea cu *Moby Dick* am impresia că a dăinuit o veșnicie. Ani de zile s-a găsit lîngă patul meu de copil, căruia i se scosese numai barele de protecție fiind prefăcut într-un fals pat de adult, cartea masivă care povestea lucruri dincolo de închipuire. Nu am izbutit niciodată s-o citesc din scoarță în scoarță; erau multe pasagii aride, mai ales cele care vorbeau despre tehnica mărînărească; nici cînd am recitat cartea, patruzeci de ani mai tîrziu, nu am reușit altfel să parcurg aceste pagini, decît pe sărite; și totuși cred că Melville nu le-a pus acolo degeaba: dacă le-a scris

este numai și numai pentru a instaura un fel de hipnoză asupra cititorului, prins în vâlmășeala delicioasă sau angoasantă a unor cuvinte care pentru el, pentru mine în tot cazul, băiatul crescut departe de mare și de marinărie nu numai că nu însemnau, dar nici nu aveau să însemne vreodată altceva decât o misterioasă acumulare de sunete, o muzică și, în cele din urmă, o experiență elementară, dar hotărâtoare de poezie. Îmi dădeam seama întrucîtva, fără să mă pot exprima clar că poezia este tocmai acea formă de scriitură în care textul ți se impune subteran, fără o înțelegere rațională. O poezie pe care trebuie să o descifrezi ca să încerci să-ți placă nu e bună, poți s-o lași la o parte. Numai versurile care te cuceresc ele pe tine merită să fie iubite! Cît de departe eram aici de lectura limpede, lucidă care avea să mă călăuzească în anii mai mari! De la descrierile tehnice-marinărești treceam la ciudatele portrete de oameni pe care, desigur, nu îi vedeam prea bine, atît erau de îndepărtați de modelele omenești avute de mine în față, dar pe care eram într-un anumit fel silit să pun o imagine interioară, un fel de ilustrație cerebrală ce devenea de neșters. Aceste plăsmuiri ale imaginației mele îmi dădeau mult de furcă; aveam cu personagiile *create de mine, numai sugerate de scriitor* relații afective foarte intense, aidoma celor pe care le-aș fi putut avea cu un om în carne și oase; Ahab, de pildă, căpitanul de pe nava Pequod, cu piciorul lui de lemn, cu incurabila lui melancolie mi-era antipatic și suferința lui nu găsea în mine îngăduință; aș fi vrut să mă apropii de o povestire mai veselă, dar nici de aceasta nu aveam poftă, cu tot caracterul ei sumbru, sinistru, să mă despart; din chiar faptul că istorisea lucruri atît de îndepărtate și de întunecate eu sustrăgeam o anumită libertate, un refugiu în sfere inaccesibile unde nu mai puteam fi regăsit și recuperat. O întregă luptă, total invizibilă pentru ceilalți, se dădea în sufletul meu, un război cu eroi buni și răi, cu peisagii închipuite și de neînchipuit, cu misterioase ceremonii de cuvinte din care ajungea pînă la mine numai gesticulația exterioară, de ajuns totuși pentru a mă cufunda într-un fel de beție. Pe atunci rămîneam cu totul în afara simbolisticii și filosofiei lui Melville care m-au pasionat atît, odată cu tardiva relectură și care au făcut pentru mine, după vîrsta de cincizeci de ani, din *Moby Dick*, o a doua Biblie; ce dovadă mai bună că incantația precede înțelegerea și că dobîndirea capacității de-a pricepe simbolul este tîrzie! De atunci am început să am admirație pentru cei care reușeau să se ridice deasupra înțelegerii literale a textului, să prindă aluzia și să surprindă „lucurile ascunse de la facerea lumii”. Din trăirea umilinței de-a rămîne la suprafață, adică în pura hipnoză a sunetelor și a imaginilor, s-a născut, cred, vocația mea de cercetător al adîncurilor. A fost complexul meu de inferioritate creator care m-a făcut să cresc.

Tot în duhul unei visări singuratice am citit și alte cărți, de pildă *Alice în țara minunilor*. Aici însă imaginația era într-o altă poziție; pentru că minunatul Lewis Carroll se juca cu fantezia lui, și cu a cititorului, conducându-l pe căile voite de el. Iepurele care se uita la ceas îngrozit că va întârzia la recepția oferită de regină, jocul de cărți care devenea o societate omenească pentru a dirija o ceremonie absurdă și crudă, dar din fericire atît de puțin eficace (cu cîtă bucurie asistam la condamnarea la moarte pronunțată de suverană, pe care soldații nici nu se sinchiseau s-o execute!), nu mai lăsau nici un loc rătăcirii închipuirii mele; era o adevărată pedagogie a reveriei diriguată de un principiu logic necruțător în care, în loc să adaug de la mine tot ceea ce lipsea eram eu însumi remorcat, fără efort.

Dar poate că deliciul cel mai curat, entuziasmul copilăresc cel mai expansiv l-am avut citind *Cărțile Junglei* ale lui Kipling. E prea ușor să spun că era așa din pricină că mă identificam cu eroul, Mowgli, copilul părăsit de oameni și crescut de fiare, răpit de abominabilul trib al maimuțelor, regăsit de ursul Baloo și pantera Bagheera, întorcîndu-se apoi, cu omenească ingratitudine, către oameni pentru a-și îndeplini destinul său. Am simțit atunci că natura posedă o anumită înțelepciune care depășește pe cea a omului, înțelepciune care însă, din păcate, și acest „din păcate” era extrem de limpede pentru mine, trebuia să facă loc la ceea ce era hărăzit omului, puterea. (Foarte curînd după *Cărțile Junglei* am citit *Noaptea de sinzîene* ale lui Sadoveanu, o carte căreia i-am rămas de asemenea credincios toată viața și am avut aceeași percepție a naturii, aceeași doctrină despre om; oare nu există o strînsă asemănare, care nu știu dacă a fost vreodată remarcată, între aceste două opere?)

Mowgli mă împăca cu visul. Nu mai era nici reveria morbid-metafizică a lui Melville, nici absurditatea controlată a lui Carroll, ci un onirism în slujba propriei mele vitalități și expansivități de copil care îmi îndoia puterile și mă împingea înainte. Asta mă făcea să recitesc, și cred că am recitat de foarte multe ori cartea lui Kipling pe care nu l-am mai găsit niciodată atît de pur și de entuziasmant, în nici o alta din operele lui.

Ar trebui să mai vorbesc despre multe cărți ale copilăriei, dar vreau să mă feresc de cataloage, la ce ar sluji ele? Nu mă pot stăpîni să nu vorbesc despre Alexandre Dumas, alt mare tovarăș de zile de vacanță și de boală (cum ar fi posibilă cultura fără boală?) care m-a introdus în realitate. Citind romanele istorice aveam conștiința că nu mai aparțin unei lumi pur imaginative; făceam o referire constantă la ceva ce avusese loc cîndva, și asta mă liniștea, îmi dădea o siguranță, un fel de obiectivitate de care, eu cel bîntuit de închipuire, aveam mare nevoie.

Puțin cîte puțin, mă ridicam din pat, cartea devenea altceva decît o boală plăcută, foarte dulce care, ca și o gravă scarlatină, mă făcea mai slab și mai înalt. Oricît aş vrea eu să leg obiceiul cititului de altceva decît de această plăcere morbidă nu pot să-l leg de ceea ce trăiam în tovărășia învățătorilor și a colegilor mei. Firește, aici deprinsesem literele și legătura lor în cuvinte și fraze. Dar ceea ce mi se întîmpla la școală, întemeiat pe vremea aceea aproape exclusiv pe citit, fără metode „audio-vizuale”, nu semăna în nici un fel cu aventura solitară pe care, ani de zile, am trăit-o aproape ca pe singura, în orice caz ca pe cea mai delicioasă peripeție. De aceea, aş avea tendința să spun că școala era un alt tip de experiență decît aceea a lecturii „pure”. Școala era întemeiată mai mult pe relația cu profesorii. Așa cum lumea basmelor îmi fusese revelată mai ales de părinți, și de alți cîțiva lectori preferați: de aceea nici nu vorbesc aici și acum despre descoperirea lui Creangă, minunată, dar aparținînd sferei relației vorbite cu povestitorul (puneam întrebări, rîdeam, mă minunam), nu aceleia mult mai misterioase și mai interioare a descoperirii singurateice a cărții. Școala a devenit cu timpul descendentă îndepărtată, raționalizată, întrucîtva sărăcită a aventurii basmului, în timp ce cartea, consistentă, grea, predispunînd eventual la deformații fizice (ca faimoasa scolioză cu care eram amenințați dacă nu citeam nu știu cum, cu lumina laterală), cartea și deprinderea ei erau mai aproape de substanța imaterială a visului.

Am început să ies din această lectură onirică atunci cînd am pornit la asaltul „culturii”. Într-o zi, aproape brusc, trebuie să fi avut vreo paisprezece ani, cititul a ieșit de sub semnul exclusiv al plăcerii pentru a intra în imperiul lui „trebuie”. Aș putea să descriu aproape cu matematică precizie pe unde trece frontiera între lectura vagabondă, visătoare și aceasta, disciplinată, sistematică ce nu excludea plăcerea, dar îi dădea un alt conținut, mai grav, mai rigid, o lectură pe verticală aş zice, deseori la masa de lucru, cu mintea proaspătă, cu ochii spălați, o lectură de dimineată și totodată un proiect de viitor.

Era vorba acuma de cucerirea unor turnuri care se înșirau în lungul orizontului. Ele se numeau: Tostoi, Dostoievski, Shakespeare... Profitînd de descompunerea gravă a sistemului școlar, în acei ani, 1950, și de timpul care îmi stătea astfel la dispoziție am pornit la asaltul cetăților pomenite, și a multor altora cu tot entuziasmul anilor și în tovărășia prietenilor noștri. Îmi vei spune dacă exagerez, dar cred că pot s-o afirm: războiul de cucerire a culturii universale a fost cheagul care a cimentat prietenia noastră, și o bună parte din conținutul ei, o adevărată frăție de arme. Se ivea puțința de-a arunca o rază de lumină asupra colțurilor mai obscure ale bibliotecii din Andrei Mureșanu, acolo unde se ascundeau, ca într-o mină, comorile bănuite. Discuțiile asupra scriitorilor, asupra

operelor erau aprinse, deseori violente; dar ocazia se ivea de multe ori să dăm dovadă și de multă generozitate și dezinteresare: cărțile erau greu de procurat și, prin urmare, ocaziile de-a indica un izvor bun, un loc unde se putea găsi cutare sau cutare roman erau tot atâtea mărturii ale prieteniei.

Cînd am venit, mai tîrziu, în Occident, am fost destul de mirat constatînd cît de relativă era „cultura generală” a intelectualului european. Aici, unde trăiam acuma, era promovată o specializare care nu numai că nu presupunea orizontul larg, dar într-un anume fel îl excludea. Se verifica butada lui, mi se pare, Oscar Wilde care spunea că oamenii încep să știe din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puțin, pînă vor ajunge să știe totul despre nimic. Dacă lucrul mi se părea acceptabil pentru cei cu o formație științifică, era mult mai greu să-l admit atunci cînd era vorba de umaniști. Dimpotrivă, postura în care apăream noi, cei veniți din Orient (să nu ne facem iluzii, în ochii lor sîntem, am rămas niște orientali) trezea o anumită admirație, ba chiar invidie, dar amestecată cu ironie; pentru aceia care se mirau atît de politicoși cîte știm și cum le știm, cunoștințele noastre păreau ușor inutile, lipsite de valoare practică. Am început atunci să-mi dau seama că, pe vremuri, se întîlnise în Răsărit un tip omenesc acum în dispariție în Apus, și că acolo mai adăsta tipul eruditului greco-bizantin pentru care cultura umanistă era un singur mare domeniu ce trebuia stăpînit în totalitatea lui. Un astfel de om fusese Iorga, figură tragică între toate figurile, intrat în legendă încă din viață, despre care eu știam multe căci fusese apropiat la un moment dat de bunicul meu Irimescu care îl adora, cu toată deosebirea de temperament sau poate tocmai din cauza acesteia, el, bunicul meu, apărînd tocmai ca un contrariu al acelei erupții vulcanice care era prezența lui Iorga, oriunde s-ar fi produs. Și mai rămîneau astfel de oameni în România anilor mei de adolescență, tatăl meu, desigur, dar și George Călinescu, un individ din cei mai uimitori din cîți mi-a fost dat să cunosc. Îmi aduc aminte de o conferință a lui la „Dalles” prin 1950, cu ocazia centenarului nașterii lui Eminescu, cu o sală ultra-plină, cînd ne-am instalat cu vreo patru ore înainte de începere ca să mai găsim locuri. Era extrem de cald în sală și puțin după ce vorbitorul își începuse prestația un spectator a făcut o criză de epilepsie ca pentru a sublinia caracterul sacru, *morbis sacer*, a ceea ce se petrecea pe scenă. Oratorul s-a oprit o clipă, dar și-a continuat apoi expunerea, cu ciudatele inflexiuni ale vocii, foarte cîntate, trecînd surprinzător de la acute la grave. Eram în plin stalinism, al cărui corespondent cultural era jdanovismul. Totul trebuia „politizat”, și asistam la piruetele și tumbelile clovnești, foarte abile, cădea totdeauna în picioare, ale eruditului care transmitea nu numai știința lui, dar avea capacitatea de-a transforma în artă erudiția cea mai seacă; în ambianța ultra-conformistă de monotonie

lozincardă și de terorism cultural a epocii, simpla apariție pe o estradă publică a unui astfel de geniu era o mică revoluție, o transgresiune, un „scandal” în sensul teologic, adică un prilej pentru cădere.

La Călinescu am fost trimis odată, cu nu mai știu ce misivă, de tatăl meu; întrețineau raporturi foarte ambivalente, adesea furtivoase. Casa din strada Vlădescu, situată într-un cartier suburban, casă-vagon în stilul vechi bucureștean, era transformată într-un fel de Versailles dîmbovițean cu fîntîni țîșnitoare și cu reproduceri sculpturale după antici. Fără să se lase mult rugat, gazda îți oferea un ocean pe care trebuia să-l folosești uitîndu-te prin capătul mic; modesta grădiniță de mahala se prefăcea într-o perspectivă superbă, demnă de planul unui Le Nôtre; de altfel, în *Bietul Ioanide*, Călinescu prezenta modestul cartier muncitoresc Floreasca care tocmai fusese construit, ca pe o operă a Renașterii, cu adevărat michelangelescă. Nimeni nu va putea spune vreodată ce predominase atunci în intenția acestui om extraordinar: dorința de-a linguși pe mai marii zilei, asemuindu-i cu mecenii secolului cincisprezece sau, mai degrabă, voința de-a da o lecție de înțelepciune celor tineri care îl adulau, și el avea mare nevoie să fie admirat, îndemnîndu-i să se refugieze în hiperbolă și în imaginar ca în ultimul refugiu nu numai împotriva mitocăniei ambiante, dar și împotriva angoasei permanente, atît de justificate, de-a te găsi, pentru nimic, în dosul grațiilor. Este privilegiul bufonului acela de-a păstra misterul asupra demersului lui: ironia și lingușirea nu pot fi deosebite, critica sîngeroasă se confundă cu lauda excesivă.

George Călinescu ne oferea cazul extrem al unei tehnici a disimulării care devenise pentru noi aproape sinonimă cu însușirea culturii și trebuia să ne slujească în același timp de ascunzîșuri și de mîngîiere. Regimul, după modelul sovietic și dezmințind alianțele cu avangardele moderniste contractate de marxism în anii douăzeci, devenise hotărît clasicizant și oferea un acces foarte larg la cultura clasică europeană. Era epoca traducerilor, a marilor ediții, Balzac, Shakespeare, Tolstoi etc. Dacă imperiul roman folosise formula „pîine și circ”, comunismul spunea: „clasici și operă” pentru a potoli pe intelectuali, ceea ce se dovedea extrem de funcțional și asigura un grad de colaboraționism maxim, mai ales cu ajutorul intimidărilor de tot felul și al virtualității omniprezente a închisorii. Dar asta era realitatea timpurilor acelea și nu are rost să o acoperim: puțin cîte puțin, pasiunea noastră profund constructivă pentru cultură se metamorfozase într-o apărare, într-un refugiu pe care îl păstram cu grijă ca pe o rezervă pentru zile proaste.

Nu aflasem, pe vremea aceea, ce e *ketmanul*: practica orientală, născută în lumea islamică, de-a asuma o credință ascunsă profesînd totodată în public ideologia oficială; într-o perspectivă strict etică, prin definiție, duplicitate. Dar noi știam că există ceva mai

mistuitor, mai fatal decît duplicitatea – și, desigur, mai frecvent: auto-persuasiunea, însușirea, din frică, din ambiție sau perversitate a unei credințe străine de ceea ce ai devenit sau ești. G. Călinescu, ca și mulți alții erau adepții *ketmanului* și noi o simțeam și chiar o știam limpede. Însă nu ne-am fi hotărît decît cu mare regret să urmăm această cale întortocheată; deocamdată aveam avantajul să fim tineri, în afara luminilor rampei și puteam să ne îngăduim o mai mare, deși foarte limitată libertate. În însușirea culturii dacă nu și în practicarea ei era posibil să mergem și pe căi interzise, dar cu cîtă dificultate! Generația tînără de azi nu are cum să știe, de pildă, că pînă și un poet devenit cîțiva ani mai tîrziu bard oficial, după ce fusese vocea lirică cea mai pătrunzătoare a vechii României, Tudor Arghezi, era pus la index printr-un articol din *Scînteia*: „Poezia putrefacției și putrefacția poeziei”. (Cu atît mai mare părea curajul bravului nostru profesor de română, Topală, care într-o convorbire, totuși particulară, ne mărturisea admirația pentru Arghezi.) A învăța, a cuceri cultura devenea acuma pentru mine, pentru noi, o altă lucrare decît intensă visare, vibrație solitară a anilor de copilărie: o formă de *rezistență plină*, prinderea unui chiag interior, intelectual, dar și moral fără de care ne-am fi diluat în valul de vulgaritate și de conformism care ne asalta cu atîta forță și agresivitate în ambianța imediată.

Începeam să cunoaștem, mai întii, literatura română, dar și în această privință lectura nu era numai act intelectual, ci o întreprindere solidară cu viața noastră de atunci, o orientare mai elaborată în realitate, sau în ceea ce am fi vrut să fie sau să devină ea. Așa cum, în aceeași vreme, exploram mahalalele Bucureștilui și micile cîrciumi unde întîlneam rezistenții famelică și umili pe care i-am pomenit, porneam acuma la cunoașterea literelor românești. De aceea nu e o întîmplare dacă scriitorii pe care îi cultivam și îi adoram pe atunci erau legați de orașul nostru, orașul lubric și corupt, orașul murdar și interlop despre care vorbea Arghezi în *Poarta neagră*; despre care aveam obiceiul să spunem că s-a adunat în el „toată urîțenia pămîntului”; dar nu era oare atît de vădit că în această declarație pătimașă se ascundea un mare amor și că ne găseam total și pe viață sub farmecul Bucureștilui, așa cum aveam să descopăr cînd, întors după un lung exil, am simțit deliciul de nespus al ulițelor care mai rămăseseră în picioare după loviturile buldozerelor, deseori reduse la un colț sau un cot, un fragment chinuit între două rînduri de blocuri ucigător de triste și banale, covîrșite de praf și mirosind a flori de tei, dormind un somn greu sub veghea rară a cîte unui felinar chior? Pentru un asemenea oraș ce de pe atunci începea să-și piardă identitatea și vocația și în care, ani mai tîrziu, aveam să caut cu încăpăținare trăsăturile rămase ca pe chipul unei femei altădată iubite devenită între timp o bătrînă ruină – pentru un asemenea oraș se născuse povestitorul

ideal, incomparabil, Mateiu Caragiale, pe care îl citeam fără saț în acei ani, nu fără a ne aminti descoperirea lui de către Ion Barbu, ale cărui vorbe răsunau atât de drept urechii noastre:

„Niciodată piatra nu va da Bucureștiului un sfert din strălucirea marilor cetăți din Apus. Civilizația noastră e sortită să se petreacă în virtual și interior. Neputînd clădi în interior. Neputînd în afară (e și prea zadarnic pentru asta), în inimile noastre se cade să întemeiem: turnuri vibratoare speranței; aurite bolți laudei; clopotnițe, adîncimi soarelui netemporal”.

„Iată sensul Cetății voastre lămurind din *Craii de Curtea-Veche*. Și astfel, v-am arătat pentru ce trebuie iubită această carte”.

Geografia *Crailor* devenise încă de pe atunci inaccesibilă peregrinilor bucureșteni care eram. Nu se mai găseau casele și nici ulițele din preajma Dîmboviței, „ceva mai sus de Mihai-Vodă” unde trebuia, dînd cotul, să ajungi în tripoul-bordel al „adevăraților Arnoteni”. Casele mărețe ale lui Pașadia din Calea Victoriei erau abia imaginabile, în timp ce apartamentul în stil franțuzesc al lui Pantazi din Strada Modei ar mai fi putut fi găsit, ca o sordidă ruină a unui timp dispărut. Procedînd, jumătate în închipuire, jumătate ca niște arheologi, din cîteva indicii risipite, la reconstituirea unei topografii pierdute a orașului, eram fără îndoială aproape de nostalgia autorului însuși care, scriind după primul război, descoperia ravagiile unei istorii în care abjectul Pîrgu, singur, se menținuse la suprafață pentru a deveni, chipurile, respectabil. Noi trăiam o epocă a disprețului, „le temps du mepriș”, în care dominau indivizi ce depășeau cu mult nedemnitățile unui Pîrgu, căci devenea din ce în ce mai cu neputință să-ți păstrezi, în acel scrișnet al dinților, humorul. Timpurile deveniseră cu mult mai crude, dar o gravitate suplimentară se adăugise – sau măcar ar fi trebuit să se adauge – faimoasei zeflemele bucureștene. Una dintre tezele implicite ale *Crailor* era acea formă specială de maniheism, dedusă din credințele unor secte gnostice ca aceea a ofiților, că numai exercițiul păcatului, o dură asceză inversată prin viciu poate duce la purificare: numai prin înnoire se putea atinge, credeau Craii, zona luminii. Dar ora era atât de grea, suferința atât de patentă iar cazurile de înnoire nu virtuoză, ci perversă atât de numeroase încît puteam să ne întrebăm pe drept dacă acest mod de-a gîndi nu era decît un răsfaț fără drept de cetate în lumea, infinit de dură, de tristă și de necruțătoare pe care o trăiam noi acum, sub cizma totalitară. Și în această privință *Craii* erau o lecție de nostalgie.

Frumosul, și în primul rînd frumosul artistic revelat nouă de literatură, de plasticitatea extraordinară a cuvîntului și a compunerii literare (din cuvînt poți să faci orice, nimic din ce e omenesc nu îi rămîne străin) ni se revela în modul cel mai concret, mai palpabil, mai carnal drept o formă de rezistență supremă grație

căreia puteam să durăm nu numai casa de cărți care fusese a copilăriei noastre, ci chiar o *cetate* menită să adăpostească lumea tânără din care făceam parte; ea nu îndrăznea să nădăjduiască prea mult, dacă „prea mult” nu era cumva extraordinara pretenție, pentru acele vremuri, de-a rămîne măcar cu identitatea ce-ți fusese hărăzită.

În acest estetism aproape extrem pe care îl adoptasem noi, și a cărui natură defensivă era evidentă, eram ajutați. Mai întâi, de poezie și, dintre toate poeziile lumii, chiar de poezia românească pe care începeam s-o cunoaștem foarte bine. Cred că nu greșesc spunînd că poetul nostru favorit era Ion Barbu. În cunoașterea liricii barbiene, din nou, nu văd o acțiune pur livrescă, ci tot un act legat de datele existenței de toate zilele. Fiindcă Barbu-Barbilian era unul din personajele cele mai prezente ale Bucureștiului din acea vreme. Oricine putea întîlni la „Nestor” sau la „Capșa” acelor ani omul corpolent cu ochii scăpărînd de nu știu ce lumină neagră interioară, întunecat la față ca un adevărat oriental, el „omul oacheș din Valahai” avînd alături de sine bastonul decorativ, dar și vag amenințător, gata oricînd de luptă, fie și numai pentru a denunța dubioasa calitate a șvarțului. Făcea acolo, în atmosfera care mai păstra, ca un vag ecou, ceva din aceea a vechii boeme bucureștene, cum zicea el, „matematece”. Rămăsese celebră replica de o incredibilă violență pe care o dăduse odată prietenului lui, Oscar Lemnaru, care îl acuza că originea țigănească pe care o revendica nu era altceva decît o simplă cochetărie: „am să-ți crăp capul”, strigă el ridicînd bastonul: „sînt țigan, coborîtor din robi! Am venit aicea cu cuceritorii!”. Pe acest om eu nu îl cunoșteam numai din reputație, ci și pentru că era unul din cei mai vechi și mai apropiați prieteni ai tatălui meu, deși lucruri foarte grave îi despărțiseră la un moment dat și farmecul legăturii tinerești nu avea niciodată să mai poată fi restabilit. Cunoscînd prin meserie, dar și prin simpla „experiență de viață” sufletul omenesc consider că a fost, în mod esențial, o dramă a geloziei (căci gelozia care subminează prietenia dintre doi bărbați poate fi mai devastatoare chiar ca aceea ce desparte pe iubiții de sexe diferite). Barbu, cred eu, nu a suportat că tatăl meu s-a apropiat la un moment dat mai mult de Mihai Ralea, îndepărtîndu-se de el, tot pe atîta; ipoteza pe care o fac e că acest resentiment intim l-a apropiat de mișcarea legionară cu care nici spiritual, nici intelectual nu avea de-a face, dar îl situa într-o iremediabilă și totală opoziție cu cei doi prieteni; așa se mai explică, și devine extrem de coerent, că în lunile guvernului legionar el se plimba pe la cafelele bucureștene cerînd „executarea” lui Vianu și Ralea, ceea ce, evident, chiar în atmosfera de crimă de atunci părea grotesc, venind din partea lui. Acum, relațiile fuseseră reluate. Am povestit cum l-am auzit odată, de Paști, cîntînd Prohodul spre a dovedi continuitatea tematică și

stilistică cu imnurile eleusine: era în el un pitoresc ce depășea pitorescul, un fel de ușurătate gravă, ceva esențial spiritual care se împiedica, precum în faldurile unei rochii prea lungi, prea grele, în pacostea propriei lui nebulii.

Dar reușeam fără prea mare dificultate să ne descotorosim de figura jenantă, deși atât de pitorescă și uneori atașantă a omului Barbu pentru a gusta cu infinit deliciu o operă despre care el însuși se exprima cu un anume scepticism, ce rezulta și din cochetăria unui matematician incontestabil genial. Ne fermeca, desigur, „hermetismul”, „Cimpoiul veșted luncii”, exprimarea contractată la maxim, în maniera lui Mallarmé, un alt poet pe care-l cultivam cu sîrguință și încintare alături de câțiva, puțini alții, francezi, ca Baudelaire, Rimbaud, Valéry. Dar Barbu nu era însemnat pentru noi numai prin latura propriu-zis dificilă a poeziei lui. Ne atrăgea portretul unei anume culturi românești la care, fără el, nu am fi avut acces: înscrierea acesteia într-un Orient fabulos și mistic, absolut ecumenic și inițiativ (cu un iz de astrologie) în care un creștinism „cosmic”, în același timp franciscan și ortodox, preamăritor al soarelui, „marele, nun și stea” își dădea întâlnire cu misticismul islamic de sorginte sufită, ca în inspiratul, care ne tăia nouă suflarea și pe care îl comparam cu „Le bateau ivre” al lui Rimbaud, „Nastratin Hogea la Isarlîk”. Cît de departe eram de pășunismul naționalist al *Sămănătorului*, exemplul de „poezie le-neșă”, expresia era tot a lui Barbu, de serbedele viziuni istorice ale unui Bolintineanu sau Alecsandri! Din nou lectura, lectura privată ne așeza la o cuvenită, oportună distanță de viziunea școlară totalitară care căta să ni se impună! Numai prin acest tip de legătură puteam dobîndi indispensabilul simțămînt de independență grație căruia eram feriți a ne cufunda în valul de vulgaritate care se umfla în jurul nostru. Cetatea de cărți căpăta consistență.

Dacă poezia lui Barbu constituia partea mitică a reprezentării noastre despre România, un alt decupaj al realității ei istorice și culturale decît ne era nouă îngăduit, la școală, să cunoaștem, dar și un program pentru mai tîrziu, într-o lume care, de fapt, nu nădăjduiam să se împlinească vreodată, atunci versurile lui Bacovia, descoperite cam în aceeași vreme, erau o altă față a țării, din păcate mult mai puțin imaginare și, deși nu eram ca și poetul copiii unui mic negustor de provincie, ci fuseserăm crescuți într-un oraș mare cu multe înlesniri culturale și cu o anumită deschidere către lume, reușeam să ne identificăm în bună măsură cu ethosul bacovian. Bineînțeles că identificarea era mai mult fantasmatică, dar trebuie să ne întrebăm aici ce îngăduia astfel de năluciri. Ne simțeam prinși în menghinea comunistă, ruși de lume, de curentul ei mare, ca într-o plasă de păianjen din care nu mai aveam să mai putem ieși. Rezulta o imensă solitudine. Provincia, provincia moldovenească a începutului de secol, cu covîrșitoarea indiferență, cu

singurătatea în care închidea pe idealişti sau pe cei prea sensibili, cu poziția cardinală a Abatorului, („Ninge grozav pe cîmp la abator”) devenea o metaforă a condiției noastre prezente și, mai general, a unei țări care trecea printr-un proces de provincializare din care noi credeam (această lipsă de speranță a fost păcatul mortal nu numai al tinereții, dar chiar al unei mari părți a întregii noastre vieți) că nu vom mai ieși. Că Bacovia dădea un sens puternic disperării, dar nu este asta funcția poeziei în genere, devenea, ironic, și mai evident din faptul că poetul transformat acum în pensionar de lux al statului socialist compusese o ultimă poezie de o mare concizie în care afirma: „Toate/profețiile politice/mi s-au îndeplinit/Sînt fericit”. În acest trist, dar scuzabil act de oportunism al unui bătrîn lovit de neputințe puteai să vezi însă și o supremă ironie și nouă ne plăcea să credem așa: Bacovia fusese socialist în tinerețe, și sperase în revoluție. Acum ea avusese loc, dar lumea toată ajunsese să arate ca provincia lui mizerabilă, dovedind, dacă mai era nevoie, esența atotcuprinzătoare a răului pe care el îl întrevăzuse din colțul lui obscur.

Este remarcabil că în anii aceia literatura română însemna pentru noi, mai înainte de toate, poezie. Mult mai puțin reprezenta genul epic; din romanele lui Sadoveanu ni se servea la școală insipidul, oportunistul *Mitrea Cocor*, ceea ce mai degrabă ne descuraja să citim restul operei lui. Mi-a trebuit timp să descopăr în ce consta partea cea mai interesantă a operei „Ceahlăului”. Nu erau, desigur, nici proza naturist-provincială a începuturilor, nici romanele istorice de tipul *Zodiei Cancerului* care mă ispiteau mai mult; pe adevăratul Sadoveanu al meu l-am aflat odată cu *Noaptea de Sinziene* și *Creanga de aur* în comuniunea cu natura care nu numai că nu excludea, dar chiar presupunea o adîncă înțelepciune, filtrată prin desișul misterelor la care autorul avusese acces prin inițiere, dar și printr-o sensibilitate care îi era proprie; ca și la Barbu, regăseam în opera de maturitate tîrzie a lui Sadoveanu o imagine posibilă a României, atît de deosebită de cea pe care ne-o ofereau și realitatea cotidiană, și propaganda. În anii aceia, prin lectură, dar și prin infinitele, copilăreștile, pasionatele discuții care o însoțeau și care au născut și crescut prietenia noastră, s-a făurit în mine un anumit chip ideal al țării fără de care nu aș fi putut să îndur nici teroarea, nici vulgaritatea și, mai ales, dezamăgirile atunci cînd avea să mi se dovedească cît de greu era, în România, să construiești, „în temporal”, o țară, desigur imaginară și anistorică (acest grav, fundamental defect de-a ne așeza în afara istoriei și a mai fi și mîndri că sîntem așa!), dar care era, totuși, pentru noi un motiv atît de puternic să durăm în împrejurările mortale pentru spirit prin care treceam o anumită coerență în jurul generalei decadențe ce ne înconjură și ne amenința cu neantul ei.

Acest chip ideal, dar totuși întemeiat în istorie, era acela al unei Româanii a *răspîntiilor continentale*: între Orientul încarnat de fabulosul Hoge, încununat de mitologia dionisiacă, dar integrînd, în același timp, idealul cristic pe care îl întrevedeam cu lipezime în versurile sacrale: „Sfînt trup și hrană sie-și/Hagi rupea din el”. (Cînd, ani mai tîrziu, am descoperit concepția lui Eliade despre religia românilor ca un „creștinism cosmic” am recunoscut că formula era perfect aplicabilă unei realități pe care eu o cunoșteam, prin mijlocirea literaturii.) Dar, întorcîndu-mă la Sadoveanu și la *Creanga de aur* mă ispitea periplul lui Kesarion Breb, plecînd din sanctuarul intangibil al Călimanului într-o călătorie prin excelență inițiatică ce avea să-l conducă în Egiptul indispensabil cunoașterii mistice, în Bizanțul tuturor stricăciunilor, dar și depozit al tradiției neo-platonice pentru a întîlni acolo iubirea, pură, nealterată și ne-întrupată și a se întoarce, apoi, ca Decheneu al XXXIII-lea, în punctul de plecare, ultim păzitor al unei tagme sortite dispariției, într-un univers în care spiritul „avea să se retragă în lăcașele sale”. Noi trăiam intens, prin experiența zilnică a unei lumi dehumanizate, pe mîinile unor torționari feroce îndrăgostiți de putere, acest sentiment „post-istoric” al unei lumi care pierduse sentimentul Binelui, Frumosului și Adevărului pentru a cădea în asprimea Vîrstei de Fier. Și nu ne puteam împiedica să presupunem că scriitorul însuși, devenit acum un personaj oficial al unei orînduiri cu care filosofia lui, de fapt, nu avea nimic comun, începuse să creadă că „totul este îngăduit” de vreme ce norma morală murise.

Experiența literaturii române, în partea ei cea mai bună, ne ducea, după cum am încercat să arăt aici, și tu, cred, vei fi de aceeași părere cu mine, la un fel de amoralism estetizant și dureros în același timp, la un refugiu în formalism, pe de o parte, în visul istoric, care de fapt se dovedea anti-istoric, pe de alta. Cartea, după ce ne ajutase să ne adîncim prietenia, prin împărtășire, ne arunca înapoi într-un timp imposibil și, sau, imaginar. Din păcate, literatura română nu ne oferea prilejul unei meditații propriu-zis morale. Simțeam nevoia să depășim această limită și cel mai bun mijloc pentru asta era, pentru noi, tot literatura, de data asta literatura universală, de fapt europeană. Din nou trebuie să rezist ispitei de-a face un catalog. Dar trebuie să numesc aici cîțiva din scriitorii care, din anii aceia începînd și apoi toată viața, ne-au atins adînc.

Cel dintîi despre care trebuie să vorbesc este Shakespeare. Mergeam mult la teatru pe vremea aceea, căci, în ciuda politizării universale și tocmai din pricina ei într-un anumit fel (ideologia oficială încuraja cultura clasică pentru a abate atenția de la actualitate, asupra căreia exercita monopolul știut), acolo, la teatru, se puteau vedea spectacole remarcabile. (Îmi amintesc de o celebră punere în scenă de Moni Ghelerter a lui *Romeo și Julieta* cu Mihai

Popescu; pe acesta din urmă o moarte necruțătoare avea să-l răpească peste puțin timp.) Lumea shakespeareiană pe care noi o vedeam la teatru, cu o percepție foarte vie ce rămânea totuși superficială era apoi re-sorbită în prelungi lecturi, din nefericire în traducere, căci nu știam destul de bine englezește (tu ai refăcut handicapul, eu mai puțin). Cred că în nici una din experiențele mele culturale care au urmat (nici măcar în lecturile psihanalitice care m-au format ca psiholog „profesionist”) nu am învățat mai bine decât de la Shakespeare ce înseamnă caracterul uman, acel nucleu dur de simțiri și comportări care face ca un individ să reacționeze în mod tipic în împrejurări date, oferind, în ultimă instanță una din cheile, intersectată cu cealaltă, întâmplarea, a ceea ce se numește destinul său. Așa mi s-au înfățișat Richard, odios, ros de ambiții criminale, Hamlet dubitativ și melancolic, Falstaff, epicureul îndurerat și confruntat cu moartea și cîți alții? – o lume întreagă! Personajele marelui Will erau puternice, conturate, viu colorate, în timp ce în viața de toate zilele – și cu atît mai mult într-o lume a spaimei așa cum era a noastră – ne găseam prea adesea în fața unor conduite palide (a fi pe atunci un om șters era cea mai bună pavază împotriva teroarei) care estompau mai mult decât afirmau deosebirile caracterelor. Era, desigur, numai un prim strat al cunoașterii marelui opere a „ceresului Brit”; mi-a trebuit mult mai mult timp și o mai adîncă frecventare a literaturii pentru a surprinde jocul intelectual, scăpărarea, ca un foc de artificii, a *ideii* care emana din teatrul lui Shakespeare: dar experiența psihologică pe care mi-a prilejuit-o el atunci, în tinerețe, a rămas fundamentală.

Cam tot în acea vreme citeam pe Dostoievski. Îmi aduc aminte cu o mare exactitate, aveam șaisprezece ani, de momentul în care am terminat de citit *Crimă și pedeapsă*, febra care m-a cuprins cînd am cunoscut evoluția lui Raskolnikov, de la amoralismul nihilist către răscumpărarea prin iubirea pentru Sonia și, prin ea, pentru omenire. Era deci cu puțință să învingi răul din tine și să te înalți către un principiu superior care să depășească egoismul, să transfigureze toată mizeria noastră interioară! Am ieșit să mă plimb, singur, în parcul înnoptat; era o toamnă rece și aerul îmi făcea bine; am privit stelele: ca și în exclamația kantiană ele, deasupra mea, mă trimiteau la conștiința morală din mine: în seara aceea am fost fericit, căci aveam senzația că descoperirea lumii morale mărea capacitatea mea de-a înțelege și cuprinde lumea obiectivă, pînă la infinit și, odată cu asta, că și eu însumi deveneam infinit de cuprinzător. Poate că în chiar clipa aceea, în răcoarea de la Herăstrău am încetat să mai fiu copil. Au urmat celelalte romane: *Frații Karamazov*, *Demonii*, *Adolescentul*, însă și alte opere, de dimensiuni mai mici, dar de o forță concentrată, ca extraordinarele *Însemnări din subterană*. Aveam sentimentul clar că nu atingeam

toată bogăția acelor texte care, fiecare, marcau un moment în evoluția bogată a conștiinței europene, a omului problematic rezultat din confruntarea creștinismului cu lumea modernă și îmi făgăduiam, această făgăduială am ținut-o, să recitesc ceea ce descifram numai acum, cu mijloacele mele modeste de om tânăr. Începeam o căutare, o cercetare care nu putea rămâne numai pur intelectuală căci mă trimitea la motivele și consecințele ultime ale actelor mele. Și, ca să fiu drept, nu aveam prea multe motive să fiu mîndru: prea multe șovăieli erau, prea multe tranzacții și compromisuri cu forțele răului pe care îl recunoșteam fără să am puțința să-l combat altfel decît în interiorul meu, dar nu era și asta însemnat, o făgăduință pentru viitor? De atunci am recitat de multe ori și *Crimă și pedeapsă* care pune problema legitimității crimei și *Frații Karamazov* care propune trei alternative morale la aceeași problematică, și, mai ales *Demonii*, o viziune profetică a ereziei modernității care a fost nihilismul și din care comunismul descinde direct; lectură aproape clandestină, secretă, atît putea fi de compromițătoare, un adevărat act intim de dușmănie față de un regim ca acela în care trăiam și în care Verhovenski-ii se găseau pretutindeni; și, în același timp, lectură indispensabilă căci ne întărea în rezistența măcar interioară față de un rău căruia numai cu greu, *à corps défendant*, îi rezistam.

Și, în același timp cu Dostoievski, descopeream pe Nietzsche. Cînd întrebam pe tatăl meu ce autor ar trebui să citesc pentru a mă introduce în filosofie îmi răspunsese fără nici o ezitare: „pe Nietzsche” și eu mă așternusem pe citit, ca un copil harnic și ascultător.

Nu m-am mai despărțit toată viața de el, avînd repetat aceleași sentimente ambigue față de operă. Pe de o parte, aderam la descrierea nihilismului european, așa cum apărea în *Voința de putere*, opera finală construită ca sistem de sora filosofului, abuziva doamnă Foerster, pe baza *Nachlassului*, a manuscrisului nepublicat înainte de naufragiul final al minții lui N. În anii copilăriei tîrzii de la Belgrad, frecventînd biblioteca franceză din localitate, citisem pe Voltaire de la care învășasem să detest prejudecățile, căroră cu ușurință, aidoma filosofului de la Ferney, le atribuiam toate nenorocirile lumii. Cu plăcere învășasem pe dinafară ultimele versuri ale marelui iluminist: „Tandis que j'ai vécu on m'a vu hautement/ Aux badauds effarrés dire mes sentiments/Je veux le dire encore dans le royaume sombre/S'ils ont des préjugés j'en guérirai les ombres”. Dar mi se părea că la Nietzsche critica (ea datora atîta lui Voltaire; lui îi fusese dedicat *Dincolo de bine și de rău*) căpăta o gravitate și un patetism – dar și o extremă violență, un fel de răutate chiar – pe măsura vremurilor pe care le trăiam. Era acea „filosofie sau filosofare, cu barosul” al cărei scop era să spargă vechile tipare ale gîndirii teoretice de la Platon și de la sofști

încoace, o tradiție care se alimenta din gândirea aspră a presocraticilor, mai cu seamă din Heraclit, cel care postula pe Polemos, războiul, ca pe principiul constitutiv ultim al universului. Acest ton mi se părea just, în acord cu realitatea teribilă pe care o trăiam, cu atât mai mult cu cât Nietzsche prevăzuse ce avea să urmeze în viitorul imediat: mari crize politice dând preponderență socialismului, dar pe care (aceasta era a doua parte a profeției în care credeam de vreme ce cea dintâi se realizase, fără să îndrăznim însă să sperăm) omenirea avea să le depășească pentru a păși în era solară anunțată de figura luminoasă a lui Zarathustra. Nu degeaba animalele fetișe ale bătrînului profet erau șarpele și acvila regală: unul simbolizează înțelepciunea, al doilea mîndria: căci înțelepciunea nu poate fi lașă și se întovărășește întotdeauna cu mîndria!

Dar orgoliul nietzschean care mă ajuta să depășesc, măcar minimal, condiția tîrîtoare a prezentului, avea și un aspect dezagreabil, profund iritant de vreme ce el se prefăcea cu ușurință în tot ceea ce combătea mai tare: dogma. Atacurile furibunde împotriva creștinismului făceau parte din acest grup de idei pe care eu nu le puteam accepta. Înțelegeam, desigur, că puterea enormă, de veacuri, a clericilor, a oamenilor în negru, adevărații controlori ai intelectului și emoțiilor producea descendentului unui lung șir de pastori exasperarea, dar nu credeam că religia creștină era expresia slăbiciunii și a fricii de moarte și numai o tentativă de negare a vieții. Nu mi se părea cu puțință ca ferocitatea, pe care o vedeam la lucru în timpurile noastre să se manifeste ca un factor pozitiv în istorie; cum se putea potrivi acest fel de *răutate* cu protestul față de „spiritul de povară”, *Geist der Schwere*, căci, mi se părea mie pe atunci, așurința diafană a spiritului nu putea decît să se însoțească de o binevoitoare aristocratic-generoasă privire asupra oamenilor și lumii din care făceau ei parte. Mă întorceam la Shakespeare; Prospero, ducele exilat al Milanului, umanistul-magician însoțit de acel Spirit al Ușorului, al fluidității aeriene care era Ariel devenise pentru mine adevăratul supra-om; și, în numele lui meneam infernului meu personal brutalitatea nietzscheană care mă ajutase totuși să mă desprind de atîtea prejudecăți. Faptul că mintea lui Nietzsche se ruina sub loviturile unui misterios agent patogen și naufragiase în nebulie mă tulbura încă și mai mult; citisem cartea doctorului Podach despre boala filosofului și, instinctiv, dar această intuiție aveam să o verific mai tîrziu în cunoștința de cauză ca medic, respingeam ipoteza unei boli infecțioase a creierului ca origine a prăbușirii mintale; mai degrabă trebuia să privilegiez ipoteza romantică a unei tainice relații între *hibrisul* care pusese stăpînire pe geniul lui Nietzsche și boala necruțătoare; această meditație a hrănit vocația mea de psihiatru, dar și pe cea de critic al gândirii psihiatrice curente, mai tîrziu. Nici o teorie psihopatologică nu este în stare să explice cum se pot preface ideile în emoții

distrugătoare ale spiritului: și totuși, în cazul acestui ilustru pacient ideal o asemenea explicație ar fi trebuit să fie posibilă dacă nu credem în realizarea celui mai extraordinar dintre hazarduri.

Cam tot în acea vreme a adolescenței, prin 1952, am citit pentru întâia dată *L'homme révolté* a lui Camus. În România era o carte absolut clandestină, a cărei simplă citare îți putea atrage grave neplăceri, chiar arestarea: căci conținea critica cea mai radicală, dintr-un punct de vedere modern, a tuturor totalitarismelor și mai cu seamă a celui ce rămăsese acum în picioare și ne îngenunchea pe noi, comunismul. Dar eseuul lui Camus era și o preumblare prin universul cultural care ne fascina pe noi, al lui Dostoievski, al lui Nietzsche, al anarhismului rusesc din care Lenin se inspirase atîta negîndu-l și depășindu-l, mai feroce, mai sistematic, suprem de eficace. Camus se ridicase deasupra acestor erezii moderne ale nihilismului pe care le cunoștea, le înțelegea și le demasca totodată, cu o privire dinăuntru. El arăta că revolta modernă duce inevitabil către crimă și căuta cum se poate spune „Nu!” nedreptății fără a cădea în ispita violenței. Cînd am recitat, ani mai tîrziu, *L'homme révolté* mi-am dat sama cît de înaintat fusese Camus față de vremea sa (spre deosebire de Sartre, care considerase marxismul ca pe „un orizont de nedepășit”; el, Sartre, era menit, așa cum el însuși știa, unei rapide uitări); toate mișcările pentru drepturile omului, toate organizațiile născute din refuzul violenței și arbitrarului, ca „Amnesty International” și alte mișcări cetățenești cărora aveam peste foarte mulți ani să le aparțin în mod direct derivau din concepția camusiană a solidarității interumane și a obligației, de origine pur laică, a protejării celui mai slab, a refuzului *eroic* al brutalității și primatului forței.

Camus mă făcea să descopăr prin referirea repetată la autori care erau și preferații mei, Dostoievski în primul rînd, nevoia imperativă a unei lecturi critice; chiar geniile, mai ales geniile ar trebui să spun, nu trebuie receptate cu deplină supunere; eram provocat la o lectură personală, originală, creatoare în ultimă instanță: cu alte cuvinte, practica cititului îmi sugera ceea ce aveam să descopăr mult mai tîrziu, scrisul.

Ar fi un exercițiu sterp, desigur, acela de-a încerca să-mi închipui cum s-ar fi desfășurat creșterea, educația mea fără citire, deprinderea zilnică ce a însemnat, pe măsură ce anii treceau, mereu altceva: boală, plăcere solitară, descoperire a prieteniei, a țării în care mă născusem și care forma atîta din identitatea mea, revelare a universului moral, a contradicției tragice ce rezulta din conștiința europeană sfîșiată între Est și Vest, între tentația violenței, acceptarea resemnată a forței și spiritul critic ce constituia, fără nici o îndoială, partea cea mai bună din mine, apărarea și atacul împotriva a tot ce amenința să mă distrugă. Dar fiecare din etapele pomenite, care constituia dominantăa unui anumit moment,

a continuat să mă însoțească în tot lungul vieții. De câte ori, în fața insuportabilei platitudini sau a cruzimii timpurilor nu m-am refugiat între filele cărților ca într-o plapumă caldă care îmi îngăduia să dorm și să visez dulcele vis al poeziei? De câte ori, dimpotrivă, cu mintea proaspătă, în culmea treziei, nu m-am folosit de carte ca de o armă împotriva imposturii brutale sau a ispitei de-a o accepta? Un martor al somnului și insomniilor, al luptelor și al retragerilor, un ajutor și un prieten, întodeauna cărțile au fost pentru mine scut, cetate și sabie.

Capitolul 6

INTERLUDIU: LECTURI

Trebuie să încep prin a spune că erau puține cărți în casa copilăriei mele de pe Mărăști 23. În biroul tatei de la parter – o încăpere mică, ale cărei ferestre dădeau spre teiul bătrîn de pe strada Aviator Sănătescu – erau cîteva rafturi cu volume frumos legate în piele, mai ales de matematică, tratate de geometrie analitică sau descriptivă, sau de algebră, în franțuzește, și cîteva dicționare, între care un mic Larousse, cu acel cap alegoric de femeie suflînd într-un glob de puf de păpădie din care se risipesc semințe plutitoare. În dormitorul părinților, în care se găsea, într-un colț, biroul delicat din lemn de cireș, al mamei, atîrna deasupra lui o mică vitrină tot din lemn de cireș care adăpostea cărțile ei, romane franțuzești (Claude Farrère, Pierre Loti, Henry Bataille, Henry Bordeaux și alți autori citați prin anii '20 sau '30, dar azi complet uitați), volumele de popularizare lirico-științifice ale lui Maeterlinck (*La vie des abeilles*, *La vie des termites*, *La vie des fourmis*, *La grande féerie*), cîteva culegeri de poezie, din care-mi amintesc *Les éblouissements* de Contesa de Noailles, cu semnătura autoarei obținută într-o librărie pariziană, în anul pe care mama îl petrecuse la un pension de domnișoare de pe rue Ribéra (prin 1929-30), la douăzeci și doi de ani, douăzeci și trei de ani – perioadă pe care-o evoca nostalgic în anii apăsători ai războiului și, după aceea, în anii și mai claustrofobic-opresivi ai stalinizării care au coincis cu începutul adolescenței mele. Autorul favorit al mamei părea a fi Axel Munthe, a cărui *Le livre de San Michele*, în traducere franceză, într-un exemplar cu colțurile filelor îndoite de multe răsfoiri, a recitit-o de cîteva ori de-a lungul copilăriei mele. Curios e că eu n-am citit-o niciodată. Cărți de autori români – în afară de cărți pentru copii care se învecinau în raftul în care erau așezate cu colecții clasice, în legături aurite, de basme în limba germană – nu-mi amintesc să fi văzut în casa noastră și, încercînd să-mi explic această absență, nu pot decît să speculez că în grupul social din care făceau parte părinții mei (burghezia înstărită francofonă și orientată spre cultura franceză: părinții mei, de altfel, vorbeau între ei adeseori franțuzește sau un amestec de franceză și de română care mie mi se părea ridicol), evazionismul lecturilor de plăcere lua forma unui evazionism cultural, de unde lipsa lor de interes pentru literatura română. Cred că imaginarul lor era mai mult francez decît român. Puținele volume românești din casă

proveneau din surse familiale: colecția (necită) a elegantei reviste neosemănătoriste craiovene *Ramuri* pe care o scotea C.Ș. Făgețel, socrul unchiului meu, doctorul Marius Vulcănescu, sau câte un volum stingher netăiat ca *Fenomenul horal* de vărul meu mai în vîrstă, Romulus Vulcănescu, al cărui prim cititor, peste mulți ani, aveam să fiu eu.

Despre primele mele lecturi, despre caracterul lor puternic auto-hipnotic, despre prelungirea lor, pe la opt sau nouă ani, într-o dorință de a scrie care n-a ținut mai mult de câteva săptămîni, cît am locuit în casa Burilenilor de pe Aleea Alexandru, și care n-a mai revenit decît după cîțiva ani – ani extraordinar de lungi și de înceți, poate pentru că pe atunci ei reprezentau o treime din întreaga mea viață, iar din viața mea conștientă mai bine de jumătate; asta ar explica de ce anii mai receți, mult mai scurți în raport cu întregul vieții, trec subiectiv atît de repede și vor trece desigur din ce în ce mai repede – am mai scris în „Copilăria, Arcadia”. Gustul lecturilor mi l-a deschis – în lipsa unor modele pe care să le pot imita: căci se citea puțin în casele copilăriei mele, în cea de la București, cum am spus, dar și în cea de la Dîrvari, unde majoritatea cărților din mica bibliotecă a unchiului meu, Valerică, erau din secolul trecut – posibilitatea pe care am descoperit-o singur de-a călători prin lumi paralele – cele pline de voieșie, de glume și caraghioslicuri ale lui Till Buhoglindă ori Păcală, sau cele pline de fascinante întîmplări, de fapte eroice și de răsturnări de situații care îmi tăiau respirația (romane de felul *Contelui de Monte Cristo* de Alexandre Dumas sau al *Leului din Damasc* de Emilio Salgari), sau cele sfișietor de melodramatice din narațiunile lui Hector Mallot sau Edmondo de Amicis. Aceste călătorii livrești erau totdeauna înconjurate de tăcere – ceea ce citeam se adăuga parcă identității mele secrete, subterane. Acasă nu vorbeam cu nimeni despre lecturile mele. Cu atît mai mult cu cît îndrumările pe care le primeam, fără ca să le cer vreodată, erau pur negative: căci tata îmi interzisesese să citesc romanele ieftine de aventuri de tipul *Submarinului Dox*, sau romane polițiste pe care le descoperisem pe la zece ani, și pe care le luam cu împrumut de la Librăria Tokio din Piața Filantropiei. Le citeam pe ascuns, adeseori, cînd vremea era frumoasă, în parc sau în imensa biserică neterminată de peste drum, unde descoperisem scări de ciment încolăcite care duceau spre locuri tănuite, cîte-o capelă cu ziduri netencuite și cu ferestre fără geamuri, sau – locul meu favorit – un fel de terasă semicirculară în jurul uneia din cupolele acoperite cu plăci mari de aramă.

Generozitatea imaginativă a acelor lecturi n-aveam s-o mai regăsesc niciodată. Pe pagini erau tipărite cuvintele unui hipnotist invizibil – autorul care mă invita, mă ispitea să le dau o viață halucinatorie. Capacitatea de a proiecta imagini asupra textului – care-și avea sursa în uriașa mea vitalitate de copil – mă umplea

de-o bucurie inexprimabilă. Cele mai banale situații, cele mai stereotipe asocieri de cuvinte, cele mai previzibile întorsături „neșteptate” căpătau o intensitate palpitantă. („Ai un iepure în poală”, îți spune hipnotistul, și deodată mâinile tale mîngîie blana moale, caldă a unui iepure de casă speriat, simțindu-i măruntele bățai rezezi ale inimii, încordarea, dorința de a fugi.) Păstrez de atunci amintirea unor scene de lectură de-o vivacitate senzorială unică. *Auzeam* personajele vorbind, vocile lor mai grave sau mai ascuțite, larma străzilor, zgomotele vesele ale ospetelor de la hanuri, sau liniștea vastă a nopților de vară sudice, sporită de firîitul infinit al cicadelor, *simțeam* în corp gerul siberian și senzația de lunecare într-o sanie trasă de cai în zăpadă proaspătă (citind *Michel Strogoff* de Jules Verne) sau căldura unei zile de vară, chiar dacă aceasta era menționată doar în treacăt și convențional, și nările îmi erau înfiorate de mirosuri – de flori de salcîm, de fîn proaspăt cosit, de regina nopții și busuioc – despre care textul nici nu pomenea. Mai târziu mi-am pierdut poate acea răbdare pe care-o are în chip natural un cititor aflat în belșugul temporal al copilăriei și adolescenței, acea răbdare imaginativă care nu intră în conflict cu curiozitatea cea mai arzătoare: căci trebuie efectiv să fii mereu gata să încetești lectura și aproape s-o oprești – oricît de mult ai dori să știi ce urmează – spre a putea pune carne imagistică pe scheletul cuvintelor din text, spre a putea auzi voci și vedea culori și simți mirosuri la care hipnotistul probabil că nici nu se gîndește cînd îți spune, totdeauna zgîrcit la vorbă, că te afli aici sau acolo, în cutare loc familiar sau exotic, că ești martorul cutărei întîmplări care s-a întîmplat ieri sau acum cinci sute de ani, că participi la cutare (melo)dramă sau la cutare aventură. De altfel, mai târziu literatura de aventuri nu m-a mai atras. Am căutat hipnotiști mai complicați, mai nuanțați și poate mai curioși ei înșiși să afle mecanismul intern al hipnozei decît să-l declanșeze.

Acestor lecturi fericite, în afara timpului, de-o minunată superficialitate și iresponsabile ca și reveriile fără călăuză cu care se înrudeau – li s-au opus, peste cîțiva ani, lecturile mai serioase, dar totodată mai anxioase din perioada primelor clase de școală medie (clasele a VIII-a și a IX-a). Înainte de mazilirea lui pe motive politice de la fostul liceu „Titu Maiorescu” profesorul nostru de română, Emil Giurgiuca, pusese pe picioare prin 1948-49 un mic cenaclu literar, ai cărui membri trebuia să prezinte, cam o dată pe semestru, cred, o comunicare sau o operă originală. Eu începusem să sufăr de un soi de complex de inferioritate pentru că prietenii mei cei mai apropiați (tu, Mironel, Dragoș Vaida), nu numai că citiseră cărți „canonice”, și anume cărți din canonul european modern (așa cum fusese el stabilit de generația intelectuală a părinților noștri), cărți dintre care multe fuseseră interzise de cenzura stalinistă – ceea ce le da un prestigiu în plus, acela al fructului oprit – dar și

puteau articula păreri despre ele, puteau explica în ce constă importanța lor sau le puteau contesta această importanță, adică se puteau certa inteligent în legătură cu ele. Eu, despre lecturile mele – dintre care deodată multe îmi apăreau infantile și chiar, în circumstanțele date, inavuabile – eram condamnat la muțenie. Și această muțenie se extindea și la puținele și oarecum întâmplătoare mele lecturi „canonice”, mai ales din domeniul hispanic (Calderon, Lope de Vega, Cervantes).

A citi în scopul de a spune ceva despre ceea ce citisem – lăsînd la o parte lecturile școlare învelite de la bun început în comentarii didactice pe marginea cărora nu era greu să brodezi – mi se părea peste puterile mele. Totuși voiam să particip la cina literară organizată de Giurgiuca – nu atît din dorința de a da curs unor sentimente de rivalitate sau emulație colegială, care îmi lipseau, cît din aceea de a fi acceptat în cercul de prieteni din jurul lui Mironel. Prima temă pe care mi-am ales-o nu mă atrăgea (mă întreb dacă ea nu mi-a fost sugerată de Giurgiuca, în grija lui de a da cina său neconvențional o aparență mai „cuminte?”): „Teatrul lui Vasile Alecsandri”. (Notez că Giurgiuca avea dreptate să fie prudent: principala acuzație care i s-a adus, în 1950, cînd a fost mutat disciplinar de la „Titu Maiorescu”, a fost că organizase acel cina în care aveau loc discuții pe subiecte suspecte din punct de vedere ideologic.) Alecsandri, desigur, nu făcea parte din canonul implicit al grupului nostru, el fiind unul din acei autori cu o reputație exclusiv școlară, care erau socotiți plicticoși, atunci cînd nu erau vrednici doar de a fi luați în rîs. Am încercat să dau teatrului său o lectură polemică, dar n-am izbutit – spiritul meu critic era cu totul nedezvoltat. Pe măsură ce data prezentării mele se apropia îmi dădeam seama că n-aveam nimic de spus despre teatrul lui Alecsandri. Comediile lui nu mă amuzau, dramele lui în versuri mă lăsau rece. Existența a numeroase comentarii nu era nici ea de ajutor, căci cina – așa fusese el conceput – era un spațiu extradidactic de manifestare a originalității. Pînă la urmă am scris un text chinuit, în care am folosit, ca pe niște cîrje verbale, cîteva formulări din *Istoria literaturii române moderne* de Șerban Cioculescu, Tudor Vianu și Vladimir Streinu (capitolul despre Alecsandri era de Cioculescu). Dragoș Vaida a recunoscut formulările și m-a acuzat de plagiat. Mi-a fost desigur rușine – deși am respins cu indignare acuzația (în mare parte justificată) și deși am avut, în compensație, marea bucurie să-l văd pe Mironel sărindu-mi în apărare. Mi-am dat atunci seama de infirmitatea socială pe care-o constituia acea tăcere cu care mă obișnuisem să înconjur ceea ce citeam. Trebuia să învăț să vorbesc despre lecturile mele, fericite, nefericite sau doar indiferente (și, vai, cît de multe sînt acestea din urmă și ce pondere au ele într-o viață de lectură!) fără să mai am nevoie să împrumut sau să fur cîrje verbale de la alții.

Nu peste multă vreme aveam să descopăr un nou mod de a citi, paralel celui fantasmatic al copilăriei și adolescenței: l-aș numi modul introspectiv. Lectura ca lectură de sine, ca autoscopie psihologică, morală și spirituală, avea, cum aveam să-mi dau seama mai târziu, tradiții vechi; pentru mine însă revelația ei e legată de primul meu contact susținut cu Proust, în timpul cât am zăcut bolnav de hepatită epidemică în ultimul an de liceu, deci la cam doi ani după penibilul incident pe care l-am descris mai sus. Între timp, învățasem binișor engleza, și franceza mea, prinsă după ureche din casă mai mult decât din lecțiile private intermitente pe care le luasem împreună cu sora mea între 1945-48, devenise printr-un miracol – miracol e singurul cuvânt potrivit aici – funcțională. Prin 1949 încercasem într-o doară să citesc *Eugénie Grandet* de Balzac, de care dădusem printre cărțile mamei, și în două sau trei zile lectura era terminată. Am fost uluit de transparența textului într-o limbă pe care eram convins, cu câteva zile înainte, că n-o cunosc. Au urmat curînd *Le père Goriot* și *Les illusions perdues* și apoi adevăratele orgii de lecturi din literatura franceză (Stendhal, Gide, Roger Marin du Gard), culminînd cu Proust în iarna 1951-52.

La 17 ani, citind primele 6-7 volume din *À la recherche du temps perdu* în vechea ediție în 14 volume de la Gallimard (m-am oprit atunci la *Sodome et Gomorrhe*), în acea stare de disponibilitate euforică pe care la acea vîrstă ți-o dă boala, mi-am descoperit – sub semnul ficțiunii: dar nu-s amintirile țesute din aceleași fire din care sînt țesute ficțiunile? – copilăria și adolescența atît de deosebite de ale lui Marcel și totuși atît de magic *rezonante* cu ale sale. Citeam subiectiv, exaltat de sensul unor regăsiri intime mai neașteptate decât cele mai neașteptate aventuri fantastice, de-o prospețime bruscă, de-o vitalitate contagioasă, de-o senzorialitate îmbătătoare. Mi se deschisese un nou registru, pînă atunci necunoscut, al lecturii, deși lectura însăși, geniul ei ascuns îmi scăpa și avea să continue să-mi scape încă multă vreme. Înainte de a încerca să explic acest aparent paradox, aș nota că lectura lui Proust s-a întins ea însăși pe mulți ani: am ajuns să citesc *Sodome et Gomorrhe* și *La prisonnière* abia în timpul studenției; *Albertine disparue* (cum se intitula în vechea ediție *La fugitive*) și *Le temps retrouvé* peste alți cîțiva ani; dar între timp începuse lucrarea reculeasă, reluată de multe ori din puncte diferite, a relecturii. Faimoasa metaforă proustiană a romanului-catedrală (sortit să rămîna neterminat asemeni catedralelor medievale) eu o interpretez și în acest sens: cartea e o construcție, un loc al spiritului pe care-l revizitezi ca să vezi cum te-ai schimbat și să dai sens schimbării; e rezumatul unui univers interior într-o operă de arhitectură enigmatică, la care trebuie să te întorci de multe ori în diferite momente și dispoziții pentru ca, înțelegînd-o în timp, să-ți poți înțelege propria viață în timp – și poate dincolo de timp.

Și-acum paradoxul a cărui lămurire o promiteam adineori: prin lectură descopeream lumea (lumea ca mănunchi de posibilități și ca structură de imagini), mă descopeream și pe mine însumi, dar lectura însăși, esența ei misterioasă, creativitatea ei secretă îmi scăpau. Citind, eram desigur atent la ce citeam (uneori pînă la absorbție) și totuși, într-un alt sens, eram neatent: căci foloseam – ca să reiau altă analogie proustiană – instrumentele optice oferite de textele pe care le citeam pentru a privi cu ajutorul lor lumea dinafară sau lumea dinăuntru, dar nici măcar nu-mi trecea prin cap să încerc să aflu cum sînt ele făcute sau să încerc să produc eu însumi astfel de instrumente. Scriam, dar scrisul nu venea din adîncimea tainică a lecturii – din perspectiva morală pe care-o deschide aceasta – ci se mulțumea să imite sau să descrie efectele ei superficiale. Abia mai tîrziu am învățat să citesc activ și-aș zice *scriptic* – scriind sau rescriind mental textul citit, intrînd în dialog cu el, interogîndu-l și răspunzînd întrebărilor explicite sau implicite cărora el însuși încearcă, în felul lui, să le răspundă. Acest proces de fapt nu s-a încheiat nici astăzi. Fără îndoială, modul scriptic de a citi nu-i nici singurul dezirabil și poate nici cel mai înalt. Fără dimensiunea ei fantastică sau fără cea introspectivă, lectura și-ar pierde din farmecul și complexitatea care-o fac asemănătoare, în ciuda imaterialității sale, vieții însăși. Tot atît de adevărat e însă că lectura pe care am numit-o scriptică este în mai mare măsură creatoare decît celelalte; căci ea creează nu numai un nou text, fie el virtual, dar și, pentru acest text, un nou cititor, o nouă ipostază a celui „hypocrite lecteur, mon semblable, mon frère” al lui Baudelaire, un nou alter ego și o nouă dimensiune a înțelegerii ca act de creație conștient de sine.

Amintirea fericitelor lecturi din perioade de boală sau de convalescență prezintă analogii pe cît de curioase pe atît de izbitoare cu amintirea lecturilor mele de vacanță din timpul liceului și de după aceea, lecturi care adeseori erau pregătite și anticipate cu înfrigurare și care trezeau în mine un răspuns intelectual și emoțional dintre cele mai profunde. Trăsătura lor comună era desigur aceea că se desfășurau într-un timp aparte, privilegiat, liber, separat de timpul obișnuit, de cotidianul obligațiilor și răspunderilor mărunte, dar cumulativ apăsătoare.

Memoria lecturilor de vacanță dintre 1949-1953 e înconjurată de imagini și senzații extraordinar de vii de la mare, unde petreceam o bună parte din vară. La Constanța aveam oricînd casă deschisă în apartamentul unchiului meu Constantin Vulcănescu – fratele cel mai mic al mamei (Codiță, Codin, Codineciu era el alintat în familie) – de pe strada Negru Vodă 4. Acolo a locuit de altfel și tata în perioada detașării sale motivate politic (era cadru tehnic burghez în care nu se putea avea încredere) de la Atelierele CFR Grivița din București la Constanța. Unchiul meu, de profesie magistrat, fusese

mutat la curtea de apel din Constanța prin 1948, după mai mulți ani la Călărași, unde se căsătorise cu o grecoaică, Elena (Leanca) Anghelidis.

Erau amândoi foarte afectuoși și primitivi, el mai calm, ea un temperament mai agitat. Fără ei, fără ospitalitatea lor, n-aș fi putut merge la mare în acei ani de serioase dificultăți financiare pentru familia mea (salariul tatei era cu totul insuficient și-mi amintesc cum o însoțeam în câte-o duminică pe mama, cu valize pline de toate cele, de la servicii de pahare de cristal, tăvi și tacîmuri de argint, la haine vechi, dar în bună stare, o jachetă de blană de vulpe argintie a mamei, sau fracul tatei, la Talcioi; fracul, îmi amintesc, l-a cumpărat unui din acei țigani care în copilăria mea mai străbăteau străzile Bucureștilor strigînd plîngător, pătrunzător: „Haine ve’i cumpăr! Haine ve’i!”).

Strada Negru Vodă dădea spre mare, spre răsăritul soarelui. Odată ieșit din curtea clădirii de la numărul 4, ajungeam în mai puțin de două minute la scările de lemn care coborau în zig-zag de la faleza înaltă și abruptă la plaja artificială, formată din depunerile de nisip protejate de un dig făcut din blocuri mari de ciment care înainta cîteva sute de metri în mare. Pe acest dig stropit de valuri, măturat de brize, unde mirosul mării, de apă sărată și iodizată, combinat cu foșnetul imemorial al apelor și cu senzația de spațialitate infinită produsă de arcuirea orizontului îmi dădea o stare de ușoară ebrietate cerebrală, mă cufundam în lectură de dimineață pînă seara, în bătaia soarelui, cu scurte pauze de înot. Acolo am citit pentru prima oară, în două săptămîni intense, cred că în vara 1950 sau 1951, cele trei volume ale ediției franceze a *Posedașilor* lui Dostoievski, apoi cele trei volume ale *Frașilor Karamazov*. (Mi se pare interesant că prima mea lectură a *Posedașilor* în franțuzește – cea dintîi traducere românească integrală sub titlul *Demonii*, semnată de socrul meu Nicolae Gane, a apărut abia prin anii '60 – a fost, spre deosebire de a ta, o lectură apolitică și chiar aistorică, o lectură sensibilă la problematica răului metafizic întrupat în fascinantul Stavroghin și mai puțin în problematica societăților secrete anarhisto-comuniste și a utopismului terorist ilustrată de Pierre Verhovenski, Șigaliov etc.). Tot acolo, la mare, cu un an mai tîrziu, am citit, de fapt am recitat într-o stare de entuziasm intelectual care dădea relecturii forța de șoc a unei prime lecturi revelatorii, mai multe volume din operele lui Nietzsche, începînd cu Zarathustra. Într-un mod curios, recitînd azi pe Dostoievski sau pe Nietzsche mi se întîmplă să regăsesc ceva din vitalitatea vibrantă a acelor veri îndepărtate, din parfumul aspru de alge, de scoici, de valuri înspumate sparte în blocurile de ciment ale aceluï dig și purtate ca o pulbere răcoroasă de vînt. Asocierea e pe cît de arbitrară, pe atît de misterios necesară din punct de vedere subiectiv.

În vacanțele de care vorbesc nu citeam ceea ce se înțelege azi prin „cărți de vacanță”. Dimpotrivă, citeam (și uneori reciteam) cărți care mi se păreau prea importante pentru lectura „slabă”, deseori întreruptă, lipsită de o rezonanță vitală profundă de care eram capabil la București, în timpul obișnuit al anului, într-o perioadă în care o mare parte din energia mea se consuma spre a ține separat ceea ce trebuia neapărat ținut separat: școala în proces de rapidă și amenințătoare stalinizare și viața adevărată, complexă, secretă. În vacanțe, la mare, focul generos al soarelui topea din primele zile inhibițiile, calculele reci și jocul de teatru obositor pe care le presupunea dubla viață din timpul anului. Conștiința și trupul într-un fel de eferescență vitală comună, într-o euforie a unității regăsite, în care ceea ce la București ar fi cerut un efort special de voință și un chin analitic al minții, și uneori chiar o formă de asceză, devenea dintr-odată ușor, ca de pildă lectura *Posedaților* și a *Karamazovilor* lui Dostoievski sau a *Aurorei* și a *Științei vesele* ale lui Nietzsche, făcută parcă într-o stare de grație, în echivalentul mental al unui dans cu mișcări plutitoare, aeriene, perfect sincronizate.

Cine n-a trăit într-un regim totalitar cu greu își poate închipui formele complicate pe care le poate lua ceea ce aș numi *tortura prin lectură* ori, la cealaltă extremă, *tortura prin absența lecturii* – trecînd prin toate nuanțele intermediare dintre dezgustul provocat de lectura forțată și foamea provocată de cenzură, inclusiv foamea aiuritoare provocată de cenzura totală din închisorile politice. Aceasta din urmă putea duce la efecte perverse, cum ar fi, după o lungă perioadă de inaniție intelectuală în sălbaticul gulag comunist, lectura exaltată a operelor complete ale lui Marx de către un prizonier politic, așa cum o descrie Constantin Noica în cărticica sa memorialistică *Rugați-vă pentru fratele Alexandru* apărută postum la editura Humanitas în 1990.*

Întrebarea pe care mi-o pun astăzi, reflectînd la acele timpuri, este: cît este de ostilă cu adevărat – atunci cînd expresia socială a acestei ostilități e aspru pedepsită – sau măcar cît de distant ironică poate fi lectura? Actul lecturii e unul în care, cu sau fără știința cititorului, se amestecă două minți, se întrepătrund două conștiințe – una absentă (scrisă), manifestîndu-se prin text, cealaltă vie și prezentă, construind sensul textului. Acest amestec de minți explică de ce o anumită contagiune – de la text la cititor – e

* „Încă din primul volum”, scrie Noica, „cazi peste lucruri uluitoare. N-aș fi citit probabil niciodată – cum nu citesc adepții înșiși – articolul intitulat: *Dezbaterile asupra legii cu privire la furtul de lemne*. Îi găsesc, aici în închisoare, frumusețea unui psalm... [C]e oare vei spune că e de găsit în pagina aceasta: economic, drept îndemn la revoltă? sau mai degrabă: poezia religioasă a psalmistului?” (pp. 103-104).

inevitabilă. De exemplu: în lectura unui roman realist socialist mediocru era greu să susții o atitudine de distanță ironică pentru multă vreme. În amestecul de minți pe care-l constituie lectura, sfirșeai prin a-i face concesiile autorului, prin a-i accepta parțial punctul de vedere, prin a-i descoperi un interes, o anume plauzibilitate, o justificare, fie aceasta la nivel pur fantasmatic. Ignorînd elementul politic intrai într-o structură de basm în care, infantilizat, priveai spectacolul eternei lupte arhetipale între bine și rău, lumină și întuneric – căci realismul socialist avea, fără îndoială, și o dimensiune (pseudo) folclorică, folosită tocmai în scopul infantilizării cititorului. Sau dădeai textului o lectură proiectivă, împrumutîndu-i intenții curajoase sau, oricum, străine de natura lui. (Mai târziu, cînd am devenit eu însumi un actor pe scena vieții literare, am întîlnit nu puțini scriitori care-și închipuiau sincer că actele lor de conformism politic vizibil erau de fapt acte de curaj deghizat.) Calitatea literară însăși dobîndea, în acele condiții, un caracter subversiv. Era cazul paradoxal al unui roman ca *Pe Donul liniștit* de M. Șolohov, pe care l-am citit neforțat, la îndemnul lui Mironel: el ocupa un loc de frunte în canonul oficial al realismului socialist pe care de fapt îl submina prin dramatismul și forța sa poetică. Interesant e că lectura forțată, cerută la școală, a romanului conformist *Pămînt desțelenit* de același (același?) Șolohov am făcut-o tot într-un registru favorabil, în greșită analogie cu lectura subversivă a *Donului*. (Cînd am aflat, după mulți ani, de acuzația că Șolohov n-ar fi scris el însuși *Donul*, ci și-ar fi însușit manuscrisul unui ofițer din armata albă care murise, i-am dat imediat crezare și mi-am amintit cu rușine de cheia atît de falsă în care citisem *Pămînt desțelenit*.) Deși nu eram în închisoare, mă pășteau și pe mine – ca și pe mulți alții – primejdiile lecturii-proiecție de tipul celei pe care-o ilustra Noica atunci cînd identifica într-o neînsemnată scriere de tinerete a lui Marx vibrația lirismului sacru al psalmilor.

În anii '50, în contextul campaniei de rusificare a țării, înceuseră să apară – acesta fiind poate singurul efect benefic al unei politici culturale de-o mare brutalitate – serii de opere complete, în traduceri de obicei bune, din clasicii ruși – marea excepție, pe atunci, fiind Dostoievski, „geniul rău” al literaturii ruse, cum fusese el etichetat de Lenin. De aceea, pe Dostoievski l-am citit mai întîi în franceză, cum am spus. În schimb, pe ceilalți mari scriitori ruși, Gogol (la care m-am întors mereu de atunci), Pușkin, Tolstoi, Cehov i-am citit și recitat în traducere românească. Dar acestea au fost lecturi libere.

Lectura forțată a textelor politice „clasice” (Marx, Engels, Lenin și Stalin în vremea cînd terminam liceul și începeam facultatea) nu era nici ea lipsită de complexitățile ei secrete și de tentațiile ei primejdiioase. Pe Stalin îl citeam pentru examenele de marxism

din primii ani universitari cu o ostilitate încăpățînată, fără concesii, în ciuda dificultăților psihologice pe care le comportă o astfel de lectură despre care, după aceea, ești obligat să vorbești numai în superlative ritualistice. (În jurnalul lui Gide, pe care-l descopeream admirativ cam în aceeași perioadă, mă exime și mîhnea acel moment de stupiditate autoimpusă, acel exercițiu de obnubilare mentală voluntară și de autopersuasiune, în care autorul atît de drag mie pe atunci vorbea, prin 1935 dacă nu mă înșel, de „claritatea genială” a scrisului lui Stalin; pentru mine scrisul lui Stalin era incoerent, arbitrar, ilogic.) Lenin, prin comparație, și în ciuda stilului său polemic cu urîte explozii de isterie, care mă zgîriau pe nervi, era parcă mai respectabil, dar nu foarte mult. Marx și Engels, în schimb, tot prin comparație, păreau a avea o anumită legitimitate ca gînditori. Astfel mi se părea că lectura lui Marx, deși dificilă și indigestă, merita să fie făcută, dincolo de cerințele elementare ale cursurilor de marxism, în numele acelei „culturi generale” care continua să constituie idealul unei formații intelectuale în cercurile sociale prigonite, dar nu încă distruse, din care proveneam eu. Drept care, în anul III de facultate, cînd ni se ceruse să citim anume fragmente din *Capitalul* pentru cursul de economie politică, eu mi-am procurat masivul prim volum al *Capitalului* și l-am citit în întregime. Această lectură, pe care totuși n-o regret (căci cum poate cineva să înțeleagă istoria și istoria intelectuală a lumii moderne fără a cunoaște cît de cît marxismul și în primul rînd opera lui Marx?), mi-a fost profund dăunătoare intelectual, pentru că am făcut-o într-un cadru de referință inadecvat. Pe de altă parte, un cadru de referință adecvat era cu totul inaccesibil în mijlocul sălbăticiiei dogmatice staliniste în care ne-am făcut noi studiile.

Ce înțeleg printr-un cadru de referință inadecvat? Cînd am început să citesc *Capitalul* eram, în materie de economie și de istoria gîndirii economice, un analfabet. Și eram, mai grav, un analfabet înconjurat de alți analfabeți. Iar regimul, în fanatismul său cinic și în obscurantismul său programatic, nu numai că încuraja acest analfabetism, dar făcea ieșirea din el practic imposibilă. Fapt e că între analfabeții în domeniul gîndirii economice (și, mai trebuie să adaug, al gîndirii politice?) care erau prietenii mei sau colegii de facultate cu care stăteam de vorbă deschis se ajunsese la un fel de consens neoficial, șoptit pentru că era ilicit, care s-ar putea rezuma cam în felul următor: Marx se înșelase profund în profețiile sale politice, sau fusese grav răstălmăcit (ceea ce nu fusese de altfel prea greu, dat fiind că el vorbea puțin și în termeni generali despre societatea socialistă și dictatura proletariatului, și în termeni încă și mai vagi despre cea comunistă, cu care istoria urma să se încheie într-o transparență extatică), dar rămînea un economist serios în ceea ce privește descrierea și analiza economiei

capitaliste. Citind *Capitalul* plecam deci de la supoziția, total greșită, că Marx definește cu obiectivitate mecanismele externe și interne ale economiei de piață și problemele ei (teoria valorii ca muncă „înghețată” în marfă, teoria plusvalorii, teoria caracterului anarhic al pieții, teoria „fetișismului mărfurilor” etc., etc.). Respingînd tratamentul socialist propus de Marx și aplicat de marxiști (tratament ale cărui consecințe nefaste le simțeam pe pielea noastră cu toții), acceptam deci, în ignoranța noastră, diagnoza marxistă a insuficiențelor și nedreptăților societății capitaliste. Abia după mulți ani, departe de țară, am înțeles că magnum opus-ul lui Marx e o carte falsă – demonstrabil falsă în toate aserțiunile ei cu pretenții științifice – și că generalizările lui acuzaatoare în privința economiei de piață au mai mult în comun cu un tratat medieval de demonologie decît cu științele economice. Marx lucra nu cu argumente, ci cu metafore ale răului diabolic și vrăjitoresc ascunse în spatele unei terminologii și unor proceduri profesionale (care între timp au căzut și ele în totală desuetudine: științele economice moderne n-au reținut nimic din Marx), într-un spirit dogmatic și profund antiștiințific. *Capitalul* e suma teologică neterminată a unei religii seculare, inspiratoare de absurde și finalmente tragice fantasii escatologice – să nu uităm că în numele lor s-au produs crime fără număr și fără nume. Dar n-are rost să vorbesc prea mult aici despre lecturile forțate sau despre cele pe care le-am întreprins – dintr-o curiozitate intelectuală oarecum perversă – sub impulsul unor lecturi inițial forțate, și nici despre cărțile cărora le-am fost ostil ori cărora ar fi trebuit să le fiu în chip mai consecvent ostil: căci domeniul lecturii – fie el limitat de o cenzură totalitară, cu toate consecințele ei nefaste în ce privește accesibilitatea cărților – rămîne unul care-ți dă mai multă libertate de alegere și de mișcare decît mai toate celelalte.

Revin deci la lecturile libere și fericite, dar la niște lecturi de un tip special, adînc diferite atît de cele ficționale, cît și de cele intelectual-filozofice, despre care am vorbit pînă acum. În ultimii ani de liceu și apoi de-a lungul întregii mele tinereți am citit foarte multă poezie. Cu puține excepții – cea mai notabilă fiind I.L. Caragiale – literatura română se reducea pentru mine la poezie: Eminescu, Argezi, Ion Barbu, Blaga, Bacovia erau zei, ale căror poeme le citeam și reciteam pînă le învățam pe dinafară, continuînd să le recitesc ca să văd dacă le reținusem bine sau ca să repar stricăciunile produse de uitare. Pe autorul „scripturii mateine”, cum o numea Ion Barbu, pe Mateiu I. Caragiale – descoperit către sfîrșitul liceului în ediția Perpessicius de la Fundațiile Regale – îl tratam tot ca pe-un poet, căci îl reciteam fără încetare și ajunsesem să știu pe dinafară largi porțiuni din *Craii de Curtea-Veche* – semnul sigur, pentru mine, al recepției poetice: căci eu doream să știu pe de rost tot ceea ce mă impresiona poetic, fie că era în proză, fie că era în

versuri. Aș merge pînă acolo încît să spun că este poetic orice text în timpul lecturii căruia ne cuprinde dorința de a-l cunoaște pe dinafară, de a-l avea imprimat în memorie și de a-l putea oricînd rosti mental ori cu glas tare. Există în poezie o magie a cuvintelor și a așezării lor într-o ordine sonoră particulară, de-o strictă grație, de-o secretă necesitate, care poate să inspire în cititor sau ascultător un dor al repetiției mai adînc și mai inexplicabil decît sentimentele sau gîndurile trezite de fascinația imaginilor, de jocul de lumini neașteptate al metaforelor, de bogăția simbolică a semnificațiilor, de baletul pur al ideilor.

Curios e că această dorință de a ști pe dinafară mi-o dădeau și poeme în traducere. Germana mea copilărească învățată de la guvernantele pe care le-am avut pînă pe la zece ani, o germană conversațională care totuși, în copilăria de dinaintea scrisului, îmi făcuse accesibile basmele citite cu glas tare ale fraților Grimm, ale lui Ludwig Bechstein, sau ale lui Wilhelm Hauff, era insuficientă pentru lecturi mai complexe, cu atît mai mult cu cît, nefolosită și nesuținută de studiu în anii liceului ea se deteriorase. Cînd mi s-a trezit gustul poeziei a trebuit deci să recurg, pentru a citi poezia germană, la traduceri. Pe Novalis, Hölderlin și Rilke i-am citit mai întîi în tălmăcirile lui Alexandru Philippide, apoi în traduceri franceze. Multă vreme am citit și recitat *Elegiile duineze* (traduse și comentate de J.F. Angelloz) și *Sonetele către Orfeu* ale lui Rilke în ediții franceze bilingve, cu rezultatul că învățam pe de rost și textul francez, într-o proză destul de chinuită aranjată în versuri, și textul german, care însă își păstra doar sonoritatea externă, semnificația lui (inclusiv semnificația lui poetică) fiind mediată de textul simetric francez, a cărui sonoritate externă nu depășea totuși niciodată pragul unui prozaism vag solemn.

Poezia e dacă nu prin definiție, prin consens intraductibilă căci acea legătură indisolubilă între sunet și sens (ca să parafrazez o faimoasă formulă a lui Paul Valéry) nu se poate transfera dintr-o limbă în alta. Intelectual, nu pot să nu fiu de acord cu acest punct de vedere. Și totuși experiența mea personală îl contrazice, cel puțin în parte. Totul se petrecea ca și cînd ar fi existat un duh al poeziei – o respirație, un suflu, o adiere pneumatică – pornit din original și capabil de a însufleți cuvintele indiferente, reci, inerte ale unei limbi străine, dacă acestea fuseseră bine alese – nu neapărat cu artă, cît mai ales cu o preocupare de fidelitate înțelegătoare față de spiritul poemului în limba primei lui întrupări. Termenii de coloratură mistică din această frază i-am folosit nu pentru caracterul lor ambiguu ci, dimpotrivă, pentru că, în cazul dat, ei sînt cei mai preciși pe care-i am la îndemînă. Poezia e în același timp intraductibilă (întrucît e fuziune între muzica verbală și sens) și traductibilă (în măsura în care duhul ei poate pătrunde și însufleți cuvintele stîngace, modeste, adeseori cenușii ale traducătorului

fidel). În aceasta mi se pare a consta miracolul poetic – miracol pe care eu îl trăiam citind pe Hölderlin sau pe Rilke în românește sau în franțuzește și vrînd să memorez acele texte, sugestive în cazul tălmăcirilor lui Philippide dar, dacă memoria nu mă înșală, destul de oarecari în cazul tălmăcirilor lui Angeloz. În poezie, aș spune, cuvîntul se face memorie, iar memoria devine cuvînt, într-un ciclu fără sfîrșit; iar traducerea își are locul ei de cînstă în acest ciclu.

Poezia franceză am citit-o bineînțeles în original. Încă din ultimele două clase de liceu cunoșteam bine pe Baudelaire – citeam și reciteam *Les fleurs du mal* (într-o ediție pe hîrtie proastă retipărită în România pentru uz școlar imediat după război) și ajunseseam să știu pe dinafară cel puțin douăzeci de poeme întregi, inclusiv toate „Spleen-urile”. Eram de asemenea familiar cu Verlaine (mai ții minte cu cîtă plăcere ne recitam reciproc răutăcioasa „Ballade de la mauvaise réputation?”) și-l descopeream cu uimire entuziastă pe Rimbaud într-o ediție prefațată de Paul Claudel (în care Claudel îl socotea pe Rimbaud „un catholique à l'état sauvage”). În acea perioadă – eram, cred, în clasa a XI-a la „Titu Maiorescu” – citeam cu mult interes autori catolici din biblioteca tatălui tău – pe Claudel însuși (*Cinq grandes odes*) și gînditori neotomiști ca Jacques Maritain.

Intrasem într-o sferă de preocupări intelectual-religioase catolice datorită în mare parte influenței Monseniorului Vladimir Ghika, personalitate cu o extraordinară putere de iradiație spirituală. Asupra mea această influență s-a exercitat indirect, mai ales prin intermediul colegului nostru de clasă Andrei Brezianu. Acesta încercase să mă convertească la catolicism, deși fără succes (eu eram prin natură inapt la orice fel de conversiune); dar el izbutise să-mi trezească un interes viu pentru persoana Monseniorului, despre care vorbea adeseori cu multă evlavie ca despre un sfînt (nu știu dacă el sau altcineva îl văzuse, în timp ce se ruga într-o stare de levitație de care Monseniorul nu păruse a fi conștient). Mergeam așadar la capela Saint Vincent de Paul, de lîngă Statuia Aviatorilor, să-i ascult predicile și uneori să-l ascult cîntînd la orgă în capela goală în orele dintre serviciile religioase. Am fost și la una din micile reuniuni în centrul cărora se afla Monseniorul, dar amintirea aceasta e tulbure. Cred că întîlnirea a avut loc în casa lui Edgar Papu de pe strada Polonă (pe vremea aceea Papu era catolic practicant și discipol al Monseniorului) și cred că și tu erai prezent. Discuția se purta în franceză și nu-mi mai amintesc decît că, la un moment dat veni vorba de Rilke (pentru care eu aveam o admirație absolută). Monseniorul făcuse cu vocea lui stînsă, șoptită, abia audibilă remarca: „Rilke! – c'est douxceux”. Rilke dulceag? Nu puteam să fiu de acord, dar pe de altă parte îmi dădeam seama că blîndul Monsenior avea, în chip transcendent, o dreptate care venea din religiozitatea lui severă,

infiniit umilă și totodată deasupra oricărei sentimentalități (iar Rilke nu era întotdeauna străin de sentimentalitate). Mai târziu, când el fusese arestat, mi-a căzut în mână admirabila lui culegere de aforisme *Pensées pour la suite des jours*. A murit ca un sfânt în închisoare în 1954. Nu-mi aduc aminte când mi-a spus despre tine că ai fi „superficial”.

Amintirea lecturilor și a cărților se întrepătrunde mereu cu alte amintiri și e greu de despărțit de ele. Vorbeam adineaori despre revelația – ar fi trebuit să spun șirul de revelații – pe care mi-o produsese lirismul fulgurant al lui Rimbaud. Eram, pe vremea aceea, îndrăgostit de Manola Bogdan pe care o cunoscusem la Mihai Nasta sau prin el. Ea locuia în apropiere de Mironel, într-o casă veche, plină de farmecul clădirilor în stil franco-român de la începutul secolului, pe o stradă liniștită care se încrucișa cu calea Floreasca și al cărei nume l-am uitat (deși n-ar fi trebuit să-l uit, căci câte scrisori nu i-am trimis eu pe acea adresă între 1952 și 1954). Familia ei fusese brutal lovită de regim: tatăl ei, avocatul Horia Bogdan (pe care tata îl cunoștea de la Turnu Severin) era în închisoare iar M., împreună cu sora ei mai mare, Mab, mama ei, Helen (fiica lui Aristide Blank), și bunica ei maternă locuiau doar într-o parte din vechea casă, acum naționalizată. Camera în care eram eu primit era plină de cărți care, în mod evident, nu erau decît rămășițele unei somptuoase biblioteci de ediții princeps și ediții de lux numerotate, multe din volumele care o alcătuiau fiind legate de mînă, în piele sau pînză, unicate artizanale purtînd adeseori semnătura legătorului. M., știindu-mi pasiunea rimbaldiană, îmi dăduse un exemplar al operelor complete ale lui Rimbaud într-o ediție numerotată de prin anii '30, legată în bucăți de piele de trei sau patru culori tăiate geometric care se combinau, pe coperta din față, într-un fel de portret cubisto-abstract al poetului adolescent. Mulți ani l-am recitat și rememorat pe Rimbaud din acest volum, între paginile căruia regăseam – ca pe niște frunze autumnale presate, păstrate pentru nuanțele lor extraordinare de sîngeriu și de galben poetic, sfișietor, bacovian – amintirile unei pasiuni juvenile, paralizate de timiditate și din această cauză cu bogate și viguroase ramificații în imaginar. „Oisive jeunesse/ à tout asservie,/ Par délicatesse/ j'ai perdu ma vie”: dar nu era viața delicat pierdută în sfera realității recîștigată în imaginar, în sfera acelor mitologii secrete care îți dau puterea să înfrunzi un cotidian tern și ostil?

Imaginarul meu, în această perioadă, se hrănise și dintr-o altă lectură, aceea a memorialului tahitian al lui Gauguin, *Noa-Noa*, recomandat insistent de M., care mi-l împrumutase într-un exemplar aproape extravagant legat în piele, o piele brună în care legătorul sculptase, cu multă abilitate, deși poate cu mai puțin gust, una din fețele tahitiene desenate de Gauguin. *Noa-noa*, pe care n-am mai recitat-o de atunci, s-a înscris imediat și indelebil într-o

mitologie personală marină și solară, reînnoindu-mi totodată mai vechea imagine arhetipală a insulei îndepărtate, a cărei putere de atracție o simțisem din copilărie, și pe care o întăriseră, pe lângă lecturile de ficțiuni robinsoniene, fotografiile din insulele pacifice pe care le descopeream în numerele vechi ale lui *National Geographic Magazine*, răsfoite pe la șapte, opt ani în casa Burilenilor de la Vrata (pe atunci nu știam deloc englezește, dar „citeam” fascinat fotografiile acelea tipărite pe hîrtie grea, lunoasă, lucioasă).

Lecturi fantasmatică, apoi introspective; lecturi de ficțiune, coexistînd mai tîrziu cu cele de filozofie sau de poezie; lecturi fericite-vitale sau ostile și încruntate; lecturi proiective, visătoare, naive, forțate, greșite, infantilizante, libere – acestea au fost cîteva din modurile de a citi, cînd separate, cînd suprapuse, pe care le-am cunoscut în primii zece, doisprezece ani ai vieții mele de cititor, acoperind aproximativ perioada 1942-1954, la care m-am limitat în aceste însemnări fragmentare. Aș mai avea multe de spus despre lumea lecturii, și mai ales despre lectura scriptică (pe care nici nu începusem s-o descopăr în acei ani), despre rătăcirile și regăsirile mele în labirintul cărților, despre multe alte revelații fericite sau dureroase – căci viața de cititor nu-i scutită de surprize dureroase, de confruntări cu propria ta nepricepere, ignoranță și superficialitate – dar timpul acestora n-a venit încă. Înainte de a încheia, aș mai adăuga aici doar că, indirect și într-un stil mai impersonal, am discutat unele din problemele pe care le-am schițat în acest interludiu doar în grabă, sau deloc, într-un lung eseu în englezește despre relectură care a apărut în 1993.

Capitolul 7

MEDICINĂ ȘI PSIHIATRIE

Cît mă tulbură evocările tale, pe care le descopăr mult mai precise decît cele ce ies din negura memoriei mele! Poate că amintirile acestea încrucișate pe care ni le trimitem nu numai peste oceanul spațial, atlantic, dar și peste cel nenumit, al timpului, au și acest rost, să dezgroape, ca printr-o săpătură arheologică, straturi demult uitate, evenimente care au avut o zi de viață, ca un ziar, și care acum s-au metamorfozat în istorie fără ca prin asta să-și fi pierdut valoarea; ba dimpotrivă, ele capătă un fel de preț, ca niște fragmente de lut furate țărînei și rediate acum vederii: umbrele celor care nu mai sînt.

Îți mulțumesc că ai scris despre tatăl meu: după cum vezi, eu îl pomenesc deseori în aceste pagini, dar, de fapt, rămîn tot incapabil să-i consacru numai lui un capitol, ca și cum această sarcină m-ar depăși, pe mine, cu totul.

Am mai povestit și în alt loc un vis pe care l-am avut odată, la București: mă găseam într-o încăpere care era, probabil, atelierul unui pictor: îi pozam pentru un portret; dintr-odată pînza exploda cu zgomot și cu o scînteie mare: pictorul spunea: „un demon foarte puternic se opune să fii pictat în *totalitate*”. Mi se pare că ceea ce remarcase atunci pictorul din vis este lucrul următor: cuprinderea totalității e o operație imposibilă și într-un fel primejdioasă, mai ales atunci cînd e vorba de tine însuși. Dar, aș vrea să adaug acum, și cînd e vorba de cel ce ți-a fost din voința ta sau împotriva voinței tale, model și oglindă.

Să mă întorc însă la firul timpului, acolo unde-l părăsisem; cînd am intrat la medicină, în acel an 1954, drumurile noastre care aveau să se întîlnească atît de des se despărțeau pentru o vreme: tu continuai, în ciuda scurtei șovăiri de care am pomenit, calea literelor, în timp ce eu mă aruncam cu goetheană pasiune în biologie. Uitasem de psihiatrie, motivațiile mele erau cu totul altele, voiam să surprind secretele vieții, visam mai ales o carieră de laborator și de cercetare științifică.

Dar rațiuni mai practice (și mai oculte) mă stăpîneau de asemenea: la filologie atmosfera era insuportabil impregnată de marxism-leninism: teroarea era mult mai mică, sau cel puțin speram eu să fie așa, la medicină. Îmi aduc aminte, de pildă, că profesoara noastră comună de marxism-leninism de la filologie, Letiția Papu (pe care am întîlnit-o după ani de zile total pocăită, revenită din

delirul marxist) te-a interogat o dată la examen despre Tito, pe atunci hulit și mistificat ca un fel de Satană – din pricina rupturii cu Stalin. Tu, ignorant, ai folosit expresia consacrată „Iuda Tito”. „Nu, tovarășe student”, a răspuns Letiția, „se vede că nu ești la curent cu ultimele cuceriri ale științei: Tito nu e *Iuda*, ci *călău*, pentru că Iuda a fost, un timp, credincios lui Cristos, în timp ce Tito, conform ultimelor descoperiri istorice, a fost de la început un lacheu al imperialismului”. Iată pe ce porți obscure și pe ce căi întortocheate se strecura povestea Evangheliei.

De toate astea, spuneam, nădăjduiam eu să scap intrînd în medicină. Cum bine ai observat, noi trăiam într-o adîncă negație a acelei lumi sinistre care era lumea stalinistă (dictatorul murise cu un an înainte, dar, mai ales în România, sistemul se menținea nevătămat). Și strategiile noastre, acum, deveneau divergente: tu hotărîseși să organizezi frontiera rezistenței în tine însuși, cu ajutorul unui grup restrîns de prieteni care te înconjurau; eu nădăjduiam să pășesc într-o categorie profesională mai liberă, pentru că, din punct de vedere social, era indispensabilă. Și una și alta s-au dovedit improprii scopului propus, dar ele au țesut viața noastră, cu toate farmecele și mizeriile ei.

Am intrat deci la medicină ca într-o existență nouă. Odată cu mine, mai erau și doi dintre cei mai vechi colegi și prieteni ai noștri, Dinu Georgescu și Radu Codreanu, cu fratele lui, Dan. Împreună, am format un fel de ligă entuziastă de știință, o echipă de lucru de o redutabilă eficacitate care ne-a îngăduit să străbatem cu bine anii aceia de studii. Acum, în anul întîi, principala preocupare era anatomia. Petreceam lungi după-amieze în sala de disecție, unde, sub îndrumarea unui asistent, disecam cadavrele umane. Era în atitudinea noastră un fel de romantism macabru: ceea ce făceam ni se părea în același timp dezgustător și măreț; eram siguri că vom găsi în acel soi de simulacru al corpului omenesc, uscat, redus la un fel de montaj de tendoane-frînghii și de mușchi-pietre ceva din secretul vieții, nu numai a altora, dar chiar al propriei noastre vieți. Învățam cu pasiune, deși nu întotdeauna cu eficacitate; dar eram chinuiți de gîndul că nu știm destul, nu fiindcă ne-ar fi fost teamă de examene, ci pentru că simțeam un fel de necesitate imperativă de-a ști totul. Cum accesul la cadavru era limitat – puține ore, mulți studenți – am intrat în relații cu un autopsier de la Institutul Medico-Legal, nea Mișu, personaj destul de pitoresc, care, după ce i se oferea o bere accepta să povestească momentele maxime ale carierei sale: îmbălsămarea cîtorva regi și regine ale României. Moș Mișu s-a oferit să ne „vîndă” primul cadavru nereclamat care avea să fie prezentat Institutului. După puțină vreme și contra sumei convenite, am avut pe masa noastră de disecție cadavrul „privat” al unui bărbat în vîrstă pe care avea dreptul să-l disece numai micul nostru grup de pasionați. Într-o seară m-am

întors de la disecție foarte obosit, am făcut o baie și m-am culcat. Abia adormisem când m-am trezit sufocându-mă; m-am ridicat din pat și m-am dus la fereastră trăgând adânc aer în piept, un aer pe care îl goneam din plămîni numai cu mare greutate. Asta a durat vreo oră, pînă cînd m-am liniștit.

Tatăl meu m-a dus a doua zi la doctor, binecunoscutul și respectatul Basil Theodorescu, care avea să-mi fie mai tîrziu și profesor. Mi-a ascultat povestirea, privindu-mă cu ochii lui triști, m-a examinat rapid; apoi, așezîndu-mă în fața lui, mi-a explicat că avusesem o criză de astm, că această boală nu trece niciodată, că un doctor e obligat să respire mereu un aer viciat și că, în asemenea condiții, ar fi mai bine să renunț la medicină și să mă reapuc de litere.

Eram stupefiat. Toate planurile mele se răsturnau. Ieșind, tatăl meu care mă însoțise și vedea ce tulburat sînt, mi-a spus: „Lasă, nu renunța, și om mai vedea ce o să se întîmple”.

Nu am mai avut niciodată o criză de astm.

Întîmplarea cu acest doctor eminent care se grăbise cu ușurință să-mi dea un sfat atît de distrugător m-a făcut mult timp, și mai ales mai tîrziu, după ce am devenit psihiatru, să mă gîndesc la unele motivații greșite ale medicilor. Mi-am adus aminte de ochii triști ai lui Basil (nu numai în ziua aceea, dar și în multe alte prilejuri în care aveam să-l văd, ani de zile) și, *a posteriori*, mi-am dat seama care fusese pricina reacției lui, în fond, atît de exagerate: el era dezamăgit, scîrbit poate, chiar de ambianța medicală a epocii: resimțise, brusc, un fel de simpatie pentru acest băiat tînăr din fața lui și voise, numai pe jumătate conștient de asta, să-l scape de apartenența la tagma infiltrată de diverși ariviști incapabili. Acolo unde eu vedeam o salvare, el, om delicat și deja în vîrstă, un cardiolog cum nu mai era altul, dar poate, în inimă, un muzician nu vedea decît corupția și mediocritatea: de unde și sfatul pripit. Trebuie să spun că o astfel de descoperire m-a ajutat, mai tîrziu, dar nu întotdeauna, să nu dau pacienților mei sfaturi prea influențate de starea mea sufletească.

Colegii pe care îi aveam la medicină erau diferiții de cei pe care îi abandonasem la litere: erau mulți copii de doctori, resturi ale clasei burgheze care avea să se descompună în anii următorii prin procesul dureros al emigrării: mai veseli, mai spontani decît cei pe care-i părăsisem. Printre ei am remarcat, chiar din primele zile de școală, o fată foarte frumoasă cu niște ochi albaștri și mari („un pogon de ochi” avea să spună mai tîrziu un admirator mai bătrîn care era și poet); o fată veselă, expansivă chiar, simplă și deșteaptă. Nu știam pe atunci multe despre ea, și mai ales nu știam că avea să fie într-o zi nevasta mea: Ioana Bolomey.

Anii aceia de studiu, primii de medicină, au fost, probabil, cei mai „școlărești” ai vieții mele: liceul fusese extrem de boem, anii

de litere munciți de un anumit sentiment al lipsei de vocație; acum mă afundam cu voluptate în studiul științelor vieții; aveam dificultăți mai mari să învăț decît mulți colegi de teapa mea pentru că mintea îmi fusese deja formată de anii de filologie clasică; trebuia să mă adaptez noilor metode care impuneau un contact imediat cu realitatea materială, practică: asta mă încînta, dar mă și făcea să gîfii, căci trebuia să capăt deprinderi care erau cu totul noi pentru mine care trăisem și acasă și prin școli într-o lume de esențe imateriale, stăbătută și tulburată numai de imperativele terorii. Mult mai tîrziu, cînd am citit în autobiografia lui Karl Jaspers capitolul despre studiile lui de medicină am fost izbit de această definiție a artei lui Hippocrat: medicina este studiul realității *aşa cum e ea*. Mie îmi lipsise această apropiere realistă de lume și începeam s-o cuceresc, ca pe un munte.

Pe măsură ce treceau anii mă simțeam mai bine în pielea mea nouă de doctor (eram foarte măguliți că asistenții universitari ni se adresau, chiar din anul întîi, cu: „domnule doctor”). Îmi aduc aminte de prima oră de practică la clinica profesorului C.C. Dimitriu (asistentul nostru era Gh. Safirescu, un om de o nedezmințită originalitate și inteligență, ce avea să dispară prematur). Ceea ce m-a sedus acolo în primul rînd a fost un fel de minunare în fața eficienței *intelectuale* a medicinei: operația aceea a minții prin care, cu ajutorul ochilor, al urechilor, al nasului (să nu uităm nasul!) adunai niște date pe care le supuneai sintezei ce rezulta din experiență și din erudiție (ni se repeta adesea că un doctor trebuie să citească cel puțin două ore pe zi) mi se părea fascinantă; firește, partea tămăduitoare a medicinei trecea pe planul doi – eram începători – dar ce m-a surprins chiar atunci a fost o anumită duritate față de pacientul din spital, care venea din tradiția azilară și paternalistă a asistenței publice: o superioritate în tonul adresării, practica dezbrăcării complete într-un salon în care erau mulți bolnavi, studenți etc. Apoi am început să mă obișnuiesc cu asprimea moravurilor și, trebuie să o spun, numai contactul cu medicina particulară, mult mai tîrziu, m-a făcut să depășesc această formă de cinism.

Petreceam, în afara programului de curs, ore și zile în bibliotecile publice (cu deosebire la Academie), citind manuale de medicină greu accesibile altfel studenților. Cred că de atunci s-a format în mine dorința unui contact cu documentul de prima mîină, un fel de neîncredere față de materialul pre-digerat pe care îl reprezentau cursurile universitare (mă duceam puțin pe la cursuri: profesorii puteau fi medici străluciți, puteai învăța de la ei la patul bolnavului, dar erau rareori pedagogi în sensul academic; cu unele excepții, totuși: extrem de clarul N. Cajal și, mai ales, profesorul de anatomie Z. Iagnov care, anticipînd asupra metodelor didactice curente pe atunci își baza expunerea numai pe diapozitive și

introdusese, în mod hazliu și de neuitat, pantomima în lecțiile de anatomie plimbându-se prin amfiteatru cu brațele răsfirate, adus din șale și repetînd: „eu sînt uterul și acestea sînt ligamentele mele largi!”). Baza învățaturii rămîneau însă prea iubitele mele cărți, orele de eforturi de a înțelege marile dogme ale fiziologiei, histologiei sau diferitelor clinici medicale; țesutul conjunctiv, sistemele tampon, doctrina neuronului... tot atîtea piscuri cucerite în ore de efort și de armonie, în lupta cu materia, dar și cu neliniștile din mine...

Cred că a fost o foarte mare deosebire între exaltările mele din anii adolescenței și viața pe care am dus-o ca student în medicină; cu Mironel, cu tine și cu ceilalți eram în căutarea adevărurilor eterne, trăiam sau încercam să găsim sublimul; numai excepția era frumoasă, regula imundă. Acum, la medicină, descopeream bunul simț, bucuriile simple, relațiile necomplicate, colegialitatea. Deși continuam să fim sîcîiți și, ocazional, terorizați de Partid, ne bucuram de viață din plin și fără să ne complicăm prea mult conștiința. Era o adevărată existență de studenți. În cîteva rînduri, am petrecut vacanțe extraordinare la munte, cu schiurile. Îmi amintesc pe cele de pe Postăvaru, dar mai ales săptămîna grandioasă petrecută la Bîlea, în Făgăraș, într-o bandă veselă din care făceau parte nu numai Dinu, Radu și Dan, dar și alții care ni se alăturaseră, Mihai Vasilescu, craiovean și nesătul de bancuri, Dan Teculescu, de care avea să mă lege pe veci o caldă prietenie, și trei fete: Lia Cârstocea, Tuți Făcăoaru și Draga Vranialici, toate originale și fermecătoare în felul lor, pe care viața le-a despărțit, dar rămîn de-a pururi asociate în memoria mea... Zile perfect luminoase pe muntele pe atunci nestrăbătut de drumul mare, fără teleferic sau funicular, cu urcușuri gîfuitoare de o jumătate de oră pentru voluptatea unei coborîri de un minut și serile, seri de o bucurie extraordinară, cu plăceri naive, cu jocuri de societate și rîsete, rîsete pînă la miezul nopții...

O contra-parte a acestei vieți extrem de sănătoase și de deschise erau corvezile fără sens impuse de regim pentru a aminti studenților că nu erau decît un „detașament al clasei muncitoare”, intelectualilor că nu aveau dreptul să se considere o elită. Era așa zisa „muncă patriotică” ce consta într-un număr lunar de ore de muncă salahoricească pe marile șantiere ale Capitalei. Am lucrat la: Sala Congreselor, la „Cartea Românească”, la Operă și în alte locuri. Nu revendic, totuși, nici o piatră din acele construcții. Cele mai multe din activitățile noastre erau inutile, parcă inventate cu dinadinsul ca să ne ocupe: uneori grupa care venea după noi deplasa stiva de cărămizi acolo de unde noi o mutasem.

În anul al patrulea de studii am devenit extern, după un concurs. Primul stagiu pe care l-am ales a fost neurologia, în serviciul condus de Kreindler, la Spitalul Central. Îmi amintesc ziua rece de ianuarie

cînd am intrat, după un lung drum prin București, în spitalul acela, de a cărui viață aveam să rămîn legat ani. Am fost încredințat unui tînăr și strălucit neurolog, pe care în ziua aceea aveam să aflu că îl chema Ion Voinescu și care, fără altă introducere, cu un spirit de sistemă remarcabil m-a învățat cum să fac un examen neurologic. Metoda lui era atît de eficace încît după o săptămînă mă descurcam binișor în această îndatorire, și aveam, bineînțeles, iluzia că sînt capabil de mai mult.

Deși neurologia accentua aspectul foarte intelectual al medicinei, un adevărat joc, un fel de bridge în care rigoarea și spiritul de sistemă singure te puteau face să triumpfi, am făcut atunci, la „Central”, cîteva experiențe umane zguduitoare și în special pe cea a morții. Într-o zi a fost spitalizat un băiat de la țară, de vreo cincisprezece ani; avea dureri mari de cap și vărsa; l-am examinat, nu-mi dădeam seama ce are. Apoi au venit doctorii mai bătrîni și au găsit ceea ce mie mi se părea destul de misterios: băiatul acela frumușel și care venise încă destul de voinic suferea de o meningită tuberculoasă, boală a mizeriei și a înapoierii prin excelență, căci trăda o infecție veche și neglijată. În zilele care au urmat am văzut cum, în cumplite suferințe, pierea, se topea. Puncțiile lombare aduceau în loc de lichid cefalo-rahidian, puroi; singurătatea lui era întreagă, părinții lui, țărani, nu puteau să ajungă la spital să-l vegheze. Într-o dimineață a fost transportat în rezerva muribunzilor și s-a stins după cîteva ore.

Autopsiile erau obligatorii pentru cei decedați în spital. Medicul curant avea obligația profesională să ia parte la ele; era, în această prezență, o solemnitate, un ritual, dar și ceva de ordinul magistraturii, anatomo-patologul apărînd ca judecător al clinicianului care trebuia să dea aici socoteală asupra justeței evaluărilor și tratamentelor lui. În lumina incertă a celui început de primăvară, în morga arhaică și fetidă a spitalului am asistat la autopsie. Larga tăietură „xifo-pubiană” dădu în vileag viscerele; era uimitor: în interiorul corpului (acela care fusese frumos și armonios cu puțin timp în urmă) nimic nu mai era întreg, toate organele fuseseră distruse de ftizia galopantă, nu mai rămăsese altceva decît un soi de magmă infectă. Priveam uimit și nu puteam să mă desprind de o întrebare: cum fusese cu puțință ca, în urmă cu ore sau zile, cînd, sigur, organele încetaseră nu numai să funcționeze, ci pur și simplu să existe, copilul acela să trăiască totuși? Ipoteza spiritualistă nu mi se părea exclusă, ba dimpotrivă, probabilă, deoarece numai ea îngăduia să se explice persistența vieții într-un trup distrus. Dar dincolo de aceste hamletiene considerații *in tabula* eram năpădit de milă față de suferința și căderea în neființă a unei ființe tinere; și această experiență intimă avea să se repete adesea la masa de autopsie.

Puțin cîte puțin, deși atitudinea generală a mediului universitar nu mă învăța asta cu precumpănire, am început să depășesc viziunea oarecum îngustă a medicinei ca joc intelectual. Un stagiul la spitalul Colțea, în clinica lui Basil Theodorescu, unde lucra o serie de doctori tineri meniți unei cariere profesionale m-a apropiat mult de o viziune mai umană, într-un anumit fel etică a medicinei. În vastele saloane cu plafoane la cinci metri era o mulțime de oameni de la țară, în general grav bolnavi de inimă, pe care Profesorul îi selecta în consultațiile gratuite bisăptămînale. Doctorul de salon, D. Ciocîrlie, era un fost medic militar, băiat de țăran el însuși, care avea o comunicare foarte simpatetică cu acești bolnavi. El știa fără să întrebe, printr-un fel de complicitate, ce simte bolnavul, ce îi place sau nu să mănînce (băieții de la țară, zicea, nu mîncau carne de vacă înainte să ajungă în armată), cum știu oamenii aceștia că li se apropie sfîrșitul, care sînt semnele prevestitoare ale crizei vindecătoare... De la el învățam o medicină mai intuitivă, un mod mai simplu și mai uman de-a vorbi cu bolnavul și începeam să înțeleg că Arta era un amestec în proporții judicioase de cunoaștere abstractă, de simț practic, dar și o chestie de umanitate. Lucrurile astea nu ni le explicase nimeni la cursuri, eram obligați să le descoperim singuri. Pe măsură ce ni se încredințau mai multe răspunderi deveneam mai capabili să le deprindem. Dar școala rămînea înainte de toate dura disciplină a cărții, cîteodată o adevărată beție. În sesiunea de vară cînd ziua era lungă nu o dată m-au prins zorile asupra foilor de curs, în luptă cu clasificările rebele memoriei, cu explicațiile rebarbative, cu confuzia unei formulări. Potopul acesta de știință îmi dădea un fel de amețeală plăcută, mă simțeam mai ușor înaintînd către locul de examen în aerul dimineții.

Nu pot aici să vorbesc despre mulții mei profesorii, despre colegii remarcabili sau pur și simplu fermecători pe care i-am întîlnit în anii de la medicină. Erau între ei și figuri grotești, adevărați troglodiți de Partid care cine știe cum se învîrtiseră să ajungă acolo. Unul dintre ei, de pildă, era acela care se lăuda că are un supliment de salariu „de dincolo” ceea ce însemna, nimeni nu se îndoia, de la Securitate. Altul, mai sinistru, pretindea că e anchetator la aceeași onorabilă instituție; venea dimineața la spital cu un aer obosit spunînd: „Toată noaptea am bătut!”. Îl bănuiam de mitomanie, dar nimic nu era sigur. Viața noastră era o mixtură de veselie și teroare, de înălțimi intelectuale și de preocupări practice. Două lucruri numai nu erau compatibile cu existența cotidiană de pe vremea aceea: trîndăveala și indiferența.

Prin 1958 începeam un stagiul de chirurgie la „Caritas”. Auzisem, ca toată lumea, de chirurgul-șef al acelei clinici, Cuty Juvara. În dimineața acelei zile de iarnă cînd m-am prezentat la „Caritas” am fost primiți de un bărbat tînăr cu o expresie energetică,

dar care avea în alura lui ceva de artist: un om frumos și puțin tenebros căruia mai târziu am știut să-i recunoaștem caracterul neașteptat, puțin capricios; Juvara era un chirurg perfect: când priveai mâinile lui aveai impresia că lucrează foarte încet, dar după ceas bătea adevărate recorduri de viteză pentru o operație dată: falsa impresie de lentoare venea numai și numai din siguranța gesurilor, din economia extremă a mișcărilor, din eleganță.

Am deprins în clinica lui și din practica chirurgiei un lucru esențial, de care nu m-am mai despărțit: simțul urgenței. Viața omenească depindea la bolnavii pe care îi vedeam acolo, uneori, de câteva minute: trebuia să te hotărăști repede și bine. Mai târziu am făcut un cu totul alt fel de medicină, dar, de-a lungul anilor, foarte des, mi-au revenit amintirea anului petrecut la „Caritas” și imperativul medical al deciziei prompte, al faptului că nu numai hotărârea ta trebuie să fie cea bună, dar și momentul când o iei și o înfăptuiești trebuie să fie cel potrivit, *kairos* cum ziceau grecii.

Mă simțeam bine la chirurgie și nu aș fi șovăit să fac această meserie dacă aș fi fost mai îndemânat. Cred că superiorii mei mă prețuiau, dar aveam un fel de debilitate motorie îngrijorătoare. Odată, am operat, sub supravegherea unuia dintre ei, un pacient care avea o apendicită și, fapt nemaivăzut, am reușit să fac în așa fel încât toate cele trei noduri importante să se desfacă, ceea ce a fost reparat pe loc de șeful meu! Astfel de aventuri m-au îndrumat atunci spre o medicină ceva mai speculativă.

Devenisem extern și m-am întors în casele pe care le iubeam: Central, Colțea, Caritas. Ultimul stagiu l-am făcut totuși la Institutul de Endocrinologie. Eram încântat să mă aflu într-un domeniu care amesteca cunoștințele clinice cu noțiuni foarte precise și fundamentale de fiziologie; un timp, am lucrat și în laborator, unde executam operații stereotaxice, cu o aparatură complicată, asupra creierului de șobolan. Petreceam o parte a timpului meu în biblioteca Institutului citind remarcabile referate de fiziologie generală, și în special nervoasă, din *Physiological Reviews*; dar, în același timp, nu renunșasem la psihologie și lecturile mele psihanalitice se dezvoltau și ele. Observasem o deosebire curioasă și pe care aveam dificultăți să mi-o explic: în timp ce fiziologia îmi procura un fel de satisfacție senină, aproape o bună dispoziție organică, contactul cu psihologia și psihanaliza mi se părea anevoios, apăsător și provocător de angoase. Cu totul altfel mă despărțeam de o lectură fiziologică și cu totul altfel de una psihologică. Cu atât mai curios era faptul că, pe măsură ce trecea timpul, deveneam mai ispitit de psihiatrie și psihanaliză și mai indiferent la biologie și endocrinologie. Chiar atunci, dar mai ales mai târziu, în cadrul efortului analitic, am înțeles că acționam așa în virtutea unui principiu pe care l-aș numi *al penibilului minim* și care consta în

aceea că nu mă simțeam bine, și probabil asta a continuat toată viața, decît dacă efortul meu se apropia de limita suferinței.

Odată internatul terminat, și cum nu mă puteam prezenta încă la un concurs universitar, am reușit să fiu numit medic de întreținere la Boldești, în Prahova, într-o regiune de vii care în toamna aceea, 1962, se îmbrăcase în culori fantastice. Am rămas acolo pînă în vară, în mica practică a unui centru sanitar muncitoresc, cu oameni simpli și simpatici, integrat într-o echipă de doctori tineri, veseli printre care și inepuizabilul și fermecătorul Viki Crăsnaru. Mă simțeam atît de bine, de liber, încît mîngîiam fantasma de a nu pleca niciodată de acolo, de-a rămîne pentru totdeauna medic de întreținere. Facultatea de medicină, în care cunoscusem totuși atîția oameni distinși era parcursă de intrigi și asediată de ariviști politici. Pentru ce nu, pe viață, la Boldești?

Mă hotărîsem acum să fac psihiatrie, nu fără să întîlnesc tot felul de rezistențe. Mai întîi a tatălui meu, care îmi repeta mereu că această specialitate e periferică în raport cu restul medicinei și că într-o meserie, oricare ar fi ea, e mai bine să te situezi „la centru”. Apoi, psihiatria nu avea o reputație teribilă printre celelalte clinici universitare bucureștene. Îmi făcusem multe relații în alte domenii și cu ușurință mi-aș fi putut găsi un loc la neurologie sau la endocrinologie, care se bucurau de un mult mai mare prestigiu universitar. Eram conștient că psihiatria reprezenta, din punctul de vedere al carierei medicale și universitare, o soluție destul de mediocră. Chemarea mea pentru ea era mai degrabă de natura fascinației și pornea, dincolo de referințele intelectuale, de la acele trăiri indicibile avute, ca adolescent, în timpul vizitelor romantice la Spitalul Central, dar, mai departe de asta, așa cum aveam să înțeleg mai tîrziu în timpul psihanalizei mele, de la dorința de-a veni în ajutorul mamei mele. Toate acestea erau acum învelite într-un fel de negură luminoasă a tinereții și a bucuriei de a trăi (abia însurat și fără copii trăiam, Ioana și cu mine, un fel de prelungită și duală copilărie), dar erau, totuși, prezente, undeva în marginea conștiinței. M-am prezentat deci la concursul de preparator și, în iulie 1963, am fost numit la clinica de psihiatrie.

Am cunoscut atunci mai bine pe psihiatrul pe care, de cele mai multe ori nu-i știam decît ca pe niște siluete zărite pe aleile spitalului. Erau de mai multe generații și tocmai generația era aceea care făcea deosebirea majoră printre ei. „Bătrînii” nu erau foarte mari practicieni și nici oameni de știință prea iluștri, dar erau spirite foarte cultivate, unii dintre ei erau umaniști desăvîrșiți ca Andrei Dosios, alții adevărați gentlemani ca jovialul Anton-„Fifi” Mihăiescu. Șefa acestei bande vesele (euforia este un comportament aproape de rutină în meseria noastră) era doamna Parhon-Ștefănescu, fiica savantului, o ființă care unea o totală mediocritate intelectuală cu un fel de tulburătoare sinceritate. Și, cu puțin înainte de numirea

mea, apăruse un fel de *deus ex machina*, Vasile Predescu, proaspăt doctorand de la Moscova, însărcinat de Partid să mențină ordinea și să propage știința sovietică.

Eram cam perplex. Eu, care fugisem de la filologie din oroare de ideologie căzusem, din pricina unei pasiuni cam nevrotice, în centrul absolut al ideologiei din lumea medicală. Tot anul acela școlar, 1963-64, am nutrit planuri de evadare din micul infern comunist-psihiatric în care mi se părea că mă băgasem cu ușurătate; dar de fapt nu de ușurătate era vorba, ci de o pornire adâncă a ființei căreia nimic nu-i putea rezista, nici un considerent practic în orice caz, un fel de voință de putere axată exclusiv pe proba pe care trebuia să mi-o dau mie însumi că pot, pe cale psihologică, să alin durerile psihologice: o variantă, în fond, a magiei.

De fapt, exagerez când spun că inoportunitatea politică a opțiunii mele mă sîcîia prea tare. Eram mult mai cufundat în misterul psihozei. În ambianța sinistră a saloanelor de agitați, cu o înghesuială greu de închipuit (era rar ca un bolnav să poată ocupa, singur, un pat de spital) descopeream ce era, cu adevărat, nebunia.

Unul din primii bolnavi pe care i-am avut în grijă în vara aceea era un invalid cu un picior de lemn care nu vorbea aproape deloc și despre care nu erau decît foarte puține date în dosarul ce-l însoțea. M-am uitat în ochii lui (erau de un albastru intens) și am văzut că pupilele erau inegale, ceea ce e un semn de sifilis nervos. Într-adevăr, analizele au confirmat presupunerea mea, ceea ce mi-a dat încredere în mine și a îndemnat pe șefii mei să-mi acorde multă libertate.

Dar aveam să descopăr foarte curînd că acest tip de diagnostic, de natură pur medicală și care semăna deci mult cu cel pe care îl practicasem ca intern, nu mă ajuta prea mult în psihiatria zilnică. Hotărît, intrasem într-un domeniu absolut „marginal” și trebuia să desprind reflexe noi. Într-o dimineață am examinat în salonul de „agitați” pe un tînăr care fusese adus acolo în timpul nopții. Era extrem de neliniștit și privea cu teamă în jurul lui. Cu o zi în urmă se găsisse în Piața Unirii și, dintr-odată, avusese impresia extrem de neplăcută că toată lumea îl consideră homosexual. Dar asta nu era decît o parte a transformării ce se petrecuse cu el: întreaga ambianță își schimbase pentru el sensul, trăia un fel de coșmar treaz în care totul părea fantastic, anunțînd sfîrșitul lumii.

În cursurile mele de psihiatrie întocmite după manuale care aveau o întîrziere între treizeci și cincizeci de ani, asemenea cazuri erau reduse la „idei delirante” și „halucinații”. Dar eu înțelegeam că nu despre asta era mai întîi vorba, ci despre o transformare de altă natură care făcea ca individul atins de boală să nu mai fie în stare să distingă între imaginari și simbolic, pe de o parte, și real pe de alta. Nu lumea percepțiilor sau a ideilor era atinsă într-un

mod primar, ci întreaga capacitate a individului de a deosebi semnificat de semnificat, cum ziceau lingviștii. Dintr-odată lucruri pe care le învățasem la filologie și la care nu mă mai gândisem reapăreau și căpătau o însemnătate nouă. Despre toate acestea nu prea aveam cu cine să vorbesc și mă mistuiam într-un foc interior. De curînd aveam să descopăr că exista în clinica aceea un om de o cultură universală, curios pînă la boală, un mare erudit și în ale meseriei, căruia mult timp i-am datorat totul și de care aveam să mă despart în condiții dramatice: Doctorul George Constantinescu, „Puiu”.

Am lucrat cu el mulți ani. A fi alături de el era o plăcere. Conversația lui era la fel de hrănitoare și de pertinentă oricare ar fi fost subiectele abordate, de la cinematograf și literatură și pînă la meseria noastră, în care reușea, în pofida unor enorme greutăți, să se mențină „la zi”. Munca nu era pe atunci foarte intensă, așa cum a devenit cînd am început să lucrez în Occident. Taclalele făceau parte din program, deși nu sînt sigur că asta era întotdeauna în favoarea bolnavilor noștri. Mă simțeam membrul unei Academii platonice în ședință perpetuă, timp de ani. Puiu era întotdeauna scînteietor, de o mobilitate spirituală care friza autocontrazicerea, ceea ce putea fi și o formă de humor. Însă alături de atîtea calități descopeream și o trăsătură care mă îndepărta de el, ce devenea odată cu trecerea anilor tot mai insistentă, mai scrișnitoare: un incurabil pesimism și, mai ales, o mare frică față de puterea constituită. Era convins că imperiul comunist era etern și că nimic nu-l putea dărîma. De aceea, cum se spune, dădea Cezarului ce era al Cezarului, și încă cu prisosință.

De la Puiu învățam, între o discuție despre James Joyce și alta despre noul cinematograf italian, lucruri extraordinar de însemnate despre noua mea meserie. Mă învăța, mai cu seamă, să evit orice fel de reduccionism. Faptul psihiatric posedă pentru el o specificitate care făcea cu neputință explicația prin altceva. Nici biologia, nici psihologia – și cu atît mai puțin psihanaliza de care avea oroare – nu puteau să dea seamă de transformările pe care le observam la pacienții noștri deliranți. Prin nebulie, care devenea în felul ăsta o stare ontică, intram într-o lume propriu-zis *incomparabilă*, care nu era nici lumea magiei – deși contracta strîns legături cu ea – nici lumea visului, nici a vreunei metafizici oarecari.

Alți psihiatri pe care îi cunoșteam acum, ca foarte distinsul Stelian Bălănescu de la Sibiu, se juruiseră unui matrimoniu mistic cu filosofia, și mai ales cu existențialismul german care apărea ca gîndirea cea mai aptă să se opună marxismului detestat și atotprezent. Fusese o ispită și pentru cel pe care mi-l alesesem ca maestru, dar cînd am început eu să mă găsesc sub influența lui depășise această fază. Constantinescu era adeptul *psihiatriciei pure*. De aceea se definea cu plăcere ca „alienist”, termen căzut în

desuetudine, aparținând veacului trecut. Voia să sublinieze prin această numire refuzul absolut al oricărei modernități pe care totuși nu o ignora, cu furia documentară care era a lui. Poziția asta era, în fond, mult mai solidă decât a psihiatrilor-filosofi și pentru că... nu era atacată (și atacabilă) de filosofi înșiși. Odată, la Sibiu, ne-am întâlnit, un grup de psihiatri, cu C. Noica care s-a interesat ce mai lucrăm. Mircea Lăzărescu, și el psihiatru-filosof, i-a vorbit despre proiectele lui, despre care nu-mi amintesc decât că aveau ceva în comun cu neo-pozitivismul logic. Noica a suris și s-a minunat ce or fi având niște oameni în contact cu o realitate atât de complexă și de pasionantă ca bolile mintale să braconeze pe teritoriul nesigur al filosofiei. Asta era, o știam de la Puiu, și mirarea lui Heidegger față de încercările fenomenologico-existențiale ale lui Binswanger, din Elveția.

Oricâtă admirație aș fi avut pentru el, îi percepeam totuși limitele: îmi spuneam că jocul nostru intelectual era în primejdie de a rămâne pentru totdeauna steril dacă nu se completa prin ceva. Nu-mi apărea, îndeosebi, destul de limpede care era beneficiul bolnavului de pe urma acestui tip de gândire. Aveam în minte căutarea eficienței care mă impresionase atîta în stagiul meu de chirurgie, dar și mai abstractul „knowledge is power” baconian. Puiu îmi spusese odată că rolul psihiatriei este să servească de tampon între bolnav și societate. Nu-l contraziseseam îndată, dar mă lăsase pe gânduri afirmația lui: dacă sîntem un fel de arbitri sau de intermediari atunci înseamnă că și datoria noastră față de omul bolnav este limitată, că în anumite împrejurări am putea să drămuim elanul terapeutic, înclinînd talerul balanței de partea opusă devotamentului nostru față de pacient. Dacă acest reper, al totalei „apărări” a omului care ni se încredința (sau ne fusese încredințat) devenea nesigur, atunci încă și mai nesigure deveneau criteriile cărora trebuia să ne supunem pentru a ne decide cine poate fi, în anumite împrejurări, beneficiarul acțiunii medicale: familia? Sau poate societatea? În ce privește aceasta din urmă eram conștient că e un termen destul de abstract și că el nu devine determinant decât dacă precizăm în mîinile cui se află puterea socială; în societatea pe care noi o trăiam ca pe o pedeapsă, zi de zi, această putere era odioasă, deci și pîrtinirea ei ar fi fost odioasă. Din păcate, chiar statutul nostru de medici-funcționari ne obliga la asta: rămînea să vezi cum te poți strecura prin ochiurile plasei.

Deocamdată, asemenea întrebări radicale nu se puneau decât în filigran și în marginea conștiinței; mult mai însemnat era pentru mine să răspund la alt soi de întrebări pe care mi le sugera permanenta mea confruntare, amicală și pedagogică, cu George Constatinescu. Deși construcția unei psihiatrii „pure” care nu s-ar fi sprijinit decât pe ea însăși mi se părea ispititoare din punct de vedere strict intelectual, nu mă puteam împiedica să-i văd și limi-

tele, ba într-un fel chiar și indecența; asta se materializa prin cotrastul imediat între plăcutele noastre discuții academice și profunda decădere a locului în care se purtau, spitalul psihiatric, insalubru și mizerabil, despre care unii pacienți care trecuseră și prin penitenciar spuneau că „e mai rău”. Desigur, toate instituțiile publice erau, în România, sărace și promiscue, dar asta nu mă consola, de vreme ce, evident, totalitatea răului este alcătuită din părțile lui iar eu activam în această zonă a mizeriei.

Trebuia căutat, deci, altceva. În primii ani de psihistrie mă găseam încă sub influența stagiilor de medicină și chirurgie și îmi puneam întreaga nădejde într-un model medical. Medicamentele psihotrope, care schimbaseră evoluția și prognosticul bolilor mintale fuseseră introduse relativ recent, pe la începutul anilor cincizeci. Din acest punct de vedere întreaga comunitate psihiatrică trăia o perioadă de speranță, aș spune chiar de entuziasm. Se spunea că bolnavii care petrecuseră zeci de ani în „balamuc” ieșiseră după câteva săptămîni de cură de Largactil. Toate acestea păreau să îndreptățească o mare încredere în psihiatria zisă „biologică”, întemeiată pe aprofundarea mecanismelor biochimice ale bolii și pe terapia farmacologică. Primii ani pe care i-am petrecut la Clinica de psihiatrie au fost foarte entuziaști în această privință; psihofarmacologia era un fel de liant pentru noi toți, în căutarea unui limbaj și unor mijloace de acțiune mai moderne. Împreună cu Predescu și cu un alt grup din clinică am pornit la alcătuirea unui manual românesc despre psihotrope, care a constituit o referință locală. Dar curînd am încetat să fiu mulțumit de această orientare. Este adevărat că numărul celor care ieșeau din spitale după un episod psihotic era mai mare decît în era anterioară. Se crea, în schimb, o nouă categorie de bolnavi care, în lipsa simptomelor „floride” de boală, halucinații, delir, manifestau semne zise „defectuale”: pasivitate, inacțiune, depresiune. Față de aceste manifestări de boală psihiatria psihotropelor era neputincioasă. Adăugasem arsenalului terapeutic o armă; dar nu pe cea hotărîtoare. Pe de altă parte, din punct de vedere strict intelectual, discursul farmacologic era de o anumită sărăcie și se transforma cu ușurință într-un tip de retorică dogmatică nu prea deosebită de nesfîrșitele discuții inspirate de vechea psihiatrie clinică. Eram pe cale să inventăm o nouă „logocrație”.

Atunci mi-am amintit de psihanaliză.

Prima carte pe care o citisem cînd, la cincisprezece ani, am intrat pentru întîia dată într-o bibliotecă publică a fost *Psihopatologia vieții cotidiene* de Freud. Am să vorbesc mai departe despre fascinația pe care freudismul a exercitat-o asupra mea, dar ce pot să spun încă de pe acum este că a fost o referință constantă pentru mine, mai însemnată încă decît opera lui Nietzsche. Cred că înainte de a satisface o căutare ontologică, opera creatorului

psihanalizei îmi furniza acel model, mult căutat, al unei puteri imateriale, prin care eu aş fi putut exercita o influenţă binefăcătoare asupra semenilor mei, contrariul unei acţiuni directe, brutale, dar totuşi sub semnul eficienţei. Citisem deja *Furtuna* lui Shakespeare şi îmi rămăsese inima la Prospero, magul luminos care lucra pentru binele oamenilor. O astfel de fantasmă lucra tainic în mine şi mă împingea către psihanaliză. Era o viziune romantică şi naivă, dar, fantasmă, sufla ca un vînt spornic în pînzele eului meu.

Am hotărît deci să devin psihanalist deşi nu eram atît de naiv încît să nu fiu conştient de dificultatea şi chiar nebunia unui astfel de proiect în România democrat-populară. Nu numai că psihanaliza era interzisă (deşi trecuse vremea stalinismului dur, cînd puteai fi arestat sau dat afară pentru o astfel de alegere, dar cenzura ideologică exista totuşi, în forme mai blînde) însă o psihanaliză în ţara noastră nu putea exista şi din alte motive. Lipseau, mai întîi, structurile sociale de tip liberal care să facă cu putinţă o astfel de practică, legată de relaţia, nemijlocită de vreo instituţie, dintre pacient şi terapeut. Dar ceea ce o făcea şi mai cu neputinţă era imposibilitatea unei formaţii profesionale de acest fel. Regula instituită de Freud era că un profan nu putea să devină analist decît dacă era format de către un alt analist. Exista, prin aceasta, o continuitate de la întemeietorul psihanalizei şi pînă la cel mai recent practicant al ei. În cazul nostru, al candidaţilor români la titlul de psihanalist, continuitatea nu exista şi, prin urmare, nici psihanaliza. Din această situaţie nu se putea ieşi decît printr-o răsturnare istorică şi culturală care pe atunci nu eram în stare s-o prevedem.

Năzuinţa mea către psihoterapie era vie şi încercam tot ce era cu putinţă pentru a o aduce la îndeplinire. Am reuşit, pe la sfîrşitul lui 1966, să obţin o bursă de studii în Germania răsăriteană pentru a mă pune la curent cu unele tehnici de psihoterapie. A fost o călătorie destul de extraordinară pentru mine, care nu mai ieşisem din ţară din 1947. Republica Democrată era parcă şi mai dogmatică decît România, pentru bunul motiv că ceea ce făceau nemţii (nu, nu e o simplă prejudecată!) era mai serios şi mai consecvent. Una din cărţile care mi-a căzut în mînă încă din primele zile ale stagiului la spitalul „Charité” din Berlin se intitula: *Für eine marxist-leninistische sozial-psychologie*. Totul era pecetluit de litera evangheliei lui Marx într-un mod extrem de ostentativ şi arogant şi se întovărăşea de un cult secret al lui Hitler. Circulînd pe una din excelentele autostrăzi germane şi minunîndu-mă, eu, balcanicul obişnuit cu atît de aproximativele noastre şosele, de perfecţiunea acelor drumuri, am sesizat ca foarte semnificativă replica plină de orgoliu a şoferului: „Das hat Adolf Hitler gemacht!”. Dar odată ce cunoşteai pe oameni acasă vedeai că erau mult mai puţin convinşi decît păreau. Pur şi simplu, ieşiseră dintr-o dictatură pentru a

intra în alta; practica dublului limbaj devenise o a doua natură și nu mai aveau nici încrederea, nici entuziasmul de-a încerca să iasă din ea. Altminteri am deprins acolo rudimentele hipnozei și ale antrenamentului autogen și m-am întors cu ele acasă.

O scenă semnificativă a avut loc în primele zile când mi-am reluat locul la clinică. M-am întâlnit pe aleile spitalului cu un coleg mai bătrîn, foarte bun cunoscător al sistemului în vigoare în administrație și în politica sanitară. I-am spus de unde mă întorsesem și i-am împărtășit dorința mea de a pune în aplicare cele văzute de mine acolo. „Ce naiv ești, dragul meu”, mi-a răspuns el; „nu-ți închipui că ai fost trimis în Germania să faci ceva cu ceea ce ai învățat acolo. Doar nu vrei să devii un pericol pentru cei ce nu au avut norocul tău? Tu ai fost trimis ca să fii recunoscător celor care ți-au îngăduit să faci un atît de frumos voiaj – și atîta tot!”. Eu am rămas mut. Era o lecție gratuită care-mi spunea multe despre sistemul în vigoare. De acum încolo trebuia să știu și să procedez în consecință.

Dacă privesc această perioadă a carierei mele, desfășurată între momentul intrării la clinica universitară de psihiatrie și plecarea din țară, îmi dau seama că ea a fost dominată de demonul politic. Cît aș fi vrut să pot fi indiferent! Dar ar fi fost o pură ipocrizie. La fiecare pas mă izbeam de o împrejurare în care, de fapt, nu politicul, ci politicianismul cel mai sfruntat sfida inițiativa cinstită. Sistemul de privilegii care era al „noii clase” se constituia cu putere pe ruinele tot mai disparente ale societății românești. În domeniul sănătății mintale nimic nu era întreprins pentru a o îmbunătăți cu adevărat. Și trebuie să recunosc că asta se potrivea minunat cu discursul logocratic și ușor inutil al psihiatriei clinice, desuete, pe care psihiatria sovietică o moștenise de la cea germană și care se propaga acum la noi. Nu eram chiar atît de departe de Occident pentru a nu ne da seama că se petreceau acolo schimbări importante, lupte de idei, se nașteau tendințe noi. Dar într-o specialitate atît de legată de viața socială cum e psihiatria ar fi fost cu neputință să se întîmple ceva semnificativ, să se schimbe cu adevărat adormita, indolenta psihiatrie atunci cînd întreaga țară dormea somnul dogmatic al comunismului. Aveam să am demonstrația *a contrario* în voiajul de studii pe care am putut să-l fac, în Franța, în lunile următoare.

Am ajuns la Paris, ca bursier al Organizației Mondiale a Sănătății, la începutul lui aprilie 1971. Era un Paște timpuriu și castanii roz din grădina Luxembourg erau în floare. Proiectul pe care îl supusesem Organizației prevedea inițierea mea în domeniul psihoterapiei de grup. Locul unde urma să funcționez era Asociația pentru sănătate mintală și psihiatrie a arondismentului XIII al Parisului, o instituție privată, dar de utilitate publică, dominată de o personalitate cu mult prestigiu: psihanalistul Serge Lébovici.

Cariera lui Lébovici, „Lébo”, o reconstituiesem din povestiri fragmentare ale celor a căror cunoștință o făceam acuma. Emigrat din România (dar el nu făcea niciodată aluzie la asta în conversațiile cu mine), militase în timpul războiului în rândurile comuniștilor și rămase și după 1945 un soldat al Partidului. Deși făcuse psihanaliză devenise, în cadrul războiului declarat de ideologia jdanovistă, un critic acerb al freudismului considerat ca expresie tipică a gândirii burgheze. Apoi vremurile și vînturile se schimbaseră, „lupta finală” nu avu loc și psihanalistul se întorsese la uneltele lui, uitînd agresivitatea marxistă. Era, de fapt, cariera tipică a unui intelectual francez al epocii. Cînd aveau să se facă bilanțurile urma să se vadă că foarte rari fuseseră aceia care se sustrăseseră sirenelor leniniste: Albert Camus era reprezentantul lor paradigmatic. Adezina masivă la socialism a colegilor lor de generație din România trebuia înțeleasă și astfel, nu numai ca frică, nu numai ca oportunism, dar și ca mimetism față de o cultură, cea franceză, al cărei exemplu fusese determinant de cel puțin un veac în opțiunile ideologice și morale de la noi.

Parisul din 1971 trăia încă din hrana intelectuală a lui mai 1968. În anul acela eu ajunsesem pentru prima dată la Paris, după o absență din Occident care durase mai bine de douăzeci de ani: părăsisem Elveția copil și mă întorceam acuma om în toată firea. Îți amintești? Am petrecut acolo momentul teribil al invadării Cehoslovaciei.

Ce a însemnat exact spiritul lui 1968? Ar trebui să spun mai întîi că noi nu înțelegeam pe atunci ce s-a întîmplat realmente în Franța și apoi în toată Europa în acel an. Ceea ce ne apărea clar, privind lucrurile de la București, era că de dragul unei vizite în România, De Gaulle fusese gata să piardă controlul situației. Amînase pentru o primă dată, în toamna precedentă, 1967, o vizită oficială la noi în țară. Deși situația în Franța era extrem de tulbură se hotărîse totuși să vină; între timp, în Franța se produsese un derapaj aproape complet, grevele erau imense, serviciile publice nu mai funcționau, studenții și intelectualii se agitau, muncitorii așijderi; a trebuit atunci să se exercite autoritatea și incomparabila capacitate de manevră a Generalului exprimată printr-un discurs de trei minute la Radio și organizarea de alegeri generale pentru ca stabilitatea să revină și răsturnarea ce părea inevitabilă să fie transformată în inversul ei.

Văzută din București „revoluția culturală” de la Paris apărea într-o lumină specială. Noi eram obsedați de ideea complotului comunist universal: toate sforile se trăgeau de la Kremlin, scopul fiind bineînțeleș victoria finală a comunismului. Era în asta un anumit grad de adevăr, așa cum aveau să arate legăturile oculte, mult mai tîrziu descoperite, ale conducerii comuniste și ale serviciilor secrete sovietice cu terorismul internațional, cu mișcările

pacifiste etc. Gîndirea care făcea o largă parte a conspirației ar putea să fie definită ca *paranoică*; pentru acest tip de demers intelectual explicația prin obscur, ascuns, prin privilegierea nevăzutului asupra vizibilului este hotărîtoare. Avem însă dreptul să ne întrebăm în ce măsură epoca nu făcuse pe contemporani paranoici, cu cortejiul ei de urzeli menite efectiv să distrugă societățile civile izvorîte din revoluțiile și reformele secolului precedent. Prea multe lucruri au continuat să se arate între timp celui care își dădea osteneala să gîndească la mersul epocii pentru a respinge ca pe o absurditate ipoteza conspirației comuniste; dimpotrivă, ea ne pare astăzi mai mult decît oricînd drept un adevăr istoric, acreditat și de ideologia comunistă însăși cu proclamarea emfatică pe care o făcea a superiorității de nediscutat a „sistemului” socialist. Există deci un fel de convergență între paranoia comunistă și cea a adversarilor ei, cei dintîi exercitîndu-și voința de distrugere în numele unei superiorități de ei afirmate, ceilalți admițînd ca pe un fel de fatalitate extinderea caracatiței; la asta ar fi de adăugat un lucru: oricît de paranoică ar fi fost însăși ideologia revoluționară ea nu pășea niciodată pe un teren virgin, ci exploata întotdeauna cu multă îndemînare insuficiențele societăților vizate, resentimentele pe care le nășteau raporturile sociale. Mă întreb dacă generațiile viitoare vor înțelege amestecul de idealism exaltat și de rece socoteală realistă care a fost esența politicii comuniste timp de peste șaptezeci de ani, pînă la amurgul final.

Dar să mă înapoiez la anul 1968: nu un complot trebuia văzut în vasta mișcare ce cuprinsese Franța, și în urma ei întreaga Europă, chiar dacă mișcarea comunistă a încercat să folosească, de altminteri cu prudență și ambiguitate, atmosfera tulbure a acelor momente. Probabil lozinca cea mai elocventă a acelor vremuri de pe „zidurile care aveau cuvîntul” a fost: „este interzis să interzici” (*il est interdit d'interdire*). Totul a intrat în mișcare: pletele băieților se lungeau, fustele fetelor se scurtau; dar era numai aspectul exterior al unei voințe de schimbare care comporta și aspecte mai grave: o întreagă gîndire se dezvolta tinzînd la refuzul centralizării, cum ar fi fost preconizarea sistemelor de autogestiune, care negau și tipul de administrație al statelor capitaliste, dar și rigida centralizare de tip sovietic. Firește, eu am în minte revoluția, cu cît mai efectivă, dar și cît de purtătoare de îngrijorări, care a survenit după două decenii și mai bine și care a văzut prăbușirea sistemului socialist: și mă surprind nu atît asemănările, cît mai ales deosebirile: căci în timp ce 1968 a fost o mișcare ce era pusă sub semnul convergenței, posibile, sperate, dar niciodată și nicum realizate a celor două sisteme, 1989 a fost dominat de negația a numai unuia dintre ele care a dispărut de pe scena istoriei cu zgomotul și furia știute. Atunci, în 1968, revoluționarii de la Paris puteau să revendice ideile revoluției culturale din China. Și în același timp cu

baricadele de pe bulevardul Saint-Germain se înălțau altele, cu mult mai dramatice ca efecte, în Piața Vaclav din Praga.

Iată că mă pomenesc făcînd o întoarcere în timp și că firul povestirii mă duce din 1971, momentul cînd am avut bursa aceea de studii în Franța, la o altă clipă despre care avem multe amintiri comune: august 1968 la Paris. Ne-a fost dat să trăim împreună acolo momente patetice, invazia Cehoslovaciei de către trupele sovietice. Îți aduci aminte, locuiam împreună în frumosul apartament pe care ni-l pusese la dispoziție prietenul Jean Cantacuzène, pe rue de Rennes, și eram plini de îngrijorate presimțiri în acea seară de 21 august. Noaptea se scurgea în discuții febrile cînd, mînat nici eu nu știu de ce îndemn, am pus radioul și am aflat cu stupoare (ești totdeauna foarte mirat cînd se întîmplă ceea ce te aștepti mai mult) că aeroportul din Praga a fost blocat de un comandou sovietic și, imediat, că tancurile luau poziție pe străzile capitalei cehoslovace. Am urmărit amîndoi cu un groaznic nod în gît, pînă la zi, inexorabila avansare a trupelor invadatoare și am căzut răpuși de un somn de plumb cînd rezistența fără nădejde prindea să se organizeze. La opt dimineața eram trezit de telefon: era Eugen Ionescu care ne propunea să rămînem în Franța cu ajutorul total pe care nu precupețea să ni-l ofere pentru că, spunea el, va veni acum și rîndul României. Dar atunci, ca și trei ani mai tîrziu, am refuzat oferta generoasă a acestui mare prieten, unul din oamenii cei mai autentici *buni* pe care mi-a fost dat să-i întîlnesc, dintr-un motiv pe care nu aveam să-l regret; nu băusem pînă la fund cupa amărăciunii, mai trăiam încă iluzia că țara era reformabilă și nu voiam să pierd ocazia să pun și eu umărul. (Cînd am emigrat, nouă ani mai tîrziu, nu mai speram nimic și nu mai aveam remușcări că plec; să nu te căiești niciodată că nu ai făcut ceva prea devreme: așteaptă să se coacă amarul din tine pînă te doare inima dacă vrei să devii un om autentic; prețul e mare, dar nu poate fi negociat.) Dar să mă întorc la lunile pe care le-am petrecut la Paris mai tîrziu, în 1971. Era pentru întîia dată, după episodul iugoslavovelic din 1947, că veneam pentru o perioadă mai lungă în Occident ca să lucrez, și nu numai să mă plimb. Cred că am descris în paginile anterioare premisele ambianței existente în mediul psihiatrilor parizieni pe care începeam să-i frecventez acuma. Domina un stîngism obosit, amestecat cu reaua conștiință a apartenenței la o clasă care era aceea a tuturor slujitorilor lui Hippocrat: clasa burgheză. Din această contrazicere rezulta o proastă dispoziție care se vădea în ambianța colocviilor medicale, încărcate de adversitate și de multă prețiozitate, curat pariziană.

Aș minți dacă aș spune că erau singurele lucruri pe care le observam aici. Dacă ar fi fost numai așa ar fi fost întristător. O dată pe săptămîină avea loc în localul de pe rue de Tolbiac ședința de psihodramă analitică. Ea se deosebea de psihodrama clasică,

moreniană, prin aceea că un singur pacient era luat în sarcină de un grup de terapeuți (în timp ce în tipul de psihodramă inventat de Moreno mai mulți pacienți erau dirijați de un singur director de psihodramă). În lunile acelea, pacienta se întâmplase să fie o femeie care mie unuia mi se părea foarte isterică, dar despre care o colegă mai informată îmi spusese că suferea de „un mare delir de vampirism”. În timp ce directorul, care nu era altul decât cunoscutul analist Kestemberg, repartiza rolurile cu o autoritate care mi se părea extrem de agresivă, co-terapeuții se agitău în jurul pacientei ca albinele în jurul unei flori. Din lecturile mele psihanalitice, la vremea aceea deja destul de avansate, înțelesesem că interpretările viselor, dar și ale actelor ratate trebuiau să fie extrem de prudente; prin astfel de interpretări, făcute numai pas cu pas, în spiritul unei mari rigori, dar mai ales cu respect desăvârșit față de pacient care nu trebuia sugestionat (psihanaliza era tocmai contrariul sugestiei și geniul ei propriu, originalitatea ei îi cereau să rămână astfel), se prezerva libertatea individului care, așa cum Freud scrisese în pagini care mie mi se păreau foarte inspirate, era chiar scopul ultim al terapiei analitice. Dar nu asta vedeam eu în ședințele de psihodramă analitică. Interpretările erau foarte directe, așa putea spune chiar brutale. Pacienta spunea, de pildă, că a visat un lup care se apropia de patul ei, ca să o devoreze; terapeutul, asumînd rolul egoului auxiliar, se apropia de urechea ei pentru a comenta: „nu vreau ca tata să se culce cu mama!”. Înțelegeam că pacienta era, poate, într-o fază înaintată a terapiei, dar găseam totuși extrem de sugestionantă interpretarea, pe care ea părea să o înțeleagă cu ușurință, dar care, tocmai din această pricină, mi se părea mie primejdioasă: admiteam că ea ajunsese să accepte caracterul fundamental și omniprezent al complexului lui Oedip, dar simțeam în același timp că există un fel de complicitate între terapeuți, cu toții de sorginte psihanalitică, și pacientă, care părea că se metamorfozase acum, dintr-o perfectă victimă a vampirilor, într-o nu mai puțin desăvârșită complice a psihanalizei. Nu acesta ar fi trebuit să fie, așa credeam eu, demersul freudian.

Nici nu mai știu cum ajunsesem, cu zelul celui menținut mult timp în subterana democrat-populară, să cunosc pe soții Lemoine, psihanalști cunoscuți în epocă, apropiați și asociați lui Jacques Lacan. Acesta din urmă era, în acel moment, alternativa la ceea ce unii puteau să resimtă ca un dogmatism apăsător, cel al freudismului ortodox, reprezentat de societatea psihanalitică din Paris. Lemoinii primeau în rue des Lions în mijlocul cartierului istoric al Marais-ului, într-o casă care fusese locuită, pe vremea Regenței, de Cardinalul Fleury. În salonul de la etaj, printre lambriuri și sub lustre de epocă aveau loc ședințele săptămânale ale grupului terapeutic, în timp ce week-end-urile de psihodramă se petreceau în subsol, în beciul unde, pe vremea cardinalului, erau depozitate

butoaiele cu vin de Burgundia. Știam prea puțin pe atunci despre doctrina lacaniană; ar fi trebuit să cred, ca altădată teologii medievali, că diavolul se ascunde cel mai des sub înfățișarea unui cuvios călugăr, cînd auzeam că lacanienii erau cei mai teribili dogmatici: aici, spre deosebire de rue de Tolbiac, limbajul era extrem de clar, interpretarea abia aluzivă, umoarea sumbră și încordarea înlocuite printr-un fel de bonomie; ieșeam de la ședințele acelea extrem de destins, parcă vindecat de nevroza exilului provizoriu care, în lunile acelea însemna pentru mine căutarea unui destin ce întîrzia încă a se contura.

Soții Lemoine mă sfătuiră să particip la cursurile lui Lacan. Era un exercițiu cam inutil, știind că șederea mea la Paris avea să fie foarte scurtă. Merita totuși să o fac, mai mult pentru a înregistra o curiozitate mondenă a Parisului acelor ani. Cursurile se țineau o dată pe săptămînă în amfiteatrul facultății de drept de lângă Pantheon, singurul care putea să cuprindă o mie de auditori, cîți se adunau acolo, unde trebuia totuși să îți oprești un loc cu două ore înainte de începere. Apărea, cu exactitate, Lacan, cu tunsoarea lui scurtă și privirea săgetînd ironic. Tensiunea mulțimii devenea maximă și cohortele de japonezi declanșau casetofoanele menite să înregistreze... ce? Un discurs extrem de dificil, pe care, fără îndoială, numai cîțiva aleși îl puteau asimila cu repeziciunea care să urmărească fluxul imperativ al vorbirii.

În ziua aceea Lacan relua teoria falusului ca „semnificant fundamental”, o idee dezvoltată cu ani înainte într-o conferință ținută la München. Sarcasmele țîșneau către sală care, așa era jocul, trebuia să accepte cu zîmbet, cu entuziasm umilirea. Era, în acest exhibiționism, ceva intelectualmente excitant care te îndemna să înțelegi, să nu te dai bătut. Asta era, poate, forța cea mai mare a lui Lacan, izvorul incontestabilului său succes: prea abstrus pentru a fi asimilat, el sugera totuși o profunzime, o privire critică asupra freudismului și a dogmatismelor care rezultau din doctrină. Reieșea, dimpreună cu un fel de agasare, o stimulare intelectuală profitabilă care te făcea să înaintezi.

Ceea ce facem noi, aici și acum, dragă prietene, este cu adevărat o căutare a timpului pierdut: încercăm să dăm un sens trecutului, clipelor și zilelor care au zburat și despre care ni s-a întîmplat să ne îndoim că le vom mai găsi vreodată noima. Ieșeam de la lecția lui Lacan ca de la un *show* cu siguranță uluitor, dar puțin ridicol; nu izbuteam să văd dincolo de evenimentul monden, atît de specific parizian, pe care îl reprezenta evoluția lui pe podiumul aceluia amfiteatru de la facultatea de drept. Problema intelectuală pe care mi-o puneam era cu siguranță excitantă, dar atît de departe de ce mi-ar fi trebuit mie în vidul culturii psihiatrice de la noi!

Dar azi, mai bine de douăzeci de ani după acel *séjour* parizian, timpul nu numai că nu a șters contururile, ci, dimpotrivă, prin

efectul concomitent al uitării, dar și al experienței acumulate între timp, acordă lucrurilor o semnificație, poate nu cea din urmă, definitivă, dar scoțându-le totuși din fărâmițarea pe care o introduce prezentul, ca trăire clipă de clipă.

Occidental acelor ani trăia cu intensitate ruina vechilor dogmatisme, dar nu și pe aceea a însăși ideii de dogmă. Dincolo de interesul ei pentru psihopatologie, doctrina cu care făceam acum cunoștință era semnificativă din acest punct de vedere. Învățătul care era Lacan, rebelul, dar și omul unor certe oportuniste fără de care ar fi fost condamnat la ignorare, se situa în fața adversarilor săi ca o instanță critică însă în numele unei întoarceri la Freud, al cărui strict exeget pretindea să fie. Ceea ce el nu putea părăsi era referința la o autoritate supremă. Un eseist (François George) avea să declare că Lacan era un fel de Stalin (afirmația trebuie luată în același timp cu seriozitate, dar și ca o frivolitate, intelectualii francezi avînd obiceiul regretabil de-a glumi chiar și cînd se referă la crimele cele mai sîngeroase). Respectînd totuși proporțiile aș spune că, mai degrabă, Lacan era un fel de Troțki: el era, în peisagiul psihanalitic, omul care critica radical, dar, în același timp, nu putea să se desprindă de nevoia de a stabili existența unei referințe supreme: Freud; așa cum Troțki, care ar fi fost tot atît de totalitar dacă ar fi devenit dictatorul Uniunii Sovietice, respingea cu ură pe Stalin, se desprinsese de Lenin, dar rămînea în modul cel mai dogmatic atașat de profetul Marx.

După ce trăisem, în adolescență și în prima tinerețe, totalitarismul nu numai al gîndirii, dar și al întregii noastre existențe, în mințile și trupurile noastre, asistam acuma fără să ne dăm prea bine seama (și aceasta arată necesitatea privirii retrospective pe care o încercăm acum) la ruina aceluiași totalitarism care nu se putea despărți însă de nevoia unei credințe fundamentale, ca și cum pierderea reperelor ar fi fost primejdia absolută ce amenința să arunce umanitatea în genune. Avem totuși puțința să judecăm azi, cînd domnia incertitudinii se întinde peste lume, dacă omul este într-adevăr în stare să trăiască fără dogme? Răspunsul nu este încă la îndemînă și nu va fi, poate, vreodată.

Înainte de a părăsi Parisul am avut o ultimă convorbire cu Lébovici. Deși psihanaliza îmi apăruse ca un amestec de umbre și lumini, deloc lipsită de echivocuri și chiar de ridicol, îmi dădeam seama ce fantastică putere liberatoare conține ea și cît ar fi fost de necesară în contextul sufocant al societății românești, unde mă pregăteam să mă întorc. L-am întrebat dacă, ținînd seama de faptul că nu aveam posibilitatea să mă formez ca psihanalist în țară, era preferabil să înmormîntez pentru totdeauna în mine această veleităate sau, înfruntînd primejdiile, din care nu cea mai mică era de-a deveni un empiric lipsit de reală substanță, puteam să mă lansez în aventura de-a deveni un „psihanalist sălbatic”, fără apartenența

la un grup precis, fără o doctrină care să mă salveze de la rătăcirii. Mă așteptam să fiu categoric respins de acest aparatcik al Societății de psihanaliză; dar nu contam destul pe un anumit nonconformism al personajului pe care îl aveam în față. Privindu-mă prin ochelarii lui mari așezați pe craniul dezgolit care îi dădeau o vagă aparență de extraterestru îmi răspunse: „fără nici o îndoială că e preferabil să devii un psihanalist sălbatic!”. Soarta mea era acum pecetluită: cum aș fi fost în stare să uit autorizația care îmi fusese dată?

Mai am o amintire din acele zile: m-am întâlnit cu o rudă prin alianță a Ioanei, Ion Gerota, un doctor mai tânăr decât mine care trăia de câțiva ani la Paris. Insista să nu mă mai întorc în țară, susținând că e mult mai bine pentru mine să încerc să încep o „viață nouă” în Franța. I-am explicat că eu credeam în misiunea de-a face ceva pentru România, deși eram conștient de dificultățile pe care aveam să le întâlnesc în cale. M-a privit cu un fel de milă și mi-a spus: „mare prost mai ești!”. Exclamația lui m-a urmărit mai târziu, dar nu am fost niciodată convins că am fost atunci cu adevărat un prost: e incomod să bei cupa amărăciunii pînă la fund, dar e preferabil să o faci dacă vrei să îți păstrezi esența, să nu te minți pe tine însuși.

Totul, în acele zile de început de iulie 1971 în care m-am regăsit la București printre ai mei, părea să confirme teza lui Ion, cum că fusesem un „prost”. Întors din China, Ceaușescu avusese intuiția primejdiei pe care o reprezenta pentru el, pentru viitorul puterii lui personale, orice fel de liberalizare. Declanșase deci faimoasa „Revoluție culturală” care a fost, de fapt, începutul domniei absolute a despotului. Aveam să descoperim în curînd că „Revoluția” era mai puțin o încercare de-a reforma cultura românească, cît, mai ales, de a crea un sistem de referințe în care El, Ceaușescu, devenea „semnificantul fundamental”. Și, aș putea spune, reușea din plin. A început o perioadă în care „El” și „Ea” deveniseră, chiar și în relativa intimitate a saloanelor bucureștene (relativă căci era mereu pîndită de delațiune), unicul, fastidiosul subiect al tuturor conversațiilor. În fiecare miercuri seară venea la noi acasă Gelu Ionescu, unul din puținii intimi care îmi mai rămăsese, și ne despărțeam epuizați la miezul nopții de înjurăturile concordante la adresa lui „Nea Nicu” (nu mai era nici un fel de bonomie în designație).

În această atmosferă grea a început să redevină foarte actuală în cercul nostru de prieteni chestiunea emigrării. La începutul lui 1973 ai plecat tu în America. Îți amintești? M-am oferit să vă conduc, în dimineața de ianuarie, pe tine împreună cu Adriana și Irina la aeroport. În mașină mi-ai spus: „Noi nu ne mai întoarcem”. Cred că am tăcut, dar în mine s-a rupt ceva și, obscur, am știut că și eu voi urma într-o zi.

De fapt, lucrurile erau mult mai complicate. Desigur, întoarcerea mea din Franța nu-mi oferea speranța unei promovări

universitare; mai mult, voiajul de studii lucra împotriva mea prin invidiile pe care le stârneam. Dar întrucît meseria de medic oferă o recunoaștere dincolo de canalele oficiale, prin reputația pe care ți-o fac clienții, deveneam foarte legat de această lume care-mi dădea satisfacția unei cazuistici bogate, întovărășite cîteodată de adevărate succese.

Devenisem un doctor cunoscut și căutat. În biroul meu de la spital, după vizita zilnică din saloane, dar și la Policlinica cu plată la care mă duceam acum de două ori pe săptămîină se perindau foarte mulți oameni, deseori intelectuali apropiați cercului meu bucureștean, dar și lume de tot felul, o adevărată secțiune transversală prin societatea românească a acelei vremi. Pentru prima dată acum simțeam că depășisem complexul livresc căruia parcă mă menise nașterea. Munceam mult și trăiam din plin vitalitatea acelei activități. Gelu, un prieten dotat cu simț de observație, de care mă lega multă simțire reciprocă, a venit odată la policlinică adus de nu știu ce treburi și mi-a mărturisit că rămăsese impresionat de aerul meu, un fel de rătăcire a privirii, o beție a muncii. Asta corespundea exact cu ceea ce se petrecea în sinea mea în acea vreme.

Vechea mea dorință, aceea de a obține o formă de putere prin unicul exercițiu al unei influențe psihologice, se realiza acum. Îmi era indiferent că promovarea mea universitară era încetinită sau chiar compromisă de influențele politice care se exercitau împotriva-mi. Mă simțeam ales de oamenii suferinzi care îmi acordau încrederea lor. Consultația psihiatrică era diferită de cea pe care aveam să o practic mai tîrziu, în Elveția. În România eram mai puțin un specialist al adîncimilor, cît un consilier experimentat. Lipsa oricăror structuri elementare de ajutorare (statul decretînd că societatea, fiind în principiu perfectă, bazată pe o ideologie fără fisuri, nu avea nevoie de asistenți sociali) făcea ca psihiatrul să fie singurul om „bun” prin profesie, singurul autorizat să se situeze ca apărător al individului; în asta consta și ambiguitatea poziției lui: Puterea avea conștiința că acordă psihiatrului un mandat de acest tip și cu atît mai mult încerca să-l controleze. Prin anii șazeci au început să apară la „Central” niște doctori „de tip nou”: foști militari sau activiști, oameni proveniți din administrație sau din mediul sindical care păreau destinați mai mult să controleze activitatea celorlalți psihiatri decît să fie vindecători ai minții suferinde; eram cîțiva care credeam în vocație și pot să îmi amintesc îngrijorarea cu care vedeam garnisindu-se în felul acesta rîndurile noastre. Dar era evoluția impusă de noua linie de guvernare a țării care își propunea să instaureze un nou sistem de represiune și de control (nu numai al activităților, dar și al mentalităților) din *lăuntrul* fiecărei celule a corpului social, lăsînd „organelor” numai misiunea de-a coordona buna desfășurare a colonizării treptate a obștei și a minții fiecăruia dintre noi.

În această ambianță propriu-zis orwelliană, activitatea cea mai satisfăcătoare din punct de vedere social era sustragerea din sclavia inevitabilă a celor mai vulnerabili dintre indivizi. Devenisem, ca și cei mai mulți dintre colegii noștri, o adevărată mașină de scos la pensie. Veneau, la noi, oameni epuizați de cadențele absurde ale muncii, nu mai puțin absurde prin rezultatele minime pe care le produceau. În special viața muncitorească era teribilă. Descopeream, în modul cel mai practic cu putință, semnificația termenului de „alienare”, un cuvânt (*Entfremdung*) prin care tânărul Marx desemnase înstrăinarea individului exploatat de esența muncii sale. Dar noțiunea avea și o semnificație psihiatrică, indicînd, în acest caz, nebunia, adică înstrăinarea ființei raționale de esența ei, adică chiar de rațiune. În societatea socialistă la a cărei construire ni se părea că asistam neputincioși, cele două accepțiuni ale alienării se uneau într-un singură, deoarece individul care nu mai găsea în muncă nici un fel de bucurie – și nici măcar satisfacția de a-și câștiga în mod onorabil pîinea cea de toate zilele – devenea chiar nebun, nu numai un nebun criptic, întemnițat în fantezmele lui, dar și un nebun oficial, client al psihiatriei – care își făcea datoria pînă la capăt, acordîndu-i statutul de invalid. Dar tocmai aici era primejdia și capcana care ne pîndea: oficialitatea ne lăsa să ne exercităm magisteriul care devenise cu precumpănire scoaterea din circuit a celor pentru care realitatea vieții sociale era o povară de nesuferit, însă, în același timp, exercita asupra noastră un șantaj permanent, căci criteriile de diagnostic ale noii alienări nu corespundeau celor cunoscute de psihiatria clasică și cu ușurință puteam fi acuzați de complezență și chiar de rea credință; alunecam astfel într-un cerc vicios în care, exercitîndu-ne libertatea profesională, deveneam tot mai mult ostatecii puterii, la un pas, pe care unii îl făceau, de-a deveni slugile ei.

În aceste condiții am trăit o aventură, în mare parte numai intelectuală, de care nu îmi amintesc numai cu neplăcere: am încercat să devin marxist. Era prea ispititor în contextul pe care m-am străduit să-l descriu, să nu purcezi la o critică a alienării sociale care se împletea atît de strîns cu cea mintală. Opera lui Marx, și în special cea din tinerețe, ne oferea concepte valabile pentru a porni la drum. Începusem să cred, dar în adîncurile oricărei credințe se ascunde o anumită disperare, că un anumit marxism ar fi antidotul cel mai valabil al alienării și că ceea ce ar fi putut să ducă la evoluția spre mai bine a sistemului (în prăbușirea lui nu credeam) ar fi fost tocmai o aplicare riguroasă a teoriei și practicii marxiste. Cam pe atunci am început să frecventez pe romancierul Alexandru Ivasiuc, spirit viu și disociativ, care, în societatea aceea cinică și fără iluzii, pretindea să găsească o anumită salvare într-un marxism „curat”. Deși îl știam înclinat către confabulație am crezut cu ușurință următoarea povestire, extrem

de verosimilă, pe care am auzit-o de la el: aflându-se într-o zi la o recepție oficială împreună cu multe mărimi ale zilei a fost abordat de una din acestea, mi se pare de Cornel Burtică, membru al Biroului politic. „Tovarășe Ivasiuc, a spus Burtică, voiam să te întreb mai demult: dumneata ești evreu? – Nu, a răspuns cel astfel apostrofat, dar de ce mă întrebați asta? – Păi am auzit că ești marxist!”. Pentru activiștii pragmatici de la Comitetul Central numai dintr-o minte sucită de semit mai putea să iasă o asemenea aiureală ca aceea de-a face apel la bătrînul Karl altfel decît ca la o firmă! Pe mine istoria lui Ivasiuc mă incita și cînd, chiar în acea vreme, am scris cartea mea *Introducere în psihoterapie* și alte cîteva articole de psihiatrie socială, referința marxistă nu a lipsit.

Din scurtele mele experiențe, est-germană, pariziană, ieșisem mai convins ca oricînd că adevăratul meu drum era psihoterapia. Numai ea satisfăcea vechea mea fantezie de-a exercita o influență psihologică prin mijloace pur psihologice, așa cum voisem atît de mult, adolescent, să vindec pe cei apropiați mie. Eram conștient că pentru a obține un efect de natură psihoterapeutică nu era nevoie de o îndemînare specială, ci mai mult de o *prezență*, în sensul care se dă acestui cuvînt atunci cînd se vorbește de gestațiunea apariției unui bun actor pe o scenă de teatru. O întîmplare survenită cu ani în urmă, cînd abia începeam o carieră de psihiatru, îmi stăruia în minte. Într-o după-amiază sunase cineva la ușa casei noastre. Am deschis și am văzut o femeie tînără pe care nu o cunoșteam. Mi-a spus că se numește – să zicem – Cristina și că dorește să facă „o psihanaliză” cu mine. Destul de mirat, i-am răspuns că nu sînt psihanalist; voiam să curm discuția; dar tînăra a insistat: auzise despre mine și era sigură că îi puteam fi de foarte mare ajutor.

Tatăl meu murise de curînd și casa rămăsese aranjată așa cum fusese în ultimii lui ani de viață. Cristina venea de trei ori pe săptămînă și se întindea pe canapeaua din biroul de la parter care fusese ultimul pat al tatei după ce, bolnav de inimă, hotărîse să evite ascensiunea cotidiană către dormitorul de la etajul doi. Eu mă așezam în fotoliul de la masa de lucru al cărei titular devenisem și, abia punctînd monologul abundent al pacientei, asistam la acest lent proces alchimic, la miracolul transmutației prin *povestire*. Și aceste întîlniri au durat ani pînă cînd Cristina a avut simțămîntul că schimbarea fusese operată și că putea acum să navigheze prin propriile-i puteri. A revenit să mă vadă cu regularitate, de sărbători, cu cîte un mic dar, pînă în ziua plecării mele definitive, ca să-și ia rămas bun.

Am povestit, douăzeci de ani mai tîrziu, această întîmplare unei prietene psihanaliste, Anne Caïn, mirîndu-mă cum de reușisem, eu fără nici o competență pe acea vreme, o astfel de întreprindere. Interpretarea ei a fost că „nu te așezi decît o *dată* în fotoliul tatălui

tău". Mi s-a părut că era cu adevărat cheia, oferită cu eleganță, a reușitei mele aventuri.

Asta se întâmpla însă înainte de era psihoterapeutică a carierei mele. Acum, după întoarcerea de la Paris, și odată cu ascensiunea mea medicală lucrurile se prezentau altfel. Aveau un statut oficial pentru că mă găseam în fruntea unui „sector de psihoterapie” la spital. De două ori pe săptămână dădeam consultații în oraș, la o policlinică cu plată. Experiența mea creștea, deși sacrificam mult empirismului și atmosfera era puțin propice dezbaterii științifice și schimbului de informații. Unul singur dintre colegii mei de breaslă părea un psihoterapeut înăscut: Octavian Hanganu, dar comunicarea cu el, cordială, rămânea totuși superficială. Sacrificam tuturor zeităților, trecînd de la terapiile de relaxare la hipnoză și de la aceasta la tehnicile comportamentale. Dar tindeam mai ales către cure de tip analitic, iar subiecții nu întîrziară să se ivească.

Experiența era bogată și, pentru întîia dată în afara existenței familiale, mă găseam într-un context sustras controlului politic. Voi arăta îndată care erau limitele acestei retrageri, dar mai înainte vreau să spun că aveam puțința să fac cunoștință cu realitatea și misterul faptului psihic. M-am pomenit într-o zi la spital cu un băiețel de la țară care era pradă unor crize halucinatorii în timpul cărora se vedea atacat de un șarpe. Mi-am dat seama că erau fenomene isterice și că nu mă găseam pe un teritoriu delirant. Am practicat deci o ședință de hipnoză și am constatat cu oarecare uimire (ceea ce înveți la școală ți se pare miraculos cînd devine realitate trăită) că băiatul manifesta fenomenul sugestiei post-hipnotice, adică executa, în stare de veghe, ordinele ce-i fuseseră date în timpul hipnozei, fără să-și amintească a le fi primit. Dacă îi spuneam: „trei minute după ce te vei trezi îți vei scoate un pantof”, se executa întocmai fără să poată explica de ce o făcuse. Astfel de experiențe, deși în principiu banale, mă întăreau în convingerea că mă aflam în vecinătatea unei fenomenologii pe care studiile mele nu mă pregătiseră să o înțeleg și care mi se părea cu atît mai stimulantă intelectual.

Alteori mă găseam față în față cu aspectele cele mai neobișnuite ale patologiei care mă făcuse odată să exclam, spre amuzamentul colegilor aflați în jur în acel moment: „mare e grădina lui Bleuler!”. (B. fiind un psihiatru foarte cunoscut). A venit la mine odată o doamnă foarte distinsă pe care o văzusem, fără să o cunosc bine, la concertele de la Ateneu. Manifesta simptomul următor: în mijlocul unui concert simțea nevoia pe care nu putea în nici un fel să o rețină, de-a produce acel zgomot, deosebit de vulgar, pe care îl face un om înainte de-a emite, din fundul gîtului, o flegmă. Era un contrast cel puțin surprinzător între aparența acestei femei și simptomul care făcea din ea, pentru moment, un fel de căruțaș din Obor. Dar capacitatea ei de-a accepta o interpretare era nulă, atît

de concentrată era asupra propriului simptom; am încercat o terapie bazată pe principiul de condiționare, fără nici un fel de rezultat și ne-am despărțit amândoi dezamăgiți.

Dacă am putut mai târziu, în exil, să exercit, în deplină libertate și fără obligația de-a lucra într-un spital, meseria de psihoterapeut, aceasta o datorez anilor de la „sectorul de psihoterapie” care mi-au garantat în același timp experiența și au întărit independența mea intelectuală și morală. În Occident, fără psihoterapia practică empirică acasă ași fi fost condamnat să exercit exclusiv o medicină de spital în poziții subalterne. Fără să știu, pe ascuns chiar față de mine însumi, așezam temeiul libertății de mai târziu.

Curînd, alți pacienți care căutau la mine ceea ce în mod cu totul fortuit și improbabil găsise Cristina luară drumul cabinetului meu. Freud a denunțat dificultățile și primejdiile psihanalizelor „sălbatică” iar eu devenisem un psihanalist sălbatic, un caz cu atît mai grav cu cît eram avertizat de erezia pe care o săvîrșeam. Aveam drept singură legitimare posibilă îngăduința pe care, în ultimele mele zile pariziene, mi-o dăduse Lébovici. Dar, alături de această permisiune izvorîată de la o autoritate, natura mea cam eretică și anti-conformistă își șoptea că în afară de pericolele unei psihanalize sălbatice existau și cele ale uneia domesticite excesiv, înnămolite în dogmatismul și falsa respectabilitate a școlilor și a totalitarismelor ideologice de care diversele curente izvorîte din părinții întemeietori, Freud, Jung, puteau să dea dovadă. Din frecventarea sporadică a unor seminarii cu controale de cazuri, la Paris, îmi putusem da seama că frîna scolasticilor diverse constituia o altă primejdie care ducea inexorabil către pierderea spontaneității analistului și, deci, către o anumită sterilitate. Așa încît nu eram chiar foarte nenorocit de situația mea în același timp izolată și clandestină și-mi spuneam că trebuie să am încredere în propriile mele puteri și în experiența general-psihiatrică pe care o cîștigasem în toți acești ani.

Cabinetul meu de la spital era cu totul nepotrivit pentru curele analitice; nici biroul de la policlinica cu plată nu era prea nimerit; de aceea destul de repede am hotărît să dau consultații acasă, în biroul-salon pe care, în noua aranjare, îl amenajasem în camera de la etaj care fusese o lungă perioadă a copilăriei camera de culcare a părinților mei și devenise, după ce transformaseră mansarda în dormitorul lor, camera de adolescent și, apoi, după căsătorie, prima noastră cameră conjugală. Acum, mutasem aici masa de lucru a tatălui meu, bibliotecile cu cărțile care îi aparținuseră și din care multe aveau să-mi rămînă pe veci necunoscute (fiindcă erau din domenii care nu mă interesau: filosofie clasică germană, estetică) dar și o canapea pe care întinsesem un covor greu, persan; la căpătîi, pe perete, se găsea un alt covor, un Hereké de rugăciune al cărui desen central reprezentînd o moschee în secțiune

transversală putea să sugereze și o siluetă omenească, înconjurată de literele, pentru noi veșnic tainice, ale unor versete din Coran. Oaspeții, și printre ei și clienții veniți pentru analiză, vedeau mai mult silueta umană decât moscheea și o comparau adesea cu un comsonaut sau cu un extraterestru, ceea ce nu lipsea să mă facă să meditez asupra genului de forță sau de influență care mi se atribuia. Aveam cele mai mari greutăți să împiedic pe băieții mei, pe atunci încă mici, să nu năvălească pe ușă în timpul ședințelor, ceea ce se întâmpla totuși din când în când. Și în această privință devenisem în bună măsură și prin partea cea mai vie a îndeletnicirilor mele un medic „privat”, preludiu a ceea ce aveam să îndeplinesc în Vest.

Relația mea terapeutică cu bolnavul era una de încredere, dar și de o anumită simpatie care, mi se părea mie, trebuia să fie reciprocă. Aveam o anumită dificultate să înțeleg cum putea fi păstrată acea „neutralitate binevoitoare”, recomandată de Freud. Dacă lucrul era totuși posibil în anumite domenii ținând de viața particulară a pacienților mei, el devenea cu neputință atunci când era vorba de opiniile (căci de opțiuni nu putea fi vorba) politice. Fără să exagerez, pot să spun că aproape orice psihoterapie (lucrul apărea și mai evident dacă era vorba numai de terapiile analitice) devenea o confesiune cu caracter politic.

Pacientul reușea să realizeze acest lucru rar: putea să fie sincer, să nu se teamă de denunț deși stătea de vorbă cu o persoană străină! Așa încît, pot spune fără să mă simt vinovat de exagerare, nu numai că o terapie analitică părea imposibilă fără o deschidere politică, dar chiar scopul primordial al acesteia părea să fie o astfel de deschidere, puțința de-a depăși, măcar între limitele înguste ale cabinetului meu, frica.

Mai târziu, în exil, am încercat să elaborez conceptul unui „inconștient politic”. Am și publicat ceva despre asta într-unul din volumele editate de Armando Verdiglione; cu toate acestea ideea a rămas prea puțin elaborată. Despre ce era vorba? Despre un fenomen pe care îl observam în fiecare zi și care, probabil, este tipic pentru toate formele totalitarismului colectivist: în toate actele vieții lui, pînă și în cele mai intime, individul este determinat direct și chiar fără să-și dea seama de raportarea la realitatea totalitară. Ștergerea limitelor dintre viața particulară și cea publică sau colectivă este fenomenul psihologic cel mai remarcabil al societăților dictatoriale; și, pentru că viețuirea în acest tip de abstracție este aproape cu neputință, supusul statului totalitar, al „cetății totale” trebuie să se refere la un „semnificant fundamental” care nu este altul decît Conducătorul iubit.

Faptul că toată viața publică și privată nu putea exista decît prin referință la Conducător era fenomenul cel mai semnificativ al deceniilor acelea, șaptezeci-optzeci; poate că succesul cel mai însem-

nat al propagandei nu era numai omniprezența insolentă a oportunistului și lichelismului cât, într-o măsură încă și mai mare, faptul că cele mai lucide conștiințe, cei care nu erau mai puțin dispuși să facă vreo concesie rămâneau intoxicați de Semnificantul fundamental, se refereau fără încetare la el. Dacă erai contra, și tot atât de bine dacă erai pentru, nu puteai scăpa de reperul monstruos care răsărea la orice cotitură. Singurii eroi ai acelei vremi, trebuie să credem, erau cei care reușeau să se sustragă total obsesiei totalitare, ihtiologi candizi, câțiva vânători de fluturi sau, poate, crescători de cai undeva pe coastele unui munte. Dar eu trăiam într-o altfel de lume, și nu întâlneam decât oameni care trăiau obsesia. Mai mult decât vindecării unor simptome înghesuite în paginile prăfoaselor mele tratate eu trebuia să fac față durerii pricinuite de înăbușirea urii neputincioase a celor persecutați și umiliți, a celor a căror mînie nu putea să izburnească și se răzbuna în ploaia rece, monotonă a simptomelor neurastenice, în plînsul secăt de lacrimi al depresiunilor nevrotice. Dar fără voia mea, acțiunea pe care o întreprindeam întru consolarea durerii și alcătuirea unor vieți puțin ușurate de corvoada zilnică a existenței socialiste era contra-revoluționară: cu cât mai suportabilă devenea existența larvară a celor îngrijiți sau pensionați, cu atât perspectiva revoltei se îndepărta: mă găseam într-o cîrdășie *obiectivă* cu cei pe care îi detestam, manipulat de ei, contribuind fără voie la dezamor-sarea bombei sociale pe care absurdul sistem o instalase.

În acea vreme am hotărît să pun pe hîrtie experiența care se acumulase în anii de psihoterapie. Ideile mele deveniseră destul de limpezi pentru ca proiectul de-a alcătui o carte, o lucrare de proporții modeste, dar totuși sintetică să nu mi se pară prea îndrăzneț. Am început să scriu *Introducere în psihoterapie*. În atmosfera de delațiune și invidie care era cea a lumii universitare din acei ani știam că un astfel de proiect putea fi cu ușurință sabotat. Eram deci menit clandestinității și puțini erau cei care erau cu adevărat la curent cu ceea ce întreprindeam. În orice caz, nu puteam edita cartea mea la București. Căutînd, am descoperit că Clujul, oraș care păstra o anumită independență față de centru și unde atmosfera era, totuși, mai „occidentală”, ar fi oferit o garanție mai mare pentru reușita planului meu. Am supus deci editurii „Dacia” propunerea care a fost acceptată fără modificări. M-am așezat la lucru pe la sfîrșitul lui 1973 și cam un an mai tîrziu lucrarea era gata.

Ideea centrală care mă condusese era cea a naturii masochiste a nevrozei. Pacientul nevrotic era văzut în paginile cărții mele ca unul care „alegea” suferința în locul luptei; și dacă această alegere se făcea, lucrul nu devenea posibil fără o anumită valorizare a suferinței. Era o constatare care se impunea în contextul vremii, una a celor înfrînți. De pe atunci mă ispitea punctul de vedere

psihohistoric; marxismul invers pe care îl practicam în acea vreme, convingerea că dușmanul trebuie combătut cu propriile lui arme nu erau străine de această teorie. Dar demersul intelectual pe care îl întreprindeam nu era decât un cadru foarte general în care încercam să torn experiența vie, intensă a practicii mele clinice. A ieșit o carte, *Introducere în psihoterapie*, care nu era decât un început, dar, cred și azi, o carte vie, nu lipsită de interes pentru cei ce puteau să împărtășească o experiență similară.

Lansarea cărții a dat naștere unei întâmplări amuzante. Editura se hotărîse să vîndă primele exemplare la Păltiniș, unde se ținea în anul acela, 1975, reuniunea anuală de psihoterapie. Erau foarte mulți psihoterapeuți și psihiatri acolo și, din punct de vedere comercial operația fu un succes. Profesorul meu, Predescu, care avea o mare grijă să nu iasă colaboratorii lui în evidență, fu parcă lovit cu o măciucă în cap. Se închise cîteva ore în cameră cu exemplarul pe care i-l dădusem și, la banchetul oferit de organizatori în seara aceea, în locul toastului de rigoare se aruncă într-o critică acerbă a scrierii mele, viu stimulată de excesul etilic. Eu păstram o distanță izvorîată din perceperea ridicolului și nu reușeam să mă pătrund de gravitatea situației. Dar eram conștient în același timp că mă așternusem pe calea unei rupturi complete și că, mai devreme ori mai tîrziu, aveam să trag anumite consecințe din demersul meu. Poate că atunci a început exilul.

Tot în epoca aceea am început să scriu și eseuri cu un alt caracter, mai literar. Trebuie să-ți mărturisesc, dragă Matei, dar de ce să „mărturisesc” cînd tu știi foarte bine, că în această hotărîre a mea de-a scrie eseuri exilul tău a fost un motiv hotărîtor. Pierdusem interlocutorul meu cel mai prețios, omul cu care puteam să disociez în modul cel mai profitabil, o deprindere pe care o luasem în adolescență și de care îmi venea atît de greu să mă desprind. Nu-mi rămînea drept consolare decât monologul, acele eseuri-gînduri despre literatură pe care le împlenteam cu constatările mele despre misterul ființei, așa cum îl întrezăream în confruntarea zilnică cu omul suferind. Foarte repede în exercițiul meu intelectual am constatat că un scriitor nu se adresează niciodată, dacă vrea să facă o operă sinceră și autentică, unui cititor abstract, ci numai unui anumit individ; fără asta nu poate exista comunicare. (Dovada cea mai bună e chiar textul de față.) Firul conducător al acelor încercări era problematica stilului pe care eu îl concepeam ca o coordonată antropologică, marca unei suferințe, a unei *răni*. Într-o noapte am visat: se făcea că eram închis într-o cușcă, atît de strîmtă încît nu îmi îngăduia nici o mișcare. Printr-o magie care era aceea a visului reușeam să mă văd din afara închisorii mele: și constataam că gratiile erau făcute din litere, caligrafiate cu grijă, ce figurau parcă o scriere, a mea? a altcuiva? din care nu reușeam să mă liberez. M-am trezit într-o stare de panică atît de

extraordinar de intensă încît am înțeles, mai bine decît din orice observație obiectivă și mai dihai decît din orice carte, ce este nebunia. Nu m-am putut liniști decît după ore petrecute în frisoane teribile în fotoliul din cabinetul alăturat camerei de culcare. Dar a doua zi, lucid, am înțeles mesajul pe care mi-l transmisese inconștientul: era *stilul* adică *stiletul* cu care ne scrijelește și ne *înfierează* ceva care depășește educația, cultura, mediul nostru înconjurător, un *ce* cu care ne naștem și ne însoțim pe tot drumul existenței, închiși în el ca în cea mai grozavă dintre carcere!

Eseurile se adunau (apăruseră, mai întîi în *Luceafărul* apoi în *România Literară*) și curînd am avut destule ca să pot alcătui un mic volum. Probabil că nu aș fi avut voința să o fac dacă nu aș fi găsit un mentor în același timp avizat și entuziast în persoana lui Sami Damian a cărui insistență în același timp discretă și dîrză mă făcu să cedez. Au apărut la „Cartea Românească” sub supravegherea de mare ajutor a Getei Dimisianu, o editoare înnăscută, aproape simultan cu *Introducerea*, în același an, 1975.

Cartea avu un anumit succes: cronicile fură favorabile și, culmea, mă pomenii cu un premiu al Uniunii Scriitorilor. Eram pe cale să devin un răsfățat al lumii bucureștene. Ambiguitatea mea era acum mai mare ca oricînd: pe de o parte, sufeream de intoxicația permanentă și din ce în ce mai gravă a vieții sociale din dictatură; de singurătatea care se întindea în jurul meu, căci prietenii buni plecau (părăsiseră țara și Dinu Georgescu și Radu Codreanu, colegii de totdeauna, și mulți alții, o știam, se pregăteau să ia același drum); de bănuiala care atîrna asupra atîtora și atîtora de-a fi agenți ai poliției secrete. Dar, pe de altă parte, niciodată nu fusese mai vie prezența mea în această societate, niciodată mai viu orașul meu natal, Bucureștiul, căruia îi cunoșteam defectele, zugrăvite cu un condei muiat în otravă de Arghezi în *Poarta neagră*, Bucureștiul oraș veneric, oraș de abjecție, dar și de tandrețe, orașul vulgarității celei mai agresive, dar și al distincției bizantine, orașul în care mă născusem și din care nu mai ignoram aproape nici un zid vechi și nici o grădină, dar care îmi apărea tot mai pustiu de iubiri și prietenii; niciodată nu mă simțisem mai rătăcit, mai singur, decît în această lume care mă aplauda și mă căuta; niciodată mai ciudat și mai izolat decît în aceste vremuri de maximă mondenitate. Trebuia să iau o hotărîre, și aceasta nu putea fi decît de un singur fel: a alege între o formă anumită de exil, intern, extern sau a admite că existența mea nu putea să se desfășoare decît aici, așa cum începuse. Rodul acestor șovăieli a fost un gest care era sortit să rămînă o simplă gesticulație, dar care pentru mine a devenit acțiunea pe care am regretat-o cel mai mult din toate cîte am făcut în viață: vreau să vorbesc despre cererea mea de intrare în Partid.

Rolul meu în clinică și în lumea medicală în genere devenise însemnat; iar politica oficială a acelor ani era de așa natură încît Partidul Comunist trebuia să conțină pe toți cei care, în domeniul lor de activitate, contau. Absența mea din rîndurile Partidului era un prilej de mirare pentru mulți; de multă vreme problema se punea dacă trebuie sau nu să mă hotărîsc să fac pasul. Toți colegii mei, chiar și aceia ale căror păreri politice le cunoșteam ca fiind foarte asemănătoare cu ale mele se hotărîseră; eu rămăsesem pe din afară. Mi-era o silă de nedescris. Tu trebuie să-ți aduci aminte, odată a venit Marie-France Ionesco în România și, în joacă mai mult, am improvizat cu tine, cu Adriana și cu ea o ședință de psihodramă. Tema era tocmai dilema cu privire la intrarea mea în Partid. Nu-mi amintesc foarte exact care fuseseră detaliile aceluia joc, dar sensul general mi-a rămas: mă prezentam, ca un „sclav roșu”, un individ care renunșasem la proiectul unei vieți libere și nu mai aveam, deci, nimic de pierdut. Intrarea mea în Organizație era sancțiunea acelei stări de fapt interioare. Marie-France a rămas foarte impresionată și multă vreme după aceea mi-a spus că acele scene rămăseseră pentru ea simbolul dificultății românești de-a exista, în acei ani, firește.

Șovăielile mele au durat mult. M-am hotărît să fac demersul într-un moment în care mă părăsise speranța și mă simțeam prins ca în mreajele unei plase de păianjen, un moment de deprimare, desigur, așa cum mai trăisem și aveam să mai trăiesc.

Trebuia, pentru ca să-mi poată fi luată în considerare cererea, să am două recomandări din partea unor membri cu oarecare vechime. Cel mai natural mi se părea să solicit „nașia” lui George Constantinescu, omul de care profesional și amical eram atît de aproape. Spre surpriza mea a refuzat. Pe loc, am considerat asta drept un gest prea puțin prietenesc, abia mai tîrziu am înțeles: întreaga mea persoană era atît de îndepărtată de principiile „partinice” încît el socotea pe bună dreptate că e mai bine să rămîn pe dinafară. Pentru „Puiu” prezența cuiva cît de cît onest în sînul vastei adunături nu putea să semnifice decît un fel de asceză a abjecției, o prostituare de care nu toată lumea era în stare și care, paradoxal, presupunea un fel de virtute, asemănătoare cu aceea pe care ar trebui să o ai atunci cînd accepți să faci o treabă în același timp grea și respingătoare, de pildă să speli cadavrele. El, pur și simplu, nu mă vedea în această postură: mi-a spus-o, refuzîndu-mă. A trebuit deci să-mi caut alți nași, deși avertismentul lui trebuia să mă disuadeze.

Obiceiul era să înmînezi personal dosarul secretarului viitoarei tale organizații de bază. Acesta, profesor la Facultatea de Medicină, era un individ simiesc care se deplasa țopăind și întovărășindu-și vorbirea cu strîmbături. A luat dosarul și, privindu-mă în ochi

mi-a spus: „pînă acum am alergat noi după dumneata, de acum încolo ai să alergi dumneata după noi”.

Remarca lui, cred, m-a vindecat fulgerător (oare nu sînt răuvoitorii cei care îți fac cel mai mult binele?). În sinea mea mi-am spus că nu voi alerga niciodată după un astfel de maimuțoi. Mă părăsiseră descurajarea, depresiunea și mă simțeam gata de luptă.

Patru ani mai tîrziu, cînd am plecat din țară, încă nu fusesem convocat pentru primire. Între timp, însă, aveau să se întîmple multe, pe care le voi povesti mai departe.

Cred că nimic nu poate să descrie mai bine care era starea mea în acei ani, ca intrarea mea, nesăvîrșită, în Partidul comunist. Ea era rezultatul unei conjuncții, între singurătatea și morozitatea acelor ani nefericiți și tresăltările care îmi aminteau că eram liber. Voința, unele predispoziții naturale, pasiunea pentru meserie, mă propulsau; dar în societatea aceea înglodată în relativismul moral și în cinismul cel mai sordid chiar succesul te împingea către compromis. Eram victima acestei spirale infernale, dar consider că am avut întotdeauna un fel de instinct de supraviețuire (pe care l-aș putea denumi: demonul meu socratic), ce m-a scăpat, cîteodată *in extremis*, de pacostele cele mai mari.

Nu știam însă pe atunci că pentru a învăța o anumită intransigență, cu care nu mă născusem, trebuia să mai îndur cîteva încercări. Dar despre asta are să fie vorba în capitolul următor.

Capitolul 8

UNIVERSITATEA, VIAȚA LITERARĂ,
UNIVERSITATEA

În partea finală a *Căutării timpului pierdut*, în meditația asupra scrisului și lecturii din *Le temps retrouvé*, Proust își prezintă la un moment dat întreaga ficțiune autobiografică nu ca pe un text, ci, cu o metaforă memorabilă, ca pe un telescop oferit cititorului pentru ca acesta să-și poată descoperi și observa propriile lumi interioare – situate la distanțe astronomice în cerul intern, în hăurile adânci ale memoriei lui, și deci invizibile cu ochiul liber al minții. Cuvintele scriitorului, arată Proust în alte pasaje, pot fi comparate și cu alte instrumente optice – lentile, lupe, sisteme de oglinzi, aparate de proiecție de tipul lanternei magice – toate concepute parcă pentru a ajuta lectura de sine, operație infinit complexă, dificilă și aventuroasă. Avea dreptate. De la primul meu contact substanțial cu Proust, din perioada când am zăcut bolnav de hepatită epidemică prin 1951 sau 1952, am reținut imaginea cosmologică a vastelor spații lăuntrice care despart lumi nebănuite, lumi pe care adeseori le ignorăm, înfășurate în misterul distanței, din pricina incapacității noastre de a le vedea.

Tot de atunci datează și încercările mele de a combina implicațiile acestei metafore cu teoria lui Proust asupra multiplicității eurilor care coexistă în noi. Nu erau oare eurile mele – eul care vorbea sau pălăvrăgea și cel care citea, eul de la școală și cel de acasă, eul „meteorologic” care se bucura sau întrista de schimbările vremii și eul solitar care scria poeme quasi-secrete, eul care se manifesta printre prieteni și cel care-și compunea diferite măști pentru diferite circumstanțe sociale – nu erau ele, în fond, un alt mod de a se manifesta al pluralității lumilor interioare? Ca și această pluralitate, eurile sau rolurile eterogene care-mi alcătuiau identitatea instabilă făceau parte dintr-o ordine, dintr-un cosmos, dintr-un sistem. Așa am ajuns să mă înțeleg – și pe un plan mai general să înțeleg categoria moral-psihologică a persoanei – ca pe un sistem *deschis*, cu o istorie, cu o durată ireversibilă, cu un început și un sfârșit; un sistem care, în virtutea deschiderii lui constitutive, e capabil să integreze tensiuni, incompatibilități, rupturi, lunecări neprevăzute, pierderi, căderi sau triumfuri interioare, bifurcări de posibilități de alegere care anulează alte posibilități de alegere, și finalmente neantul – neantul (moartea) fixându-l misterios, căci în universul făpturii muritoare numai ceea ce a fost

și nu mai are viitor *este*, intră în categoria obscură și pe veci înghețată a ființei, din care urmele, semnele, documentele, literele nu pot revela decît o infimă parte.

Ceea ce aș sublinia aici, reîntorcîndu-mă la povestea pe care am început s-o scriu, e că multiplicitatea eurilor – și mai tîrziu conștiința acestei multiplicități – a fost pentru mine un mijloc neașteptat de apărare împotriva invaziei mentale totalitare și a teroarei prin care se înfăptuia acea invazie. Pentru băiatul de 14 ani care eram în 1948 vizita nocturnă a securiștilor care-l căutau, spre a-l aresta, pe vărul meu Dan Vulcănescu a fost un moment psihologic traumatic. Că reacția mea a fost disproporționată e foarte posibil. În ordine obiectivă nu se întîmplase mai nimic: o descindere banală și fără consecințe imediate, într-o vreme violentă în care arestările se produceau, cum se spunea pe atunci, în valuri. Un val anterior îl aruncase pe Tilică Burileanu în lagărul de la Sighet de unde nu mai avea să se întoarcă; un alt val avea să-l arunce pe fostul diplomat Mihail Pencovici, ex-ambasador al României la Bruxelles și soțul mătușii mele Evelyn (ea se afla atunci în Elveția și bine a făcut că nu s-a mai întors), din sala de lectură a Bibliotecii franceze de la București direct la Canalul Dunăre-Marea Neagră, de unde avea să revină peste cîțiva ani, o umbră a celui care fusese, pentru a fi doborît curînd după aceea de un atac de inimă în plină stradă.

Fapt e însă că doar unul din eurile mele a fost atunci marcat de teroare – de o frică amestecată cu un sentiment profund de rușine (*rușinea că ți-e frică*). Aș numi acest eu, care nu se manifestase deloc în copilăria mea, eul meu fricos, superstițios, suspicios, irațional, paranoid. Din cînd în cînd, de atunci, acest eu, cu fantezmele și plâsmuirile lui anxioase, m-a făcut să mă simt observat, pîndit, urmărit, supravegheat, ascultat. Cînd vedeam o mașină – erau foarte puține mașini în București la sfîrșitul deceniului al patrulea și începutul celui de-al cincilea – parcată în preajma casei noastre pentru mai multă vreme îmi imaginam că-n ea stau la pîndă securiști în civil și că – oricît de absurd ar fi fost acest gînd – ei erau acolo ca să mă supravegheze pe mine. Cînd vedeam pe cineva „suspect” plimbîndu-se în sus și în jos pe trotuarul din fața casei pentru un timp mai îndelungat eram sigur că este un agent. Devenisem, în același timp, extrem de superstițios: aveam toate superstițiile populare (e semn rău cînd îți taie drumul o pisică neagră sau îți iese cineva cu o căldare goală înainte și așa mai departe) la care se adăugau cele create de mine. Așa de pildă țipătul bufniței auzit noaptea înainte să mă culc mă umplea de spaima și premonițiile cele mai sumbre: și asta pentru că auzisem – sau doar îmi închipuiam retrospectiv că auzisem? – o cucuvea văicărîndu-se în noaptea cînd veniseră securiștii să-l caute pe vărul meu. Alte superstiții se formau cu totul arbitrar: ca să nu mi se întîmple ceva rău trebuia, în drumul spre școală, să trec pe

lîngă un anume copac prin dreapta, pe lîngă altul prin stînga, să traversez piața Stalin totdeauna într-un anumit fel, urmînd un itinerariu absolut identic, orice abatere putînd avea consecințe disproporționate de grave în imaginația eului meu anxios. Evident, această latură fantasmatică a personalității mele – înclinată să respecte rigid anumite ritualuri secrete – a fost totdeauna ascunsă chiar și față de prietenii cei mai apropiați.

Alte euri ale mele au rămas neafectate: eul care se îndrăgostea mereu (în perioada arestării vărului meu, de-o față mai mare ca mine, blondă, cu un mers plutitor, care locuia la cîteva case distanță tot pe Bulevardul Mărăști și cu care nici măcar n-am făcut cunoștință – în mod curios nici n-am încercat); ori eul vital-sportiv care, tot în vremea aceea, mă purta aproape zilnic cu bicicleta pe șoseaua București-Ploiești, pînă la Otopeni și înapoi, sau pe pista de alergări de pe Stadionul Tineretului, și care-mi producea stări de indicibilă oboseală euforică. Pe de altă parte, eurile mele sociale au fost afectate – unele mai profund deși indirect, altele mai recunoscut, dar și mai superficial – de conjunctura politică totalitară: de la cel de elev de liceu la cel de student la universitate; și de la cel care făcea experiența exaltantă a marilor prietenii ca pe un mod de a respinge istoria printr-o strategie a „derealizării” ei, la cele două euri gemene, cel care citea și cel care scria. Acesta din urmă a scris exclusiv „pentru sertar” din anii liceului și pînă în 1958, anul cînd am început să public și cînd am intrat în labirinturile de raționalizări și de ipocrizie bizantină ale vieții literare, despre care voi scrie mai larg în cele ce urmează.

Cum a fost influențat de împerejurările politice eul elevului de liceu, apoi cel al studentului care scria poeme, aforisme estetico-filozofice, și tot începea jurnale intime pe care după un timp le rupea și le arunca, la fel cum periodic, cuprins de îndoieli, nemulțumiri și furii autodestructive, rupea și arunca tot ce scria în acei ani? Întrucît scriam doar pentru mine și pentru prieteni cărora le citeam din cînd în cînd cu glas tare paginile mele așa cum și ei mi le citeau pe ale lor (textele noastre circulau rareori în manuscris), urmam în ceea ce scriam aceeași strategie a refuzului și derealizării politicului pe care se întemeiau și prietenii mele. Scriam deci poeme în versuri sau în proză pe teme eterne ale poeziei (dragoste, melancolie metafizice, singurătate, exaltări în fața naturii, motive mitologice: niciodată cu subtext politic, politicul pîrîndu-mi-se oribil, degradant, nedemn de a fi luat în seamă fie și sub forma aluziei), reflecții care nu erau mai mult decît niște ecouri abstractizate ale lecturilor mele, și pagini de jurnal care erau și ele, după cîte îmi amintesc, căci nici una n-a supraviețuit, de-o abstracție care contrazicea însăși noțiunea de jurnal.

Un jurnal e un mijloc de a păstra crîmpeie din ce ți se întîmplă, de a te mărturisi sau masca, de a portretiza oamenii cu care te

întâlnești și de a cita ce ți-au spus mai memorabil, de a descrie evenimente mici și mari și felul în care ai reacționat la ele, de a nota pe viu ce gîndești, de a te autoexamina, de a imagina și schița proiecte, de a lua înseamnări de lectură – dar jurnalul meu era, fără voia și chiar fără conștiința mea, mai degrabă un mijloc de exorciza realitatea decît de a o distila și conserva sau de a o manipula imaginativ. Citeam desigur jurnale (pe al lui Gide în primul rînd, mai tîrziu pe-al lui Julien Green, lăsînd la o parte *Însemnările zilnice* ale lui Titu Maiorescu, în care ajunseseam să văd un perfect contra-model) și-mi dădeam seama că jurnalul e un gen literar, fie el cel mai paradoxal gen al literaturii – ieșit din ficțiunea unei scriituri secrete, teoretic adresată unui singur cititor care nu e altul decît propriul autor. Evident, știam foarte bine că autorii de jurnale, mai ales după Gide, se gîndesc de la început la publicarea lor și le scriu ca atare, deși respectă formal logica interioară a genului. Dar tocmai ficțiunea constitutivă a scriiturii secrete și posibilitățile pe care le deschidea ea – tocmai extraordinara libertate a jurnalului, lipsa lui de reguli, puțința lui de a înregistra orice, inclusiv inavualibilul – făceau din el un gen cu deosebire primejdios în condițiile totalitarismului represiv în care trăiam. Ostilitatea oricărui regim de tip comunist față de secretele personale ale oamenilor – față de sfera vieții private cu zonele ei obscure – e definitorie: căci nu impune idealul marxist, anti-individualist prin excelență, un imperativ al transparenței, care să ducă la o societate transparent-colectivistă în care tot ce fusese odată privat să fie socializat – de la proprietate la personalitate?

Se vorbea de altfel în București de cazuri – ca acel al Alicei Voinescu sau, mai tîrziu, al lui Petre Pandrea – în care poliția secretă confiscase jurnalele personale ale unor arestați politici și pe baza lor – pe baza numelor menționate în ele – făcuse numeroase arestări suplimentare. De aceea, jurnalul meu nu conținea nici o referință concretă, aproape nici un nume (doar cîteva inițiale de nume de prieteni în afara oricărui context, a oricărui nexus narativ), nu spunea nici o poveste, nu salva nici un crîmpei de viață – astfel că nu-i de mirare că, recitînd acele notații descărnate și finalmente fără sens, mă cuprindea un sentiment de lehamite, de furie nepuțincoasă, de zădărnice și le rupeam. Ele nu putea fi investite nici măcar cu funcția elementară de *aide-mémoire* sau agendă socială, ca *Însemnările* uscate ale lui Titu Maiorescu. Prin 1958-59, Paul Georgescu concentrase situația într-o maximă memorabilă: „A ține un jurnal intim astăzi e echivalentul unui act de delațiune”.

Autocenzură? Nu într-o accepțiune proprie a cuvîntului, căci acele însemnări, ca și poemele mele de pe atunci, nu erau destinate publicării și deci nu încercau să anticipeze posibile obiecții ale cenzorului. Era mai degrabă una din precauțiile elementare ale eului meu terorizat politic – ale acelei mentalități de ostatec despre

care am mai pomenit; sau – fie! – o formă specială de autocenzură, una care era forțată să anticipeze o lectură sinistră, de-o totală ostilitate, nu din partea unui cenzor, ci din aceea a unui inchiizitor, a unui torționar, a unui polițist politic interesat nu în a afla anume adevăruri, ci în a obține pretexte pentru a construi scenarii incriminante și a arunca oameni în închisoare, indiferent de vina sau inocența lor, cu scopul de a vîrî frica în oasele tuturor. N-ar fi mai potrivit totuși să vorbesc, în cazul acesta precis, despre „precenzură” ca despre o atmosferă pătrunzătoare, ca despre o teamă fără nume de a trăda prieteni și cunoscuți, ca despre o condiție în care eu însumi aș fi fost afectat de-o extrem de contagioasă maladie ideologică – un fel de ciumă ideologică propagată prin scris, cu efectele cele mai imprevizibile și îndepărtate?

Față de această „precenzură” adînc culpabilizatoare, pentru unii paralizantă, cenzura propriu-zisă (inclusiv autocenzura) căpăta caracteristicile unui privilegiu și chiar ale unui joc – un joc nu lipsit de riscuri, desigur, dar unul în care responsabilitatea pentru greșeală era dacă nu total individualizată, mult mai puțin difuză. Evident, ca să fii primit în joc trebuia să plătești un preț – diferit de la epocă la epocă de-a lungul celor patru decenii și ceva de dictatură comunistă. Acest preț se măsura, în momentul cînd mi-am făcut debutul publicistic în 1958, în dovezi de credință și de pseudo-credință (aceasta din urmă mai potrivită în fond „spiritului de partid”), în declarații de adeziune la „politica înțeleaptă a partidului” explicite, dar uneori doar implicite, în mici „tributuri” sau citații rituale, în umilințe interiorizate, dar și în false orgolii, într-o prefăcută modestie compensată de toată megalomania de care cineva putea fi capabil, uneori în simpla acceptare a regulilor profunde ale jocului (care nu erau tot una cu regulile superficiale și pitorești sau, după moment, grotești). Și, în mod paradoxal, același preț de intrare („biletul de intrare la circ”, ca să-l citez iar pe Paul Georgescu) se măsura și în tipul de răsplată pe care-l primeai (mențiuni, premii, concedii în case de creație palatiale, onoruri, bani, călătorii în străinătate și o mie de alte mari sau mici privilegii prin care intrai dacă nu chiar în *nomenclatură*, în acel spațiu special rezervat intelighenției pe care l-aș numi „privileghenția”. Dar n-a venit încă timpul să vorbesc mai pe larg despre cenzură și despre ceea ce voi numi „postcenzură” (înțelegînd prin aceasta din urmă totalitatea sentimentelor și gîndurilor, fluctuante în timp, ale unui autor de texte cenzurate, efectele psihologice ale cenzurii pe termen scurt și pe termen lung).

Anii facultății mi-au rămas în memorie ca o perioadă cu puține momente luminoase, deși în afara universității am făcut, în același timp, experiențe personale importante, pe care le voi descrie mai în amănunt ceva mai tîrziu. Am fost student la limba engleză între toamna lui 1952 și vara lui 1957. Evident, ca să fiu primit la

examenul de admitere a trebuit să mint în legătură cu „originea mea socială” și să am norocul ca omisiunile mele din „autobiografia” de cadre și din răspunsurile date la chestionarul social-politic (ce proprietăți aveau sau avuseseră părinții mei? erau membri de partid? fuseseră excluși din partid? arestări în familie? rude în străinătate? și așa mai departe) să nu fie descoperite. Engleza era o secție a Facultății de Filologie care, în 1952, în toiul stalinismului, avea sub 20 de locuri (se formase în acea perioadă și un Institut de limbi străine, pentru viitori diplomați, unde criteriile ideologico-sociale de admitere erau mult mai severe și unde nu puteau spera să pătrundă decît tineri cu origine extrem de sănătoasă, care excludea categoria micilor burghezi de la care mă reclamam în demersurile mele oficiale). Justificarea politică a menținerii studiului limbii engleze (limba imperialiștilor anglo-americani, denunțați cu o isterie ritualizată de către propaganda oficială) era probabil că limba dușmanului trebuia totuși cunoscută de un număr restrîns de specialiști în aspecte demonologice ale culturilor străine. Șeful departamentului de engleză în acei ani era un anume Petre Clinca, unul dintre acei profesori universitari fără publicații și poate chiar fără studii, promovați din motive pur politice de către noul regim. Era poreclit, de către studenți, „evreul din Malta”, și a îndeplinit funcția de cerber ideologic pentru un timp relativ scurt. Prin 1955-56 dispăruse fără urmă – fusese demascat ca agent sionist? făcuse cerere de plecare în Israel? i se descoperiseră păcate deviaționiste, de dreapta sau de stînga (sau, simultan, și de dreapta și de stînga, ca în cazul Anei Pauker, epurată încă din 1952) și fusese trimis, cum se spunea, la munca de jos?, fusese una din victimele unui crescînd antisemitism intern și secret de partid, o victimă cu atît mai vulnerabilă cu cît era o creație *ex nihilo* a partidului însuși, de o perfectă nulitate profesională? Eu păstrez despre Clinca următoarea amintire: rămăsesem, cred că în al doilea semestru, corigent la limba rusă, obligatorie pentru toți studenții în primii doi ani de universitate, indiferent de disciplina în care se specializau; Clinca m-a chemat în biroul lui și mi-a spus pe un ton îngrijorat-mustrător: „Cum se explică faptul că ai rămas corigent la limba rusă, adică tocmai la limba marilor noștri dascăli Lenin și Stalin? Poate că nu-i întîmplător... Poate că, în sinea dumitale, ai ceva împotriva studiului limbii ruse, poate că ești în fond împotriva ideologiei noastre... [De notat logica expansivă a incriminării politice de tip stalinist dur și preferința limbii de lemn pentru intimitatea colectivă a persoanei întîi plural, într-o expresie ca «ideologia noastră», care-mi sugera că nu eram cu totul pierdut.] Vreau să te avertizez că dacă situația se repetă se va pune foarte serios problema exmatriculării dumitale”. Amenințat cu o sancțiune atît de gravă (în atmosfera paranoică din 1953 modul de a gîndi al lui Clinca era o reflecție

fidelă a modului de a gândi al autorităților de partid), am petrecut o parte din vacanța de vară învățînd pe dinafară manualul de rusă, inclusiv cîteva poezii (una de Pușkin, una de Lermontov și mai multe piese realist-socialiste, ridicole lozinci rimate) și am trecut examenul de corigență.

Dintre cei 20 de studenți ai grupei de engleză doar doi erau băieți, Adrian Nicolescu și eu. Adrian, a cărui pasiune dominantă a fost totdeauna gramatica și mai ales fonetica limbii engleze (el putea trece cu o virtuozitate care se mărginea cumva cu comicul de la accentul oxfordian la cel cockney și apoi la cel new-yorkez), era de-un anticomunism visceral cu care eram, desigur, în simpatie, deși nu împărtășeam optimismul lui secret. Prin 1953, curînd după moartea lui Stalin, plimbîndu-mă cu el pe Bulevardul Nicolae Bălcescu într-o „fereastră” (în programul nostru universitar de șase ore pe zi, șase zile pe săptămîină, existau în anumite zile și goluri de cîte o oră pe care le numeam „ferestre”), el m-a tras de mîinecă, în mijlocul unei discuții oarecari, și mi-a dat a înțelege prin expresia de urgență de pe chipul lui că vrea să-mi comunice o mare taină; ne-am oprit din mers și el s-a aplecat spre mine și mi-a șoptit la ureche, speriat și totodată încîntat: „Trăim ultimele zvîrcoliri ale hidrei comuniste!”. După care am continuat plimbarea și am reluat discuția care fusese, pentru un moment, atît de dramatic întreruptă. Lăsînd la o parte clișeul, „hidra comunistă”, nu mai puțin absurd în sine decît clișeele polemice ale limbii de lemn oficiale, ceea ce-mi spunea A.N. (atît de potrivit pesimismului meu, credinței mele sumbre în eternitatea sistemului, încît mi-a sunat comic) era de fapt adevărat, deși hidra a mai durat aproape patru decenii. Era adevărat și inexact, cum sînt cele mai multe profeții de acest fel.

Dintre fetele din grupa de engleză îmi amintesc cu plăcere de verișoara mea, Mira Vulcănescu, mai tîrziu măritată cu doctorul Puiu Stoiculescu, excelent practician al medicinei interne la Spitalul Filantropia, pe care-l consultam cînd mă simțeam bolnav. Pe Mira o vedeam cu oarecare regularitate în copilărie, fie la noi, pe Mărăști 23, fie în vizitele de familie pe care le făceam unchiului Titi (doctorul radiolog Marius Vulcănescu) și lui tanti Viorel, în apartamentul lor de pe strada Sfîntul Constantin 24, situat cu două etaje deasupra apartamentului în care aveam să-i vizitez, peste mai mulți ani, pe Paul Georgescu și pe soția lui delicat-fantomatică, Dina. Pe Mira o mai vedeam uneori, tot în copilărie, în vacanțele de la Dîrvari sau la Craiova, unde bunicul ei matern, Constantin Șaban Făgețel, om bogat, era proprietarul unei importante tipografii și case de editură și directorul revistei *Ramuri*. Alte colege de facultate se numărau printre frumusețile Filologiei – „urna greacă” (Livia Tempea), de care-ți amintești și tu, Adela Bruss, Adina Darian (pe vremea aceea măritată cu arhitectul Tacu

Condacci), Dana Crivăț (pe vremea aceea măritată cu actorul Radu Beligan, mai târziu cu dramaturgul Horia Lovinescu). Mie îmi plăcea la un moment dat Monica Alduleanu, înaltă, aproape plan-turoasă, brună, de-o grație plutitoare, cu gîtul ei lung și cu ochii ei verzi-visători, de care eram vag îndrăgostit după ce-o întîlnisem într-o vacanță la mare, la Carmen Sylva (cum continuam noi să vorbim despre localitatea care primise numele unui fals erou comunist); dar ea nerăspunzînd sentimentului meu – deși era vădit măgulită de poemele mele de amor – totul s-a rezumat la cîteva săruturi sfioase, de o neverosimilă castitate, de-o castitate poate perversă, dată fiind starea invariabil priapică în care mă aducea prezența ei, și adeseori chiar gîndul la ea, simpla ei imagine mentală. După terminarea facultății i-am pierdut complet urma și o uitasem cu desăvîrșire cînd, nu de mult, aparența fizică a unei tinere colege de la departamentul de engleză de la Indiana University mi-a readus-o brusc în minte, împreună cu acea vară îndepărtată la Marea Neagră cînd, serile, trăiam momente de pură exaltare privindu-i profilul pe fundalul glorioaselor apusuri de soare în lacul Techirghiol. Alte colege, cu care în afară de universitate mă întîlneam și la așa numite „ceaiuri dansante” (oare tot așa se vor fi numind aceste petreceri la care nu se bea ceai chiar niciodată?), erau Doina Ionescu, măritată spre sfîrșitul facultății cu avocatul Costel Motaș, și timida, sîrguincioasa Coca Popescu, fiica secretarei principale a Facultății de Filologie, Smaranda Popescu.

În afară de Ana Cartianu, devenită șefă de catedră după misterioasa dispariție a lui Clinca, și de lexicograful și traducătorul Leon Levițchi, n-am avut profesori care să se bucure, cel puțin în ochii mei, de autoritate morală sau intelectuală. Doamna Cartianu, cum îi spunea toată lumea chiar în acea perioadă foarte „tovărășească”, era, cred, singurul cadru didactic care supraviețuise din vechea catedră de engleză a Universității; era, de asemenea, singurul care studiasse în Anglia (cred că la Cambridge). Cursurile ei de literatură engleză din secolul al XIX-lea, în ciuda unui didacticism ușor pedant, sau poate tocmai din pricina lui, aveau un anume farmec desuet. Levițchi avea autoritatea pe care-o conferă angajarea pasionată într-o disciplină – în cazul lui lexicografia – dar asta nu-l scutea de mărginire intelectuală și nu făcea mai agreabil caracterul *scrobit*, așa zice, al întregii sale personalități. Era însă un om onest cu sine, exigent și extrem de politicoș – de-o politețe care introducea un plus de distanță între el și studenți, datorită faptului că, în spiritul occidental de perfectă reciprocitate, și împotriva promiscuităților pronomiale orientale încuibate în limba română, el se adresa studenților nu cu „tu” sau „dumneata”, cum făceau toți ceilalți profesori, ci totdeauna cu „dumneavoastră”.

Eram atît de dezamăgit după primul an de engleză – și scîrbit de politizarea obscen stalinistă a învățămîntului umanistic în genere – încît am vrut și eu să părăsesc filologia pentru o disciplină științifică imună politicului. Cum biologia, care mă atrăgea, nu scăpase – din pricina aspectelor și implicațiilor ei teoretice – de contagiunea stalinistă (vezi afacerea Lîsenko), vream să mă înscriu la Facultatea de Științe Naturale, secția de zoologie. (Medicina – care să fie explicația mai adîncă a acestui fenomen? – nu m-a atras niciodată.) N-am avut însă determinarea necesară, poate nici curajul, s-o rup cu Facultatea de Filologie ca mediu instituțional și colegial și – cel puțin pentru un timp – să abandonez literatura. Multă vreme după ce această ocazie fusese pierdută mi-am reproșat lipsa de voință și delăsarea. Dar în hotărîrea de a-mi continua studiile filologice intrau și considerente de ordin familial: ai mei o duceau foarte greu după ce vînduseră mai tot ce putea fi vîndut din casă și nu mai aveau ca singur venit decît salariul modest al tatei. Iar tata era bolnav și putea fi oricînd incapacitat și obligat să iasă pretimpuriu la pensie – cum de altfel s-a și întîmplat. Simțeam că nu-mi pot îngădui luxul de a amîna terminarea facultății cu un an.

Curînd aveam să primesc primul semnal că alegerea limbii engleze ca subiect de studiu comporta, alături de riscurile îndoctrinării ideologice și de efectele (imprevizibile) ale acesteia, riscuri mai profunde pe plan moral. Pentru vara lui 1953 se anunța un eveniment cultural internațional care era așteptat de multă lume cu un anume interes, sporit de condițiile de izolare dejistă-stalinistă a țării: Festivalul Mondial al Tineretului, sărbătoare anuală comunistă, care avea să aducă pentru două săptămîni un influx primejdios de străini, inclusiv tineri din Occident, fie ei apropiați de mișcarea comunistă din țările lor respective. Pregătirile pentru Festival erau în toi: cu luni înainte de deschiderea lui se făcuseră simțite lipsuri de tot felul, magazinele alimentare erau goale, iar în restaurante abia se mai putea mîncă și vinul și berea dispăruseră cu desăvîrșire – toate acestea pentru a se putea crea o impresie de mare abundență în perioada Festivalului. La universitate, la secțiile de limbi străine, se recrutau traducători. Lipsit de imaginație politică – pe care n-o putea stimula nici ostilitatea mea aproape reflexă, și deci nereflexivă, față de regim, nici sciziu-ne perfectă între eul meu social și eurile ascunse, ilustrînd o formă simplă, nedramatică, și aș zice chiar neghioabă a ipocriziei – m-am prezentat, din proprie inițiativă, la interviul la care erau invitați cei care doreau să fie traducători de limbă engleză. (Unul din motivele mele era și dorința de a amîna convocarea militară de o lună, care coincidea cu perioada Festivalului.) Am fost acceptat. Puțin după aceea am aflat, surpriză neplăcută, că traducătorii urmau să fie mobilizați, în condiții quasi-militare, pentru o lună

de instructaj politic. Luna de armată la Călărași devenea deodată extrem de atrăgătoare. M-am trezit apoi convocat, din senin, la secția de miliție a cartierului. Când am ajuns acolo, un ofițer m-a introdus într-o încăpere în care se afla un bărbat relativ tânăr, îmbrăcat în civil, care mi-a fost prezentat drept locotenentul de securitate Tătaru. Tătaru, foarte afabil, m-a invitat la o plimbare pe Șoseaua Kisseleff, în cursul căreia mi-a propus să devin informator, pe perioada Festivalului (ce cred străinii despre țara noastră? cu cine stau ei de vorbă? ce li se spune despre țara noastră și de către cine?) și poate, din când în când, și după aceea. Era vorba de-o acțiune patriotică, pentru care aveam să fiu răsplătit din plin (nu financiar, desigur, ci, să zicem, fiind invitat la recepții la ambasadele străine, și poate chiar oferindu-mi-se o bursă de studii în străinătate). Nu era nevoie să iau o hotărîre pe loc, avea el să-mi telefoneze peste câteva zile... Mie mi-a înghețat sîngele în vine: mi se cerea să devin imediat delator, cu perspectiva de a fi ulterior promovat la rangul superior de spion (oricît de lipsit de imaginație politică aș fi fost, codul folosit de Tătaru era prea de tot transparent ca să lase loc pentru dubii).

Am fost zguduit de oroare, amestecată cu spaimă (o spaimă ale cărei rădăcini porneau din interogația nocturnă la care fusesem supus la 14 ani, despre care am mai pomenit), și cu furie împotriva-mi: cum putusem fi atît de idiot încît să cad în capcana Festivalului? Trebuia neapărat să scap. După o noapte nedormită, m-am dus a doua zi la Ministerul de Externe (care organiza și patrona întreaga afacere) ca să solicit să fiu scos din rîndurile translatorilor, dar asta era, mi s-a spus, imposibil. Aș fi putut obține scutire numai în caz de boală și pe bază de certificat medical. Cred că am pomenit deja, în trecut, de ajutorul pe care mi l-a dat doctorul Dosios de la Spitalul Central. Acestuia îi fusesem recomandat de către doctorul Mișa Stăncescu, un amic mai vîrstnic, personaj bizar al Bucureștilor, care umbla pe Calea Victoriei în mijlocul iernilor geroase cu capul descoperit și îmbrăcat doar în cămașă, și care pe vremea aceea practica medicina clandestin din opoziție individualistă față de regimul comunist și față de ideea de medicină etatizată. Dosios mi-a dat așadar un certificat de „sindrom depresiv neurasteniform” – care de altfel nu era prea departe de starea psihologică în care mă aflam în acel moment. Am izbutit astfel să fiu șters, din motive de boală, de pe lista translatorilor la Festival și cînd Tătaru a telefonat m-am grăbit să-l informez că proiectata noastră întîlnire nu mai avea obiect. Dar el a insistat. Ne-am revăzut deci, la sugestia lui tot pe Șoseua Kisseleff, într-o după-amiază cu ploaie măruntă și pătrunzătoare de primăvară. Faptul că nu mai urma să lucrez pentru Festival nu avea nici o importanță, din punctul *lor* de vedere, atîta vreme cît eu eram de acord în principiu cu ideea de a colabora cu *ei*. Eu – i-am spus cît

se poate de limpede și de apăsat – nu eram în măsură să mă angajez *în principiu* la nimic. „Noi avem răbdare, tovarășe”, mi-a spus Tătaru, „te putem lăsa să te mai gîndești și-un an, și doi, și trei... Oricum, dacă te răzgîndești, poți să mă chemi la următorul număr” – și a scris un număr de telefon pe-o foaie ruptă dintr-un carnet. Înainte să ne despărțim, mi-a spus cu un aer solemn și calm – invocînd „consecințele legii”, fără însă a se referi la vreo lege anume – să nu vorbesc nimănui de întîlnirile și discuțiile noastre.

De ce am povestit cu atîtea amănunte acest episod banal – căci mulți din generația mea și din generațiile următoare au fost invitați în condiții asemănătoare să colaboreze cu Instituția sau, spre a folosi un limbaj mai arhetipal și mai dramatic, să încheie un „pact cu diavolul”, un pact pe care mulți, sînt convins, au refuzat să-și pună semnătura? De ce am acordat atîta atenție retrospectivă unui incident la urma urmelor benign, negliabil, și parcă lipsit de semnificație într-o epocă de mari persecuții brutale, de arestări arbitrare și de monstruoase înscenări juridice, în care mulți au fost torturați, schilodiți, uciși? De ce? Din mai multe motive. Cel dintîi și cel mai important e – oricît de paradoxal ar putea să pară – tocmai perfecta banalitate a episodului. Iar în legătură cu acest motiv, dacă nu chiar confundîndu-se cu el, e faptul că această banalitate a fost reconfirmată, cu o ritmicitate exasperantă, la intervale de trei-patru ani: alți „tătari”, reprezentînd aceeași Instituție, au folosit diverse pretexte pentru a intra în contact cu mine și spre a repeta, aproape ritual, deși cu o insistență și cu amenințări implicite mereu sporite, propunerea din 1953. Aceste încercări de recrutare au avut loc în 1956 (cam cu un an înainte de a-mi încheia studiile), în 1960, prin 1964-65, apoi cu o întîrziere de doi ani, care îmi inspirase un fals optimism, în 1971, dar după aceea, sugerînd un ritm nou, mai strîns, în 1972. Toate la un loc au constituit una din rațiunile deciziei mele de a mă expatria – am socotit întotdeauna ca pe un mare noroc, nemeritat ca orice noroc, faptul că am fost în măsură să iau o decizie liberă într-un moment pe care, dacă l-aș pierdut, nu l-aș mai fi regăsit – dar aceasta e altă poveste, al cărei timp n-a venit încă.

Să revin deci la episodul banal cu locotenentul de securitate Tătaru. Banalitatea lui, mi s-a părut, avea un fel de aură arhetipală, care mi-a îngăduit să vorbesc despre el ca despre o ofertă de a semna un pact cu diavolul. Demonul la care mă refer e desigur mai curînd o metamorfoză a demonului banal și mediocru al lui Gogol și apoi al lui Dostoievski decît o reîncarnare, fie ea cît de îndepărtată și de irecognoscibilă, a spectacularului demon romantic byronian. Iar răul la care mă gîndesc e mai aproape de „banalitatea răului” (Hannah Arendt) decît de „misterul răului” așa cum ar putea acesta apărea din unghi teologic sau, mai exact, teodiceic, ca un lucru care depășește înțelegerea, ca o categorie abisală, ca o

sfidare absolută la adresa inteligenței. E deci adevărat, și într-un sens cât se poate de precis (deși precizia e aici atinsă prin metaforă), că mi se ceruse să închei un pact cu diavolul – cu un diavol dezgustător de mărunț după o ispitire dezgustător de meschină (recepții la ambasade străine, o vagă bursă de studii în străinătate, participarea într-o activitate tenebroasă); ispita mai mare era de a ceda teroarei, sau doar ideii de teroare, luându-mi mijloace de protecție împotriva ei – dar cu ce preț! Reacția mea a fost departe de-a fi eroică: am refuzat, politicos, cu un fel de încăpăținare timidă, poate chiar cu o anume fermitate, dar fără să îndrăznesc să articulez rațiunile adevărate ale refuzului meu. Știam că nu m-aș fi putut împăca în sinea mea cu sentimentul trădării (ceea ce mi se cerea de fapt), nici măcar în forma lui atenuată, care ar fi rezultat dintr-un joc de-a trădarea, joc în care aș fi putut intra ușor, cu ajutorul minciunii, al prostiei simulate sau al (pseudo)informației irelevante oferite în locul informației dăunătoare, destructive care se așteaptă de la un delator. Tacit, Instituția tolera un astfel de joc, socotind că între simularea colaborării și colaborarea propriu-zisă distanța nu-i, în principiu, de netrecut. Refuzul mi-a fost fără îndoială ușurat de faptul că amenințările care aveau menirea să mă determine să colaborez, sau doar să mă prefac, rămâneau indeterminate, vagi, abstracte. Nu știu ce aș fi făcut dacă aș fi fost șantajat (viața cuiva apropiat depinde de decizia ta!) sau aș fi fost torturat, ori doar amenințat cu tortura, în închisoare. Probabil că nu m-aș fi sinucis ca Mironel, deși în mod sigur mi-aș fi pus problema sinuciderii, căci pentru oameni ca noi ea intra în „logica situației”. Jocul de-a delațiunea, în care aș fi fost obligat să intru, m-ar fi umilit și deprimat în așa măsură, încît aș fi încercat să rup legătura diabolică – oricît ar fi fost ea de subțire – la prima ocazie. Aș fi reușit oare? Și cu ce preț?

Miron Chiraleu îmi povestise cu puțin timp înainte de arestarea sa cazul unui amic comun, coleg al lui la Institutul de Teatru, care fusese șantajat cu ani în urmă, în timp ce tatăl lui era arestat (ca fost legionar, dacă nu mă înșel), și care acceptase să facă rapoarte informative periodice, rapoarte care, îi spusese el lui Mironel (cărui i se deschisese), erau cu totul fanteziste, lipsite de orice valoare din punctul de vedere al „Organelor”, ba chiar uneori capabile să protejeze pe anume oponenți imprudenți, cu gura prea mare, ai regimului, și să arunce o lumină vag compromițătoare asupra unor cunoscuți politrucci și activiști de partid. Evident, acest coleg al lui Mironel alesese, într-un moment dificil al vieții lui, într-un moment de mare vulnerabilitate la șantajul Instituției, „soluția jocului”, cum am numit-o mai sus, fie el un joc periculos și adînc ambiguu cu diavolul. Diavolul acesta era nu numai banal, cum am încercat să explic adineaori, dar și stupid, de-o prostie fără margini, de-o prostie puternică, aproape (dar nu chiar) atotputernică, iar amicul

nostru era un tînăr de-o rară inteligență, vie, sfredelitoare, sclipind de paradoxuri, fascinantă. Și totuși el nu-și dădea seama că nu-l putea păcăli pe diavol, că păcălitul nu putea fi, matematic, decît el însuși, victimă, între altele, și oricît de ciudat ar părea, a însăși marii sale inteligențe, înălțîndu-și spectacularele-i construcții pe un teren moral, din nefericire, nisipos. Am motive să cred că, de-a lungul anilor, în care a făcut figură de rebel și de critic răsplat, tăios, inventiv al conformismului comunist (fără ca totuși să devină vreodată disident, deși a gravitat uneori suspect în jurul disidenților), el a menținut o relație cu securitatea, o relație în care s-ar putea foarte bine ca securitatea să se fi lăsat înșelată cu bună știință, să se fi lăsat chiar insultată, și să-i fi îngăduit privilegiul de a vorbi regimul de rău, de a fi perfect sincer (*perfect sincer*) în expresia disprețului său, a furiilor sale, a frustrărilor sale, în schimbul unui preț aparent foarte modest – rapoartele sale fanteziste, inutilizabile, irelevante. Poate că de la un punct încolo, aceste rapoarte nici n-au mai fost scrise, ci doar prezentate oral, și poate că aceste rapoarte au rămas invariabil fără consecințe practice. Poate că, merg și mai departe, el nici n-a mai prezentat rapoarte propriu-zise, poate că securitatea s-a mulțumit cu anume convorbiri telefonice înregistrate pe bandă. Dar astea sînt, evident, speculații. Poate că el izbutise să-și înceteze colaborarea pe care fusese forțat s-o accepte în circumstanțele amintite, și despre care-i vorbise lui Mironel, și-atunci tot ce-am spus despre el e nedrept. Dacă însă el a plătit prețul minimal de care am pomenit el a fost, în fapt, păcălit de un diavol monstruos și totodată stupid – atît de stupid încît îl lăsa chiar să-și bată joc de el și se mulțumea din parte-i cu fantezii și pseudoinformații lipsite de orice valoare. Păcălit în sensul că i s-a impus *obligația* (fie că el a respectat-o, fie că nu, fie că a fost sau n-a fost conștient de ea) de a se disprețui în secret pe sine însuși. Un astfel de dispreț de sine ar putea explica la un om atît de vizibil inteligent și înzestrat fondul mai puțin vizibil de mic demonism dostoievskian, făcut din cinism și dintr-un fel de bine ascunsă turpitudine morală în relațiile personale, dintr-o pornire de a înșela încrederea ce i se acorda în mod spontan – pentru a deriva din puțința de a înșela un sens secret al puterii? – și finalmente dintr-o mediocritate fundamentală și dintr-o vocație a superficialității și a ratării.

Adevărul e că nici eu n-am fost scutit de motive de a mă disprețui, deși sursele lor au fost diferite, publice și nu secrete. Mă refer la intrarea mea în viața literară și la concesiile ideologice conștiente, calculate, dar și la cele semi-conștiente sau inconștiente (ajunse în lumina conștiinței abia în anii de reflecții retrospective ai exilului), pe care le-am făcut, concesiile care păreau la vremea lor necesare pentru a putea publica, dar care în fond nu erau. Cred că

ele merită să fie analizate în oarecare detaliu, nu ca exercițiu de autoflagelare, ci ca o încercare de a înțelege exact ce s-a întâmplat.

Am povestit pe scurt, în capitolul anterior, cum am devenit, spre sfârșitul anului 1957, corector la *Gazeta literară*, și am schițat chiar un portret al redactorului-șef, Paul Georgescu. Mă apropiam de vârsta de 24 de ani, iar Nichita Stănescu, prietenul căruia îi datoram angajarea mea în primul post permanent, după câteva luni de șomaj, împlinea 25. El își făcuse debutul poetic în 1957, cred că în revista *Tribuna* din Cluj, după care publicase și în *Gazeta literară*, unde era redactor la secția de poezie, adjunct al lui Victor Kernbach. Partidul acorda o importanță quasi-rituală aniversărilor, comemorărilor, zilelor festive proletare, și presa, inclusiv presa literară, avea datoria să illustreze tematic calendarul oficial și să întâmpine sărbătorile cele mai importante prin adevărate „campanii” publicistice de săptămîni și chiar de luni. 1957 fusese în întregime dedicat aniversării răscoalelor țărănești de la 1907 – prilej, între altele, al reintrării depline a lui Argezi în circuitul oficial cu volumul *1907 – peisaje*, plin de versuri „mobilizatoare” (și șocant de sadice dacă încercai să le vizualizezi) de tipul „Ia pe ciocoi ca hreanul și dă-l pe răzătoare”. Nichita scrisese mai demult un poem de viziune coșmaresc-apocaliptică, în care descria un vis cu un spital în flăcări („Ardea spitalul cu bolnavi cu tot” era versul cel mai memorabil, deși nu cel mai inspirat), și cred că acest poem, căruia redacția *Tribunei* i-a dat titlul „1907”, a fost cel cu care a debutat. Poate că memoria mă înșală, poate că acest poem n-a fost primul publicat de Nichita, poate că nici n-a apărut în *Tribuna*, cert e că a fost tipărit în 1957 cu titlul „1907” – titlu pus de un redactor binevoitor care a vrut să lege un text mai degrabă oniric de o temă aniversară aprobată de partid. Eu am debutat, cred, în ianuarie 1958, cu un poem apolitic tipărit în *Gazeta literară* într-un grupaj de versuri de poeți tineri (mi se pare că în grupaj mai figurau Nichita Stănescu, Petre Stoica, poate și Grigore Hagiu, dar nu sînt sigur și n-am cum să verific acest detaliu). În februarie – luna aniversării grevelor de la Atelierele CFR Grivița din 1933 – mi-a apărut un poem politic, ilustrînd tema grevelor, dar în versuri albe și utilizînd o tehnică poetică vag modernistă care, mi se părea mie, polemiza implicit cu stilul poetic oficial al realismului socialist. Curînd am început să public și mici recenzii la cărți de autori străini și români, solicitate de șeful secției de critică a *Gazetei*, S. Damian. (Un amănunt amuzant și totodată patetic în legătură cu atmosfera intelectuală a timpului: tot în acea vreme am cunoscut, prin S. Damian, pe posesorul unei mici biblioteci de împrumut clandestine, un domn îmbrăcat răpănos care venea în tipografie sau la redacție cu liste de cărți și de prețuri și cu o servietă burdușită, și care oferea spre lectură cărți inaccesibile în bibliotecile publice

și interzise de cenzură, pentru o modestă sumă pe zi; așa am luat contact pentru prima oară cu nuvelele și romanele lui Kafka.)

Am menționat aceste amănunte pentru a sugera măcar o parte din confuzia politico-culturală care domnea în mințile noastre. Eram un grup de tineri – deși pe la 24-25 de ani nu mai eram chiar atât de tineri – care încercau să pătrundă într-o lume literară aproape ermetic închisă și ideologic și generațional. Nu aveam un program literar precis, în sens afirmativ, în afară de dorința de a restabili legătura cu tradițiile moderniste ale perioadei interbelice – de la Arghezi (ale cărui volume conformiste, 1907 și *Cîntare omului*, nu ne plăceau, dar pe care nu le condamnăm prea aspru pentru că datorită lor reintrau în circuitul cultural *Cuvinte potrivite* și *Flori de mucigai*) la Blaga și Ion Barbu, în poezie; de la Camil Petrescu (ale cărui scrieri mai noi nu le citeam, dar a căror utilitate „strategică” o recunoșteam pentru că ele făceau posibilă republicarea *Ultimei nopți de dragoste...* sau a *Patului lui Procust* sau a teatrului) la Hortensia Papadat-Bengescu; și de la Eugen Lovinescu, total interzis în acea vreme, la criticii cu o operă interbelică importantă care erau încă în viață (G. Călinescu, Tudor Vianu) și în ale căror concesii ideologice vedeam, iarăși, o promisiune a republicării operelor lor fundamentale mai vechi, sau măcar a accesului la ele și a posibilității nu numai de a le citi, dar și de a le cita. Astăzi nu mă îndoiesc că greșeam, că exageram importanța micilor breșe ivite în pereții de beton ai fortăreței ideologice construite de partid (care avea toate aparențele unei solidități strivitoare) și că minimalizam importanța prețului moral plătit pentru privilegiul de a ne apropia de o asemenea breșă și de a respira prin ea, cu nesăț, fie și pentru câteva clipe, aerul de *dincolo*, care ni se părea de-o tărie amețitoare și încărcat de mirezmele fructului oprit.

Evident, exista și opțiunea de a rămîne în afara fortăreței ideologice, de a respinge compromisurile pe care, mai devreme sau mai târziu, trebuia să le faci pentru a rămîne în ea, și de a nu participa la bătăliile atât de dubioase în care, încetul cu încetul, am fost din ce în ce mai implicați. Fapt e că odată ce pătrundeai, fie și accidental, în interiorul fortăreței, nu puteai să nu iei parte la complicatele lupte între grupuri și facțiuni din care se țesea viața literară oficială pe fundalul de teroare politică generală fără de care partidul, lipsit de orice legitimitate, n-ar fi putut governa țara. Linia *Gazetei literare*, impusă de Paul Georgescu și urmată fidel de cei doi redactori-șefi adjuncți, Millo Petroveanu și Vicu Mîndra, era pe plan politic „ortodox” comunistă (adică pro-sovietică, „internaționalistă”, deci antinaționalistă, deci opusă național-comunismului care avea să triumfe mai târziu în perioada lui Ceaușescu), dar pe plan literar prudent deschisă față de „spiritul modern”, în ciuda faptului că publica din cînd în cînd articole explicit îndreptate „împotriva spiritului modern în literatură”. *Gazeta* mai avea o caracteristică menită

s-o facă antipatică multor scriitori „consacrați”, și anume, ținea să publice și nume noi, să promoveze tineri scriitori (Nichita Stănescu, Nicolae Velea, Cezar Baltag, Grigore Hagiu etc.). În chestiunea modernismului, prudența și subtilitatea lui Paul Georgescu puteau lua forme aberante, de-a dreptul schizofrenice. O mică poveste din vremea când lucram la corectură va ilustra pitoresc această formă specială de schizofrenie.

Era, deci, în 1958, în plină perioadă de reîngheț ideologic, când la tipografie a sosit un lung articol de B.E., prieten apropiat al lui P.G. (mă întreb dacă P.G. nu-i sugerase tema?), intitulat, dacă nu mă înșel, „Împotriva ermetismului”, și a apărut în două, dacă nu în trei numere succesive. Era un text „de poziție ideologică”, cum se spunea pe atunci, o polemică împotriva lui Ion Barbu și a volumului *Joc secund*, în stilul strident al demascărilor jdanoviste. Dar de ce împotriva lui Ion Barbu, care nu mai publicase de ani de zile— în afară de penibilul și deloc ermeticul „Bălcescu trăind” (1956), cu versuri de rezonanță realist-socialistă, sîcîitor memorabile, „...Astăzi piatră ești, din unghi / Republicii Române Populare, / Adeveritul mare singur trunchi: / Bălcescu, început de calendare”? Îl cunoscusem nu de mult pe B.E. ca pe un intelectual rafinat, om de gust și de carte, capabil de distincții nuanțate și care, înțelesesem din referințe vagi, avusese la un moment dat anume necazuri politice. Ce-l apucase, totuși? Duritatea tonului nu-i era caracteristică. În preziua apariției primei părți a articolului, când P.G. a venit în tipografie să inspecteze numărul înainte de intrarea la rotativă, tocmai mă pregăteam să-l întreb de articolul lui E. (fusesse cerut de partid?), când el mi-o luă înainte: „Ce zici de curajul lui Bebe?”. I-am spus vădit uimit, că textul nu mă izbise prin curajul său. „Ce naiv poți să fii!” a exclamat el. „Tu nu-ți dai seama că Bebe a reușit să citeze integral două poezii de Ion Barbu, între care *Joc secund*? El îi face lui Barbu un serviciu inestimabil, căci de fapt asigură circulația operei lui; restul n-are importanță, e simplu ambalaj.” (În paranteză: am aflat după aceea că Barbu fusese terorizat după lectura articolului, că timp de mai multe săptămîni se așteptase să fie arestat în fiecare noapte.) „Sînt sigur”, a continuat P.G., „că celor de la secție [referindu-se la secția literară a comitetului central al partidului, pe atunci condusă, dacă nu mă înșel, de esteticianul marxist Ion Ianoși] nu le va scăpa acest aspect.” Și într-adevăr, săptămîna următoare P.G. a venit în tipografie și cu propria lui mîină a eliminat toate citatele din urmarea articolului lui E. (încă două sau poate trei poeme întregi). „Vezi că am avut dreptate”, mi-a spus el pe un ton blînd muștrător. „Am primit indicația ca pe viitor, în articolele de polemică ideologică, să nu figureze citate mai lungi de două sau maxim trei cuvinte.”

Lección cinică a lui Paul Georgescu era că în fond ideologia (sau formulele pseudo-magice ale limbii de lemn, fie în sensul laudei,

fie în al invecivei) nu era mai mult decât un soi de „ambalaj”. Problema era dacă izbuteai să introduci ceva – cu inteligență, cu viclenie, cu ceea ce el numea „curaj” – în acest ambalaj, sau dacă trebuia să te mulțumești să expediezi ambalajul fără conținut. Multe din articolele publicate în acea vreme, dar și după aceea, constau într-un astfel de ambalaj verbal cu un conținut minimal. Mai târziu, după 1964, ambalajul nu mai trebuia să fie neapărat politic, dar obiceiul leneș al ambalajelor mari și al conținuturilor mici ori chiar nule, cu alte cuvinte, al verbozității, al comunicării diluate, al jargoanelor pseudo-tehnice sau doar al metaforelor inutile, nebuloase, lăfăindu-se în spații tipografice ce se cereau cumva umplute, a persistat. Chiar și astăzi presa românească, liberă de la sfârșitul lui decembrie 1989, suferă de aceeași iritantă diluare a comunicării.

Revin la intrarea mea în viața literară oficială, la primii mei pași în lumea publicisticii, a cenzurii (care oficial nu exista, dar care în realitate era triplă: căci un text, ca să vadă lumina tiparului, trebuia aprobat de trei instanțe: redactorul-șef sau unul din adjuncți, Direcția Presei și Partidul, prin lucrătorii săi în secția de literatură a comitetului central), și a autocenzurii. Eram cu totul nepregătit. Nu citeam literatură română contemporană – cunoștințele mele în această privință se limitau la ce fusesem obligat să citesc în ultimele clase de liceu. Nu știam regulile nescrise ale jocului cu cenzura. Nu știam nimic, în afară de crîmpeiele de informație eterogene, mai ales sub forma de înșelătoare șușoteli și bîrfe, ce aflasem din discuții cu Nichita și cu cîțiva din noii lui amici sau colegi de redacție. Odată angajat la corectură, desigur, citeam *volens nolens* tot ce apărea în *Gazetă*, poeme (foarte multe ocazionale, festive, ori legate de cîte o „campanie” hotărîită de partid), nuvele și fragmente de roman (îmi amintesc de paginile din *Biografii contemporane* de Petru Dumitriu, înainte de neașteptata sa defecțiune, sau de fragmentele din romanul atît de insipid *Rădăcinile sînt amare* de Zaharia Stancu, pe atunci Director al Teatrului Național), reportaje, cronici, articole de critică. Peisajul literar era dezolant, dar, pe de altă parte, între prietenii și colegii mei de generație exista mult talent, multă energie și-o dorință naivă de a sparge tiparele impuse de ideologia oficială, de a repune arta literară în drepturile ei, de a reafirma autonomia esteticului, de a redeschide ferestre către Occident, prin traduceri, fie și acceptînd din cînd în cînd compromisuri tactice. Chiar și în anii de restalinizare 1958-60 astfel de obiective păreau realizabile. Atmosfera de persecuție impunea, desigur, limite și interdicții (de unde autocenzura și ipocrizia politică pe care le practicam fără prea multe procese de conștiință căci, atîta vreme cît nu făceam rău nimănui, ele erau justificate de scopul nostru strategic, de a cărui noblețe nu ne îndoiam). Erau multe circumstanțe, publice, în care

trebuia să porți o mască pe care în sinea ta o detestai, pentru ca în anumite momente să poți să-ți arăți, pentru o clipă, fața adevărată, adică să publici un text în care credeai. Pe de altă parte, erau multe circumstanțe private, când ne adunam în grup restrâns de prieteni și când măștile cădeau. Țin bine minte serile petrecute pînă noaptea târziu, abundent stropite cu alcool, în modesta cameră de subsol a lui Grigore Hagiu, seri de nesfîrșite lecturi de poezie cu glas tare, în care Nichita sau Grigore citeau și comentau, bunăoară, poemele homerice, mai ales *Odiseea* în traducerea lui Murnu; seri de nesfîrșite și entuziaste discuții despre poezie; seri în care croiam planuri sau încercam să interpretăm ultimele zvonuri sau pur și simplu pălăvrăgeam despre oameni, bîrfeam, ne lamentam, rîdeam. Țin de asemenea minte serile extraordinare, mai selective (uneori eu eram singurul invitat), din casa Doinei Ciurea din Intra-reia Domesti, și mai ales, vara, serile de lecturi poetice din grădina ei cu multe flori și cu o masă sub un umbrar înfășurat în iedera răcoroasă. Doina, cu care Nichita avea să se căsătorească mult mai târziu, cultiva o postură misterioasă, de vagă vrăjitoare sau ghicitoare, ca pe-o metaforă și mai ales ca pe-o invitație – dar o invitație foarte *exclusivă* – la atemporalitate. Într-adevăr, ca să fii primit la ea trebuia să lași la ușă temele și preocupările politice și chiar chestiunile cotidiene. Conversațiile constau în schimburi de imagini, jocuri de cuvinte întortocheate și prețiozități grațioase, și orice referință la realitate (de pildă la viața de redacție) trebuia bine filtrată prin aluzii sau eufemisme care-i dădeau un aer de îndepărtat alegoric.

În acel timp, apariția unei poezii apolitice – o poezie de dragoste, să zicem, ca *Leoaică tinăra, iubirea* de Nichita, pe care o auzisem mai întîi în grădina Doinei Ciurea – avea un caracter aproape miraculos. Dar și mai miraculos în acele vremuri de noroi – dacă mă gîndesc bine – era faptul de a scrie o astfel de poezie. Ceea ce nu realizam pe atunci, sau realizam doar obscur, era de fapt extraordinara promiscuitate morală în care trăiam, corupția în care ne bălăceam fără s-o bănuim, și care nu izbutea totuși să ne murdărească total: căci din mijlocul ei, nu-mi dau bine seama cum nici azi, ieșeau sunete poetice pure, de o sfișietoare suavitate, de-o neverosimilă candoare, de-o învăluitoare magie verbală. Cîte alte poeme de Nichita n-aș putea cita drept exemplu!

Primul lui volum, *Sensul iubirii*, a apărut în 1960, deschizînd o serie de debuturi poetice în colecția „Luceafărul”, în care mai aveau să iasă culegeri de Ana Blandiana, Cezar Baltag, Gabriela Melinescu, Grigore Hagiu, Ilie Constantin și alții. Cred că eu am fost cel dintîi care a recenzat *Sensul iubirii*, în *Gazeta literară*, într-un text critic conceput „tactic” în contextul literar-politic de atunci. Nichita fusese atacat (un tînăr era o țintă ușoară pentru critica ideologică, vulnerabil în primul rînd din pricina lipsei lui

inerente de influență în viața literară), fusese atacat și verbal, în diferite ședințe ale Uniunii Scriitorilor, și în scris, pentru „formalism”, „experimentalism gratuit” și, mai grav, „evazionism” (adică eludarea temelor de actualitate, apolitism etc.); fusese atacat, apoi, de diferiții dușmani ai lui Paul Georgescu – mulți dintre ei partizani ai realismului socialist de orientare rurală, „pășuniști”, cum le ziceam noi, sentimentali ai „balegii naționale”, cum le zicea P.G. însuși – pentru simplul motiv că puteau astfel, indirect, să-l lovească pe acesta și să-i știrbească poziția, credibilitatea față de partid. Linia pe care am luat-o în articolul meu, ca să-l apăr, a fost în esență că poezia lui Nichita era de fapt o reflectare estetică, decantată, dar cu atât mai autentică a „avîntului revoluționar al vremurilor noi”. Penibil și, pe deasupra, uitîndu-mă în urmă din perspectiva mea de astăzi, de-o totală futilitate. Întreaga logică a micii mele apărări era falsă, alcătuită din clișee politice grosolane, folosite cu o stîngăcie prostească.

Către mijlocul anilor '60, l-am cunoscut la București, prin Nichita, pe poetul sîrb de origine română Vasko Popa, pe care Nichita îl traducea pe atunci în românește. Țin minte o discuție pe care am avut-o cu el, în cursul unei lungi plimbări: voi, în Iugoslavia, îi spuneam eu naiv, vă bucurați de-o mare libertate artistică, în timp ce noi trebuie să ducem o luptă secretă continuă împotriva arbitrarului cenzurii și a tot felul de interdicții. „Te înșeli”, mi-a răspuns el, cu vocea lui gravă, în armonie cu întreaga lui personalitate melancolică. „La noi, partidul și-a dat seama că poezii trebuie lăsați să se joace. *Jucați-vă*, le-a spus, *dar aveți grijă: să nu cumva să deveniți serioși!* Asta e toată libertatea noastră.” Și a adăugat – adevăr în fond banal, dar pentru mine, atunci, fulgurant ca o revelație: „Comunismul, de la Peking și pînă la Belgrad – trecînd prin Moscova și București – e în esență același.”

Că Vasko Popa avea dreptate în privința toleranței partidului față de joc (după ce partidul se convinsese de caracterul inofensiv al jocului estetic și de posibilul său rol de supapă psihologică), o dovedește faptul că pînă și în cele mai negre zile ale lui Ceaușescu de după 1971, scriitorilor – celor care aveau curajul să-l solicite – li s-a acordat, ca să reiau imaginea lui, privilegiul de a se juca, privilegiu care putea de altfel fi oricînd revocat, și fără explicații – cum știau toți și cum anticipau cei mai mulți, ceea ce le întărea „mentalitatea de ostatec”; ce li s-a refuzat, cum s-a refuzat totdeauna sub comunismul de orice nuanță, a fost dreptul fundamental de a fi serios – drept care nu trebuie confundat cu privilegiul de a rătăci prin nori metafizici ori de a imagina lumi paralele ori de a fi ca și căzut din lună sau din altă planetă și tolerat.

A-ți face debutul literar în perioada 1957-62 fără anume concesiile politice „tactice”, cum le-am numit, implicite dacă nu explicate, era

aproape imposibil. Din punctul de vedere al toleranței ideologice față de expresia artistică, epoca lui Gheorghiu-Dej, cu excepția anilor de vagă destindere 1955-56 (care aveau să fie urmați de o aprigă vînătoare de vrăjitoare) și, desigur, a celor doi ani care i-au precedat moartea, culminînd în 1964 cu amnestia acordată prizonierilor politici, a fost mai aspră, mai strictă, mai brutală decît epoca lui Ceaușescu. Într-un fel sau altul mai toți scriitorii care și-au făcut primii pași ai carierei lor în perioada de care e vorba, indiferent de evoluția lor ulterioară, și oricît de ingenios ar fi încercat ei să evite compromisul, a trebuit măcar să se prefacă a ceda din cînd în cînd exigențelor generale ale triplei cenzuri, cenzură nu numai negativă (care deci *interzicea* anumite concepte, teme sau atitudini: melancolia era reacționară, dragostea suspectă), dar și *prescriptivă* (în sensul că impunea anumite concepte, teme sau atitudini: textul trebuia să respire optimismul, încrederea în viitor, bucuria; iar „trecutul întunecat” trebuia respins în mod „organic”). Ceea ce era nou, în perioada 1958-62, față de apogeul „proletcultist” al anilor 1948-55, era că între exigențele cenzurii există un anume spațiu de manevră, că e loc pentru anume nuanțe, că spre deosebire de tratarea directă, schematică, în alb-negru, a temelor prescrise, ar putea fi introduse modalități mai indirecte, mai ambigue, mai aluzive, inclusiv mijloace stilistice mai variate, mai inovatoare, mai „moderne”, mai personale. Chiar în domeniul poeziei politice (după modelul unor poeți comuniști străini ca Iannis Ritsos, atît de diferit de modelele sovietice care continuau să fie recomandate), se putea încerca o formulă mai modernă, o scriitură mai liberă de clișee, mai experimental imagistică. Speranța era că toate acestea, în timp (regimul fiind perceput, repet, ca ireversibil), ar putea duce la o eroziune a criteriilor și, finalmente, la o posibilitate de expresie mai sinceră, mai diferențiată, inclusiv la o critică ocultă a falselor valori ale regimului, la o subminare lentă, invizibilă, a domniei minciunii, la ceva apropiat de ceea ce avea să fie numit, peste un deceniu, în 1968, în timpul Primăverii de la Praga, „socialismul cu față umană”.

Că astfel de raționamente erau pe de o parte naiv utopice, iar pe de alta sofisticate, și în unele cazuri chiar oportuniste (sau, oricum, apte de a fi exploatare în chip oportunist, mereu deschise acestei tentații) nu e nevoie să insist acum. Fapt e că membrii micului grup din care făceam parte, mai întîi patronat de schizoidul, dar foarte acut inteligentul Paul Georgescu, atras apoi – datorită influenței lui Petre Stoica – spre *Steaua* lui A.E. Baconsky – au debutat literar în condițiile pe care le-am descris. În ceea ce mă privește, deși repudiez aproape tot ce am publicat între anii 1958 și 1964 (inclusiv, în integralitatea lui, volumul de cronici și eseuri *Aspecte literare* apărut în 1965, dar conținînd texte mai vechi, pe care nu le pot răsfoi azi fără un profund sentiment

de jenă), prefer expresiei unor regrete inutile încercarea de a supune experiențele mele de atunci unei analize detașate și cât mai lucide din perspectiva mea actuală.

Două sînt întrebările la care voi încerca să răspund. Care erau opțiunile mele la începutul anului 1958? Și: care era cadrul de referință în care gîndeam în acea vreme, ce știam și ce nu știam, ce influențe – unele pe atunci obscure mie însumi – se exercitau asupra mea? Răspunsul la prima întrebare va lua o formă narativă.

Aveam desigur opțiunea tăcerii, a așteptării, a refuzului de a publica *atunci*. La urma urmelor, cu excepția lui Nichita – pe care Paul Georgescu îl descoperise ca student, în ultimul an, cred, într-un seminar de literatură pe care-l ținea la facultate, dar la care avea să renunțe după numirea la *Gazeta literară* – nici unul din prietenii sau cunoscuții mei care scriau nu publica și nici nu se gîndea să publice. Miron Chiraleu fusese arestat în 1956 și se afla în închisoare. Prin el, în anii precedenți, și mai exact prin vărul lui, Mitică Peristeri, aflasem de posibilitatea de a lucra vara, în timpul vacanței mari, ca „muzeograf” sezonier la parcul de cultură și odihnă Herăstrău (fost Stalin), unde se organizau expoziții de pictură sau desen (o retrospectivă Pallady, o retrospectivă Tonitza, o expoziție de desene de copii) în trei pavilioane, unul din ele pe malul lacului. Am mai pomenit, pe scurt, despre acest episod, dar el merită, cum se va vedea, un spațiu extins în aceste amintiri. Șefa serviciului, angajată permanentă a parcului (care ținea administrativ de Sfatul Popular al Capitalei), era sculptorița Teodora Kițulescu (într-o vară i-am pozat pentru un „portret de tînăr” expus la un salon anual de pictură și sculptură) și colegii, cu puține excepții, erau prieteni fie ai ei, fie ai lui Peristeri care, mai în vîrstă decît noi, nu-și putea găsi serviciu permanent din cauza dosarului său de „dușman de clasă” (fiul unui cofetar naționalizat în 1948). Între anii 1954 și 1957, verile mele au fost niște extraordinare paranteze în timp, ba chiar, într-un fel, situate într-un spațiu „extramundan” (separate de cotidianul apăsător al lumii totalitare în care trăiam în timpul anului), într-un spațiu magic, o versiune tîrziu adolescentină a Dîrvarilor copilăriei, în așa fel încît și astăzi, cînd mă gîndesc la ele, ele constituie un loc privilegiat, aproape sacru al amintirii. Întîmplările, figurile, experiențele, senzațiile – euforiile matinale ale mersului prin parcul pustiu pînă la cel mai îndepărtat pavilion, cel de pe malul lacului, în dreptul comunei Băneasa, trecînd pe la ecluza dintre lacul Herăstrău și lacul Floreasca, aproape o oră în pas repede – au aparținut parcă unuia din acele euri separate, unuia din acele euri-monadă de care am vorbit la începutul acestui capitol. Era un eu descinzînd parcă în linie directă din miezul mitic al copilăriei – un eu cu vocația fericirii, a nesfîrșitei uimiri în fața lumii, dar mai puțin narcisic, mai socializat, păstrînd încă în curiozitatea față de oameni ceva dintr-o veche gratuitate, din acea dezîn-

teresare care face farmecul absorbției în joacă și care se subțiază și se pierde în relațiile de reciprocitate matură cu ceilalți. Era un eu deschis, fragil, delicat, și totodată posedat de-o imensă sete de a afla, de a înțelege, de a vedea lumea prin ochii altora, de a asuma – într-o imaginație înfierbîntată mereu jubilativă – alte roluri, alte măști, alte existențe.

La parc – și mă refer acum doar la acest eu central *atunci* și *acolo*, și nu la celelalte care, umbrite, secundare, intrau totuși permanent în interferență cu el, dar fără a-i răpi din luminozitate – modul meu de a fi era acel al unei atenții exaltate și totodată interiorizate, vibrînd în sine, fără manifestări exterioare. Prietenia mea cu Mironel, pe care l-am regăsit, la doi ani după terminarea liceului (deși între timp continuasem să ne vedem cu regularitate) a intrat, în vara lui 1954, în faza ei cea mai senină și calmă. Fluctuațiile pasionale din ultimii ani de liceu (neliniștile provocate de atacul lui de narcolepsie, geloziiile secrete pe care mi le dădea atracția lui față de Dragoș Vaida, personaj pe care eu îl percepeam ca vag demonic, deși de-un demonism caricatural) făcuseră loc unei relații egale, de-o perfectă limpiditate. Ne citeam poeme, ne făceam confesiuni erotice, făceam beții împreună, în doi, în trei sau în patru (cu iubitele noastre), sau în grupuri mai mari (cu Mitică Peristeri, Tudor Țopa, fostul nostru coleg Andrei Mircea, student acum la Politehnică, sau alții care veneau să ne viziteze la parc), ne înțelegeam din gesturi și priviri. În jurul lui gravitau diverse fete frumoase de la Institutul de Teatru (la un moment dat, fugitiv, ca un fluture magnific, actrița Dana Comnea), pînă cînd a început legătura lui stabilă cu Tamara Popovici, gravă, cu ochii ei mari, melancolici, și mereu întrebători-exigenți, cu grația ei liniștită în mișcări. Tamara, așa cum mi-o amintesc, era pe atunci ceea ce s-ar putea înțelege prin noțiunea paradoxală a unei femei frumoase fără să fie frumoasă. Ea l-a iubit pe Mironel cu o dramatică seriozitate și arestarea lui a fost pentru ea o lovitură amețitoare, din care i-au trebuit mulți ani ca să-și revină. Am continuat s-o văd din cînd în cînd după aceea – devenise sculptoriță – pînă cînd s-a măritat cu istoricul Petre Năsturel și a emigrat în Grecia. În mod ciudat, arestarea lui Mironel, deși în timpul cronologic ea a despicat perioada verilor la parc în două – într-un *înainte* și un *după*, despărțite de un gol dureros – în memoria eului pe care l-am evocat adineaori, a acelui eu rămas într-o paranteză temporală, într-o pauză inexplicabilă a istoriei, într-o eternitate copilărească repetată misterios în tinerețe, ea pur și simplu n-a avut loc. Sau, dacă a avut loc – cum *trebuie* să fi avut loc – ea s-ar fi dizolvat fără urmă în acel sens poate crud de atemporalitate fericită, netulburată. A rămas doar, la fel de fericit și de netulburat, sentimentul unei prietenii calme, perfecte, indestructibile. Desigur, nici poemele febrile pe care mi le citea el, nici cele pe care i le citeam eu (dintre care cîteva au

supraviețuit și-au apărut, dedicate lui, în volumul meu de versuri *Semn*, din 1968) nu erau concepute în vederea publicării: în ochii noștri ele erau, dacă lăsăm la o parte valoarea personală, pur subiectivă a actului de expresie, prelungiri ale unei tradiții oficial interzise, menite circulației într-un cerc restrâns de prieteni și poate într-o microcultură secretă, manuscrisă, de tip medieval.

Dintre oamenii pe care i-am cunoscut la parc, personalitatea cea mai flamboyantă o avea fără îndoială Genu Ghelber, pe care am continuat să-l văd mulți ani după aceea și care mi-a servit drept model pentru Zacharias Lichter, personajul profetului „ars de flacăra lui Dumnezeu”, atît de improbabil în contextul literar și social în care a apărut micul meu eseu în formă romanescă, *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter* (1969). Ghelber era căsătorit cu poeta Angela Croitoru – inutil să spun că nici ea nu se gîdea pe atunci la publicare (imnurile ei străbătute de un suflu panteist, de-o adorație mistică pentru manifestările sensibile ale unei naturi spiritualizate, au apărut abia în deceniul următor, mai întîi, cred, în *Povestea vorbei* a lui Miron Radu Paraschivescu, sau, oricum, datorită sprijinului generos al autorului *Cînticelor țigănești* care, în perioada de quasi-liberalizare de la mijlocul anilor '60, a patronat atîtea debuturi poetice neconvenționale, „onirice”, neo-suprarealiste sau mistic-extatice). Angela era de-o modestie care-i paraliza și gestul și cuvîntul, o adevărată întrupare a timidității și stîngăciei neajutorate – și spun „întrupare” într-un sens aproape literal, căci ea nu era o persoană timidă ori stîngace ci, așa cum îmi apărea mie atunci, în acea magică întrerupere amintită a timpului ireversibil, ea era *purătătoarea* esenței timidității, un receptacol al ideii de stîngăcie neajutorată și de vulnerabilitate – o vulnerabilitate însă imperturbabilă – în fața realității practice, împăcată în sine, senină, tăcută, capabilă să stea ore întregi nemișcată într-un scaun. Cu greu se poate imagina un contrast mai mare decît cel între verbalitatea irepresibilă, dezlănțuită furtunos, torențial, a lui Genu și tăcerea vegetală a Angelei. („Angela e un copac”, spunea el. „Uite, ea tace ca un copac. Și cînd vorbește, vorbește tot ca un copac – un copac dintr-o fabulă, dintr-o poveste.”)

Ghelber scria și el, acoperind cu scrisul lui torturat, mare și strîmb, în rînduri continue, fără paragrafe, și chiar fără semne de punctuație – în afară de linii mai lungi sau mai scurte, care serveau drept punct și virgulă – pagini după pagini și caiete după caiete. Opera lui – unica, infinita lui operă – consta într-o cascadă de viziuni morale și metafizice, care-și aveau uneori punctul de pornire în mărunte întîmplări sau gesturi cotidiene, în vreo vorbă aruncată la întîmplare de vreun cunoscut sau chiar de-un necunoscut (o vorbă rostită de cineva în tramvai sau în autobuz, o expresie de surpriză, de iritare, de ură, de naivitate sau chiar de o banalitate fatică oarecare, o remarcă despre vreme sau un „Ce mai faci?”),

supradimensionate prin lupa atenției lui fenomenologice. (De la el am învățat că a „vedea fenomenologic”, adică a vedea esențe, este posibil și că tendința noastră actuală de a fi „orbi față de esențe”, cum spunea Max Scheler, nu-i o fatalitate de neînviș.) Alteori, viziunile lui Ghelber erau derivate din vise sau din stări de reverie sau dintr-un moment neașteptat de iluminare, care-i fulgera conștiința din senin – căci el avea, n-am nici o îndoială, astfel de experiențe mistice. Cîteodată, în lungi după-amieze toride de vară, cînd nimeni nu venea să viziteze expozițiile pe care le păzeam, el îmi citea din caietele lui misterioase. Îmi citea? Sau vorbea liber, improvizînd genial, făcîndu-se că citește, întorcînd paginile, dar uneori uitînd, în așa fel încît lectura unei pagini ținea cîte o oră și mai bine? Ce importanță avea? Eu eram fascinat. Mai tîrziu, după apariția lui *Zacharias Lichter*, Ghelber mi-a reproșat că i-am deformat ideile, că l-am prezentat caricatural (altora le-a spus totuși că i-am furat ideile, ceea ce ar contrazice atît noțiunea de deformare, cît și pe cea de caricatură). În intenția mea, acea cărticică a fost, sub forma unei ficțiuni indirect omagiale, doar superficial ironică, o încercare în primul rînd autobiografică: încercarea de-a articula cu mijloace mature experiența unei fascinații pur subiective, experiență pe care-o făcuse unul din eurile mele adînci de altădată, un eu esențial infantil, înzestrat cu puteri tămăduitoare. Scriind *Zacharias Lichter* voiam să reintru în contact cu acel eu, să regăsesc măcar ceva din naivitatea lui, din deschiderea lui față de mituri și arhetipuri, după ce-mi lăsasem viața dominată de euri care prin calculele lor tactice și compromisurile lor mă aduseseră într-un impas moral.

Dacă Ghelber reprezenta Ierusalimul și spiritualitatea iudaică, în universul imaginar în care trăiam eu în acele veri „deduse din ceas” de la parc – veri smulse din durata lineară și ineluctabilă a lui Chronos – Mitică Peristeri era figura sub care-mi apărea Atena, Atena tîrzie, cetate rafinată și decadentă, dar bîntuită încă de-un mai vechi, mai primitiv, mai aprig impuls dionisiac – impuls de-un lucid și irezistibil pesimism, căci îl citisem pe Nietzsche și știam că grecii, intuind absurditatea constitutivă a existenței, fuseseră departe de-a fi senini. Peristeri, care fusese împiedicat din motive politice să-și termine studiile la Institutul de Arte Plastice, și a cărui viață fusese aruncată într-un haos căruia el nu-i putuse rezista, continua (încă) să deseneze scene violente din mitologia greacă, răpirea Europei de către Zeus-taur, violul Ledei de către Zeus-lebădă, războiul dintre centauri și lapiți, dezmembrarea lui Orfeu, Menade dezlănțuite, gura monstroasă a lui Hercule cu trei șiruri de dinți, rînjind. Scria și el, cum am mai spus, poeme în proză, în care prețiozitatea verbală, volcubularul ales cu grijă de bijutier și de colecționar de rarități, se îngemăna cu invectiva – emanînd o furie abia conținută, gata să explodeze și să arunce în

aer întregul univers. Un demonism păgîn, care se asocia cu o vulgaritate răzbunătoare, dar în același timp cu o înțelepciune amară, se degaja din personalitatea lui, din făptura lui scundă, viguroasă, mîndră, surizător poruncitoare.

Odată lumea aceea mitică, solstițială, de la parc dispărută, înghețită și digerată de cronologie, peste zece-cincisprezece ani, s-au produs fatalele deziluzii. Am aflat, bunăoară, din mai multe surse, că oferite spre publicare într-un moment în care publicarea lor ar fi fost posibilă, textele geniale ale lui Genu Ghelber au fost găsite incoerente, ininteligibile, aproape agramate. (Cum eu însumi nu le-am avut sub ochi, îmi place să cred că diagnoza editorială a fost greșită.) Iar magnificele poeme în proză ale lui Mitică Peristeri, pe care el însuși m-a rugat să i le public (țineam pe atunci o rubrică de Poșta Redacției la revista *Argeș* și aveam la dispoziție o pagină întreagă pentru debuturi excepționale), m-au decepționat dureros: căci n-am găsit nimic în ele din ceea ce-mi aminteam atît de precis și de incontrovertibil. Erau descusute, verboase, lipsite de rigoare poetică, și chiar gramatical dubioase. M-am pus pe lucru, tăind și adăugînd și reformulînd, cu toată migala și imaginația de care eram capabil, ca să le apropii cît de cît de amintirea diamantină pe care-o aveam despre ele, și le-am publicat. Pagina, din păcate, a trecut complet neobservată.

La parc l-am cunoscut mai bine – îl întîlnisem mai demult, căci făcea partea din cercul amicilor lui Peristeri, alături de compozitorul Radu Căplesculea, a cărui soție, atît de tristă și atît de misterioasă, Dina Burghel, murise de cancer, alături de alte figuri de care-mi amintesc doar marginal, un anume Arghir, un anume Păpurică – pe prozatorul Tudor Țopa, pe care am continuat să-l văd pînă la plecarea mea din țară, și cu care în ultimii aproape zece ani s-a întîmplat să fiu chiar vecin, el locuind pe strada Caragiale colț cu Batiște, eu în Intrarea Caragiale. Țopa era probabil (în afara mai vîrstnicului Vladimir Streinu, figură de prestigiu din generația critică postlovinesciană, care nu putea publica pe atunci și care urma să fie arestat și închis, înainte de a fi numit, în ultimii ani ai vieții, directorul editurii Univers, post în care-a murit, fulgerat de-un atac de cord, în 1970) singurul scriitor potențial profesionist dintre colegii mei de la parc. Născut în 1929, el avea peste 25 de ani în perioada de care vorbesc și nu mă îndoiesc că dacă ar fi vrut, el ar fi putut să debuteze publicistic în jurul lui 1960. El avea, de altfel, o legătură politică importantă: prietenul lui, Mircea Horia Simionescu (Țoncu, se referea Tudor Țopa familiar la el), care era pe vremea aceea lucrător în aparatul central al partidului, la propagandă (deși nu la secția literară, ci la cea de presă, cred). În paranteză, cazul lui M.H.S. însuși, pe care nu l-am cunoscut personal decît mult mai tîrziu, e extrem de interesant. Aparținînd generației lui Țopa el a știut să nu facă nici o concesie în opera

tipărită – volumul lui *Ingeniosul bine temperat*, complet apolitic și fantezist, a apărut abia în perioada de quasi-liberalizare. Deci M.H.S. veghea la aplicarea „liniei partidului” de către alții, dar refuza tacit – la fel de încăpăținat în această privință ca și Tudor Țopa – s-o aplice în propriul său scris. Țopa, fixat în mai vechea lui poză literară romantică și mozartiană, evident nici nu se gîdea la publicarea în acele condiții ambigue. Cu atît mai mult cu cît era de-un anticomunism profund, comun unei bune părți din generația sa intelectuală.

Tudor Țopa, cu alte cuvinte, continua să creadă (ca și prietenul său aflat pe o poziție ideologică opusă, Mircea Horia Simionescu: dar astfel de prietenii transideologice existaseră la București și în perioada interbelică și nu dispăruseră) în integritatea artistică a cuvîntului, în obligația morală a scriitorului de a menține fără abateri ori compromisuri această integritate. M.H.S. lucra pentru partid, dar refuza, ca pe-o obscenitate estetică, să scrie despre el; Tudor Țopa ura partidul, dar refuza, ca pe-o obscenitate estetică, să scrie despre această ură (să scrie, ipocrit, în favoarea „politicii înțelepte a partidului” i s-ar fi părut o abominație fără nume). În perioada de la parc, cînd ne-am împrietenit, Țopa mi-a dat să citesc caietele sale mai vechi, din 1947-48, un soi de jurnal (subiectiv, dar neintim, dacă se poate spune așa: un jurnal pentru alții) cu titlul *Încercarea scriitorului*. Eram fascinat de acest jurnal – scriere de conștientă ucenicie literară: exercițiu de proză descriptiv-imaginativă, de portretistică realistă prin metaforă aproape suprarealistă, de captare a adevărului prin ficțiune și, oricît de paradoxal ar părea, de transcriere a detaliului impresionist prin enormitatea imagistică, printr-un fel de desfrînare verbală controlată (una din formulele prețiozității, făcută din uriașele circumlocuțiuni precise și din precizii savant dispersate). Pe mine, mai puțin sensibil la moralitatea estetică a textului – sau la *estetismul său moralist și chiar moralizator*, aș zice astăzi – mă fascina prezența în el, nu numai nominal recognoscibilă, ci cu mult talent sugerată, a unor oameni pe care-i cunoșteam, și în primul rînd a aproape miticului, a rafinat-dionisiacului, a magnificului Mitică Peristeri, mai tînăr cu aproape 10 ani în acele caiete, dar la fel de misterios, de indescifrabil în furiile lui, în deschiderile lui prietenești, în mohoreala lui, în exploziile lui de bucurie sau de entuziasm etilic care putea lua formele verbale cele mai vulgare, dar de-o vulgaritate care avea în ochii mei – ca și ai lui Țopa de altfel – un statut totdeauna și dincolo de orice îndoială nobil.

Întîmplarea face ca, iată, la mai bine de treizeci de ani de la prima lectură a jurnalului lui Tudor Țopa, să fi găsit în biblioteca de la Indiana University un exemplar al *Încercării scriitorului*, așa cum a fost publicată ea, la cîțiva ani după plecarea mea din România, mai exact în 1976, la editura Cartea Românească. Am

recitit acest text cu sentimente amestecate. Evident, înțeleg condițiile de cenzură în care a apărut cartea și nu pot decît să admir lipsa oricăror evidente concesiilor politice, într-o perioadă în care astfel de concesiile, e adevărat, nu mai erau obligatorii, ca în 1957-62, dar erau fără îndoială intens solicitate, mai ales după așa-zisele „teze din iulie” (1971) ale lui Ceaușescu. Cel mai mult m-a tulburat, subiectiv, poate detaliul cel mai ne semnificativ: transformarea numelor proprii din versiunea pe care mi-o aminteam, în nume de personaje ficționale. În loc de Peristeri, Gherase – ce adîncă deziluzie! (Cîteva din numele reale fuseseră totuși păstrate, bunăoară acel al lui Arghir, ceea ce mi-a sporit confuzia și inconfortul.) Portretul lui Gherase rămîne unul din cele mai vii – unul din cele mai inconfundabile ca viață și ca vitalitate literară – din întreaga carte. Se datorește aceasta lui Țopa sau lui Peristeri – prezenței puternice a acestuia din urmă, personalității lui excepționale, forței lui de a-și lăsa amprenta pe un stil altfel manierat, egotist, fantezist-idiosincronic? Schimbarea numelor reale în nume de personaje fictive, sau quasi-fictive, nu-i, la urma urmelor, un lucru din cale afară de important. N-am procedat eu însumi la fel, în *Zacharias Lichter*, în care – lăsîndu-l la o parte pe eroul central – Tudor Țopa însuși apare, văzut din severa perspectivă lichteriană ca o întrupare a principiului imaginativ (a ceea ce Gaston Bachelard numea „funcția irealului”), sub numele hoffmannian de Anselmus (numele neuitatului student Anselmus din *Ulciorul de aur* despre care purtam nesfîrșite discuții cu el la parc)?

Nu, ce m-a deranjat mai mult în *Încercarea scriitorului* n-a fost atît schimbarea numelor, cît faptul că era doar unul din simptomele unei mai ample operațiuni de *derealizare* – de eliminare a urmelor realității, a seriosului realității trăite de autor – la care fusese supusă, înainte de a fi publicată, cartea. Evident, ieșirile anticomuniste care existau, ici-colo, în manuscrisul citit la parc, dispăruseră, odată cu personajele de poltroni și oportuniști schițate în margini. Subzistase cotidianul apăsător și plin de dificultăți al anilor 1947-48 (epopeicele căutări ale făinei de către tînărul Teofil, care uneori, ca s-o ajute pe mama lui – dar și ca să facă imagini ingenioase – frămînta aluat pentru piine), dar dispăruse în întregime, din acest cotidian, politicul – comunizarea și rusificarea țării, cu efectele lor traumatiche. Orașul din care naratorul și familia sa fuseseră obligați să fugă de două ori, odată în 1940 și apoi către sfîrșitul războiului, de teama apropierei frontului, se numește R. (Un cititor cu informație istorică interzisă în România din 1945 și pînă la 22 decembrie 1989 și capabil să dezlege enigme și rebusuri va reuși – și acesta e poate unul din triumfurile majore ale autorului în lupta sa complicată cu cenzura – să stabilească identitatea reală a orașului: Cernăuți.) Dar chiar și la acest nivel rarefiat de aluzie istoria e în mare măsură absentă din *Încercarea scriitorului* (dacă excludem

referințe fugitive la cîte un „soldat străin” beat în tramvai – referințe care fac cu ochiul nu numai cititorului, ci și cenzorului secret și totodată oficial anti-rus al lui Ceaușescu). Am făcut, de bună seamă, o prezentare răuvoitoare a cărții lui Tudor Țopa, o prezentare care ignoră marile ei calități *literare*, risipa copioasă și voioasă de talent metaforic, virtuozitățile, subtilitățile stilistice care abundă la tot pasul, bogăția limbii, estetismul autentic – existențial, așa zice – și fără îndoială eroic al atitudinii generale a autorului.

Am spus ce m-a izbit în carte *acum*, la improbabilă ei relectură, după aproape douăzeci de ani de „deșțărare” în care nostalgia mea după tărîmurile natale a scăzut constant, în fiecare an și, cu o pauză de cîteva zile (da, de doar cîteva zile, nici măcar de-o săptămînă întregă!), și după revoluția anticomunistă din 1989. Dacă mă gîndesc bine, ce m-a dezamăgit mai mult în cartea vechiului meu prieten a fost tocmai eroismul estetic. Vasko Popa vorbea despre faptul că partidul – în Iugoslavia lui Tito – descoperise că poezii trebuie lăsați să se joace. Regimul lui Ceaușescu a perfecționat doctrina titoistă în materie de literatură: el a creat, în cei mai buni scriitori români, sentimentul că jocul – jocul verbal sau intelectual – este singurul lucru cu adevărat serios și chiar eroic. (Mult mai serios, oricum, decît mizeria fizică și morală, de factură aproape concentraționară, în care se afunda țara.)

Dar în momentul în care am ajuns cu povestea mea, tăcerea lui Tudor Țopa (împreună cu tăcerea celorlalți colegi de la parc) ar fi trebuit să fie pentru mine o sursă de inspirație și un model de urmat. De ce n-a fost? De ce am optat pentru soluția duplicitar-conformistă (nu lipsită însă de-o anumită justificare dacă se iau în considerare scopurile ei mai îndepărtate), sugerată indirect de Paul Georgescu și apoi de grupul de prieteni, în frunte cu angelicul Nichita Stănescu, în mijlocul căruia m-am găsit după parc – după arestarea lui Miron Chiraleu și apoi a lui Vladimir Streinu, după dispariția din orizontul imediat a lui Genu Ghelber și a lui Tudor Țopa care aparțineau, totuși, altei generații, care erau atunci purtătorii unui alt mod de a gîndi, diferit în egală măsură de cel oficial și de cel *antioficial*? De ce? De ce? De ce?

Din prostie, fără îndoială (nu de ordin intelectual, ci moral, deci un păcat din punct de vedere religios), dar mai ales din ignoranță și din vulnerabilitatea la rău care derivă din ignoranță. Ceea ce-mi lipsea – ceea ce ne lipsea – era un *alt* cadru de referință, o posibilitate de a gîndi *altfel*, cum pe atunci puteau gîndi oamenii al căror proces de formare avusese loc, sau măcar începuse, înainte de instaurarea comunismului. Faptul că eram cu toții organic anticomuniști nu ne-a protejat, căci el, prin el însuși, nu ne dădea posibilitatea de a gîndi altfel și de-a rezista tentației de a practica un conformism parțial, superficial, ipocrit, în numele unui inconformism profund și secret, dar și, cînd mă gîndesc la el cu mintea mea

de astăzi, extraordinar de confuz. Faptul că citisem filozofi interziși, cum ar fi Nietzsche, iarăși nu constituia un scut: căci ei nu răspundeau întrebărilor teoretice sau practice de care ne ciocneam în contextul istoric dat. Șansa mea ar fi fost să-mi păstrez eul aproape paradisiac – eul copilăriei regăsite într-un mod atât de neașteptat – de la parc, să mă agăț de el, să accept riscurile marginalizării sociale și să urmez exemplul revoltei ghelberiene împotriva lumii sau pe acel al estetismului sfidător de atunci al lui Țopa (care nu-l împiedica totuși să aibă o admirație nemărginită față de G. Călinescu, inclusiv textele adeseori conformiste pe care acesta le publica în rubrica sa din *Contemporanul*, „Cronica optimistului”). A fost o șansă pe care am pierdut-o.

Am căzut, ca să zic așa, în istorie sau mai degrabă în postistoria comunistă (în care era mai greu să prevezi trecutul decât viitorul, cum parafraza Paul Georgescu o celebră formulă a lui Orwell). Am căzut într-o zonă a acestei postistorii – în viața literară, în lumea autorilor publicați, dominată de Uniunea Scriitorilor, instituție copiată după modelul sovietic inventat de ideologii lui Stalin în anii '30 pentru a asigura controlul de către partid al literaturii – pentru care eram mai puțin pregătit, în ciuda faptului – sau poate din pricina faptului – că scriam „pentru sertar”. Aproape toți noii mei prieteni, cei de la serviciul de corectură al *Gazetei literare* (și prietenii lor), apoi cei din redacția revistei, în care am fost promovat în 1959, urmînd să devin peste un an sau doi chiar șeful secției de critică – aproape toți scriseseră și continuau să scrie pentru sertar. Desigur ei scriau și pentru publicare – nu neapărat texte conformiste, uneori chiar texte „curajoase”, fie și doar din punct de vedere stilistic, dar oricum texte supuse autocenzurii. (Mai tîrziu aveam să-mi dau seama că, în fond, ceea ce încercam noi să descoperim nu era, vai, decât o nouă variantă literar-ideologică a caragialescului „curaj cu voie de la poliție”; curajul adevărat, fără voie de la poliție, ducea la persecuție și închisoare, nu la publicare.) În timp, mai ales după 1963-64, linia de demarcație dintre „literatura de sertar” (inclusiv „poezia de suflet”, cum îi zicea Nichita) și literatura publicabilă a devenit mai fluidă, mai transparentă – și situația aceasta, nu lipsită de ambiguități, s-a menținut, în ciuda aparențelor contrarii (și în ciuda dificultăților din ce în ce mai serioase), de-a lungul anilor celor mai sumbri ai perioadei ceaușiste. De aceea, după revoluție, cînd s-a putut deodată publica orice, s-au produs puține revelații – cea mai importantă fiind aceea a *Jurnalului fericii* de N. Steinhardt.

Încerc să înțeleg vulnerabilitatea mea față de ispita conformismului (fie acesta ocazionalul conformism-mască al unui dușman secret al regimului: căci dacă așa fi crezut sincer în comunism măcar pentru o clipă ar fi fost cu totul altceva, și m-aș simți astăzi mai puțin vinovat sau, în orice caz, altfel vinovat) și ajung mereu

la chestiunea „cadrului de referință” în care gîndeam în acea vreme. Ce vreau să spun prin cadru de referință? Cum am sugerat mai sus, un astfel de cadru e alcătuit din ceea ce știi și nu știi, din influențele care-ți colorează modul de a vedea lucrurile, din pozițiile pe care le ai de a reacționa la anume fenomene într-un fel anume. Și aș mai adăuga: din ceea ce-ți poți imagina cu o anume precizie și din ceea ce-ți este cu neputință să imaginezi. (Eu de pildă îmi puteam imagina diferite tipuri de societate comunistă, mai încordate sau mai relaxate ideologic, mai înspăimîntătoare sau mai puțin înspăimîntătoare, fiecare cu „normalitatea” sa, dar nu-mi puteam imagina Occidentul, care rămînea pentru mine vag și mitic, lipsit de dimensiunea cotidianului, lipsit de o normalitate intuibilă; adică tocmai ceea ce era normal, cum aveam să descopăr peste cîțiva ani, viața obișnuită, țesută din întîmplări mărunte, banale într-o lume liberă, era pentru mine pur și simplu inimaginabil.) Fără să-mi dau seama, cadrul meu de referință intelectual fusese determinat de sistemul comunist în care trăisem și mă formasem de la fragezii 14 ani pe care-i aveam în 1948 și pînă la cei 24 pe care-i împlineam în iunie 1958. Da, comunismul pe care-l detestam, pe care încercam să-l ignor, să-l pun între paranteze, din care nu pierdeam nici un prilej să evaderez prin lectură, prin scris, prin prietenii, prin iubiri, prin reverie își pusese totuși amprenta asupra orizontului meu mental, asupra modului meu de a imagina lucrurile.

Una din consecințele comunismului pe acest plan, să-i zicem ideologic, ar putea fi descrisă în felul următor: restrîngerea severă a limitelor imaginației și imaginabilului și deci a percepției realului însuși (căci realul și imaginabilul se hrănesc și se îmbogățesc unul din celălalt). Ce e, la urma urmelor, imaginația? În sensul cel mai elementar nu altceva decît capacitatea de a re-crea imaginea unei realități absente din cîmpul percepției. Te uiți la ceva, bunăoară la o carte deschisă pe masă sau la un vas cu flori, apoi închizi ochii și-ți propui să vezi în minte cartea sau vasul: acesta este actul imaginativ cel mai simplu – formarea unei imagini mentale. Amintirea e desigur una din formele fundamentale ale imaginației. Lucrul amintit – imaginat – a putut fi scos din cîmpul percepției voluntar (ca-n micul experiment mental sugerat adineaori) sau involuntar, mai de curînd sau mai de mult, pentru o clipă sau pentru un an sau pentru totdeauna. Îți poți evoca, mai clar sau mai cețos, mai insistent sau mai fugitiv, chipul unui prieten pe care nu l-ai mai văzut de-o săptămîină, de-o lună, de-un an; sau chipul unui prieten pe care nu l-ai văzut de foarte multă vreme și pe care nu-l vei mai vedea niciodată. Toate acestea țin de imaginație – de aspectul ei particular numit memorie. Dar poți să-ți imaginezi lucruri – peisaje, situații, senzații – pe care nu le-ai întîlnit niciodată în realitate: poți pune imagini din rezervorul memoriei

tale personale pe cuvintele rostite de altcineva sau citite dintr-o carte descriind lucruri sau chipuri pe care nu le-ai văzut niciodată; poți apoi combina inventiv imagini în reacție față de poveștile altcuiva. Te poți, în sfârșit, juca cu amintiri și cuvinte, combinându-le, manipulându-le, creînd lumi posibile sau imposibile, plauzibile sau implauzibile.

Comunismul, aș nota aici în paranteză – poate ca să nu las în aer fraza pe care am scris-o adineaori despre imaginația-amintirea chipului unui prieten (scriind-o mă gîndeam la revederea noastră de acum cîteva săptămîni și la faptul că nu vom mai revedea niciodată fața lui Miron Chiraleu) – comunismul, cum bine știm, era favorabil prieteniiilor intense, dar și dușmăniilor intense și, în genere, relațiilor umane cu puternică încărcătură afectivă. Această remarcă am auzit-o de multe ori de la vizitatori străini ai fostelor țări comuniste, mulți dintre ei fermecați de acest aspect al vieții de-acolo, în contrast cu răceala pragmatică a raporturilor obișnuite dintre oameni în Occident. (Pentru România ceaușistă, o astfel de mărturie, dar fără iluzii și bogată în amănunte observate acut în trista lor ambiguitate, o aduce romanul lui Saul Below, *The Dean's December*.) Căldura relațiilor umane – în familii mici și strîns unite, în cercuri de prieteni – a existat, desigur, dar prețul ei n-a fost mic. A fost, de fapt, exorbitant: lipsa libertății și disoluția societății civile, societate bazată, între altele, pe o anume încredere din principiu (și poate chiar din calcul sau dintr-o estimăție intuitivă lipsită de orice sentimentalitate) în relațiile dintre oameni care se cunosc sau nu se cunosc personal. Intensitatea prieteniiilor – dar și reversul medaliei, urile neîmpăcate – erau în comunism consecința înlocuirii acestei încrederi din principiu printr-o suspiciune generalizată, tot din principiu. Acordarea încrederii devenea un act nu numai rar, dar încărcat de patos și de pasionalitate; iar sentimentul încrederii înșelate genera o ură copleșitoare.

În sfârșit, ca să revin la tema imaginației, universul concentraționar comunist, extins la întreaga societate, nu putea decît să sărăcească imaginația socială a oamenilor, imprimîndu-i totuși un dramatism aparte – un dramatism care oscila între entuziasm și-un sentiment de solidaritate (extrem de fragil în ultimă instanță) și o adîncă anxietate. Inimaginabilă rămînea complexitatea liniștită a unei lumi *normale* – a unei lumi în care, statistic, e mai practic să ai încredere într-un necunoscut decît să-i atribui cine știe ce intenții malefice. Inimaginabilă era o societate civilă – cel puțin pentru cei din generația mea și mai tineri, care se formaseră într-o societate concentraționară detestată din care visau – vis imposibil în anii '50– să evadeze. Am optat deci, în 1958, pentru tactica tuturor oponenților secreți ai unui regim care nu întrevăd posibilitatea prăbușirii sau a schimbării lui radicale decît cel mult într-un viitor depărtat, teoretic, abstract. După invazia sovietică a

Ungariei în 1956, după lichidarea perfidă a comunistului luminat Imre Nagy – devenit în mod neașteptat figură de martir – și a echipei sale, ne devenise clar, mie și prietenilor mei (de câte ori n-am discutat și noi doi aceste lucruri, întorcându-le pe față și pe dos, ceasuri după ceasuri?), că o reformă serioasă a sistemului sau o eventuală răsturnare a lui nu puteau să-și aibă începutul în România sau în altă țară situată la periferia Imperiului Roșu atîta vreme cît centrul, Moscova, nu lua, într-un fel sau altul, inițiativa, sau nu dădea semne de slăbiciune (cum avea să se întîmple peste 30 de ani, în 1989, cînd Europa de Est s-a scuturat de comunism după ce semnele de slăbiciune de la Moscova erau cît se poate de clare și, să nu uităm, după ce Gorbaciov declarase că URSS a abandonat „doctrina Brejnev”, doctrină ce-i permitea să intervină militar în țările în care „cuceririle socialismului” erau amenințate). Mișcarea de destalinizare din URSS din 1956 (Congresul XX, discursul secret al lui Hrușciov) sugera totuși o reformă potențial importantă, chiar și după episodul sîngeros al represiunii revoluției de la Budapesta. În literatură, au început să apară scrieri pe teme pînă atunci complet interzise, culminînd cu *Ivan Denisovici* al lui Soljenițîn (în noiembrie 1962) care nu a putut însă fi publicat niciodată în România comunistă, nici măcar în perioada de quasi-liberalizare dintre 1964-1971 (un detaliu interesant: Uniunea Scriitorilor, al cărei președinte era pe atunci Zaharia Stancu, i-a cerut socrului meu, Nicolae Gane, să traducă *Ivan Denisovici*, pentru „circulație internă”; unde o fi textul acestei excelente traduceri și de ce nu se publică el azi?). Aceste speranțe de reformă oficială au fost spulberate de venirea lui Brejnev la putere și de procesul Siniavski-Daniel (1965). Ele au fost însă înlocuite de speranțele aparent mai modeste, dar în același timp mult mai încăpățînate, infinit mai radicale din punctul de vedere al exigențelor morale pe care le implicau, mai subversiv contagioase și, finalmente, mai purtătoare de germeni autentici eroici, pe care le generase mișcarea disidentă din Uniunea Sovietică (iarăși primul semnal puternic, cu ecouri mondiale, a venit de acolo, dacă excludem Iugoslavia lui Tito și a lui Gilas). Disidența s-a răspîndit curînd în multe țări satelite și avea să joace un rol extrem de important în Polonia, în Cehoslovacia și, ceva mai tîrziu, în Ungaria încă traumatizată de invazia sovietică.

Revin la momentul 1958 și mă întreb: cum de am putut să accept jocul dublu pe care l-am jucat pentru cinci, șase ani? Mai ales că în acest joc purtam măști și foloseam cuvinte de care avusesem oroare cu puțin înainte? Logica pe care o foloseam – repet – era de tipul următor: societatea în care trăiam suferise o catastrofă fără nume: trebuiau făcute eforturi de a repara ce se putea repara, de a relua continuitățile retezate brutal, de a submina impostura malefică prin restaurarea, fie ea pentru moment

ocultă, a criteriilor și procedurilor profesionale, esențial apolitice. Aveam un concept și un ideal așa zice meșteșugăresc al artei: un poem bine făcut, din cuvinte potrivite, ca să reiau faimosul titlu arghezian, era nu numai un poem bun, dar și un simbol al lucrului bine făcut în genere. Avea, cu alte cuvinte, o subtilă putere de iradiație, o mai vastă influență benefică. (Idea aceasta venea din lectura lui *Wilhelm Meister* al lui Goethe.) Concesiile pe care le făceai ca să publici un astfel de poem nu afectau esența lui. O anume maleabilitate politică inofensivă, fără de care profesionalismul nu putea fi menținut și promovat în acel timp, era tolerabilă. Intolerabil – dar absolut intolerabil – era să faci rău, fie și unui singur individ, fie și unui individ nefast, care el însuși nu ezita să facă rău cu mijloacele politice cele mai condamnabile. Intolerabil era să denunți, în public sau în secret, să ataci pe motive politice, să trădezi încrederea ce ți se acorda nu numai de către prieteni, dar și de către necunoscuți și chiar de către adversari (inclusiv cei pe care-i puteai bănuși că sînt agenți provocatori). În mod curios, inacceptabile în grupul nostru de prieteni erau și manifestările fenomenului de autopersuasiune, pe care l-am descris fugitiv în capitolul trecut. Dacă vreunul dintre noi ar fi dat semne că e pe punctul de a crede sau de a lua în serios cutare teză sau teorie comunistă, ar fi fost privit de către ceilalți cu sinceră îngrijorare pentru starea sa psihică. Un anume cinism, abilitatea de a te dedubla rapid și net, disprețul față de politrucii și față de marxism-leninism erau semne de sănătate mentală. Dintr-un idealism naiv al refuzului total și intransigent al regimului căzusem într-un soi de mic machiavelism nu mai puțin naiv, în fond, căci principalul lui efect era minciuna și înșelarea de sine. Era desigur subînțeles că numai un absolut minimum de concesiile tactice era justificat. Faptul că unii dintre prietenii mei de atunci au continuat să facă astfel de concesiile mai târziu, cînd ele nu mai erau obligatorii, nu trebuie neapărat interpretat ca o formă de corupție: în anumite împrejurări era poate o formă de dezorientare și de insecuritate, în altele avea un caracter clar autodestructiv, era un fel de lentă sinucidere morală cum alcoolismul era o lentă sinucidere fizică. Nichita din ultimii lui ani de viață – între noi intervenise o anume răceală de prin 1970, așa că l-am văzut rar înainte de a pleca definitiv – era un om *grav bolnav*, pe care noii lui prieteni de beție, unii dintre ei scriitori-funcționari de partid dominați ei înșiși de instinctul morții, nu l-au protejat. Grigore Hagiu se alcooliza și el sinucigaș, cu bani luați pe poemele în care celebra partidul cu ocazia aproape oricărei sărbători oficiale, deși el continua să scrie paralel poeme de altă factură, cu un suflu tragic și, adesea, cu tășuri critice ascunse. Ce știi e că nici unul n-a făcut rău altcuiva decît sieși. Fapt e că și atunci și mai târziu, lucrurile erau cu mult mai complicate decît le-am putea concepe în viziunea simplistă,

comodă și autosatisfăcută a unui maniheism moral rigid. Și dacă vrem să judecăm oameni – oameni care și-au făcut rău în primul rînd și aproape exclusiv lor înșiși – putem face asta luînd în considerație, pe rînd, cazuri individuale și apropiindu-ne de ele cu o atenție fenomenologică. Înșiruirile acuzatorii de nume, aruncarea unor cazuri umane diferite în aceeași oală a condamnării globale sînt pe plan intelectual și moral inacceptabile; trebuie timp și, iarăși, multă atenție – graba nesocotită poate să se transforme pe negîndite într-o crimă a spiritului.

Am intrat deci în „viața literară”, încurajați de un Paul Georgescu, priviți cu multă suspiciune de alți membri ai „privileghenției” scriitoricești. Un modest colț de pagină al *Gazetei literare* dedicat unui grup de poeți tineri (între care figuram și eu) a inspirat lui Ov.S. Crohmălniceanu un articol demascator în *Scînteia* (sau să fi fost *Contemporanul*?), intitulat „Poezie și evaziune”. Nu i-am purtat ranchiună lui Ov.S.C., deși pe moment am fost, împreună cu prietenii mei, scîrbit de gestul lui, de lașitatea lui: căci ce altceva făcea el, în acea perioadă de restalinizare a țării, decît să arate cu degetul niște posibili mici criminali ideologici (niște vinovați de orwelliana „thought crime”) între niște oameni care de-abia începuseră să publice și erau lipsiți de orice influență ori posibilitate de a răspunde? Mai tîrziu, în perioada quasi-liberalizării, m-am apropiat într-o oarecare măsură de Ov.S.C. – om cu lecturi întinse și de o remarcabilă inteligență – și am considerat că el a jucat un rol cultural pozitiv în contextul dat. Spre lauda lui, a continuat să gîndească și să scrie într-un cadru de referință marxist sau marxizant. Dar marxismul lui – ca și acel al altor critici și istorici literari universitari din generația lui, un Paul Cornea sau un Silviu Iosifescu – se alimenta din surse teoretice occidentale, mai ales franceze, și era deschis sau oricum gata să intre în dialog cu noi metodologii (fenomenologie, psihanaliză, structuralism), ceea ce era în contrast cu marxismul primitiv, de esență neostalinistă sau național-comunistă, practicat de critica servili față de partidul în proces de ceaușizare, de cei pe care prietenul meu, istoricul Vlad Georgescu îi numea, cu un termen atît de potrivit, „culturnici”. Un marxism mai subtil, mai nuanțat, mai nedogmatic, de tipul „structuralismului genetic” al lui Lucien Goldmann (acesta emigrase din România spre sfîrșitul anilor '30 și devenise cunoscut în Parisul structuralist al anilor '60 ca autor, între altele, al unei mult-comentate cărți despre Racine și Pascal, *Le Dieu caché*), pe care încerca să-l introducă la noi un Paul Cornea, era infinit preferabil marxismului vulgar, ale cărui clișee inter-naționaliste (de fapt prosovietice) erau treptat înlocuite de clișee (pseudo)naționaliste la fel de stridente și de nocive.

Imaginea mea despre mine însumi era mai degrabă aceea a unui „homme de lettres” (poet care nu credea prea mult în talentul său,

dar iubea poezia cu pasiune, eseist, autor de aforisme, prozator subiectiv) decît aceea a unui critic literar. Odată intrat în circuitul publicistic m-am văzut însă forțat să asum acest rol. În 1959 devenisem deja redactor la secția de critică a *Gazetei literare*, iar prin 1960-61 ajunsesem șeful ei și unul din cronicarii literari reguțați ai revistei. E o perioadă de care nu-mi amintesc cu plăcere. Nu numai din motive politice, ci și din pricină că n-aveam vocație de critic (contrar opiniei lui Paul Georgescu, care mă împingea în această direcție): nu-mi plăcea să urmăresc sistematic ce se publica (cum nu-mi place nici acum) și nu-mi plăcea să spun „nu” unei cărți, fie ea cît de mediocră; iar a spune „nu” unei cărți e actul critic cel mai elementar. Voiam să părăsesc publicistica literară și orice ocazie ar fi fost bună. Astfel că în ultima parte a lui 1962, cînd am aflat că încercarea lui Tudor Vianu de a mă angaja ca asistent la catedra sa fusese încununată de succes – după două eșecuri în anii precedenți din pricina opoziției serviciului de cadre – am fost fericit. Din ianuarie 1963 mi-am început cariera universitară, care avea să se desfășoare pentru un deceniu în România, după aceea în Statele Unite. Evident, n-am încetat să public în presa literară, dar am fost în situația privilegiată de a alege cărțile și subiectele despre care voiam să scriu. Ba chiar, în conjunctura culturală mai deschisă, mai plină de speranțe care se anunța, am dorit să păstrez o legătură cu viața literară și cu Uniunea Scriitorilor (în care fusesem primit ca membru), așa că, pentru cîțiva ani, alături de postul universitar, am lucrat și ca redactor cu jumătate de normă la *Viața românească* – trei după-amieze pe săptămîină – sub o succesiune de redactori-șefi (Demostene Botez, Șerban Cioculescu, Radu Boureanu).

În anii de care vorbesc mai vechile mele prietenii literare au continuat și li s-au adăugat altele. Din generația mai vîrstnică mă apropiasem de Miron Radu Paraschivescu, pe care-l vizitam și în apartamentul său de la București, din blocul ARO, și în vila sa rustică, din mijlocul unei poetice livezi de pomi fructiferi, de la Vălenii de Munte. Pentru MRP, cum i se spunea, am simțit totdeauna o afecțiune particulară, o afecțiune pentru care diferența de vîrstă și de experiență nu era un obstacol. Era slab, tras la față, tuciuriu, cu ochii plini de străluciri febrile, neliniștite, copilăresc-inteligente, un om de-o extraordinară căldură, cu lungi perioade de scormonitoare luciditate, în starea de aparentă beție veselă în care trăia (o beție fără alcool, căci el nu bea: n-avea nevoie). Fost simpatizant comunist în anii dinaintea războiului și din timpul războiului – nu știu să fi fost vreodată membru de partid – el a fost primul care mi-a înlesnit o viziune pe cît de nuanțată pe atît de tăioasă, nu atît a comunismului ca fenomen social, cît a psihologiei individuale a unor comuniști – unii dintre ei la putere, alții epurați, alții plecați din țară și deveniți anticomuniști, ca Ghiță Ionescu – pe

care-i cunoscuse îndeaproape. Îmi dăduse să citesc jurnalul lui – câteva sute de pagini bătute la mașină – și aveam lungi discuții în marginea lui. În numele trecutului său și al reputației de a fi nebun (era de altfel un maniac-depresiv confirmat), i se permiteau libertăți speciale, mai ales că ele nu luau decât forma unei disidențe intermitente și mai ales verbale. El mi-a dat să citesc, pe la mijlocul anilor '60, o traducere în franceză a cărții lui Milovan Gilas, *Noua clasă*, care a produs asupra mea o impresie extraordinară. Țin minte că citind pe Gilas, într-o după-amiază în care eram singur în apartamentul în care am locuit un timp în cartierul Balta Albă, mi s-a făcut o imensă frică abstractă și totodată profund ridicolă: prin lectură, participasem direct, îmi amestecasem – osmotic, magic – gândirea cu gândirea celui mai articulat și profund anticomunist pe care-l cunoscusem pînă atunci (nu-l citisem încă pe Orwell). Mi-am dat deodată seama cum sistemul izbutise să introducă un sens (absurd, dar psihologic foarte real) al culpabilității în însuși actul tăcut, privat, total solitar al lecturii. Era, pe de altă parte, o dovadă a profunzimilor la care are loc lectura adevărată, cea care devine lectură de sine, revelatoare, la fel de semnificativă ca o experiență de viață care te marchează, care-și pune pecetea indelebilă pe conștiința propriei tale identități. În perioada de care vorbesc, MRP devenise protectorul „grupului oniric” al lui D. Țepeneag, ai cărui membri extrem de talentați își propuneau să producă o literatură a visului, a visului lucid ca respingere a realității, ca explorare a unor lumi rigurose – aproape în sens matematic – paralele universului cotidian poluat de comunism.

D. Țepeneag, sau Țepe, cum îi ziceau prietenii, era de-un fermecător nonconformism, temperamental anarhist (adică nu numai anticomunist, dar antipolitic în genere, opus oricărei forme de putere stabilită). Ceea ce mă atrăgea la Țepeneag, în afara combinației originale, dar în același timp, naturale de anarhism și estetism, era inteligența lui vie, hrănită din lecturi avangardiste și moderniste (pe vremea aceea traducea, cred, *Gumele* lui Alain Robbe-Grillet) și curajul lui. Evident, ca șef de mișcare literară, el făcea tot felul de mici calcule de strategie literară, dar în acestea nu mai intra nici un element de concesie politică, ba chiar aș zice dimpotrivă. Un anume inconformism iritant pentru autoritățile literare și ideologice era pus în slujba esteticului.

Era o măsură a schimbărilor aduse de quasi-liberalizarea începută în 1963-64 și-mi plăcea să cred că eforturile generației mele din precedenții cinci, șase ani contribuiseră și ele la îmbunătățirea climatului literar. Eu, care ajunseseam să am o anume trecere în mediile literare oficiale și mă bucuram de o oarecare influență pe lângă reviste (mai ales *Gazeta literară* și apoi succesoarea acesteia, *România literară*, și desigur *Viața românească*), am încercat să

contribui la publicarea unor autori care, din diferite motive pe care le consideram admirabile (unii tăcuseră, ca Leonid Dimov, alții fuseseră închiși, ca Negoîtescu), nu publicaseră pînă atunci sau, ca în cazul lui Negoîtescu, nu mai publicaseră de ani de zile.

Nu mai țin minte exact anul în care Leonid Dimov, pe care-l cunoscusem prin Marina Voinescu, devenită soția lui, și prin mama acesteia, Clementina (care lucrase și ea la parc), bărbat voinic, cu mers legănat, cu o impresionantă mustață și cu o neuitată timiditate ironică în priviri, mi-a adus mai multe caiete de versuri la *Viața românească*. Le-am citit și-am fost uimit și entuziasmat. I le-am arătat fără întârziere lui Șerban Cioculescu, pe atunci redactor-șef, căruia i-au plăcut de asemenea, și am decis împreună să-l lansăm pe Dimov în *Viața românească*. Poate că el și-a făcut pînă la urmă debutul publicistic altundeva, într-un săptămînal, căci *Viața românească* era un lunar greoi, care apărea cu multe luni întârziere: dar aceasta din urmă i-a publicat un ciclu substanțial însoțit, cred, de o prezentare semnată de Șerban Cioculescu. Pe Dimov l-am cunoscut mai bine după aceea: el era fără îndoială membrul cel mai respectat al grupului oniric, și, dincolo de etichete și mișcări, un mare poet care se bucură azi, postum, de o influență mai profundă poate decît a oricăruia dintre cei care au început să publice poezie în anii '60.

Prin Ion Negoîtescu – care locuia pe atunci, extraordinar de modest, într-o cameră de subsol de pe Bulevardul Ana Ipătescu, situată chiar peste drum de vasta casă boierească care adăpostea pe atunci redacțiile revistelor Uniunii Scriitorilor, inclusiv *Viața românească* – am cunoscut pe membrii mai vechiului grup de la Sibiu, format în anii războiului de către studenți ai Universității din Cluj, aflată în refugiu acolo după dictatul de la Viena din 1940: pe marele poet de factură modernă și clasică totodată, Ștefan Augustin Doinaș, sau Stiva cum îi spuneau prietenii, rusificîndu-i alintător numele (și pe soția lui, admirabila balerină Irinel Liciu), pe scipitorul și inimosul Ovidiu Cotruș, pe eruditul și ușor iezuiticul Nicolae Balotă, toți acești foști pușcăriași, și pe Cornel Regman. (Pe acesta din urmă nu-l prea simpatizam, deși îi recunoșteam talentul de redutabil polemist; nu-mi plăcea însă că acest talent se exercita uneori împotriva vechilor mei prieteni Nichita Stănescu sau Cezar Baltag, în revista *Luceafărul*, pe care o disprețuiam, pentru că, spre mijlocul anilor '60, încăpuse pe mîinile lui Eugen Barbu, încă de pe atunci un personaj dubios, mitocan și antisemit, care urma să devină figura poate cea mai odioasă a literelor române sub Ceaușescu și, în continuare, după prăbușirea dictaturii acestuia, ca redactor-șef al revistei neo-fasciste și totodată neo-comuniste *România Mare*). Tot prin Negoîtescu am cunoscut – sau în orice caz am cunoscut mai bine și m-am apropiat de ei – pe mai tinerii săi prieteni, Virgil Nemoianu și Toma Pavel.

Nego – cum îi spuneau prietenii – m-a fascinat de la început prin vitalitatea lui, prin sinceritatea lui irepresibilă, aproape iresponsabilă, prin vigurosul său estetism „decadent” dublat însă paradoxal de-o mare intransigență morală în materie de artă și de adevăr artistic, prin imensul său răsfăț autoironic, dar mai ales prin felul cum își purta – aproape sfios, plin de candoare, surizător, vulnerabil, fără urmă de megalomanie – conștiința interior orgolioasă a geniului său. Căci Nego – care fusese declarat genial de către Blaga la 16 sau 17 ani, ca elev de liceu la Cluj, pentru o lucrare școlară cred despre una din piesele lui Blaga însuși – nu avea îndoieli cu privire la înzestrările sale geniale (fie genialitatea lui una doar secundară, de critic literar), dar nici nu simțea nevoia de a o proclama mereu în vorbă sau în postură, ca atâtea alte genii bucureștene pe care mi-a fost dat să le cunosc. La București – aș deschide aici o mică paranteză – geniul literar era, pe vremea aceea, sfidînd bunul simț și estimațiile intuitive normale, calitatea ce mai abundant răspîndită printre scriitori, și totodată cea mai direct declarată, în aproape orice împrejurare, de către numeroșii ei posesori. (Mai târziu, cînd am citit cartea lui Troțki, *Literatura și revoluția*, și în particular profețiile lui despre omul nou al viitorului comunist, om ale cărui exemplare medii aveau să atingă fără dificultate nivelul intelectual al lui Aristotel, Goethe sau Marx am avut un sentiment nu tocmai plăcut de *déjà vu!* Deci asta era: niște mediocrități se proclamau genii universale și dovedeau că profețiile lui Troțki fuseseră într-un anume fel – un fel desigur neintenționat de el – corecte, deși în sens ironic și chiar caricatural. Provincialismul cultural comunist avea între altele acest efect de a încuraja lauda deșănțată de sine, nu lipsită de altfel de tradițiile ei locale.) Incidența cu totul ieșită din comun a megalomaniei în viața intelectuală a Bucureștilor, manifestată adeseori prin vorbe agresive, mitocănești, injurioase (nerecunoașterea geniului cuiva fiind un păcat literar mortal în ochii acestuia), manifestată alteori prin uri tăcute și uneltiri agresive secrete (inclusiv denunțuri politice) a fost, trebuie s-o mărturisesc, una din cauzele secundare ale exilului meu.

Genialitatea prin excelență modestă a lui Nego, conștientă de ridicolul ei potențial în contextul dat, rămînea totdeauna în umbră, gata să se lase luată peste picior și oricum incapabilă să se ia, chiar în momente de artificială exaltare alcoolică, prea în serios. (Astfel de momente, la care eram frecvent martor și participant, nu erau rare.) Nego însă era un personaj tragic. Homosexual deschis într-o lume în care homosexualitatea se pedepsea, conform codului penal comunist (copiat de la ruși) cu cinci ani de pușcărie, și în care era social considerată ca un soi de hibrid între boală congenitală și crimă, estet hedonist și rafinat într-o lume care impunea asceza colectivă și cerea expresia *simulată* (simulația fiind

o dovadă de loialitate politică) a fericirii permanente, posedat de un inteligent spirit de contradicție într-o lume care exalta conformismul, Nego a avut de suferit în România poate chiar mai mult decât disidenții, printre care s-a numărat la un moment dat. Nu-i de mirare că, în mai multe rânduri, a încercat să se sinucidă. Prima tentativă, îndelung calculată, pe care mi-a povestit-o în amănunt prin 1966-67, a avut loc în închisoare. Nego fusese condamnat la mai mulți ani de detenție în procesul intelectualilor din perioada de restalinizare (1958-60), proces cu ramificații complexe cunoscut ca procesul Constantin Noica-Dinu Pillat, și în care mai fuseseră implicați Nicu Steinhardt, Vladimir Streinu, și alții care citiseră fie un text publicat de E.M. Cioran în *La nouvelle nouvelle revue française* (și apoi reprodus în volumul *Histoire et utopie*, 1957, sub titlul „Sur deux types de société: Lettre à un ami lointain”: prietenul îndepărtat fiind Constantin Noica însuși), fie un roman inedit al lui Dinu Pillat, care, lucru scandalos, continuă să se găsească în arhivele secrete ale securității la data scrierilor acestor rânduri (iulie 1992). Nego nu mai putea suporta închisoarea și, hotărât să-și pună capăt zilelor, a încercat să se otrăvească, mîncînd bucățele de carne strînse din mizerabila hrană de închisoare de-a lungul mai multor săptămîni, ascunse și lăsate să putrezească sub salteaua de paie din celulă. Carnea se împutîse și intrase în descompunere, dar, înghițită în taină cu nesfîrșită scîrbă, ea nu l-a ucis. Doar mai tîrziu a aflat că numai carnea crudă stricată poate ucide; odată coaptă sau fiartă, ea poate desigur intra în putrefacție, dar bacteriile letale nu iau parte la acest proces.

Pe vremea aceea Nego lucra la studiul său despre Eminescu ca poet plutonic, studiu extrem de personal și chiar de idiosincratic în care poeziile antume ale lui Eminescu (selectate și editate de Titu Maiorescu) erau declarate net inferioare postumelor. Doar în acestea din urmă trebuia căutat adevăratul chip halucinat-plutonic al marelui poet. Nu mai am cartea – pierdută împreună cu cele două sau trei mii de volume ale bibliotecii mele bucureștene – dar țin minte și azi impresia de somptuozitate intelectuală pe care mi-a produs-o proza lui critică și satisfacția de a vedea citată, în prefață (deși era vorba poate doar de un gest amical), propria mea cărticică *Titanul și Geniul în poezia lui Eminescu* (1964), al cărei argument era totuși atît de diferit de al său, căci eu susțineam că poezia rebeliunii titanice din tinerețe (deci cea mai întinsă parte a postumelor) făcuse loc unei poezii a contemplației geniale, în sens schopenhauerian, o poezie a lumii ca spectacol și a artistului frate, în detașarea sa de cele lumești, cu sfîntul.

Un alt eu al meu – eul meu etic, aș spune, spre deosebire de cel estetic (estetic în sens larg, existențial-kierkegaardian), care se împrietenise cu Nego – s-a apropiat în acel timp de un om care era

în multe privințe deosebit de Nego. Deși eram foarte bun prieten cu amîndoi, și aș fi fost fericit să-i pot apropia pe unul de celălalt, acest lucru s-a dovedit greu: nici Nego nu părea a-l agreea pe Lucian Raicu, nici acesta pe Nego. Și totuși eu țineam enorm la amîndoi, frecventîndu-i însă pe fiecare în parte, și adaptîndu-mă fără dificultate celor două lumi paralele în care trăiau cei doi prieteni ai mei din acea vreme.

Înainte de a vorbi de Bernard (cum îi spuneau prietenii apropiați lui Bernard Leibovici, care-și alesese pseudonimul literar de Lucian Raicu; prietenii și colegii din lumea literară îl numeau simplu „Raicu”), aș vrea să spun cîteva cuvinte despre problema antisemitismului românesc în anii postbelici și mai ales în anii '50 și '60. Interdicția oficială a propagandei antisemite (care, între altele, dusese la cenzurarea unor texte literare clasice în care apărea termenul peiorativ „jidani”) nu afectase desigur prejudecățile, stereotipurile și, în genere, sentimentele ostile față de evrei ale multor români, inclusiv ale multor comuniști români care aveau să sprijine național-comunismul ultimilor ani ai lui Gheorghiu-Dej și apoi al anilor lui Ceaușescu. Antisemitismul de diferite feluri a dus o bogată viață subterană în România postbelică, o viață care n-a întîrziat să iasă la suprafață după decembrie 1989, deși din comunitatea evreiască antebelică de aproape 750.000, și din cea postbelică, tragic înjumătățită, de vreo 400.000, mai rămăseseră doar 20.000, în majoritate bătrîni. Emigrația masivă a evreilor în Israel, după 1948, dar mai ales după 1955-56, ipocrit încurajată de autoritățile comuniste care-și asigurau astfel o sursă de venituri în „valută forte” (căci evreii erau de fapt vînduți pe dolari, cum ceva mai tîrziu aveau să fie vînduți Republicii Federale Germane nemții din România) a contribuit la apariția unui nou tip de antisemitism resentimentar, mai ales în anumite părți de orașeni și intelectuali români care ar fi vrut ei înșiși să emigreze, dar nu puteau. Foarte răspîndit între anticomuniști (deși mulți evrei erau ei înșiși anticomuniști) era stereotipul conspirației iudeo-comuniste: regimul instalat la București de Armata Roșie ar fi fost de fapt un regim favorabil evreilor, masiv sprijinit de aceștia, mai ales în sensul răzbunător al eradicării tradițiilor naționale ale țării. Istoriceste e adevărat – voi explica îndată de ce – că în primele echipe de guvernanți comuniști pro-moscoviți figurau mulți evrei, în poziții proeminente (Ana Pauker, Iosif Chișinevschi, specialistul în chestiuni ideologice Leonte Răutu, Sorin Toma, redactorul-șef al *Scînteii*) sau în poziții intermediare, dar foarte vizibile în cultură (cum ar fi autorul primului manual marxist, iresponsabil falsificat și trunchiat, de istorie a românilor, Mihail Roller; cum ar fi criticul literar jdanovist Ion Vitner și alții). Trebuie însă să mă grăbesc să subliniez: toți aceștia fuseseră selectați nu atît ca evrei, cît ca militanți comuniști. Cînd emigrația evreiască a luat

proportii în a doua jumătate a deceniului șase, stereotipul iudeo-comunismului și-a adăugat nuanța resentimentară notată mai sus: evreii, se spunea, au văzut că treburile nu merg, că socialismul lor e o catastrofă, și-acum li se acordă privilegiul de a părăsi dezastrul provocat de ei înșiși, rămânând ca bieții români să plătească oalele sparte. În timpul lui Ceaușescu, când numărul evreilor rămași în țară scăzuse considerabil, acest mod de argumentare (antisemitismul fiind totdeauna argumentativ) cîștigase teren și se răspîndise și printre scriitori: unii vedeau în Ceaușescu dacă nu un produs direct, o consecință a acțiunii destructive „anti-românești” a intelectualilor evrei staliniști (cum altfel ar fi putut ajunge dictator absolut un bîlbîit ca el, un agramat grotesc, un utopist primitiv combinat cu un tip de „naș” mafiot?); alții, mai numeroși și probabil mai nocivi, au folosit ceaușismul – sau național-comunismul, nu lipsit de trăsături comune cu național-socialismul antebelic și mai ales cu varianta lui autohtonă, legionarismul, ca pe-o ocazie pentru a da glas sentimentelor lor naționaliste, antirusești și antisemite (cu o viclenie care nu făcea decît să le sporească otrăvitoarea intensitate secretă).

Mașina de propagandă a partidului condamna rasismul și deci, implicit, antisemitismul, dar acest cuvînt era rareori folosit ca atare (poate pentru că el ar fi putut servi drept justificare pentru sionism, care era virulent denunțat). Despre crimele împotriva umanității și în mod specific împotriva evreilor comise de naziștii germani și de fasciști în timpul războiului se scria, dar despre persecuțiile antisemite din România antebelică, sau în România din timpul războiului (inclusiv Bucovina și Basarabia între anii 1941-1944 și lagărele de concentrare din Transilvania, administrate de armata română) se știa puțin și se publica și mai puțin, ba chiar, în perioada ceaușistă, deloc. Astfel încît n-ar fi exagerat să se spună că mitul unei Români esențial generoase cu evreii, protectoare a lor în timpul celui de-al doilea război mondial (ceea ce nu era complet neadevărat pentru majoritatea evreilor din Vechiul Regat, spre deosebire de cei din Basarabia și Bucovina) a fost indirect încurajat de comuniști. Era un mit convenabil, pe care l-am împărtășit și eu multă vreme, în așa măsură încît, cînd am citit prin 1968-69 cartea Hannei Arendt despre Eichmann, am fost șocat de paginile dedicate antisemitismului românesc, pe care le-am socotiti nedrepte. Acest mit, dătător de bună conștiință, putea alimenta un alt mit, acesta din urmă direct responsabil pentru anume tipuri de antisemitism: evreii din România s-au arătat după război profund nerecunoscători unui popor care i-a apărut într-o perioadă de primejdii mortale pentru ei, s-au comportat răzbunător, cu dispreț și ură față de români etc. Fără îndoială național-comunismul lui Ceaușescu nu putea decît să profite de pe urma unui asemenea mit, pe care anumiți susținători

ai săi l-au acreditat în scris, în publicații ca *Săptămîna*, desigur în forme aluzive și oblice, dar nu mai puțin eficace propagandistic.

Că primii ideologi ai comunismului în România postbelică au fost în majoritatea lor covârșitoare recrutați din minoritățile etnice, și mai ales dintre evrei, care avuseseră de suferit sub vechiul regim, și mai cu seamă în vremea dictaturilor de dreapta dintre 1938-1944 (vezi legile antisemite adoptate în 1938 de guvernul Goga-Cuza), nu-i cîtuși de puțin de mirare. Fenomenul își are explicații sociologice simple: era normal ca un partid politic minimal și extremist, și pe deasupra antinațional, cum era P.C.R. în ilegalitate (anti-național: căci recunoștea ca legitime pretențiile sovietice asupra Basarabiei și Bucovinei) să atragă membri ai minorităților persecutate. Dar ce reprezentau cei să zicem 7-800 de comuniști evrei din cei 1000 de membri de partid din 1940 (cifra aceasta e cel mai des citată, cifră aproape mitică, deși nu știu cît de bine documentată)? Dacă socotim numărul evreilor din România Mare la circa 750.000, cam 1 la 1000 – o minusculă minoritate! Înmulțind această cifră cu 100, ca să stabilim un număr verosimil, deși poate prea mare, de simpatizanți comuniști *activi*, ar rezulta că 90% din evreii din România nu aveau nimic comun cu mișcarea comunistă, nici în 1939-40, și probabil că nici în 1944-45, oricît de fericiți vor fi fost ei de sfîrșitul războiului și de înfrîngerea suferită de germani și de aliații acestora, și oricît vor fi fost de sentimental recunoscători Alianților, inclusiv Armatei Roșii. Iar dintre acești 90% – a căror proporție a crescut în anii '50 datorită deziluziilor produse de o ideologie mincinos idealistă, dar în fapt intolerantă, brutală, discriminatorie, inumană, secret rasistă și deschis anti-sionistă – dintre acești 90% mulți au avut parte de noi persecuții, politice și economice, la început, etnice nu peste multă vreme (ca sioniști, ca purtători ai virusului ideologic al „cosmopolitismului”, ca țapi ispășitori pentru dezastrele „socialismului științific”, ori, mai recent, după căderea lui Ceaușescu, ca reprezentanți ai unei nedefinite „româno-fobii”, copiată după „rusofobia” teoretizată de I. Șafarevici în Rusia).

În familia mea nu întîlnisem exemple de naționalism și cu atît mai puțin de antisemitism. Ecuția antisemită dintre iudaism și comunism s-a găsit infirmată și în experiența mea personală, căci între 1958 și 1962 am fost căsătorit – prima mea căsătorie, nu prea fericită, dar nu din motive politice – cu Luigina Ghelerter, colegă de an cu Ina, sora mea, ca și cu tine de altfel, la Facultatea de Medicină, și total anticomunistă. Luigina era fiica doctorului L. Ghelerter, fost socialist de stînga, care avusese norocul să moară, dacă nu mă înșel, în 1946, sau oricum înainte de a fi demascat de către partidul lui Gheorghiu-Dej (și încă al Anei Pauker) ca dușman al clasei muncitoare, trădător, troțkist, social-fascist, așa cum aveau să fie și alți vechi socialiști care au refuzat să fie absorbiți în „partidul de tip nou”. Din familia Luiginei rețin figura unuia din

primii anticomuniști analitici români pe care mi-a fost dat să-i cunosc, un fel de văr al ei, Pierre Soliman, cu ochii lui ușor exoftalmici care te țintuiau irezistibil în locul în care te aflai. Soliman (magnificul, cum îi spuneam în glumă) putea vorbi ore întregi, agitat și lucid despre falimentul ireversibil al comunismului. (Și totuși, dat afară de peste tot și trăind cât se poate de precar, el consilia nu revolta, ci adaptarea vicleană la sistem pentru a-l submina dinăuntru.) Tot prin Luigina, e adevărat, am cunoscut – în afara vieții literare și a cazului atât de complex și de fascinant al lui Paul Georgescu – primul cuplu de comuniști convinși, rigid dogmatici chiar și în intimitate, și de un perfect ridicol. E vorba de fratele ei mult mai în vîrstă ca ea, doctorul Iuliu Ghelenter, pe vremea aceea profesor de istoria medicinei la Facultatea de Medicină, și de soția lui, actrița Beate Fredanov, care era pe atunci și profesoară la Institutul de Teatru (unde, îmi povestise Mironel prin 1954-55, însărcinată în ultimele luni le spunea studenților, punîndu-și mîna pe burta rotunjită: „Dacă e băiat, îl fac tractorist!”). Îi vedeam rar, căci nici Luiginei nici mie nu ne făcea plăcere să stăm de vorbă cu ei și să trebuiască finalmente să ascultăm, în replică la opiniile noastre neortodoxe (necăutat, spontan neortodoxe, dar după o vreme, cel puțin din partea mea, provocator eretice), discursurile lor într-o limbă de lemn neverosimilă la niște intelectuali ca ei despre importanța corectitudinii politice și a unei „atitudini juste”. Erau amîndoi, pasional bolșevici – „căzuți la partid”, ca să folosesc formularea lui Belu Zilber – și sufereau adînc, sfișietor, absurd din pricină că erau, el, fiul, ea, nora, unui odios dușman de clasă și trădător al intereselor proletariatului revoluționar.

Bernard – după extraordinarul Ghelber care făcea însă parte din universul separat al eului meu de la parc, atemporal, fără întretăieri cu cotidianul – a fost primul meu prieten evreu și primul care m-a făcut conștient de dificultatea de a fi evreu român, adică de dificultatea de a nu putea fi altceva decît evreu și în același timp altceva decît român. De această dificultate vorbește în *Jurnalul fericii*, implicit, și Nicu Steinhardt, pe care l-am cunoscut prin V. Nemoianu, în ultimii ani bucureșteni; dar spre deosebire de N.S., Bernard nu credea că a fi român – sau a fi evreu – e un miracol, după cum sînt sigur că nu credea nici că a fi român – sau evreu – este un blestem metafizic; de asemenea, el nu împărtășea filozofia spiritului aristocratic sau cultul aproape obsesiv al curajului fizic și-al sacrificiului ascetic, care l-au făcut pe N.S., odată ajuns la închisoare – după ce refuzase cu atîta noblețe rolul înjositor de martor al acuzării în procesul Noica – să se boteze în secret și, după eliberare, să intre în călugărie; Bernard era mai vulnerabil și mai prudent, dar avea paradoxalul curaj al vulnerabilității recunoscute deschis și voința fermă, neabătută, de-a fi *demn* – nu mai

mult, dar nici mai puțin decît demn – iar pentru această simplă demnitate era gata să plătească orice preț.

Înainte de a vorbi mai pe larg despre Bernard aş vrea să deschid o paranteză: evident, primul meu prieten evreu – sau parțial evreu – ai fost tu. Dar nici eu nici tu nu știam acest lucru în primii ani ai liceului, în care prietenia dintre noi a trecut prin atîtea momente exaltante și defnitorii pentru relația noastră viitoare. Și nu l-am știut pînă în primăvara anului 1950 sau 1951, către mijlocul lui aprilie, curînd după ziua ta – sau poate chiar în acea zi, 15 aprilie, cînd, în camera ta de pe Andrei Mureșanu, spre seară, mi-ai făcut o mărturisire pe care mi-o amintesc, împreună cu circumstanțele însoțitoare, extraordinar de precis. Se însera deci, în cameră începuse să se întunece, dar lumina electrică nu era încă aprinsă. Vorbisem de una de alta, cînd, după una din acele tăceri care se aștern inexplicabil chiar și în conversațiile cele mai pline de vivacitate, apropiindu-te de mine, cu o expresie gravă a feței, cu o voce gravă dar nu lipsită parcă de-o inflexiune uimită, mi-ai spus abrupt, emoționat: „Eu sînt evreu”. Tocmai aflaseși aceasta de la tatăl tău, care așteptase să ajungi la acea vîrstă – șaisprezece sau șaptesprezece ani – ca să-ți spună povestea familiei sale. Eu am fost, cred, primul căruia i-ai împărtășit această informație care-ți fusese ascunsă cu atîta grijă pînă atunci. Erai vizibil impresionat și eu am avut de asemenea sentimentul că era un moment important, un moment care întărea inefabil prietenia noastră. Dar eu nu te-am perceput, cum l-am perceput mai tîrziu pe Bernard, ca întrupînd drama evreului român. Am început să descifrez însă, după acea seară de la mijlocul lui aprilie 1950 sau 1951, elemente ale acestei drame în personalitatea tatălui tău, deși el venea dintr-o familie profund asimilată și era el însuși perfect integrat culturii române, la a cărei îmbogățire intelectuală a contribuit direct și substanțial.

M-am întrebat de multe ori cum s-ar putea explica acest fapt simplu și totodată misterios – și anume că Tudor Vianu nu i-a vorbit fiului său despre originile evreiești ale familiei sale înainte ca acesta să fi împlinit 16 sau 17 ani. A fost decizia lui una, să zicem, pedagogică? Cerea informația pe care ți-a comunicat-o atunci – ca pe un fel de secret de familie – o anume maturitate morală și intelectuală spre a nu fi greșit înțeleasă? Și cum ar fi putut ea să fie greșit înțeleasă? Sau a vrut el să dea acelei dezvoltări, pe care-o considera încărcată de sensuri ascunse în ciuda faptului că-ți dăduse o educație creștin-ortodoxă, normală în mediul nostru social – un anume caracter solemn-inițiativ? Sau ar fi fost informația pe care ți-o aducea la cunoștință oarecum tardiv primejdioasă pentru tine, pentru dezvoltarea ta armonioasă, dacă ar fi fost revelată prematur? În care caz decizia tatălui tău ar fi avut un caracter protectiv, încercînd să te ferească, în fragila ta copilărie

sau în imprevizibila și nu mai puțin fragila adolescență, de anume reacții și contrareacții psihologice, într-o atmosferă cultural-socială din care nu lipseau, din păcate, o anume intoleranță etnică și religioasă, și mai ales un antisemitism tenace? Eu înclin spre ultima ipoteză.

Revin acum la Bernard. Bernard și Sonia: îmi amintesc atât de bine de bine de micul lor apartament de pe strada Între Gîrle, închiriat de ei de la proprietarul modestei clădiri, un anume domn Jelinek, în care am petrecut atîtea seri stînd de vorbă (despre Gogol, Dostoievski, Cehov, Merejkovski, Șestov – mai ales despre ruși), sau discutînd despre mizeriile vieții literare, despre ultimele știri sau bîrfe coplortate de mine, căci în ultimii mei ani bucureșteni eram membru în biroul Uniunii Scriitorilor, sau jucînd șah – Bernard juca șah foarte bine și tăios și din zeci de partide cred că eu am izbutit să scot două sau trei remize și să cîștig una. Bernard: ritualurile noastre alcoolice în zilele în care se făceau plăți la Uniunea Scriitorilor, și care începeau uneori cu o masă într-o cîrciumă cu grădină de pe strada Popa Soare, și se încheiau, calm, filozofic, după o eventuală oprire pentru masa de seară la Casa Scriitorilor de pe Calea Victoriei, în sufrageria apartamentului din Intrarea Caragiale în care locuiam cu Uca, după căsătoria noastră în 1963, împreună cu părinții ei și cumnatul meu, Sabin Gane. Acolo, de multe ori ne întîmpina, în mijlocul discuțiilor noastre cu glas aproape șoptit, cenușa dimineții la ferestre.

Figura lui Bernard se înscria deci mai ales în imaginarul eului meu etic – eul care cîntărea și judeca moral și care-și asuma răspunderea pentru faptele mele, pentru ideile și intențiile mele, încercînd să deslușească temeierile complicate ale inocenței și vinovăției. Bernard era capabil să dea, aproape instinctiv, o lectură etică – nuanțată și totodată riguroasă – relativismelor bucureștene, jocurilor tactice ale vieții literare, concesiilor politice – sau refuzului acestora – cu motivațiile lor aparente și secrete. Bernard era, în felul lui retras și vulnerabil, un idealist care învățase din experiență directă primejdiile pe care le comportă idealismul, orbirile și excese la care poate duce, exploatările cinice la care poate da loc, crimele pe care le poate ascunde sau justifica atunci cînd este folosit ca o armă în lupta pentru putere, dar și necesitatea lui ca axă morală a persoanei. El însuși, ca adolescent, ca evreu care supraviețuise catastrofei ce-i lovise pe ai săi, fusese atras de idealurile umaniste proclamate de marxism. Fusese recrutat din provincie, din Bîrlad, dacă nu mă înșel, ca unul din elevii școlii de literatură – înființată în perioada stalinismului culminant ca să producă scriitori realiști-socialiști „după plan” și desființată după numai cîțiva ani – unde fusese unul din cei mai apropiați prieteni ai lui Nicolae Labiș, poetul răpus la 20 de ani de-un tragic accident care servise drept mască, dacă nu pentru o sinucidere propriu-zisă, pentru o

puternică voință de sinucidere (manifestată și în alcoolismul lui devenit legendar). Nu mai știu exact când și în ce circumstanțe, idealismul autentic al lui Bernard intrase în conflict cu umanismul ipocrit, contradictoriu (căci era, în ultima instanță, întemeiat pe ură, faimoasa ură de clasă) și supus pe care-l cerea linia partidului. Fusesse exclus din viața literară și în vremea în care eu intram în redacția *Gazetei literare* numele lui era încă sub un fel de semi-interdicție. Abia după câțiva ani l-am cunoscut mai bine și m-am apropiat de el. Problema lui fundamentală, așa cum o vedeam eu, era aceea a supraviețuirii morale și intelectuale într-o vreme de prăbușire a criteriilor și de uriașă corupție impusă de către partid. Cum își putea cineva – cineva care se întâmpla să fie scriitor – menține *demnitatea* în acele condiții pe care el le vedea ca asemănătoare condițiilor unui lagăr de concentrare? Ce trebuia acceptat și ce trebuia cu tot dinadinsul refuzat? Care erau, chiar și în acele împrejurări, drepturile elementare ale unui scriitor și care erau obligațiile lui față de vocația sa și față de sine însuși? Cât trebuia să tacă și cât trebuia să spună? În ce măsură trebuia ținut seama de faptul că regimul comunist – pe care Bernard îl considera ca moralmente echivalent, în aproape toate privințele, cu un regim fascist, și în unele privințe mai rău decât un regim fascist pentru că era mai profund mincinos – pervertea aceste drepturi transformându-le în privilegii – fie acestea cât de mizerabile? În ce măsură era participarea (fie aceasta indirectă) la minciuna oficială pe care se sprijinea sistemul, permisibilă, și în ce măsură, și în ce forme, era condamnată?

La astfel de întrebări nu se puteau da, firește, răspunsuri rigide. Unii crezuseră la început – ca Bernard însuși – în retorica revoluționară a comunismului. Alții crezuseră și continuau să creadă – sau doar să se prefacă a crede – din interes personal oportunist, sau ca rezultat al autopersuasiunii, sau din frică și din slăbiciune, sau din cine știe ce alte motive. Alții nu crezuseră și tăcuseră și refuzaseră să mintă sau chiar să spună doar acea parte a adevărului care nu deranja regimul – ei erau desigur cei mai nobili, dar nici ei nu puteau servi drept exemple universale. Alții nu crezuseră, dar speraseră – ca mine, ca prietenii mei – că, la adăpostul unor concesiuni tactice, al „tributului” unor clișee fără conținut, care păreau inofensive (care oricum nu aduceau prejudicii personale nimănui), să poată promova idei și modalități de expresie care să submineze, chiar și parțial, monopolul regimului asupra mijloacelor de comunicație, domnia sterilizantă a limbii de lemn. Dintr-o astfel de perspectivă mi se revelase talentul viguros al lui Nicolae Breban; el apăruse ceva mai târziu, prin 1959-60, în grupul nostru și caracterul lui nu-mi plăcea, mi se părea îngîmfat și grosolan, de-o megalomanie insuportabilă, după cum nici el nu mă agreea pe mine, considerîndu-mă snob și „ciocoi”; dar a fost suficient

ca, la îndemnul lui Nichita, să citesc manuscrisul încă neterminat al romanului *Francisca* spre a fi convins că aveam de a face cu un prozator de excepție; și astăzi, cu toate inegalitățile ei, *Francisca* mi se pare o carte interesantă, care anunță momentul de triumf literar al lui Breban cu *În absența stăpînitorilor*, cartea lui, după mine, cea mai importantă.

Etica lui Bernard era aparent mai puțin severă decât a lui Ghelber, dar în fond, și poate paradoxal, ea era mai riguroasă tocmai pentru că era mai flexibilă, tocmai pentru că era mai puțin categorică și mai atentă la nuanțele cazului individual. Ideea ei centrală era nespectaculoasă – aceea a unui anume sens al demnității personale, care trebuia cu tot dinadinsul menținut. Răul suprem, în optica lui, era colaborarea deschisă sau secretă cu securitatea, rădăcina însăși a sistemului, originea teroarei în ghearele căreia era ținută societatea. Un delator, credea el, și după părerea mea avea dreptate, era un vierme. Chiar și simularea (lipsită de consecințe) a colaborării cu securitatea, fie și sub amenințare, i s-ar fi părut inacceptabilă. Delațiunea publică – demascarea într-o ședință sau într-o publicație, pe față sau ipocrită, directă sau indirectă – era tot atât de gravă. Astfel de comportamente aveau, între altele, consecința de a otrăvi relațiile personale dintre oameni, de a introduce în ele *bănuiala*, suspiciunea, neîncrederea. Un articol teoretic despre principiile esteticii leniniste în *Scînteia*, fără exemple negative individualizate (de tipul „cutare s-a abătut de la aceste principii”) făcea mai puțin rău efectiv, deși publicat într-un milion sau două de exemplare, decât un singur denunț secret. (Nu știu dacă Bernard ar fi de acord cu mine în această privință.) Aș aminti aici, ca să dau un exemplu, că un amic al meu, al cărui nume nu-l voi dezvălui, a publicat un astfel de articol prin 1970 sau 1971; evident am rîs de el și l-am făcut cu ou și cu oțet și l-am beștelit și-am făcut o mie de glume pe seama lui, în fața lui, fără să-mi fie nici o clipă teamă că ar putea să mă denunțe sau să întreprindă împotriva mea vreo acțiune secret răzbunătoare: aveam încredere în el ca persoană și concesiia lui, dictată de cine știe ce insecuritate, într-o perioadă în care eu însumi încetasem să mai fac astfel de concesiii, nu m-a făcut să-mi pierd încrederea în el ca persoană, chiar dacă părerea mea despre el s-a schimbat. Peste cîțiva ani, acest amic avea să aleagă și el drumul exilului.

În plan literar, etica lui Bernard (sau cea pe care i-o atribui eu: poate că e vorba aici de-o proiecție personală care deformează sau ascunde un adevăr mai subtil sau oricum diferit) stabilea ca misiune elementară a scriitorului asigurarea sănătății comunicării, a simplului fapt al comunicării într-un climat ostil, patologic. A spune *ceva* într-un sistem care încerca să golească limba de orice conținut viu, a comunica un adevăr (personal și poate doar parțial) într-un sistem bazat pe dictatura minciunii, a asigura *posibilitatea* supra-

viețuirii adevărului – iată ce i se cerea scriitorului. Etica actului critic era în primul rând o etică a lecturii, care-și definea criteriile din cultul aproape mistic pentru clasici (obiectele cultului lui Bernard erau marii ruși: Gogol, Tolstoi, Dostoievski, Cehov; una din cărțile lui cele mai caracteristice este cea despre Gogol și „fantasticul banalității”).

Categoriile kierkegaardiene – stadiul estetic și cel etic – pe care le-am evocat aici spre a schița portretele celor doi prieteni care m-au influențat în acești ani (1964-72) rămân prea rigide. Aproape că mă simt ispitit să le inversez. Mai ales în cazul lui Negoțescu, o atare inversiune mi se pare în măsură să aducă la lumină un adevăr al omului pe cât de important și de adânc, pe atât de greu de surprins dintr-o singură perspectivă, oricare ar fi aceasta. Estetismul lui Nego – și în sensul obișnuit de azi al termenului, dar și în cel etimologic de „sensualism” sau „sensualitate” – nu putea fi pus la îndoială, cel puțin ca manifestare externă și ca atitudine declarată de el însuși, cu sinceritatea lui dezarmantă. Dar simplul fapt că o asemenea atitudine era cu puțință în cotidianul cenușiu, înțepenit și impregnat de frică al comunismului, sugerează dimensiunea ei etică și chiar eroică. Implicată în ea era o etică a *insubordonării*, a refuzului individualist, quasi-anarhist de a se supune unei autorități arbitrare și abuzive, etica unui *nu* organic spus injoncțiunii celei mai caracteristice a puterii: să minți! Era, în ce făcea Nego, în ce spunea și ce scria el, o perpetuă sfidare a convențiilor și prohibițiilor puterii – dar o sfidare firească, umană, lipsită de orice pretenții și de orice grandilocvență. Eroismul de zi-cu-zi al lui Nego era acela de a fi el însuși, oricare ar fi consecințele acestei prezervări sociale a identității sale și a refuzului de a o ascunde.

O singură dată a fost înfrînt, umilit. Eu nu mai eram în România pe atunci, dar el mi-a povestit întreaga istorie – cum de altfel ar fi povestit-o oricui ar fi fost interesat s-o asculte – când ne-am întâlnit în Occident în 1978. Sînt sigur că și tu îți amintești foarte bine de acest episod pentru că în acea perioadă erai foarte apropiat de Nego, care, cum mi-ai spus de atîtea ori, a fost acela care te-a pus în contact cu Goma. Nego scrisese la începutul lui 1977 o „Scrisoare către Paul Goma” – era primul scriitor, coleg al lui Goma, care adera la mișcarea acestuia și care îndrăznea să vorbească deschis despre umilințele și mizeriile impuse de partid literaturii române contemporane. Textul, scos din țară, a fost difuzat de Radio „Europa Liberă” și apoi tipărit în revista *Limite* a lui Virgil Ierunca, dar Nego, arestat și apoi șantajat cu un proces de homosexualitate, a semnat echivalentul ambiguu al unei retracțări (pe care a fost silit s-o publice în *România literară*). Nego mi-a mărturisit că n-ar mai fi putut suporta închisoarea, a cărei amintire sumbră se asocia cu experiența primei lui încercări de

sinucidere. Nu-și măsurase bine forțele. Dar mai ales calculase greșit reacția prietenilor săi scriitori, de la care se așteptase la o minimă solidarizare. Se trezise deodată singur. Această singurătate îl speria mai tare chiar decît perspectiva închisorii sau, mai exact spus, făcea perspectiva închisorii înspăimîntătoare din cale afară. Ajutorul prietenilor se rezumase la îndemnuri de a ceda presiunilor securității.

Aceasta a fost înfrîngerea suferită de Nego: în totală singurătate. Nu pot să nu adaug că răul pe care și l-a făcut cedînd, și l-a făcut *doar* sieși (el n-a semnat nici un fel de pact cu diavolul; n-a implicat pe altcineva în nimic și în nici un fel) și că acest rău n-a fost ireparabil. Mai tîrziu, în exil, renașterea morală a estetului și decadentului Nego – „pustnic corupt” cum îi plăcea să se caracterizeze oximoronic – a fost spectaculară. Revenind la categoriile kierkegaardiene pe care le-am meționat mai sus, Nego reprezintă cazul special al unei vii comunicări misterioase între ele, ceea ce la Kierkegaard e teoretic imposibil. Estetismul lui Nego a avut totdeauna un tăiș moral ascuns – nu o dată întors împotriva lui însuși – iar moralitatea sa profundă de om care ura minciuna și minciuna de sine s-a însoțit cu o sensibilitate la frumos și la luminile lui delicate care în mod miraculos i-a sporit, de-a lungul anilor, capacitatea de a judeca drept și înțelept. El a sfîrșit prin a deveni – chiar dacă puțini își dau încă seama de aceasta – una din figurile etice majore ale culturii române.

În cei șase ani dintre 1958 și 1964, atitudinea mea față de literatură și de scris s-a schimbat considerabil. Concesiile tactice, cum le-am numit, mi-au devenit din ce în ce mai intolerabile, pe măsură ce am început să descifrez caracterul lor de genuflecții umilitoare. În loc să submineze regimul, duplicitatea submina unitatea cuvîntului, fractura iremediabil orizontul ideal al actului literar. În același timp, admirația mea morală pentru intelectualii care suferiseră atît de atroce și de nedrept în închisoare (și a căror condiție a fost dramatizată simbolic pentru mine de vestea neașteptată a morții lui Miron Chiraleu în 1961), creștea pe zi ce trece. Asta m-a făcut ca după 1963-64 să caut prietenia foștilor deținuți politici: în afară de Nego, de care m-am legat mai mult, m-am apropiat atunci, timid, atent, ascultîndu-i cu aviditate, de foști prizonieri ca vărul lui Mironel, Teohar Mihadaș (pe care-l vedeam cînd venea la București și cînd mergeam eu la Cluj, în legătură cu doctoratul pe care-l făceam la universitatea de acolo cu Liviu Rusu); ca Adrian Marino; ca Alecu Peleologu; ca Edgar Papu (care continua să fie pentru mine o figură de blînd și erudit doctor angelicus); ca Marcel Petrișor (care era mai mare ca mine doar cu cîțiva ani și care, în farsa tragică și absurdă în care eram prinși cu toții, mi-a fost un timp student!); ca Ștefan Augustin Doinaș; ca Nicolae Balotă; ca Ovidiu Cotruș; ca Sașa Ivasiuc față de care,

deși îl consider și azi unul din cei mai inteligenți oameni pe care i-am cunoscut, păstram o profundă ambivalență, și nu numai din pricină că el devenea marxist (fie și „marxist-umanist”, pe baza unei lecturi „neortodoxe” a scrierilor tânărului Marx) în timp ce eu mă îndepărtam de orice tip de marxism, fie el convingere, semi-convingere sau mască.

Un an de cotitură pentru mine a fost 1968. În toamna lui 1967 am aflat de la Zaharia Stancu, președintele Uniunii Scriitorilor pe atunci, că în primăvara anului următor aveam să beneficiaz, după cel dintâi bursier UNESCO, Ioan Alexandru (care se găsea în acel moment în Germania, la Freiburg), de o bursă de studii pe șase luni, care-mi dădea posibilitatea de a determina țara (sau țările) unde voiam să studiez. Am ales Franța (martie-mai) și Anglia (iunie-august). Era în mijlocul perioadei de quasi-liberalizare și speranțele de reformă dinăuntru a sistemului atinseseră nivelul lor maxim, stimulate enorm de Primăvara de la Praga, care începuse de fapt subteran încă din iarna precedentă, cum avusesem prilejul să constat în timpul unei scurte întâlniri cu tineri scriitori cehoslovaci la Bratislava, la sfârșitul lui noiembrie 1967. Fusesem adânc impresionat de radicalismul anticomunist al tinerilor cehoslovaci care vorbiseră la acea întâlnire – impresionat și chiar puțin speriat: nu mergeau ei prea departe? nu riscau ei să provoace o contrareacție care ar fi putut anula o seamă de cuceriri culturale ce se cereau prudent consolidate (faimoasa autonomie a esteticului, pentru care eu și prietenii mei literari dusesem o luptă atât de iluzorie, plină de atîtea autoamăgiri – cum aveam să-mi dau seama curînd)? Eram încă prizonierul unei „logici de ostatec”, și nici măcar nu știam. Tinerii scriitori cehoslovaci spuneau că autonomia esteticului e o capcană, eu o apăram cu o feroare demnă de o cauză mai bună. De fapt, eu reflectam situația de quasi-liberalizare din România (decisă de partid și nu, cum mă amăgeam eu, cuce-rită), cu care intelectualii români păreau a fi mulțumiți.

Cele cîteva luni petrecute în Occident în 1968 au fost, cum am sugerat adineaori, pivotale pentru viața mea morală și intelectuală. Am ajuns la Paris pe la mijlocul lui martie – un martie ploios, întunecat, melancolic, dar pentru mine exaltant. Dimineața citeam la Bibliothèque Nationale, adunînd material pentru ceea ce avea să devină teza mea de doctorat, susținută în 1972 la Cluj și publicată aproape simultan sub titlul de *Conceptul modern de poezie: De la romantism la avangardă* (e probabil studiul meu critic cel mai solid în limba română). Serile și în zilele de sărbătoare, cînd biblioteca era închisă, recopiam și în mare măsură rescriam filele răzlețe, mai vechi sau mai noi, pe care notasem episoadele din *Zacharias Lichter* (primele fragmente apăruseră în revista *Familia* în 1967). Erau, apoi, evenimentele revoluționare despre care nu numai citeam în ziare, dar în mijlocul cărora trăiam, respirînd

aerul încărcat de gaze lacrimogene folosite de poliție spre a dispersa demonstrațiile studențești din jurul Sorbonnei. Eu trăsesem la un hotel ieftin, studențesc, Grand Hôtel des Balcons de pe strada Casimir Delavigne, la care închiriam o cameră cu luna (chiuvetă în cameră; baie pe etaj), o cameră de la fereastra căreia se putea vedea, la capul străzii, teatrul Odéon în mijlocul pieței lui semi-circulare. La două sau trei săptămâni după instalarea mea acolo, în inima Cartierului Latin, am participat, ca observator pasiv, dar curios, la „ocuparea Odéonului” de către studenții rebeli, unul din evenimentele cheie ale eposului politic care a culminat în miticele evenimente revoluționare din mai-iunie 1968. În sala teatrului domnea o anarhie tinerească, dar discursurile înfocate ale vorbitorilor (printre care și Jean-Louis Barrault, directorul Odéonului, care trecuse, ușor oportunist, de partea studenților), aveau, cel puțin pentru urechile mele, un sunet caragialesc. (Mă întreb dacă, după o lectură serioasă a lui Caragiale, oratoria politică de orice fel nu dobândește o astfel de rezonanță? Oricum, discursurile revoluționare, maoisto-anarhiste de la Odéon, au avut darul să-mi readucă în minte figura incongruă a Conului Leonida.)

În acea primăvară tulbure l-am cunoscut pe singuratecul, melancolicul și, așa cum mi-a apărut mie, infinit delicatul Paul Celan. Înainte de plecarea din București, Petre Solomon îmi dăduse un plic mare cu fotografii din anii bucureșteni de după război ai lui Celan. I-am trimis o notă la École Normale Supérieure, unde preda limba germană, și el a venit curînd să mă caute la Grand Hôtel des Balcons. Ne-am văzut de mai multe ori, făcînd plimbări prin Cartierul Latin (locul lui favorit era Place de la Contre-Escarpe, unde ne opream la un bistrot pentru o ceașcă de tizănă): vedea cu un scepticism amar, cu o nuanță depresivă, rebeliunea studenților din Franța sau din Germania, care-i trezea amintiri sumbre. Într-o seară am fost împreună – eu l-am invitat, cu acordul lui Celan desigur, și pe Țepeneag, care se afla în acel moment la Paris – la Gherasim Luca, poate ultimul mare poet suprarealist și, prin refuzul lui încăpățînat al oricărei forme de glorie literară, prin ascetismul vieții lui personale, unul din posibilității și desigur paradoxalii „sfînți” ai mișcării suprarealiste. Celan și Luca se împrieteniseră în anii imediat postbelici la București și continuau să se vadă din cînd în cînd la Paris.

Spre mijlocul lui aprilie a venit să stea cu mine pentru restul perioadei Uca, soția mea. Fetița noastră, Irina, născută în 1965, rămăsese la București în îngrijirea bunicilor ei, Tamara și Nicolae Gane. A fost o bucurie că am putut sărbători a cincea aniversare a căsătoriei noastre (29 aprilie) în doi, într-un mic restaurant parizian, ciocnind un pahar de vin de Bordeaux; peste exact cinci ani, cu același prilej aniversar, aveam să ciocnim un pahar de vin de

Bordeaux, recolta 1968, în Bloomington, la câteva luni după sosirea noastră în America de Nord.

Ne-am mișcat mult, în 1968, în cercuri românești la Paris. I-am cunoscut, bineînțeles, pe Monica Lovinescu și pe Virgil Ierunca, pe care i-am văzut destul de des – într-o seară, îmi amintesc, am citit cu glas tare fragmente din *Lichter* la ei acasă, și Monica a avut cuvinte încurajatoare despre ficțiunea mea în curs de elaborare; în alte seri, ne adunam cu alți români parizieni sau în trecere pe la Paris, și stăteam de vorbă pînă la ora ultimului metrou; în alte seri, ne adunam să ascultăm muzică din fabuloasa discotecă a lui Virgil. Am participat odată și la cina literară din Neuilly patronată de L. Mămăligă (L.M. Arcade), unde Aurora Cornu, cred, a dat citire nuvelei fantastice *Pe Strada Mîntuleasa* de Mircea Eliade, care nu se afla în acel moment la Paris. Acolo l-am cunoscut, printre alții, pe Alexandru Vona, prietenul de odinioară al lui Emil Ivănescu.

În tot timpul șederii la Paris ne-am bucurat de prietenia și sprijinul generos al familiei Eugen Ionescu (care, la întoarcerea noastră din Anglia, în dramatica lună august 1968, ne-a pus la dispoziție o garsonieră în imobilul adiacent celui din 96, Boulevard du Montparnasse, în care se afla apartamentul lor atît de primitiv). În preziua întoarcerii noastre în România, în septembrie 1968, Eugen Ionescu ne-a telefonat de la Zürich să ne spună, *insistent*, să nu ne întoarcem; ne lăsa să ocupăm garsoniera cît voiam și ne promitea ajutorul lui. Dar decizia noastră era luată. În drum spre țară, cu trenul, ne-am oprit pentru câteva ore la Zürich spre a-i vedea pe Rodica și Eugen Ionescu (Marie-France era la Paris, de unde urma să plece în vacanță în sudul Franței cu Monica Lovinescu). Pe Marie-France o cunoscusem cu un an sau doi înainte, la unul din tradiționalele reveilloane petrecute în apartamentul vechilor mei prieteni, Mihail și Riri Nasta, de pe strada Maria Rosetti (primul reveillon în acel loc îl făcusem, îmi amintesc, cînd eram elev în ultima clasă de liceu, întru întîmpinarea anului 1952).

August-septembrie 1968 a fost prima oară în viața mea cînd m-am găsit într-o situație clară de *alegere*. Eram, ca și Uca, rupt în două, într-o stare schizofrenică, în sens etimologic, ezitînd anxios între două posibile drumuri ale vieții, între două moduri de a imagina viitorul, care se excludeau net unul pe celălalt. Era unul din acele momente de *bifurcare*, care ne sînt rareori date în viață, și de care, încă și mai rareori, ne e dat să luăm conștiință. În noaptea de 21 spre 22 august 1968, cînd trupele Pactului de la Varșovia minus cele române – de fapt trupele sovietice, cu asentimentul sateliților est-europeni, refuzat de Ceaușescu în numele politicii sale externe (pseudo)independente – au invadat Cehoslovacia lui Dubcek și a speranței, ne aflam, cum îți amintești și tu atît de bine, în apartamentul de pe Rue de Rennes pe care

ni-l pusese la dispoziție Jean Cantacuzene, plecat pe atunci în vacanță cu familia. (Noi doi ne revăzusem la Londra unde veniseși pentru un congres Rorschach și eu îți făcusem rost de o cameră extrem de modestă pentru o săptămână în cartierul imigranților săraci din Orient, mai ales din India – de unde mirosul pătrunzător de curry în preajma cinei – pe strada Gloucester Terrace, chiar peste drum de casa în care Uca și cu mine ocupam o cameră ceva mai încăpătoare, dar la fel de sărăcăcioasă.) Noi urma să ne întoarcem la București către sfârșitul lui august, dar data nu fusese stabilită. Și înainte de Cehoslovacia eram sfișiiați de nehotărîre, căci după cîteva luni în Occident regimul quasi-liberalizat din țară ne apărea într-o lumină diferită de aceea în care-l văzusem înainte de plecare: era de fapt un regim polițist, dictatorial, arbitrar, imprezizibil. Invazia Cehoslovaciei, care m-a surprins cu violența zguduitoare cu care te surprind lucrurile rele la care te aștepți, deschidea o perspectivă dintre cele mai întunecate pentru viitorul întregii regiuni, inclusiv România. Micile libertăți culturale acordate de către partid (și nu cucerite de scriitori, cum continuam să mă iluzionez) erau foarte fragile și, lipsite de orice garanție credibilă, puteau fi retrase oricînd. Era o tragedie istorică. Efectul imediat asupra mea a fost că mi-am pierdut, din *acea noapte*, somnul. Au trecut de-atunci aproape 25 de ani și insomnia care a început în *acea noapte* continuă și azi, astfel că eu nu pot dormi, cîteva ore pe noapte, decît datorită somniferelor pe care le iau. Periodic, încerc să renunț la ele, dar după cîteva nopți de luptă inegală cu demonul alb al insomniei, cu *acea* insomnie, da, chiar cu insomnia *de-atunci*, neschimbată, neîndurătoare, cu acel puhoi de anxietăți care mă cutreieră și mă devastează și mă împinge în zi pustiit, revin la ele, cu toate că somnul artificial pe care mi-l produc mă odihnește doar pe jumătate. Pe 22 sau 23 august am aflat că urma să aibă loc o demonstrație de protest contra invaziei în fața ambasadei sovietice de la Paris. Evident, ne-am dus, cu un mic grup de prieteni români. Se adunaseră acolo cîteva sute de oameni – cehi și slovaci, unii plîngînd în hohote, alții est-europeni în călătorie sau în exil la Paris – formînd o gloată mai degrabă tristă decît amenințătoare sau agresivă. Eram ținuți la distanță de clădirea ambasadei de un dublu sau triplu cordon de poliție din spatele căruia funcționari ai ambasadei ne fotografiau neîncetat cu aparate dotate cu flash-uri puternice, orbitoare. În drumul spre locul demonstrației și-n timpul ei am auzit – cu un amestec de uimire, de iritare și mai ales de mîhnire – strigătele repetate ale tinerilor francezi, foști revoluționari cu cîteva luni în urmă, în mai, care ne avertizau: „Ne vous laissez pas récupérer par les fascistes!”.

În acele zile dificile mi-am dat seama că-mi lipsesc criteriile pentru a face o alegere pe care s-o pot socoti dreaptă (nu convenabilă sau practic justificabilă, ci *dreaptă*). Argumentele pro și

contra rămîinerii în străinătate cîntăreau egal, după cum tot egal cîntăreau și argumentele pentru și împotriva întoarcerii. Ne simțeam, eu și Uca, moralmente fără busolă și deci fără puncte cardinale după care să ne putem orienta acțiunea. De multe ori, din adolescență, și chiar de-a lungul anilor mei naiv-machiavelici (perioada 1958-62), simțisem nevoia unei credințe dătătoare de sens, cu alte cuvinte nevoia religiei și a unei dimensiuni religioase a existenței. Fusesem crescut, dar fără strictețe (părinții mei fiind de fapt agnostici, tata în mai mare măsură decît mama), în confesiunea ortodoxă răsăriteană și, copil, spuneam în fiecare seară înainte de culcare, în genunchi, „Tatăl nostru” și eram dus în fiecare duminică la biserică. Biserica era chiar peste drum de casa noastră, o construcție modernă, impunătoare, cunoscută greșit sub numele străzii pe care se află, Mănăstirea Cașin, adevăratul ei hram fiind acel al Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril. În copilăria mea construcția ei era neterminată – cum a rămas de altfel mulți ani după aceea – dar în ea începuse să se slujească (preot era părintele Manta, care locuia în casa parohială, și cu ai cărui copii eram prieten, mai ales cu băiatul lui de vîrsta mea, Mihai Manta). Înainte de marile sărbători țineam post – deși un post diluat, „post catolic”, cum zicea mama, cu o pornire ecumenică justificată de o situație alimentară incertă, de timpuri de restriște, în care consumai ce găseai și nu-ți permiteai luxul de a lăsa laptele procurat cu mari dificultăți să se strice; mergeam la spovedanie; primeam sfînta împărtașanie. Credeam? Nu credeam? Aș zice azi că nici una nici alta: credința sau necredința depind de capacitatea omului de a se îndoi și eu, copil, nu făcusem experiența îndoielii. Pur și simplu eram, într-o sublimă lipsă de semnificație, nemuritor. Abia cînd am încetat să merg la biserică, să mă spovedesc și să mă împărtașesc de Paște și de Crăciun, în anii liceului și după aceea, am început să-mi pun, filozofic, problema religiosului și să am nostalgia unei credințe dătătoare de sens; și am început să citesc literatură religioasă, mistică.

Nu mai suportam lipsa de semnificație, dar în același timp, uneori, semnificația – care presupunea convenționalitate, supunere, renunțarea la libertate și acceptarea unei impoziții simbolice din afară – mi se părea un lucru împovăător, revoltător, scandalos. Visam o religie bazată exclusiv pe sentimentul absurdului (vis pe care-l articulasem indirect în interpretarea lichteriană a lui Iov), dar, în situația în care mă aflam, cum am mai spus, fără criterii, fără posibilitatea de a tranșa lucrurile într-un fel sau altul, am simțit mai mare decît oricînd o nevoie de sens, de puncte de sprijin într-un haos moral. Voiam să iau o hotărîre dreaptă. Recunoscîndu-mi neputința, am recurs atunci la ajutorul unui preot catolic pe care nu-l cunoșteam. Am rugat-o pe M.-F. să-i expună confesivului ei situația în care mă aflam în toate datele ei esențiale –

inclusiv faptul că în țară se afla fetița noastră Irina, în vîrstă de trei ani și jumătate, pe care, în principiu, am fi putut pînă la urmă s-o aduceam în Franța, dar aceasta ar fi putut dura luni sau chiar ani. Păreră preotului a fost că noi trebuia să ne întoarcem, că nu era moral să ne abandonăm copilul, fie și temporar. Am decis imediat să ne întoarcem. A fost, nu mă îndoiesc, o decizie *dreaptă*: o decizie profund apolitică într-o situație intens politică.

În 1968, deci, am stat în total patru luni la Paris. Întîmplarea face ca în aceeași perioadă să fi fost acolo mai mulți prieteni sau cunoscuți din București. La început l-am văzut mult pe D. Țepeneag care încerca, pe atunci (ca și mai tîrziu, de altfel, cînd a revenit acolo în 1971 și apoi, în sfîrșit, 1975, cînd guvernul român i-a retras cetățenia pentru actele de disidență în campania pe care o organizase în favoarea lui Paul Goma) să lanseze grupul oniric la Paris folosind, între altele, relația amicală în care se afla cu Alain Robbe-Grillet, ca traducător în românește al acestuia. A sosit apoi Nego (cu care aveam să mă revăd la Londra, unde venise doar pentru cîteva zile, dar de unde nu se mai putea întoarce în Franța datorită grevei generale prin care au culminat evenimentele din mai '68) – Nego asiduu vizitator de muzee, dispus să-și petreacă o oră, două chiar vizitînd colecția, cu prea puține atracții pentru gusturile unui estec decadent, de memorabilia napoleoniene de la Invalides; Nego în pragul unei neașteptate, unice, intense experiențe heterosexuale, tocmai în Parisul în care homosexualitatea nu era considerată, ca la București, o infracțiune pentru care te puteai alege cu cinci ani de închisoare. Prin august sosi la Paris și Alecu Paleologu, hotărît – în zilele tumultuoase de după invazia Cehoslovaciei – să ceară azil politic în Franța. Mi-a încredințat delicata sarcină de a-i comunica această hotărîre soției sale de atunci, Mieta, de a cărei emigrație în Franța avea să se ocupe fără întîrziere (vestea era prea neașteptată și dură pentru a fi fost anunțată la telefon). La București, prietenii noștri comuni Alice și Ginel Teodorescu au aranjat o întîlnire în apartamentul lor. Mieta a fost într-adevăr copleșită de veste, dar Alecu, știind-o bolnavă de cancer, și-a schimbat curînd decizia pripită și s-a întors la București, unde a fost pînă la sfîrșit alături de soția sa muribundă.

Tot în 1968, la Paris, l-am revăzut pe Andrei Mircea, fost coleg la „Titu Maiorescu”, inginer electronist și fizician acum – avea două diplome, una de la Politehnică, cealaltă de la Universitate – care, fără să treacă prin prea multe frămîntări, luase hotărîrea să nu se mai întoarcă în țară. El, de obicei sumbru și taciturn – de unde și titlul nobiliar pe care i-l acordase Mitică Peristeri în perioada parcului, sau chiar înainte, „Baronul cel Negru” – deși sărac lipit, ca orice refugiat recent, și în căutare de lucru, glumea: „Nu mă pot întoarce în România”, spunea el, „pentru că toată lumea și-ar bate joc de mine, m-ar considera un incapabil

profesional ori un ratat; sau, și mai grav, m-ar declara un timpit incurabil". Mi se pare interesant de notat că, în plină perioadă de quasi-liberalizare, în inteligența tehnico-științifică din rîndurile căreia A.M. făcea parte, întoarcerea în țară de la un congres în Occident, sau dintr-o simplă călătorie, era privită de colegi ca admisiunea tacită a unui eșec profesional. Evident, această parte atît de importantă a intelectualității intuia cu multă precizie cît preț pune partidul pe cercetarea științifică și pe competența profesională. A părăsi țara devenise un semn de autorespect. (Știau ei ce știau, oamenii de știință: după tezele din iulie 1971 (publicate de Ceaușescu în *Scînteia*, noțiunile de competență și de profesionalism căpătaseră, pentru nomenclatură, rezonanțe direct reacționare: ceea ce se cerea, ceea ce conta era loialitatea față de partid.) Cu Andrei Mircea, ții minte?, am făcut o fotografie – eu am o copie – în fața stației de metrou de la Saint Germain des Prés, în august 1968: trei foști elevi ai liceului „Titu Maiorescu”, trei foști membri ai unei societăți secrete adolescentine, trei emigranți aflați astăzi pe trei meridiane diferite: Andrei, cel dintîi, a rămas în Franța, tu ai ajuns în Elveția, iar eu, peste țări și mări, în America de Nord.

În 1968, deci, ca și tine, Uca și cu mine ne-am întors în România. Văzute de la București, lucrurile arătau altfel decît văzute de la Paris (deși eu am continuat să le văd ca de la Paris, adică, de la o distanță dacă nu geografică, intelectuală, care făcea posibilă analiza). La București, mulți scriitori, am aflat, se raliaseră, cel puțin pentru moment, lui Ceaușescu, al cărui discurs de la balconul sediului comitetului central al partidului continua, la venirea mea, să fie comentat pozitiv. (Se mai vorbea și de-un discurs ținut la Cluj, în care dictatorul acordase intelectualilor totală libertate de expresie și de conștiință!) Mulți credeau – dar eu deloc, chiar deloc – într-o posibilă invazie rusească a României – o invenție pornită de la partid și servind interesele partidului. Viitori disidenți cereau să fie primiți în partid (Paul Goma), iar un Sașa Ivăsiuc, într-o stare de entuziasm isteroid, îmi declara solemn că speră, în cazul unei invazii rusești și-al unei posibile revoluții interne, să ne găsim de aceeași parte a baricadei. Nicolae Breban era psihologic pregătit să intre, peste cîteva luni, în comitetul central al partidului (la invitația șefului propagandei, Dumitru Popescu-Dumnezeu). Împreună cu Nichita, și el luat de valul (pseudo)patriotic, mă sfătua să intru în partid: „Tu vrei să-ți menții virginitatea politică”, îmi spunea Breban cu prietenesc cinism, „dar tu știi foarte bine că, după o anumită vîrstă virginitatea nu mai e un lucru sănătos”. Dar eu eram mai dezgustat decît oricînd de comunism în general, și de comunismul „rromânesc”, fals patriotic, strident și vulgar, în particular.

Deși în România Uniunea Scriitorilor avusese o istorie mai „cumințe” și infinit mai prudentă decît în Ungaria, Polonia sau Cehoslovacia, începînd de la mijlocul anilor '60 ea devenise o organizație, controlată de partid, desigur, dar cu un anume grad de democrație internă (alegeri libere și secrete pentru consiliul Uniunii, cu mai mulți candidați decît locuri, o anume libertate de expresie în ședințele ei închise). Evident, din perspectiva de astăzi, acele microlibertăți (în majoritatea cazurilor pseudo libertăți) acordate scriitorilor erau o diversiune, o ipocrită acordare de „drepturi” sub formă de privilegii. Aceste privilegii ideologice, alăturate celor materiale, au făcut din majoritatea membrilor Uniunii Scriitorilor – care bineînțeles că nu erau conștienți de aceasta – prizonieri voluntari ai unei „închisori de catifea” (cum a numit-o mai tîrziu, descriind situația scriitorilor din Ungaria din anii de dinaintea prăbușirii comunismului, disidentul Miklós Haraszti). Aceste privilegii au făcut scriitorimea română, de asemenea, mai vulnerabilă la mentalitatea de ostatec, pe care comuniștii o creau în restul societății cu mijloace mult mai brutale. Așa se explică izolarea de către proprii lor colegi a pușinilor scriitori disidenți din România, începînd cu Paul Goma. Dar în 1968 nu exista un caz Goma (Goma însuși, cum am mai spus, intra în partid).

La congresul scriitorilor care a avut loc în toamna anului 1968, și la care, proaspăt revenit din Occident, am participat, microlibertățile diversioniste de care am pomenit au fost acordate de către partid cu mai multă generozitate decît oricînd. În sala Ateneului Român, în care s-a desfășurat congresul, sub forma unei adunări generale a scriitorilor (următoarele congrese sau conferințe naționale s-au ținut cu delegați, ceea ce permitea eliminarea de la început a indezirabililor și manipularea mai lesnicioasă a lucrărilor, a luărilor de cuvînt și, indirect, chiar a alegerilor), se găseau mulți reprezentanți ai partidului, zîmbitori și îngrijorați („Trebuie să fim atenți, să nu-i provocăm pe ruși!”). Aceștia se refereau fără înconjur la gluma-apolog cu „2 ori 2”, pe care, sînt sigur, unul dintre ei o inventase și ceilalți o aprobaseră și o răspîndeau. Gluma era cam așa: a fost odată, într-o țărișoară îndepărtată, o vreme cînd 2 ori 2 făceau 4; o țară vecină, mult mai mare și mai puternică, condusă de un tiran, a decretat însă că 2 ori 2 fac 16 și i-a obligat și pe cetățenii țărișoarei să spună la fel (celor care susțineau că 2 ori 2 fac 4 li se tăia capul); tiranul a murit, vremurile s-au mai schimbat, și-n țara lui 2 ori 2 fac 16 s-a admis că există situații în care rezultatul înmulțirii lui 2 cu 2 poate să fie 15, 14, și uneori chiar 13; între timp, în țărișoara de la începutul poveștii, a început să se poată afirma curajos, deși uneori pe șoptite (ca să nu se supere cîrmuitorii țării vecine) că 2 ori 2 fac 7 și chiar 6; dar iată că au apărut și niște nebuni care voiau să strige în gura mare că 2 ori 2 fac 4; aceștia puneau în primejdie pe 2 ori 2 fac 7 și uneori chiar

6 și, întărîtîndu-i pe vecini, puteau readuce vremea aspră în care 2 ori 2 făceau 16. Prezidiul congresului (desigur manipulat) refuza să dea cuvîntul unuia din membrii grupului oniric care se înscrisese să vorbească; cînd numele lui a fost sărit, în favoarea unui conformist oarecare, s-au auzit proteste din sală și un număr de participanți – D. Țepeneag și discipolii lui literari, dar și alții, printre care și eu – au părăsit sala în semn de protest. În holul rotund al Ateneului am fost imediat înconjuțați de lucrători de partid, care încercau să ne persuadeze să ne întoarcem: fără să vrem, fără să ne dăm seama, făceam jocul rușilor etc., etc. Pînă la urmă oniricul (Vintilă Ivănceanu, dacă nu mă înșel) a fost lăsat să vorbească, dar discursul lui a fost neașteptat de potolit (era clar că el nu voia să readucă vremurile lui 2 ori 2 fac 16). La alegerile pentru consiliul Uniunii, toți scriitorii care erau membri ai comitetului central al partidului au căzut – ceea ce a fost considerat un afront simbolic adus partidului și o victorie a forțelor democratice. Candidat pentru consiliu, am fost ales și am avut apoi surpriza să mă văd propus și ales (de către consiliu, prin vot deschis de data aceasta) membru în biroul Uniunii Scriitorilor. În funcția de președinte fusese reconfirmat Zaharia Stancu, simbol al înfrîngerii, cu patru ani înainte, a stalinistului Mihai Beniuc. Evident, nici președintele, nici biroul nu aveau decît aparențele puterii. Asta a devenit și mai evident după „tezele din iulie”, despre care voi mai vorbi, căci ele m-au făcut să doresc să părăsesc România și, în circumstanțele pe care le voi povesti, să izbutesc.

Între timp, în cei patru ani în care am mai trăit în România, am publicat mai multe cărți și, bune, rele, cum or fi, nu trebuie azi să mă rușinez de nici una din ele. Mi-am reafirmat, astfel, identitatea originară de poet, publicînd trei volume, *Semn* (1968), care conținea un ciclu, „Cîntecele hoinarului”, dedicat lui Miron Chiraleu; *Versuri* (1970); și, în sfîrșit, o culegere antologică, *Umbre de apă* (1972), care conținea o largă selecție de inedite. Am publicat, apoi, *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter* într-o primă ediție în 1969 și într-o nouă ediție adăugită în 1971 (structura fragmentară îmi permitea să văd această carte ca neterminată și să-i adaug indefinit noi capitole: țin minte că scrisesem în 1971 un astfel de capitol, cu subtext politic, o diatribă lichteriană împotriva suspiciunii de care eram foarte mulțumit, și care a apărut într-un *Almanah al Uniunii Scriitorilor* pe 1972 sau 1973; dacă ZL se va reedita vreodată, aș vrea să fie inclus și acest fragment)*. Cărțile de eseistică și critică publicate în această perioadă includ, în afara *Conceptului modern de poezie*, pe care am mai menționat-o, volumul *Eseuri despre literatura modernă* (1970) și *Clasicismul european* (1971), partea din

* Această dorință mi-a fost împlinită: vezi *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*, ediția a III-a, Iași, Polirom, 1995. (Notă la ed. a II-a).

cursul de bază al catedrei de literatură universală și comparată a cărui redactare îmi revenise mie și, în sfârșit, un volum de eseuri predat editurii Dacia din Cluj în 1972, dar apărut la câteva luni după sosirea mea în Statele Unite (1973), *Fragmentarium*, care conținea, între altele, articole despre Nichita Stănescu, Mircea Ivănescu, Leonid Dimov, Petre Stoica, Al. Paleologu, I. Negoïtescu, și despre prima carte, o culegere de nuvele, a lui Al. George. Acesta din urmă, pe care-l cunoscusem mai demult prin Mircea Ivănescu, așteptase două decenii și mai bine „în catacombe”, cum îi plăcea să spună, ca să-și poată publica textele cristaline apolitice. Prin 1965 i-l recomandasem lui Lucian Raicu și acesta îi publicase în *România literară*, dacă memoria nu mă înșală, un articol despre G. Călinescu. Detaliu interesant: Al. George, om ciudat, sucit, de-o mare erudiție istorică eteroclită și spirit de-o rafinată „modă veche”, anticomunist inflexibil, a publicat mult și demn, adică fără concesiile externe, în perioada lui Ceaușescu.

Cînd mă uit în urmă la volumele pe care le-am publicat între 1968 și 1973, și în special la *Zacharias Lichter*, cartea mea cea mai imprezvizibilă și cea care s-a bucurat de un succes public mai larg, am în fața ochiului minții o ilustrare a fenomenului pe care l-am numit la începutul acestui capitol „postcenzură”. Nu-i poate un cuvînt fericit, dar n-am la îndemîină altul mai bun sau o formulă succintă care să sugereze realitatea extrem de complexă a acestui fenomen. În discuția postcenzurii rîndurile ce urmează nu se vor mai mult decît o simplă mărturie personală, subiectivă, poate cu totul idiosincronică. Mă voi limita la exemplul lui *ZL* pentru că aceasta e, chiar dacă numai implicit și secret, scrierea mea cea mai ostilă regimului comunist aprobată de cenzura comunistă română, și totodată aceea care a generat în mine complexul de gînduri și sentimente caracteristice postcenzurii.

La începutul anilor '60, cînd am scris majoritatea micilor capitole din care e alcătuit acest volum, „pre-cenzura”, terifiantă în anii '50, devenea pe zi ce trece mai puțin aspră, în pregătirea anului 1964, cînd aproape toți prizonierii politici aveau să fie eliberați și cînd a început perioada de quasi-liberalizare de care am mai vorbit. Fiind vorba de-un „text de sertar”, din care rareori citeam cîte unui prieten, autocenzura a fost minimală. Ea a constat, în principal, în plasarea acțiunii și personajelor într-o abstractă perioadă interbelică. Dar anume ironii vizînd situația postbelică și, mai precis, comunistă, au rămas: de pildă utopia lui Lichter, societatea perfect circulară de cerșetori și hoți: hoții jefuindu-i perpetuu pe cerșetori (care și munceau, dar fără să fie plătiți), iar aceștia din urmă trăind din ce se îndurau hoții să le dea de pomană.

Cenzura, cînd i-a fost prezentat textul spre sfîrșitul lui 1968 sau începutul lui 1969, a avut surprinzător, și aproape umilitor de puține obiecții – iar pe deasupra acestea erau, din punctul meu de

vedere, ridicol de ne semnificative. Textul nu deranja, delirul metafizic al personajului central era paralel cu realitatea, nu venea în atingere nici cu ceea ce exista oficial, nici cu ceea ce oficial trebuia ascuns (nu de profeții atinși de „flacăra lui Dumnezeu” se temeau membrii nomenclaturii din acea perioadă). Impactul pe care l-a avut *ZL* la apariție a fost totuși mare, artificial exagerat, așa zice: căci oamenii erau înfometați de orice contrasta cu universul lingvistic-moral-politic găunos pe care-l definea limba de lemn atotprezentă. Lichter apărea ca un revoltat, ca un zurbagiu al spiritului, ca un mistic al negației – și iată că fără să îmi dau seama eu ofeream cititorilor mei o posibilă alegorie a rezistenței morale împotriva comunismului.

În virtutea postcenzurii – adică a conștiinței nefericite a scriitorului căruia cenzura i-a aprobat un manuscris, confirmându-i astfel caracterul inofensiv al acestuia – eu am avut tot felul de îndoieli cu privire la cartea mea, mai puține la început, mai multe, tot mai multe după aceea. Mai ales după ce am luat drumul exilului, am intrat într-un fel de conflict tacit cu *ZL* și, ca să evit adâncirea lui, m-am abținut ani de zile să recitesc această carte, fie și fragmentar. E interesant de notat că postcenzura se manifesta și pe plan estetic, sădind în mine o neîncredere crescândă în meritele literare ale cărții. Anume slăbiciuni reale, de care fusesem conștient încă înainte de publicare (puțini autori au sentimentul că textele pe care le încredințează tiparului sînt perfecte) se găseau astfel retrospectiv dilatate, exagerate, agravate. Curînd după plecarea din România am oferit o traducere a cărții (făcută de Annie Bentoiu și atent revăzută de poetul francez Robert Marteau) editurii *L'Âge d'Homme* din Lausanne care, în principiu, o acceptase. Mi-a spus-o chiar directorului ei, pe care l-am cunoscut în Elveția, în casa prietenului meu André Reszler. A urmat totuși o tăcere din partea editurii – o tăcere a cărei explicație n-am căutat-o: nici pînă azi n-am aflat ce s-a întîmplat cu acel manuscris a cărui soartă îmi devenise indiferentă. În 1988, cînd am primit o scrisoare de la fostul meu student Victor Ivanovici, stabilit de mai mulți ani la Atena și acum doritor să traducă pe *ZL* în grecește, i-am mulțumit, dar i-am spus nu, mărturisindu-i frica pe care mi-o producea însuși gîndul relecturii. De aceea m-a surprins, dar, evident, m-a și bucurat să descopăr că N. Steinhardt, în impresionantul său „*Testament politic*”, care introduce *Jurnalul fericirii*, îl menționează pe Zacharias Lichter ca pe un reprezentant al celui de-al doilea mod (modul simbolizat de geniul caustic al lui Aleksandr Zinoviev) de a rezista comunismului prin scandal, nesupunere totală, auto-marginalizare sistematică. În viziunea pe care-o propune Steinhardt, formula lui Lichter ar fi aceea a unui cinism purificator și, așa zice, chiar a unui misticism cinic – desigur în sensul original, grecesc, diogenian al cinismului, implicînd asumarea grotescului,

absurdului și scandalosului ca tehnici ale refuzului. Ca să fiu sincer, eu nu prevăzusem o astfel de lectură, dar îmi dau seama că era posibilă în acel context și-mi pare bine că s-a produs. Simplul fapt că ea a putut avea loc, atunci, contribuie la propria mea reevaluare subiectivă a semnificației lui *ZL*, acum.

Revenind la postcenzură: oricât de mare ar fi bucuria scriitorului că o carte i-a putut fi tipărită într-un sistem cenzorial, fenomenul de care vorbesc are efectul de a semăna, atât în conștiința sa, cât și în cea a cititorului său, sîmburii îndoielii. Este efectul simetric opus interesului pentru un text pe care-l trezește faptul interdicției lui, al dificultății de a-l obține, al eventualei lui circulații subterane. Aura de prestigiu a fructului oprit este înlocuită de un halo incert și aducător de incertitudini. Asta nu înseamnă, desigur, că tot ce oprește cenzura e bun și tot ce aprobă e rău: dar *imprimatur*-ul cenzorului ideologic creează o prezumție de conformism sau de irelevanță, iar clandestinitatea o prezumție de îndrăzneală iconoclastă. Ușurința cu care a trecut *Zacharias Lichter* prin cenzură – deși asta se întîmpla într-o perioadă de relativă liberalizare, fie ea și ipocrită – a avut asupra mea un efect tardiv, ca una din acele otrăvuri subtile care acționează cu mare întîrziere: de aceea mai ales după decizia exilului (1973) mi-a fost, cum am mai spus, din ce în ce mai frică să mă recitesc. Cînd mi-am luat finalmente inima în dinți, cu două, trei luni în urmă, *ZL* mi s-a părut o carte interesantă și, în felul ei, un document istoric.

Am menționat mai sus *Clasicismul european*, o carte care însușează o mică parte a activității mele didactice și care mă face să mă gîndesc la latura universitară a vieții mele în România: zece ani încheiați (1 ianuarie 1963 – 1 ianuarie 1973). Chiar și înainte de quasi-liberalizare, universitatea îmi părea – poate greșit – mai ferită de vînturile ideologice care măturau, bătînd cînd dintr-o parte, cînd dintr-alta, scena vieții literare, scenă pe care – împotriva propriei mele reprezentări despre mine însumi – ajunseseam să joc rolul de critic literar. Uca, pe care am cunoscut-o la începutul anilor '60, și de care eram foarte îndrăgostit (atît de îndrăgostit încît un gest de indiferență din partea ei îmi dădea gînduri sinucigașe, pe care, la beție, i le confesam lui Nichita; Nichita avea extraordinarul talent de a transforma stările mele cele mai negre în stări poetice din care se nășteau versuri: „Dansez cu tine o gavotă, / sînt cavalierul tău de aer, / sînt cavalierul tău de umbră / surîsul ce-ți plutește-n seară...”), Uca, deci, mă încuraja și ea spre o carieră universitară. Întîmplarea face ca noi să ne fi căsătorit doar la cîteva luni de la numirea mea ca asistent universitar.

Universitatea a fost, pentru mine, salvatoare, fie și prin faptul că mi-a îngăduit să-mi iau doctoratul și astfel să-mi pot continua cariera de profesor și după ce am emigrat. Profesional vorbind, trecerea n-a fost bruscă. Cursurile și seminariile de literatură uni-

versală pe care le-am ținut în perioada 1963-1972 erau la un nivel comparabil cu acela din multe universități europene sau americane. Studenții pe care i-am avut la București, în acei ani de quasi-liberalizare, veneau din grupuri sociale diverse și diferența de vîrstă dintre ei era uneori foarte mare. Unii veneau la universitate după ani lungi de închisoare, ca Marcel Petrișor sau ca fostul meu coleg de clasă de la „Titu Maiorescu”, Vladimir Boutmy; alții veneau după ani petrecuți în „cîmpul muncii”, ca fostul meu coleg din primele clase primare și-apoi de la „Titu Maiorescu”, Andrei Brezianu. Acesta, discipol al Monseniorului Vladimir Ghika, voise în plin stalinism să se facă preot catolic și devenise studentul ultimului seminar catolic din România, cu doi ani înainte ca acesta să fie suprimat printr-un decret guvernamental; după care, datorită orientării sale religioase (a fi catolic practicant în acea vreme era un grav păcat politic) trebuise să-și câștige viața lucrînd într-un atelier de gablontzerie. Alți „bătrîni” veneau din categoria socială opusă: ei erau foști activiști de partid, promovăți fără studii, și apoi brusc căzuți în dizgrație, epurați și trimiși „la munca de jos”. Din această categorie l-am avut la un moment dat ca student pe Sorin Toma, fiul „poetului atomic” și detractorul, cu două decenii în urmă, al lui Tudor Arghezi (studia pentru o licență în franceză și la examenul cu mine a răspuns bine). Alți studenți – majoritatea – erau cu zece sau chiar cincisprezece ani mai tineri ca mine – mi-l amintesc pe rebelul, pe atunci, Virgil Tănase (care a revelat nu demult că a fost silit de securitate să informeze asupra lui Marcel Petrișor, cu care era coleg de an la franceză; informațiile pe care le dădea erau, precizează el, inofensive, false sau irelevante); mi-l amintesc pe Mihai Spăriosu, care avea să mă precedă cu vreo doi ani în Statele Unite, unde și-a luat un doctorat în literatură comparată la Stanford și unde acum predă această disciplină la University of Georgia (în toamna 1989 eram împreună în concediu sabatic la New Haven și, cuprinși de-un scormonitor simț al responsabilității stîrnit de evenimentele uluitoare din Europa de Est, încercam să strîngem semnături pe un apel pentru demisia imediată a lui Ceaușescu, apel care s-a transmis la „Europa Liberă” și care, sub o formă prescurtată, a fost publicat în *New York Times* pe 2 decembrie 1989); mi-l amintesc apoi pe Victor Ivanovici, cu care mă împrietenisem, și din grupul căruia făcea parte și eruditul Ioan Petru Culianu, pasionat încă de pe atunci de filozofiile magice și cabalistice ale Renașterii (pe Culianu aveam să-l revăd peste mulți ani în America, unde devenise profesor de istoria religiilor la University of Chicago; el a fost victima unui asasinat enigmatic, probabil politic, care a avut loc în plină zi chiar pe campusul universității, în Swift Hall, în mai 1991).

La universitate mi-am făcut noi prieteni printre colegi. Doi merită să fie amintiți aici: Mircea Martin și Gelu Ionescu. Mircea Martin,

critic foarte talentat, dar om temperamental timid (deși pe un fond moral-intelectual autoritar și apt să producă impresia de rigiditate), nu putea concepe exilul, cel puțin pentru sine însuși. (Dar când l-am vizitat să-mi iau rămas bun de la el, în ianuarie '73, el mi-a spus fără ocolișuri și chiar cu o nuanță admirativă: „E clar că tu nu te mai întorci!”.) Nu i-au lipsit prilejurile de a rămîne în Occident – Marcel Raymond din Elveția, despre care el scria un studiu, l-a invitat acolo de mai multe ori înainte de muri – dar nu cred că el și-a pus vreodată serios problema. De Gelu Ionescu, care-mi era coleg de catedră (Martin era la teoria literaturii), m-am apropiat atras fiind de fundamentala sa melancolie calmă, împăcată cu sine însăși, lipsită de orice resentiment sau înclinație răzbunătoare, o melancolie moldovenească, îmi spuneam eu, senină sau aproape senină (pe vremea aceea nu știam că așa ceva nu există). Îmi plăcea apoi la Gelu faptul că, deși suspicios când trebuia, pe plan social, avea o natură încrezătoare. El făcea parte – împreună poate cu Bernard – din categoria oamenilor celor mai greu de conceput ca exilați. Fapt e că amîndoi, după ezitări care trebuie să fi fost sfișietoare, s-au exilat din România lui Ceaușescu. Bernard și Sonia ajunseseră la Paris, după ce obținuseră pașaportul cu enorme și umiltoare dificultăți. „Noi n-am rămas în Franța”, i-a spus el mai tîrziu fratelui său, „ci pur și simplu nu ne-am mai putut întoarce.”

Că exilul politic în vremea comunismului era mai mult o formă indirectă de protest individual decît pedeapsa cu surghiunul din vremuri apuse (deși un Soljenițin, un Zinoviev și, dintre români, un Țepeneag au fost astfel pedepsiți, spre onoarea lor) n-are rost să încerc a demonstra aici. (E notabil totuși că, sub presiunile internaționale în favoarea disidenților cunoscuți, comuniștii au izbutit să transforme pînă și actul brutal al expulzării într-un soi de privilegiu: Soljenițin ar fi putut avea o soartă mai rea decît surghiunul.) Sistemul prefera să le închidă gura disidenților sau protestatarilor în alte feluri: izolîndu-i, amenințîndu-i, supunîndu-i unor nesfîrșite interogatorii, transformîndu-i în „leproși politici”. Vlad Georgescu mi-a povestit curînd după ce i s-a permis să emigreze în 1978 – făcîndu-se o „favoare” lui Zbigniew Brzezinski care intervenise, pare-se, pentru el – că în ultimele lui săptămîni în România, după ce fusese arestat cîteva săptămîni, era sistematic ocolit de toată lumea, inclusiv de cei mai apropiați prieteni; un vechi prieten, cu care s-a trezit față în față la un colț de stradă, pe neașteptate, s-a oprit pentru o clipă și i-a spus: „Dragă Vlad, să nu te superi, dar mie mi-e frică să am relații cu tine”. „Un căcănar”, comentase Vlad. „Nu chiar”, i-am răspuns eu, „căci el a avut totuși onestitatea și chiar curajul de a-și spune frica.” Alți disidenți sau potențiali disidenți erau – cum tu care te-ai ridicat public împotriva acestui procedeu știi prea bine – internați cu forța în spitale psihiatrice.

Problema etică a exilului, sau mai exact spus a autoexilului, era că nu reprezenta decît o formă indirectă, slabă, și chiar suspect de comodă de protest. Unde mai pui că autoexilul – prin emigrare legală sau, mult mai frecvent, ilegală – devenea cel mai adesea accesibil printr-un concurs de împrejurări norocoase. O metaforă potrivită e aceea, pe care am mai folosit-o, a evaziunii dintr-o închisoare. Evaziunea poate fi desigur luată și ca un protest implicit împotriva universului carceral, dar, să fim serioși, nu aceasta e trăsătura ei definitorie. Lucrurile se schimbă, dar cît de mult?, atunci cînd universul carceral e declarat de paznicii lui (dar și de cei păziți, sub amenințarea unor pedepse nespecificate, dar potențial grave) un spațiu al fericirii, un model al viitorului luminos al umanității, o utopie pe cale de a fi realizată. Dorința de a evada devine atunci și expresia unui *sănătos* refuz de a minți. În corul fericirilor se putea totuși tace – această tăcere era și ea o formă de protest. Dar climatul general de minciună și de suspiciune anula semnificația – chiar și semnificația pur personală – a unui asemenea act tacit de protest. Prizonier al fericirii mincinoase, obiect al agresiunii continue a limbii de lemn, solicitat periodic și insistent să-i denunți pe cei ce nu erau fericiți în minciună (puteai să refuzi, cum am notat, dar te puteai oare împiedica să-ți închipui că alții din preajma ta au acceptat meschinul pact cu diavolul?), în sfîrșit, prins într-un angrenaj pervers și lipsindu-ți stofa de erou sau de martir – ce altceva puteai face decît să vrei să evadezi?

În ceea ce mă privește, n-am avut niciodată sentimentul că decizia mea de a nu mă întoarce în infernul moral care devenise România a fost altceva decît un act de bun simț, o opțiune pentru normalitate, într-un moment în care mi s-a oferit această șansă. Conștiința, totuși, că această șansă n-a fost oferită tuturor celor care ar fi dorit-o sau meritat-o, m-a făcut să mă simt multă vreme vinovat, deși acest sentiment era, în fond, irațional. (El era înrudit, deși doar pe departe, cu paradoxalul sentiment de culpabilitate al supraviețuitorului unui lagăr de concentrare în care mulți au pierit: cei mai buni au pierit, simplul fapt de a fi scăpat presupune o vină.)

Trei au fost motivele principale ale plecării mele. Despre primul am mai vorbit și n-am multe de adăugat aici: penetrația masivă și umiltoare a vieții cotidiene de către securitate. După „tezele din iulie” 1971 a fost chiar adoptată o lege secretă (da, secretă!) care obliga pe cetățenii români care vin în contact cu străini să aibă aprobare explicită de la șefii lor de întreprindere și să prezinte rapoarte scrise despre aceste contacte. Era de fapt o lege a obligativității (auto)delatațiunii. Ea n-a fost publicată, dar a fost „prelucrată” de ofițeri superiori de securitate în fiecare instituție – eu am fost obligat să particip la două astfel de ședințe, una la Universitate, alta la Uniunea Scriitorilor (îmi amintesc cu

stînjeneală de întrebările penibil de puerile și cuminiți pe care le-au pus profesori universitari sau scriitori cunoscuți și de răspunsurile condescendent surîzătoare date de ofițeri, ca unor cretini). Mulți, cu cinismul profilactic al românului care, la viața lui, a văzut multe, n-au luat în serios o astfel de lege, ale cărei prevederi erau făcute cunoscute pe cale orală, și despre însăși existența căreia nu trebuia să se vorbească ca nu cumva să afle străinii, văzuți implicit ca dușmani (legea era „secret de stat”, a cărui divulgare era aspru pedepsită). În ciuda aspectelor ei grotești din punct de vedere legal, în ciuda faptului că era neclar cum putea fi aplicată, eu nu m-am putut împiedica s-o iau în serios, nu în sine, ci ca pe un semn: securitatea era, după anii de quasi-liberalizare în care trebuise să joace un rol mai discret, investită cu noi și nelimitate puteri. Asta, de altfel, confirma lectura mea foarte pesimistă a „tezelor din iulie” care, iarăși, era în contrast cu a multor colegi.

Al doilea motiv era că în anul 1972 făcusem cerere de intrare în partid, un lucru de care mi-era foarte rușine, o rușine care amenința să submineze respectul profesional față de mine însumi pe care izbutisem să-l capăt după numirea la Universitate și mai ales după întoarcerea din Occident în 1968, cînd eram absolut (dar, după cum s-a dovedit, naiv) decis să nu mai fac nici o concesie de ordin politic. În ultimii ani, presiunile de la decanat în legătură cu intrarea mea în partid sporiseră și argumentele mele (absurde, umile, de-o transparentă ipocrizie, de tipul: „Nu mă simt încă suficient de matur ideologic spre a fi membru de partid”), erau privite cu din ce în ce mai puțină toleranță. În primăvara lui 1972, cred, colegul meu de catedră, Romul Munteanu, care era și prodecan, m-a chemat la decanat și, desigur bine intenționat, mi-a spus: „Trebuie să intri în partid. Altfel, și tu personal vei avea de suferit, și catedra noastră. La ultima ședință de partid pe Universitate, X a vorbit de tine ca de-un om care are o atitudine liberalist-burgheză și care disprețuiește partidul. Uite, una din recomandări ți-o scriu chiar eu”. N-am avut curajul să-i spun că X avea dreptate. Știam că fusesem propus, încă din anul precedent, și aprobat de ministrul învățămîntului (pe atunci Mircea Malița) pentru un lectorat în Statele Unite, în cadrul programului de schimburi universitare Fulbright, și nu voiam să-mi diminuez – de fapt să-mi anulez – șansele printr-un refuz. Mi-am constituit așadar dosarul și l-am depus. În lunile următoare n-am auzit nimic de la organizația de partid și m-am ferit să întreb. Între timp, actele în legătură cu plecarea mea în America, am aflat, se blocaseră la serviciul de cadre al Universității, care refuza să dea avizul favorabil necesar. Asta mă aduce la al treilea motiv al autoexilului meu, care a constatat într-o revelație de ultim moment, o revelație de natură filozofică la care m-am gîndit mult după aceea.

Văzînd, deci, că data prezumptivei mele plecări, ianuarie 1973, se apropia și că obținerea pașaportului – pentru mine, pentru Uca și pentru fetița noastră Irina, căci în acel timp lectorilor în străinătate li se dădea voie să plece cu familiile – devenea pe zi ce trece mai problematică, am solicitat, în disperare de cauză, ajutorul unui om care, dacă ar fi vrut, ar fi putut să rezolve problema. Uca fusese colegă de liceu și apoi de facultate, la Institutul de Teatru, cu V.A., acum soția unui personaj politic important, secretar al comitetului central al partidului. N-ar fi putut V. să aranjeze o audiență cu soțul ei, pe care Uca îl cunoscuse, de altfel, cu ani în urmă, cînd el era tînăr asistent la Politehnică și nu-și începuse încă fulguranta carieră în aparatul de partid? Întîlnirea a fost scurtă și extraordinară. M-am gîndit după aceea de multe ori la ea, la puținele ei amănunte, la cele cîteva fraze care s-au rostit în cursul ei, la cele cîteva gesturi care s-au făcut. Impresia a fost de la început una de realitate esențializată, cu coaja de aparențe străbătută ca de razele X ale unei priviri anonime, abstracte; și totodată una de alegorie, de irealitate semnificativă, de simbol cu sensuri ascunse.

După controlul buletinelor de identitate de către ofițerul încruntat de securitate în uniformă și înarmat de la intrare (avea, cred, gradul de maior), ni s-a arătat drumul spre ascensorul pe care trebuia să-l luăm ca să ajungem la biroul lui S.A. Am străbătut în tăcere un coridor lung și larg, așternut cu covoare moi, complet pustiu. Ascensorul era și el perfect silențios și, după ce am apăsat pe butonul pentru etajul care ne fusese indicat, am avut pentru cîteva secunde o senzație de plutire imobilă, ca pe oglinda întunecată a unei ape adînci. Apoi ușile s-au deschis, cum se închiseseră, cu o mișcare încet-lunecătoare, și-am pășit într-un coridor la fel de pustiu ca și celălalt.

Pregătisem pentru acea întîlnire un concis curriculum vitae, constînd în cea mai mare parte dintr-o listă de publicații; socoteam că interlocutorul meu nu putea avea, în cel mai bun caz, decît o vagă idee despre activitatea mea literară care, mi se părea mie, mă califica pentru lectoratul în străinătate – lectorat despre care voiam să-i vorbesc, cerîndu-i sprijinul pentru căpătarea pașaportului. (Se spunea despre el că este un om inteligent, cultivat, că are o pasiune pentru cărțile rare și că e unul din pușinii membri ai „conducerii superioare de partid” cum era numit în limba de lemn oficială grupul din jurul lui Ceaușescu – care nu disprețuiesc criteriile profesionale.) Ne-a primit, pe Uca și pe mine, în uriașul său birou din clădirea comitetului central, ne-a invitat, afabil, să ne așezăm, s-a așezat și el, am schimbat cîteva replici convenționale. După ce i-am explicat, în cîteva cuvinte, scopul vizitei noastre, am scos din buzunar cele două file bătute la mașină și i le-am înmînat. El și-a aruncat ochii pe ele, cu un aer foarte surprins, pentru o secundă sau două, după care, privindu-mă cu o subită intensitate, m-a

întrebat: „Ce-s astea?” (deși eu îi spuseseam deja). „O listă de publicații?... Dumneata știi, tovarășe, ce înseamnă aceste publicații? Nimic. Absolut nimic. Cărțile duminale au apărut pentru că partidul a vrut ca ele să apară; iar dacă partidul va vrea mâine ca ele să dispară, ele vor dispărea fără urmă.” Tonul vocii lui era un iritat sau muștrător – cum s-ar fi potrivit conținutului semantic al vorbelor lui – ci, în mod curios, exaltat, și invitînd parcă la exaltare și la un fel de ciudată comuniune. A tăcut pentru cîteva clipe după care a continuat, pe un ton mai scăzut, de data aceasta muștrător, dar și amical: „Nouă ne place de dumneata, tovarășe, dar nu ne place de prietenii duminale. Te-ai înconjurat de foști pușcăriași, de scandalagii, oameni care nu te merită”. Oameni care nu te merită: acest fragment de frază mi s-a întipărit în minte. La cine s-o fi referit? Foști pușcăriași: Negoîtescu, Doinaș și ceilalți membri ai cercului de la Sibiu pe care-i vedeam? Alecu Paleologu? Adrian Marino? Teohar Mihadaș? Edgar Papu – care urma să devină, spre uimirea multora, inclusiv a mea, unul din inventatorii și promotorii „protocronismului” și un exponent al național-comunismului lui Ceaușescu? Scandalagii: Țepeneag? Alți membri ai grupului oniric cu care eram prieten? Breban? Căci Breban, care făcuse o rapidă ascensiune politică între 1968 și 1971, devenind membru în comitetul central al partidului, criticase, la Paris, într-un interviu din *Le Monde*, „tezele din iulie” și își dăduse demisia din postul de redactor-șef al *României literare*, pe care-l deținuse pentru scurtă vreme; după care – absent din țară pentru mai multe luni și bănuît de a fi luat drumul exilului – se întorsese, spre surprinderea generală, în România, spre sfîrșitul lui 1971 sau începutul lui 1972. Sau poate, prin „oameni care nu te merită” înțelegea nu numai pe cei pe care i-am menționat – și lista s-ar mai fi putut lungi – ci și efectul cumulativ?

„Dar noi”, a continuat S.A., „noi sperăm că-ți vei face prieteni mai vrednici de dumneata... Cît despre pașaport” – tonul lui dădea a înțelege că e vorba de-un fleac, de-un lucru atît de mărunț încît era aproape ridicol să fie menționat într-o conversație serioasă – „îl veți primi mâine.” (A doua zi, într-adevăr, ni s-au înmînat pașapoartele de către un ofițer de miliție ultrapoliticos.) La plecare, S.A. ne-a spus: „Cînd vă întoarceți din America faceți-mi o vizită” și noi, bineînțeles, am promis. Fața i se acoperise de-un surîs artificial-amabil iar ochii îi înghețaseră într-o privire fixă, strălucitoare, din care emana parcă un ger abstract. M-a străbătut, brusc, un fior de frig și pentru o fracțiune de secundă m-am temut că o să înceapă să-mi clănțane dinții.

În mod obscur, doar pe jumătate conștient, hotărîrea de-a nu mă mai întoarce în România s-a luat atunci, acolo, în ființa mea cea mai profundă, înainte de-a ști măcar dacă aveam să plecăm într-adevăr. Asistasem, pentru un sfert de oră sau douăzeci de

minute, la un spectacol care mi-a revelat esența comunismului: beția puterii – a puterii nude, primare, cu orice preț. În accesul subit de generozitate al unui drogat, S.A. îmi acordase privilegiul minor, pentru el, al unui pașaport, după ce mă confruntase cu propriul meu neant în fața atotputerniciei partidului, atotputernicie care în acele momente sălășluia întreagă în el și pe care mă invita s-o recunosc în toată fascinația ei cutremurătoare. Mi-am dat mai târziu seama că percepția acestei atotputerniciei (oricât de iluzorie ar fi fost ea și oricât de grotești formele prin care se manifesta), ca și a posibilității accesului la ea, au fost elemente importante în formula desigur mult mai complexă care a făcut din comunism, alături de fascism sau nazism, una din marile, sinistrele religii seculare ale secolului 20.

Cum putea S.A., care avea reputația că e cineva inteligent și fin, să se comporte (în ciuda aparentei sale politeți) cu atîta brutalitate de fond, cu atîta cinism, cu atîta dispreț, și, în plus, ca un om beat, beat de putere, sau, cum trebuie să repet, pentru că dintre toți termenii pe care i-am folosit acesta mi se pare cel mai propriu, ca un *drogat*? Punîndu-mi aceste întrebări și simțindu-mă *insultat* – căci fusesem insultat – n-am putut totuși să nu-i fiu și să-i rămîn recunoscător lui S.A. pentru serviciul, crucial din punctul meu de vedere, pe care mi-l făcuse. Căci fără intervenția lui e neîndoielnic că n-aș fi putut pleca din România, și că viața mea ar fi luat alt curs. Am înțeles totodată atunci, dincolo de ideologie, dincolo de retorica egalitar-colectivistă, dincolo de utopismul simplist și, aș zice, primitiv, dincolo de caracterul lui mitologic și fanatic, inclusiv capacitatea lui de a minți (și de a impune un imperativ social general al minciunii) – am înțeles că secretul comunismului real, durabil, terifiant consta în cultul puterii ca scop în sine, într-o inedită religie a puterii – chiar și în sensul marxist de *opiu*, dar opiu nu pentru mase ci doar pentru o restrînsă elită. Deși pare că într-un fel acest opiu era și pentru mase, căci, pînă la urmă, insul anonim din marea masă socială căpăta și el, cu prețul obedienței, o părticică din această putere demonică de a face rău – de a-și denunța vecinul invidiat, de a-și vărsa necazul sau furia pe cei mai slabi ca el, de a se purta ca un tiran cu inferiorii într-una din cele mai ierarhizate societăți pe care le-a cunoscut istoria, de-a fi ipocrit și de-a minți și, mai ales, de a sili pe alții să fie ipocriți și să mintă. Aveam de a face cu un regim de drogați ai puterii, cu un regim, în ultimă instanță, demential, dar ale cărui halucinații trebuia să te prefaci că le iei drept realitate sub amenințarea unor pedepse nespecificate (arestări, mai puține decît înainte de 1964, internări în ospicii de nebuni, domiciliu forțat, mutări de serviciu disciplinare, și multe alte forme de persecuție, toate acestea *foarte reale*). A fi crezut – cum crezusem eu la un moment dat – într-o posibilă împlînzire a sistemului era

în cel mai bun caz o formă de naivitate vecină cu stupiditatea. Locul meu nu era acolo: eram dezgustat și totodată înspăimântat de ritualurile secrete ale acestei religii sălbatice – care mi se dezvăluiseră într-un moment de șocantă lăciditate – și-mi dădeam seama că ideea unei „rezistențe estetice” era o biată iluzie, în cel mai bun caz. Pe de altă parte, nu eram făcut pentru o rezistență reală; îmi lipsea, cum am mai spus-o, acea îndrjire inflexibilă, acea vocație eroică pe care au dovedit-o adevărații disidenți; îmi lipsea, apoi – și asta era poate mai grav – convingerea că în România era posibilă o solidarizare *efectivă* a intelectualilor opuși regimului, că existau suficiente forțe pentru înfrîngerea acestei mentalități de ostatec pe care-o vedeam făcînd ravagii printre mulți scriitori, speriați de perspectiva de a pierde anume avantaje – avantaje nu neapărat materiale, căci între ele se număra și o anume libertate de mișcare estetică, puțința de a publica texte apolitice, sau chiar esoteric critice, puțința de a fi „lăsat în pace”, de a fi tratat ca un „tolerat”, ca un „extraterestru”, ca un om căzut în România din lună sau dintr-o planetă îndepărtată, și neluat în seamă de regim atîta vreme cît nu-l contrariai. Da, locul meu nu era acolo.

Hotărîrea de a nu mă mai întoarce în România a luat-o de fapt, întorcîndu-se cel puțin în aparență împotriva intereselor sale imediate, eul meu care scria. Acest eu s-a găsit dintr-o dată stăpînit de-o dorință intensă, sfidînd orice calcule prudente ale bunului simț, de a fi liber fie și cu prețul de a nu mai scrie nimic. Căci exilul însemna – la vîrsta pe care-o aveam, aproape 39 de ani – în primul rînd o smulgere din limba în care scrisesem pînă atunci, pentru sertar sau pentru publicare. Eul meu care scria – cel care scrisese poeme și jurnale intime periodic distruse, cel care acceptase concesiile de dragul posibilității de a comunica pieziș cu un cititor necunoscut, trăgînd pe sfoară un cenzor fără chip, cel care își încercase puterile și-n proză și care ajunsese la o anume îndemînare în jocul de idei pe care-l presupune eseul – era gata, într-un moment de furie împotriva lui însuși, să-și abandoneze instrumentul de expresie. În mod cert, locul său nu era acolo.

Mulți intelectuali români care s-au expatriat după mine – bunăoară matematicianul Ciprian Foaiaș care, după un scurt interludiu la Paris, a fost numit profesor la Indiana University din Bloomington prin 1976-77, îmi vorbeau despre ultimul meu an în România, 1972, aproape nostalgic ca despre un timp care făcea încă parte dintr-o inexplicabilă și desigur foarte relativă, foarte trecătoare „vîrstă de aur” în eonul catastrofei comuniste, al cărei sfîrșit era cu neputință de întrezărit sau de sperat. Nici nu-mi puteam închipui cît de mult se înrăutățiseră lucrurile și cît de ineluctabil continuau să se înrăutățească. Că nu-mi puteam închipui în amănunt și la nivelul nuanțelor psihologice, atît de importante pentru înțelegerea unei situații umane, îmi era perfect limpede. Aveam

totuși o imaginație globală a dezastrului, cu atît mai dureroasă cu cît era stăpînită de sensul unei neputințe absolute. Chiar perioada de quasi-liberalizare dintre 1964-71 fusese – cum îmi dădusem seama în biroul luxos al lui S.A., pătruns deodată de acea senzație de frig abstract, necruțător și aproape paralizant – o falsă „vîrstă de aur”, o iluzie precară, o vagă promisiune deșartă și mai ales o ispită în miezul întunecat al „coșmarului istoriei”. *Et in infernis ego.*

Iulie-august 1992

Capitolul 9

DISIDENȚĂ ȘI EXIL

Florea Fugaru, despre care am avut prilejul să scriu aici cînd am pomenit de formația mea clasică, se pricepea puțin și la chiro-manție; eram student; într-o seară de petrecere mi-a inspectat palma stîngă și, în stilul lui abrupt mi-a spus: „linia vieții tale e ruptă în două; pe la patruzeci de ani o să ți se întîmple ceva grav, poate că o să ai un accident, o boală sau altceva de felul ăsta; după aceea vei mai trăi mult timp”. Multă vreme gîndul angoasant al profeției lui „Fugas” m-a urmărit; cu timpul însă l-am dat uitării.

Știu acuma că prietenul meu nu se înșelase: ruptura, pe la mijlocul vieții, am trăit-o, dar nu ca pe un absurd accident, ci sub forma despărțirii de țară și a aventurii exilului.

Am arătat, în paginile de mai sus, că în preajma vârstei de patruzeci de ani m-am simțit mult mai puternic și mai hotărît în fața vieții; reușisem să depășesc intelectualismul care făcuse din mine un om precar, multă vreme. Această energie nouă nu a întîrziat să mă precipite în cea mai mare criză pe care am trăit-o; ea corespundea fără îndoială uneia din situațiile de viață cele mai general-critice pe care le poți atinge: ruperea de țară. Omul care ajunge la un anumit grad de forță își propune scopuri noi; dar împrejurările istorice pot fi astfel legiuite încît jertfești ceea ce îți este mai apropiat. Pentru meșterul Manole a fost femeia iubită; dar și alte sacrificii sînt posibile sau devin necesare.

Într-un anumit fel, a te simți puternic și sigur de tine nu slujește la altceva decît a te arunca, din nou, în instabilitate și într-o poziție de slăbiciune. Deși eram înconjurat de o rețea foarte deasă de relații mă simțeam mai singur ca niciodată; îmi plăcea, ieșind la ora prînzului de la spital, să rătăcesc prin cartierele de blocuri din jur și să iau masa la cîte unul din restaurantele sordide din Berceni într-un anonim care îmi dădea o ciudată senzație de confort. Altădată, seara după policlinică, mergeam, tot singur, la „Intercontinental” unde beam o sticlă de bere în ambianța neverosimil de cosmopolită a locului. Colegul meu Hanganu care avea momente de intuiție aproape feminină m-a întîlnit odată și mi-a spus: „ai ceva nostalgic, de om pe plecate”. Fraza era premonitoare, dar nu numai; societatea noastră era în descompunere și cei care nu-și mai găseau locul erau, uneori inconștient, împinși de ceilalți către noi țărături.

În acei ani (trebuie să fi fost în 1975) m-am pomenit cu o vizită nedorită: un ofițer de securitate care, foarte politicos și chiar pe un ton măgulitor mi-a cerut să devin informator. Desigur, a argumentat el, nu era vorba să dau „relații” despre concetățenii noștri; ajungea doar să mă duc mai des pe la biblioteca franceză și să povestesc ce mai spuneau străinii pe care i-aș fi întâlnit acolo. Era, urmă el, o chestiune de patriotism: la urma urmelor, după cum se știe, cei mai distinși intelectuali și aristocrați britanici lucrau pentru serviciile de spionaj; oare nu eram și eu un bun român? I-am replicat că patriotismul se vădea în acțiunile mele profesionale și sociale ca și în calitatea de ofițer în rezervă; nu părea mulțumit de argumentul meu; a plecat și a mai venit o dată, insistând. A treia oară m-am pomenit convocat la unul din sediile lor, în Dobrogeanu-Gherea, unde a apărut același ins împreună cu un superior. În fața refuzului meu repetat au cedat, cerându-mi să păstrez secretul. Nu eram surprins pentru că aproape nimeni nu scăpa de aceste contacte (cît despre a ști cîți acceptau și cîți respingeau oferta nu pot spune, evident, nimic); dar atunci s-a instalat în mine un dezgust, care nu m-a mai părăsit pînă la plecarea din țară: nu mă lăsasem intimidat, dar fusesem totuși obligat să discut cu ei. Și asta mă înjosea.

Elementul nou al acelei perioade era că se vădea din ce în ce mai mult tendința Puterii de-a transforma controlul societății într-un autocontrol; ceea ce însemna, pe de o parte, o extindere nemaiîntîlnită a rețelei informatorilor, pe de alta legiferarea auto-denunțului. Orice individ care călătorea în străinătate avea obligația să facă, la întoarcere, un raport cu caracter politic asupra celor văzute sau trăite de el acolo; tot așa, orice contact cu un cetățean străin trebuia semnalat autorităților și însoțit de o notă informativă. Ca întotdeauna în România, haosul era cel mai bun corectiv al teroarei și nu toată lumea se conforma întotdeauna dispozițiilor; tendința, totuși, era aceasta.

În această atmosferă din ce în ce mai apăsătoare am început să fiu conștient de realitatea, la noi, a internărilor psihiatrice în scopuri politice. Nu voi reveni cu detalii căci am făcut-o altădată, și într-o anexă a acestui volum pot fi regăsite aceste date. Dar ce trebuie să spun aici este că atmosfera la spital devenise mai mult decît dezagreabilă: în fiecare zi apăreau oameni noi, foști activiști transformați peste noapte în psihiatri, o întregă faună care nu avea nimic de-a face cu oamenii de cultură ușor demodați și rafinați care alcătuiseră, cel puțin în parte, vechea generație de medici ai sufletului. Împresia pe care o dădeam, a unui individ solitar și izolat și pe care o surprinsese Hanganu era dată de totala mea neaderență la această lume.

Spitalul de psihiatrie era punctul de întâlnire a două lumi, care întrețineau o legătură dintre cele mai interesante: pe deoparte, se

țesea aici unul din ochiurile cele mai dese ale plasei de control a poporului; pe de alta, nebunia însăși, odată afirmată și confirmată de către noi, psihiatrii, îngăduia exprimarea opoziției celei mai radicale, uneori în forme violente, dar, aș îndrăzni să spun, nici-odată absurde. Odată a sosit în clinică un vechi pacient, țăran din Oltenia, care putrezea de mulți ani într-o „colonie” din provincie; era adus la București pentru un timp limitat din pricina nu mai știu cărei suferințe fizice ce necesita o îngrijire specială: așa am avut prilejul să stau de vorbă cu el. Delirul lui, îmi dau seama că ar trebui să pronunț acest cuvânt numai cu jumătate de gură, era acela că atribuia toate relele acestei lumi unei vaste organizații criminale pe care el nu o numea altfel decât „gașca gunoi”; dar din context rezulta foarte clar că ea nu era alta decât Partidul comunist. Firește că aventurile și suferințele celor care veneau în contact cu ea, ca și propriile-i metamorfoze, luau un aspect neverosimil și chiar fantastic; dar eu simțeam că aceste fantasmagorii conțineau ceva adevărat, un adevăr esențial și mai profund decât simpla realitate factică. Așa ceva se produce și în cazul artei, a cărei putere de transfigurare te apropie mai degrabă de realitate decât te îndepărtează. Astfel de cazuri, numeroase (nu numai de natură politică), mă aduseseră la convingerea că nebunia, straniul, care pentru mine ca și pentru toți colegii mei de breaslă era totodată cotidianul, se învecina cu arta, era un fel de rudă chinuită a artei căreia îi lipsea pentru a ajunge la demnitatea operei numai textul, textura materială care ar fi îngăduit percepția sensibilă. Dar așa cum un muzician desăvârșit poate să se bucure de o operă citind partitura, fără să aibă nevoia de-a o auzi, și eu aveam senzația de a găsi în nebunie forța de transfigurare a metaforei care dădea realului un sens mai înalt, esențial. Așa încât salonul de „agitați”, acest loc sordid cu aproape nimic deosebit de o temniță, se metamorfoza într-un loc al inspirației. Într-un anume fel, trebuia să-mi amintesc de versul arghezian:

*Și odaia cu mucegai
A mirosit toată noaptea a rai.*

Ceea ce era cu neputință de spus în lumea cenușie și ultracontrolată pe care o găseam dincolo de zidurile spitalului devenea posibil aici, în locul de restriște administrat de noi. Un nobil francez din timpul Teroarei spusese, fiind adus la Conciergerie, închisoarea unde erau închiși cei ce aveau să fie puși sub ghilotină: „C'est le dernier salon où l'on cause!”. Tot așa, și Salonul de agitați devenise ultimul și singurul parlament al expresiei libere.

A venit în București odată și Marie-France, martora atîtor perplexități și ezitări. Ea vedea și înțelegea atîtea, dar chinul meu intim nu puteam să-l explic. De aceea am hotărît să trec peste legea foarte strictă care interzicea vizitele neanunțate ale oricărui

cetățeni străini într-o instituție publică; într-o duminică seară am luat-o cu mine la Spital pentru a-i arăta locul de groază care era salonul de „agitați”. Cîteodată devii mai lucid cînd vezi un spectacol familiar cu ochii altuia: în seara aceea „salonul” îmi apăru ca o bolgie dantescă. Într-un pat ale cărui așternuturi tindeau către culoarea cenușie, Margareta, fostă steno-dactilografă la Consiliul de miniștri care înnebunise după ce ani de zile închisese în ea lucruri despre care nu avea dreptul să vorbească stătea, după obiceiul ei, goală, în capul oaselor, cu o pernă în echilibru pe creștetul capului; un băiat cu ochi albaștri și cu trăsături frumoase se ținea după noi spunînd: „Eu sînt Alain Delon”. Un altul murmură fără încetare: „Nu e pace în lume”. Dar cei mai mulți, și asta o surprindea pe Marie-France, afirmau pe diverse tonuri, dar cu aceeași dorință de convingere că nu sînt vinovați. Culpabilitatea, pacostea care cade îndeobște tocmai pe cel nevinovat era fenomenul cel mai general, nu numai într-o clinică de psihiatrie ca aceasta, dar pretutindeni în cuprinsul lumii noastre nefericite. Iar salonul de „agitați” nu era decît modelul ei redus la scară.

Nebunia îmi apărea, din ce în ce mai mult, ca o lume în care *semnele* deveniseră bolnave; dar boala însăși ce altceva e decît o încercare de vindecare mereu începută, niciodată reușită cu totul, cu toate astea un început de dezlegare din ițele cele mai încurcate ale lumii?

Pornind de la aceste gînduri, făcusem proiectul de-a scrie o „poetică a nebuniei”; experiența compunerii micului meu manual de psihoterapie și a eșecurilor mă învățase că scrisul este cea mai bună tentativă de vindecare a sufletului, mai bună chiar decît nebunia! (De altfel, nu ascultăm noi și astăzi, scriindu-ne amintirile, de același imperativ?) În *Stil și persoană* tratasem despre poetica visului, urma acum să extind conceptul meu la ceea ce mi-ar fi plăcut să calific drept „opera nebună”. M-am așezat la masa mea de scris, dar nu fără o anumită ezitare: nu știam cui o să mă adresez, oamenii de litere nu puteau să aibă o privire directă asupra spuselor mele, colegii mei doctori aveau să aibă și ei dificultăți în a asimila acest concept iconoclast. Am început totuși să scriu și am alcătuit un manuscris de peste o sută de pagini, începutul cărții; apoi istoria s-a accelerat și a trebuit să mă opresc: despre asta va fi vorba îndată. Dar încă de pe acum pot spune că a fost o ocazie pierdută căci gîndirea nu se oprește și valul întîmplărilor și al experiențelor m-a dus către explorarea altor teritorii.

Deocamdată, trăiam intens sfișierea: ideea plecării mă urmărea din ce în ce mai mult; dar în același timp îmi venea nesfîrșit de greu să las în urmă ceea ce fusese însăși țesătura vieții mele de pînă atunci: oameni și lucruri. Mă găseam cîteodată seara, în biroul meu de la etajul întîii, care nu era altul decît odaia în care mă născusem. Bibliotecile de stejar adăposteau mii de cărți, dar și

cîteva obiecte cu care trăisem. În jur covoare, mobile, fotografii. Mă uitam la ele și mi se părea cu neputință să imaginez că într-o zi aș putea să mă despart de ceea ce se alcătuisese prin trecerea lentă și măsurată a timpului. Numai moartea ar fi trebuit să mă scoată de aici. Cineva spusese: „partir c'est mourir un peu”; eu aș fi spus acum: *quitter c'est mourir beaucoup*. Eram încă prea tînăr ca să știu că în viață trebuie să murim de multe, multe ori. Moartea rămînea pentru mine priponită, domesticită la cimitirul Bellu, lîngă mormîntul părinților mei.

Impresionat de cazurile de disidenți internați la psihiatrie, dar încă nu hotărît să ies în arenă, scrisesem un articol intitulat: „Psihiatrie, antipsihiatrie, hiperpsihiatrie” în care, sub pretextul unei incursiuni în ideologia contemporană, denunțam în mod ocult Răul. A apărut în *Viața Românească* din octombrie 1976, o revistă onorabilă, dar cu un tiraj atît de confidențial încît intervenția mea trecu neobservată.

Gestul acesta, dar și alte momente de înfruntare mă aruncau tot mai mult în opoziție. Îmi dădeam seama că va trebui să se întîmple ceva. Pentru cei pe care îi îngrijeam, ieșirea sordidă și tragică în același timp, era nebunia, opera nebună. Pentru alții era alcoolismul (cînd m-am întors în România, ani mai tîrziu, am rămas surprins de cîți se afundaseră în această deprindere); pentru alții, moartea pur și simplu: boli grave se abătuseră asupra lor și mulți fuseseră secerăți tineri. Toate astea am putut să le înțeleg mai tîrziu, dar cu siguranță că acel instinct de conservare, frate geamăn cu revolta, îmi dădea sfaturile cele mai bune cînd mă îndemna să plec.

Numai că pentru a lua o astfel de hotărîre atunci cînd ai o familie, trebuie să existe un consens. Ioana și cu mine oscilam foarte tare și în faze diferite: cînd voiam eu nu voia ea, și invers. Eu eram, desigur, cel mai conservator; originile ei elvețiene și legăturile de familie cu această țară o făceau să privească exilul cu inima mai ușoară. A trebuit să treacă un timp pînă la acel sfîrșit de 1976 cînd soluția plecării ne păru ambilor cea mai bună, deși atît de „chirurgicală”.

Într-o zi am hotărît amîndoi că nu mai era nimic de făcut și că trebuia să plecăm; orice cerere de plecare definitivă din țară trebuia însoțită de un auto-denunț, depunerea unui formular care anunța intenția de a pleca, fără ca autoritățile să fi fost obligate, în principiu, să răspundă. Era o zi de iarnă, februarie 1977; m-am dus la sediul din strada Iorga și, privind în față pe ofițerul de miliție, spunîndu-mi numele am declarat că vreau să plec. În clipa aceea am simțit o ușurare imensă și un fel de bucurie: se prăbușeau fără zgomot și efort, ca prin minune, ascunderile și prefăcătoriile, toată magma groasă a ipocriziei care mă acoperise de ani de zile: redeveneam eu. Dar a doua zi mi-am reluat treburile și, cum nu se

întîmpla nimic, mă întrebam aproape dacă acțiunea mea nu se petrecuse în vis.

Era o perioadă de agitație în întreaga Europă de Est. Apăruse, la începutul anului, manifestul intelectualilor cehi, „Carta ’77”. Aveam impresia că vremea a sosit, că trebuia întreprins ceva. Momentele în care plecarea apărea ca singura soluție alternau cu altele, cînd stăruia în mine dorința de-a rămîne în țară și de-a acționa pe loc. Continuam să mă întîlnesc cu Gelu Ionescu și am făcut, atunci, proiectul de-a întemeia o revistă *samizdat*; dar România, vai, nu era nici Cehoslovacia, nici Rusia și curînd am înțeles că trebuia să renunțăm la o asemenea speranță.

Vedeam pe atunci mult pe Ion Negoieșcu, „Nego”, prietenul foarte vechi, apropiat pe vremuri și de tatăl meu. Ai făcut tu portretul lui Nego; eu vreau să amintesc numai cum l-am întîlnit, prin 1953, în biblioteca Institutului de Relații culturale cu Străinătatea ale cărei ferestre dădeau spre peisajul desfrunzit al Parcului Ioanid. Eram, pe atunci, bucureșteni pînă în vîrfurile unghiilor, absolut îmbibați de literatura lui Mateiu Caragiale: l-am comparat, atît era de frumos, de palid și de distant, cu Aubrey de Vere, morbidul aristocrat din *Remember*. Cu timpul am văzut în el și altceva: portul lui mîndru, estetismul riguros pe care îl profesa erau expresia unei exigențe extreme, tot atît de mari în planul artistic ca și în cel moral. Dar cu asta nu se termina dezvăluirea lui succesivă, căci și mai în adîncuri stăruia o conștiință vulcanică, frămîntată, parcursă de angoase aproape nepămîntene din care rezulta, prin miracol, regenerarea. Era, în natura lui, o exigență de justiție care se asocia cu nevoia imperioasă de-a rămîne, în primul rînd, credincios lui însuși. Această constelație caracterială este proprie, în astrologie, planetei Pluton, iar Nego consacraseră lui Eminescu ca „poet plutonic” un memorabil studiu, din păcate și azi prea puțin cunoscut.

Era victima perfectă, exemplară a comunismului (anii de închiisoare îi dăduseră certificatele de noblețe în această privință), dar, în același timp, scăpa victimizării prin capacitatea quasivegetală de-a reînverzi (în mitologia greacă mitul plutonic e puternic legat de istoria naturală a ciclurilor vegetale). În ultima mea perioadă bucureșteană, atunci cînd îl vedeam des, am asistat la tragedia, ar trebui să spun una din fețele tragediei existenței intelectualului în totalitarism: nu se putea împăca cu minciuna trivială în care eram tîrîți cu toții. Într-o seară, era în ajunul lui 23 august 1974, hotărî să-și pună capăt zilelor: luă o mare cantitate de somnifer, dar în ultima clipă, cu acea vitalitate care îl caracteriza, dădu totuși un telefon prietenului lui de totdeauna, Doinaș. Fu dus la Spitalul de Urgență unde, timp de săptămîni, se zbatu între viață și moarte și făcu apoi o serie de complicații grave care îl lăsară, luni de zile, într-o stare din cele mai precare. Pe mine, suferința aceasta pre-

lungită mă apropie și mai mult de el. Vara care urmă aduse însă vindecarea și chiar puterea trupească și de creație. Petreceam lungi seri bucureștene prin restaurante și terminam noaptea adesea la el acasă unde ascultam confesiuni, crîmpeie de viață – de revoltă și de dragoste.

Acesta era Nego și el fu cel care, aflînd de hotărîrea noastră de plecare (secretă, dar Bucureștiul era un adevărat sat unde nici o discreție nu era posibilă) îmi ceru să-l însoțesc la Paul Goma, pe care îl cunoscusem chiar la el, cu puțină vreme în urmă.

Despre Goma auzisem mult vorbindu-se, ca despre singurul disident român. Era și el un fost pușcăriaș, închis împreună cu cei care încercaseră să ridice capul în 1956, cu prilejul Revoluției maghiare. În acea iarnă a lui 1977 se producea o fierbere în Europa răsăriteană, de care acordurile de la Helsinki nu erau străine; „Carta '77” era documentul cel mai însemnat în această privință. Goma trimisese o scrisoare de solidarizare cu semnatarii „Cartei” și acesta fusese începutul aventurii. Dintr-o dată, revoltatul obscur căpătase o dimensiune națională. Casa lui, modestul apartament din Drumul Taberei, devenise un adevărat loc de pelerinaj. Veneau, în special, dar nu numai, oameni care voiau să părăsească țara și înțelegeau să dea gestului lor sensul unui „hara-kiri moral”. În zilele acelea, de îndoială și de perplexitate chiar, a venit să mă vadă Nego. Pentru el era o adevărată rușine faptul că nici un intelectual nu semnase scrisoarea lui Goma și că, în această unică încercare de-a apăra într-un asemenea moment demnitatea românească el nu era însoțit de nici un reprezentant al intelectualității. Mie, argumentarea mi se părea pe deplin îndreptățită și m-am hotărît foarte repede să mă apropiu de Goma.

Am scris deci o scrisoare de adeziune (reprodusă aici în addenda) și, a doua zi m-am prezentat, însoțindu-l pe Nego, în Drumul Taberei.

Era un început de martie, la puține zile după devastatorul cutremur de pămînt. Merită să mă opresc o clipă asupra geologiei Patriei, căci ea se găsește într-o tainică relație cu istoria. Ai observat că pretutindeni unde cutremurele sînt dese și puternice, ca la noi, se dezvoltă o civilizație a violenței și extremelor chiar dacă una înfloritoare, creatoare? Japonia, California sînt cele mai bune exemple; în ce privește România, trebuie să constat că, în 1940, cutremurul coincisese cu dictatura sîngeroasă a legionarilor, cu asasinatul lui Iorga și al altor oameni politici, iar distrugerile provocate de seism în 1977 au dat parcă lui Ceaușescu mai multă îndrăzneală, un fel de legitimitate în intenția nebunească, curînd adusă la îndeplinire de-a dărîma centrul Bucureștiului, cu monumentele și bisericile lui.

Din 1940, cînd trăisem în brațele tatei marele cutremur și auzisem în ralu lui agonice iminența morții noastre, rămăsesem cu frica în oase: mă trezeam de multe ori, cu senzația că pămîntul se

mișcă: uneori faptul era adevărat, alteori nu; nu exista, în momentele acelea de noapte, nici un criteriu care să distingă hotărîtor între vis și trezie. Dar cutremurul din 4 martie 1977 se petrecu la o oră de seară, cînd toată lumea era trează. Mă găseam în apartamentul de la mansardă și coborîi pe scările care se clătinau, gata să se rupă, pentru a lua în brațe pe Tudor, așa cum eu fusesem luat de celălalt Tudor, cu treizeci de ani în urmă: retragerea noastră era tăiată, deoarece scările care duceau spre ieșire nu mai erau practicabile, din cauza scuturărilor energice; nu se mai auzea decît vuietul surd al pămîntului și zgomotul sec sau cristalin, ca într-o simfonie domestică, al obiectelor care cădeau de pe etajere. Totul dură șaptezeci și trei de secunde, o eternitate; nu ne dădurăm seama de imensitatea dezastrului, pînă cînd oamenii veniți din centrul orașului apărură pentru a-l relata. Au pierit mulți în seara aceea și nu am să-i înșir pe toți cei dragi sau cunoscuți. Din mulți, ca de pildă soții Petroveanu, Mihai și Veronica (Porumbacu), nu se mai găsi nimic: medicina legală a descris în aceste cazuri mecanismul de „moară”: trupurile prinse în cazna prăbușirii zidurilor sînt măcinate și apoi sorbite de moloz, dispărînd.

În lunile acelea din urmă îl văzusem deseori pe „Sașa” Ivasiuc. Trăia ambiguitatea poziției lui în modul cel mai dramatic: inițiativa lui Goma, fostul prieten și rival de totdeauna, i se părea de invidiat, dar, în același timp, poziția lui oficială și șantajul la care devenise foarte vulnerabil îl împiedicau să „disideze”. Cu numai cîteva luni în urmă publicase un roman, *Racul*, în care eroul principal, un tînăr intelectual sud-american, colaborator al dictaturii, moare, împușcat ca un cîine la un colț de stradă de oamenii ordinii al căror aliat obiectiv este, dar pe care, în fundul sufletului, îi urăște și disprețuiește. Aproape așa a fost și moartea lui numai că violența geologică s-a substituit celei soldățești: în momentul în care a început cataclismul, găsindu-se pe Bulevard, în dreptul blocului „Scala” s-a apropiat de clădire spre a se adăposti, iar aceasta s-a prăbușit, omorîndu-l pe loc. A fost aproape o sinucidere, reflexul normal fiind să te îndepărtezi de case, și nu să te adăpostești sub ele dacă ești surprins pe stradă de cutremur; în acele zile de precipitare a istoriei a sta deoparte, a sta chiar împotriva devenise, pesemne, pentru orgoliul lui, insuportabil. Moralmente, prefer această reacție pasivității celor care nu vedeau sau se prefăceau că nu văd.

(Soția lui Sașa, Tita, îmi telefonase în dimineața de după cutremur pentru a-mi spune că acesta nu se întorsese acasă după cataclism. Trebuia deci căutat la spitale, prin morgi; ceea ce am făcut, și eu și alți prieteni. M-am dus la morga clinicii de neurochirurgie, unde erau rînduite, pe jos, vreo treizeci de cadavre, bărbați și femei de toate vîrstele și condițiile sociale: am fost surprins de

seninătatea fețelor lor, ca într-un somn reparator, nimic nu trăda angoasa ultimelor momente de viață: păreau să spună: „În sfârșit, ajungem pe tărîmul unde nu mai trebuie să alergăm după timpul care zboară!”. Am telefonat Titei, să-i spun că nu l-am găsit pe soțul ei; mi-a răspuns simplu: „l-a găsit Breban, la Morgă”.)

Despărțirea de Ivasiuc, dureroasă, coincidea în mod cum nu se putea mai semnificativ cu apropierea de Goma. Acesta era, prin definiție și excelență, omul refuzului. Mi se întîmplase, fără să-l cunosc, să-l critic, în anii în care nu alesesem o cale clară și găseam că pozițiile „extremiste” nu sînt recomandabile. Dar ce e o poziție extremistă? Acum, cînd întregul univers se ruina în jurul meu, în dimensiunea telurică și istorică, negația lui Goma mi se părea o formă, forma cea mai curată, de sănătate.

Am ajuns deci în acea zi de martie, împreună cu Nego, în micul apartament al lui Paul Goma din strada Bodnăraș. Eram purtătorul unei scrisori de solidaritate pe care el se grăbi să o bată la mașină, trimițînd-o gazetarilor străini cu care era în contact. Scriitorul și soția lui, Ana, ne-au primit cu multă amabilitate în minusculul salon în timp ce din camera de culcare, încuiată, porneau lovituri date de un picior, mic, dar hotărît, în ușă. Ni s-a explicat că era fiul gazdelor, Filip, care, avînd mai puțin de doi ani nu putea să stea cu musafirii. „E un disident”, am remarcat. „Nu, e un deținut”, a spus Paul. Un lucru era sigur: loviturile în ușă, ca tot ce se spunea în apartament era înregistrat și transmis la Securitate.

Era un du-te-vino în salonul soților Goma: oameni de pretutindeni veneau să-și spună necazurile și revolta; aproape toți voiau să emigreze, tocmai pentru că era singura formă posibilă de protest. În ultimii ani, contactul meu cu țara se făcuse numai prin bolnavi, așa că impresiile mele erau cam „tehnice”. Dintr-o dată vedeam cu alți ochi această omenire mîhnită, umilă, a cărei singură speranță era să ajungă să-și ia lumea în cap.

Începui să mă duc zilnic pe la soții Paul și Ana Goma. A mă putea apropia de ei, oamenii care de ani de zile isprăviseră cu ambiguitatea, care aveau curajul în acea societate contaminată de minciună pînă în ultima ei fibră să spună ce gîndesc și să acționeze precum vorbeau era pentru mine o supremă consolare; Paul era un om despre care puteai spune, în primul rînd, că ceea ce îl caracteriza era iubirea adevărului: minciuna părea să fie un lucru potrivnic naturii lui intime. Avurăm deci discuții extrem de interesante care erau totuși stînjenite de faptul că, mi-o spusese, absolut tot ce povestea era ascultat de Securitate printr-o aparatură extrem de sofisticată, instalată, se părea, în afara imobilului (aveam să am confirmarea, mai tîrziu, reușind să citesc, în timpul anchetei, stenograma uneia din discuțiile noastre). De aceea, ori de cîte ori voia să-mi încredințeze un adevăr secret, ieșeam din bloc și de duceam pe un maidan din apropiere unde puteam vorbi în liniște,

supravegheați de la distanță de câțiva copoi. Eram plin de griji, dar, în același timp, extrem de fericit și de mândru de-a fi devenit *din doi, unul*, de-a fi ieșit din drama ambiguității.

Paul îmi vorbi despre disidenții internați în spitalele de psihiatrie. Îi pomenii și eu de cazurile pe care le cunoșteam și de articolul pe care îl publicasem în *Viața Românească*. Ne hotărîrăm să divulgăm presei internaționale abuzurile, ceea ce era relativ simplu, prin ziariștii străini. Nu trecură multe zile și scandalul izbucni: mă vedeam confruntat cu propriii mei șefi de la psihiatrie, și știam că lupta nu avea să fie ușoară.

Știam de la șah și din manualele de strategie că cea mai bună apărare este atacul; de aceea mă hotărîi să scriu o scrisoare deschisă lui Predescu, care ne apărea ca încarnarea Puterii comuniste, pentru a-i vorbi de ruptura mea și de abuzurile psihiatrice pe care, fără îndoială, le controla; rolul Securității nu era, de asemenea, uitat. Acesta fu prilejul pentru declanșarea unor hărțuieli care nu aveau să se isprăvească decît odată cu plecarea noastră din țară.

Nu vreau să înșir aici toate aventurile cu poliția secretă, mașinile care patrulau în permanență, microfoanele instalate în casă, agenții provocatori care apăreau încercînd să mă tragă de limbă: poate că povestirea ar deveni mai palpitantă, dar, la urma urmelor, nu urmăresc să scriu un roman polițist sau de spionaj, iar alții au avut mai mult de suferit și au trăit peripeții mai extraordinare. De ajuns să spun că, în foarte puține zile, am devenit un paria, aproape în sensul indic, adică un „intușabil”. Îmi pierdusem slujba după o ședință de excludere care semănase ca două picături de apă cu ședințele de tip stalinist din anii cincizeci și în timpul căreia avusesem satisfacția să pot rezista detractorilor mei. Pentru întâia dată, de douăzeci de ani, nu mai îmi înțepeam ziua ducîndu-mă la spital. Devenisem, în schimb, un client cotidian al miliției și al Securității, căci două acțiuni judiciare fuseseră deschise împotriva-mi. La ora opt dimineată trebuia să mă prezint la anchetă, care dura uneori pînă seara. Obiectivul „Organelor” era să stabilească faptul că săvîrșisem delictul de calomniere a lui Predescu și a Securității pe care eu îi acuzasem de-a fi fost răspunzători de internările psihiatrico-politice.

În acele zile s-a petrecut ceva merit să mă pună pe gînduri. Băiatul meu cel mic, Tudor, care împlinise nouă ani, fu atacat în fața casei de un individ beat, un vecin pe care îl cunoșteam din vedere (era, am aflat mai tîrziu, un milițian pensionat) și bătut pînă la sînge. Tentativa de intimidare era evidentă, cu atît mai mult cu cît în aceeași zi și aproape la aceeași oră Goma era atacat la domiciliul lui de un oarecare Stumpf, fost boxer la „Dinamo”, un individ complet decăzut ale cărui legături cu „Organele” nu mai trebuiau dovedite.

Mă simțeam tot mai singur, deși în jurul meu se găseau Ioana, al cărei curaj și calm în împrejurări grele nu se dezmințea, părinții ei, sora mea și cumnatul meu (Măriuca și Petre Alexandrescu) copiii noștri de asemenea, care păstrau o mișcătoare seninătate și, mai ales, o încredere în mine care mă obliga să găsesc o soluție.

Telefonul era tăiat. Nego, curînd informat de întîmplare, reuși să cheme Parisul, povestind pățania. Emoția care se produsese acolo spori încă și mai mult vîlva în jurul cazului nostru și conștiința Occidentului că în România, țara de unde nu mai sosea nici o adiere de revoltă, se întîmpla, de data asta, ceva. Manevra eșuase, întorcîndu-se în folosul nostru.

În singurătatea acelor zile aveau o mare însemnătate pentru mine vizitele dese ale unui prieten din copilărie care nu părea cîtuși de puțin intimidat de controlul exercitat, vizibil, asupra mea de către Securitate. Trecea cu ușurință și eleganță peste cordonul de agenți instalați fără jenă în fața casei; petreceam, așa cum petrecusem adesea, ore lungi de seară instalați în biroul-salon de la etajul întii. Vorbeam despre situația mea de acum, atît de precară, dar și despre multe alte lucruri intime, despre copilăria noastră și toate cîte fuseseră. Eram mulțumit de această prezență care făcea să mă simt mai puțin exclus, mai puțin „lepros”. Se așeza totdeauna în fotoliul de lîngă telefon în care, eram sigur, fusese instalat un aparat de ascultare de către niște „lucrători” veniți să cerceteze cauza „misterioasei” pene a aparatului, fără să reușească a o rezolva. Într-o seară mă întrebă, aproape din senin: „nu-i așa că dacă o să emigrezi nu o să vorbești în străinătate împotriva regimului?”. Și-mi făcu cu ochiul semn către telefon, arătînd în felul acesta ce răspuns aștepta de la mine.

Înțelesei că prietenul meu voia să mă protejeze, să mă ajute să îndeplinesc planul meu de emigrare, dar, în același timp, el se prezenta ca un soi de mesager al Represiunii care reușise să-l convingă, printr-un șantaj a cărui rețetă infernală numai Ea o cunoștea, să vină să-mi transmită acest mesaj. (Deodată intimitatea noastră se sfișia printr-o prezență indiscretă și profund anti-patică.) Îi răspunsei că da, desigur, nu voi vorbi. Și îndată, mă simții vinovat de această fisură în dispozitivul meu moral. Incidentul nu avea să fie cunoscut de nimeni și nici nu ar fi fost să fie vreodată decît datorită faptului că mă hotărâsc să-l revelez aici: nu o fac pentru a-mi pune cenușă în cap, ci pentru a arăta cît de greu era, obiectiv, să te sustragi stratagemelor Puterii; dar și pentru a mărturisi pentru cei, care, să o nădăjduim, nu vor cunoaște nici odată acest proces de murdărire a conștiințelor, ce lentă, ce laborioasă putea să fie extragerea din sistemul disimulării, al micilor și marilor șmecherii, pîinea cea de toate zilele a acelei societăți care ne deformase, dar totuși, prin ce minune?, nu reușise să ne îngenuncheze cu totul. Fapt este că, îndată după ce făcusem această

declarație pe care o judecam compromițătoare, în acea *intimitate publică* a unei încăperi în care ascultau urechile mari ale Securității, am decis să găsec mijlocul de-a părăsi țara numai după ce voi fi dezmințit angajamentul nedemn la care fusesem constrâns; și voi arăta îndată cum am procedat.

Dar mult mai impresionantă decât singurătatea amenințătoare care se adîncea abisal era transformarea vieții mele personale. Deodată, în jurul meu se făcuse un gol. Cu excepția prietenului mai sus pomenit, nu mai venea nimeni să mă vadă, nu mai vedeam aproape pe nimeni. Goma, pe care îl vizitasem atît de intens în ultima vreme, fusese arestat, și în cursul ultimei vizite pe care încercasem să i-o fac fusesem întors de la ușă și amenințat. Era o despuiere, un gol în Săptămîna Mare. Ca întotdeauna în acel moment sacru al anului, obiceiul nu m-a părăsit niciodată, am citit Evanghelia – atuncea după Matei. Dumnezeu cel viu mi-a apărut, prin mijlocirea Scripturii, ca nutrindu-se din substanța sărăciei, a modestiei și a simplității. Cine sînt eroii Evangheliilor dacă nu cei persecutați, curați, însetați de dreptate? Cum ar fi fost cu puțință mesajul lui Iisus dacă nu ar fi avut să le spună tocmai *acestora* ceva hotărîtor despre viața și destinul lor?... Dacă Ioan este, prin definiție, teologul și misticul care celebrează hierofania Cuvîntului, Matei, cel pe care preotul îl citește credincioșilor profani în noaptea Învierii este evanghelistul *rupturii*, acela prin care Iisus spune (10,34): „Să nu socotiți că am venit să pun pace pe pămînt; n-am venit să pun pace, ci sabie”. Aceste cuvinte mă săgetau pe mine în acea Săptămîna Mare, îndoliată și plină de speranța Învierii; dar mai erau și altele care, oricît de misterioase mi s-ar fi înfățișat altădată căpătau acuma un sens mai limpede: „Iar eu vă zic vouă: că tot cel ce se mînie asupra fratelui său în deșert, vinovat va fi dat judecății; și cine va zice fratelui său: netrebnicule, vinovat va fi soborului; iar cine va zice: nebune, vinovat va fi gheenei focului” (5,22). Nu-mi scăpa sensul mistic al afirmației, acuzația de nebunie fiind îndreptată de către cei care nu credeau împotriva celor care mărturiseau dumnezeirea lui Cristos, dar de vreme ce Acesta era stăpînul și luminătorul celor simpli și prigoniți, ori de cîte ori cineva era acuzat de nebunie atunci cînd se ridica pentru dreptate, el avea dreptul la apărare din partea celor care puneau legea morală mai presus de legiurile abuzive, întoarse, ale zbirilor.

Și aveam, în fiecare zi, confirmarea faptului că, în afundurile societății românești, și nicicum în straturile ei superioare se ascundeau rezervele morale. Goma fiind arestat eu rămăsesem singurul om cunoscut aparținînd mișcării lui, în libertate. Datorită acestui fapt, aveam privilegiul să primesc vizite foarte interesante: oameni extrem de obscuri, marginali, care veneau să afirme sila lor de societatea aceea confiscată de oamenii fără profil și fără inimă, stăpînii zilei. Unii erau aproape cerșetori, oameni lipsiți de

ocupație, alții mici meseriași, fără trecut și fără viitor, dar, fulgerător, toți găseau calea exprimării libere și pierduseră, măcar în parte, frica. Erau, în sensul Evangheliei pe care o citeam și reciteam în acele zile, „săracii cu duhul”, *oi ptohoi*, cărora avea să li se cuvina într-o zi Împărăția cerurilor. Începeam să deprind sensul adevărat a ceea ce trebuia să însemne „drepturile omului”: datoria de-a apăra pe cei ce reprezentau un anume principiu de moralitate fără să dețină fie și numai o părticică de putere. Era ca și cum, deodată, aș fi pătruns în sînul unei aristocrații al cărei acces mi-ar fi fost pînă atunci refuzat, o aristocrație pur morală, mîndră de mizeria ei.

Într-o sîmbătă după-amiază m-am culcat și am adormit, un somn greu, de moarte. M-am trezit brusc, lac de sudoare. Aveam intuiția că se pregătește ceva foarte grav: nu arestarea mea pentru motive politice, asta aș fi putut să o suport, ci o manevră menită să mă compromită și să mă dezonoreze, de pildă un proces penal de corupție, legat de profesie. I-am făcut parte Ioanei de temerea mea. Reacția ei a fost cea mai bună cu putință. Mi-a spus: „nu-i nimic, ai să intri în închisoare, ca atîția ai noștri și ai să ieși, mai tîrziu”. Deodată, nenorocirea posibilă mi-a apărut ca relativă, faptul că ceea ce era însemnat în ultimă instanță era să rămîi *viu*, esențial. (Am aflat mai tîrziu că intuiția nu mă înșelase și că ei căutaseră prin dosare și pe la foști pacienți ai mei probe, dar nu reușiseră să pună mîna pe nimic.)

În timpul acesta prietenii din Paris nu stăteau cu mîinile în sîn. Disidența, care se numea acum „mișcarea Goma”, găsise multe ecouri. Se succedau manifestații în fața Ambasadei române, proteste în presă, intervenții ale organizațiilor drepturilor omului. Puterii de la noi, pusă în fața obligației de-a respecta măcar aparent „Acordul Helsinki” scandalul i se părea din ce în ce mai puțin rentabil. Goma fu eliberat din închisoare și instalat cu ai lui la un alt domiciliu pe care nu trebuia să-l știe nimeni. Procesul meu fu oprit, dar înainte de asta văzui totuși dosarul întocmit, care conținea declarațiile colegilor mei. Știam că nimănui nu i se putea pretinde curajul nebunesc să mă apere, dar era totuși greu de suportat să văd că absolut nimeni nu riscase să spună măcar o vorbă în favoarea mea. Singurele reacții veneau din exilul românesc, pe calea undelor, prin vocile puternice și convingătoare ale Monicăi Lovinescu și Noël Bernard. Curînd, și tocmai din cauza acestor voci radiofonice care se făceau tot mai insistente, colonelul care era însărcinat cu anchetarea mea deveni mai amabil și mă anunță că plecarea noastră devenea posibilă. Condiția era să accept o slujbă, în așteptarea pașapoartelor. (Era o reacție tipic comunistă, teama de „parazitism”, adică aceea de-a lăsa oamenii fără un post. Lui Goma, de pildă, abia ieșit din închisoare i se dăduse un post de bibliotecar.)

Fusesem numit la Policlinica „Drumul Taberei”, bine asimilat de o echipă simpatică, care, aparent cel puțin, nu era jenată de prezența mea. Activitatea unui psihiatru de policlinică era încărcată pînă la absurd: mi se întîmpla să văd și o sută douăzeci de pacienți pe zi! Îmi dădeam seama că spitalul, în ciuda mizeriei care se manifesta acolo, filtra realitatea brută a vieții românești, manifestată în toată durerea ei aici, la policlinică, cu oamenii în același timp epuizați și terorizați, cărora boala mintală le apărea ca singurul refugiu și protest cu putință.

Prietenii, goniți un moment de teroare, începuseră să se întoarcă; aș fi putut recrea rețeaua, strînsă, de relații de altădată, dacă nu aș fi trăit provizoriul, în așteptarea plecării. Dar, paradox, acum cînd emigrarea devenise posibilă și chiar, într-un fel, de neînlăturat, motivul principal care mă gonea din țară, absența libertății, dispăruse sau se ștersese. Înțelesesem demult că libertatea nu se măsoară prin absența constrîngerii, ci prin refuzul supunerii: acum, acest principiu intelectual devenea faptă, dar, pentru a domina cu adevărat destinul, ar fi trebuit să refuz plecarea: însă cum aș fi putut, eu cel care îmi tăiasem acum toate punțile, să impun celor dragi o asemenea încercare? (Mai tîrziu, trăind în Occident, mi-am dat seama că într-o societate lipsită de constrîngeri reale individul e mai puțin liber, de vreme ce acțiunile lui nu se izbesc de o rezistență; dar despre asta voi avea prilejul să mai vorbesc.)

Era foarte bine să te plimbi pe stradă cu simțămîntul că nu trebuie să-ți mai ascunzi gîndurile. Am întîlnit în cîteva rînduri unii cunoscuți: s-au făcut că nu mă văd; în schimb, eram oprit pe stradă de oameni pe care nu-i știam, ce mă felicitau pentru atitudinea mea și îmi urau noroc.

Plecarea noastră, atît de dorită într-o vreme, devenise acum inevitabilă. Am trăit procesul dureros, de necrezut pentru mine, care mă socoteam atît de legat de obiectele din casă, al lichidării mobilierului, cărților, obiectelor; vedeai tot felul de inși, atrași de zvonul plecării noastre, apărînd și plecînd cu cîte o parte din stocul de amintiri. Am început să înțeleg că memoria, tocmai, nu poate fi nici furată, nici confiscată, nici vîndută: fără ca vreo dezlegare să fie cu putință, ea se leagă de cei vii, cu care te însoțești sau pe care îi generezi: încă o dată învățam supremația vieții asupra obiectelor, a lui a fi asupra a lui a avea.

Fîind „intușabil” hotărîsem să nu fac vizite de adio: cine consimțea să mă vadă putea să mă caute; au venit mulți, nu toți; era, într-un fel, ca o agonie, cu succesiunea lîngă patul de moarte a rudelor și a prietenilor, numai a celor destul de tari să înfrunte despărțirea, veniți pentru rămas bun. Devenisem de o ciudată seninătate; nu eram în stare să prevăd viitorul, și nici nu mă interesa. Acel sentiment dureros de neapartenență, datorat plecării priete-

nilor și apariției „extratereștrilor”, care mă urmărise în ultimii ani, se convertea acum într-un fel de indiferență: pluteam pe nori.

Cu foarte puține zile înainte de plecare am fost convocat de șeful Securității, Pleșiță. Era a treia oară când îl vedeam. Prima dată, pe la începutul disidenței, urlase la mine și fusese la doi pași de-a mă lovi. A doua oară, câteva săptămâni mai târziu, mă amenințase cu închisoarea spunându-mi că o să mă închidă cu „nebunii” pe care ei îi internaseră în spital ca să-i protejeze și care, deveniți pușcăriași, se vor răzbuna pe mine. Acum, când stăpînirea hotărîse să mă lase să plec era calm și se mărgini să mă avertizeze să nu vorbesc, odată ajuns acolo, pentru că brațul revoluției era lung și mînia poporului mă va urmări. Pe mine, angajamentul pe care îl luasem în fața microfonului ascuns, incitat de prietenul care avusese curajul să vină să mă vadă, mă chinuia. Dar era un prilej să acționez ca un om liber. I-am răspuns prin urmare că internările psihiatrice ale opozanților erau o realitate și că, în nici un caz, nu aveam să dezminț în străinătate ceea ce afirmasem la București.

Dintr-o dată mi se păru că timpul s-a oprit. Avea oare să interzică plecarea noastră? Vîndusem tot: nu mai aveam nici casă, nici slujbă. Copiii fuseseră retrași de la școli. Era greu să imaginez o existență de acum încolo în România: nu aș fi fost decît un fel de fantomă, pierdută. Jucasem însă bine. Pleșiță și ai lui știau că eram așteptați la Paris și că retragerea pașapoartelor ar fi stîrnit un scandal încă și mai mare decît declarațiile mele. Dădu din umeri cu un aer absent și întrevederea luă sfîrșit.

În ziua care preceda plecarea (ea s-a făcut pe 28 iulie 1977) m-am dus cu Măriuca la aeroport: așa era regula: bagajul să fie înregistrat cu o zi înainte. Otopeni era aeroportul cel mai pustiu din lume, o haltă asiatică păzită cu strășnicie de soldați înarmați pînă în dinți.

A doua zi, am revenit împreună cu mica ceată a credincioșilor, familia restrînsă și Gelu Ionescu. Ieșind din mașină, am rămas uimit: erau mii de oameni în aeroport, o mișunare care nu semăna nicicum cu liniștea locului. Culmea, această omenire era tăcută și își vorbea prin semne enigmatice; o clipă am crezut că am înebunit. Apoi am înțeles: la București se desfășuraseră în acele zile „Jocurile olimpice al surdo-muților” și, în acea dimineață, participanții plecau. Mulțimea paranoică, cu limba legată, exprimîndu-se într-un cod a cărui cheie nu mi-era accesibilă era simbolul cel mai potrivit al lumii pe care o părăseam, fără să sper a o revedea.

(Și totuși... Înainte de plecare mă întîlnisem cu Nicolae Breban. Îi spusese că nu mă mai așteaptă să mai vin vreodată în țară. Mi-a răspuns: „Ești sigur că lucrurile nu se vor schimba într-o zi și atunci te vei întoarce?” I-am dat dreptate și grație acestei observații simple am început să sper în revenire atunci cînd încă nu plecasem.)

Avionul nostru era întârziat de *charterele* surdo-mușilor; am așteptat vreo două nesfârșite ceasuri în holișorul de lângă cheiul de îmbarcare; am pătruns în sfârșit în avion și... am ajuns la Paris.

... Erau, pe aeroportul de la Orly, un grup de rude și de prieteni, îngrijorați de întârzierea noastră, dar, acum, liniștiți, încercînd să ne încurajeze. Bănuiesc că mica noastră familie, aruncată în vîltoare, avea de ce să emoționeze; am fost generos găzduiți de un prieten al părinților mei, Ch. Gruber, în luxosul *hotel particulier* din rue de Marignan; eram sărbătoriți: îi revedeam pe Eugen, Rodica și Marie-France Ionescu, bunii prieteni care ne ajutaseră să învingem monstrul, pe Virgil Ierunca și Monica Lovinescu (Monica vorbise la Radio despre mine cu multă elocință); aici aveam să întîlnesc pentru întîia dată pe Mircea Eliade; pe Mihnea Berindei și pe soția lui, Catherine; principalul lucru era că singurătatea, mult temuta singurătate a exilului, era pentru moment absentă; de fapt, eram mult mai bine înconjurat de prieteni decît în ultima perioadă bucureșteană; și viața la Paris apărea mai degrabă, cu un prim prognostic, prea epuizantă decît prea monotună.

A venit să mă întîlnească și Noël Bernard, directorul „Europei libere”. Am petrecut cu el o lungă seară, minunată, pariziană, într-un restaurant de pe Avenue Montaigne; era un interlocutor plin de farmec, de o mare inteligență și am continuat discuția pînă noaptea tîrziu, parcurgînd de mai multe ori, în ambele sensuri, Avenue des Champs-Élysées; discuția devenise mai puțin politică și în mare măsură, personală: dar, înainte de-a ne despărți, mă întrebă totuși, cu un aer confidențial: „doctore, spune-mi: ce boală mintală are Ceaușescu?”. Întrebarea nu era lipsită de însemnătate, mai ales pentru mine; am șovăit, o clipă, dar numai una. I-am răspuns: „Domnule Bernard, mi-am făgăduit mie însumi să nu folosesc niciodată psihiatria în scopuri politice!”. Și într-adevăr, ispita a fost mare, în anii următori, de-a caracteriza pe Dictator din unghiul psihiatriei. M-am abținut să o fac, mai întîi pentru respectul pe care mi-l inspira profesia mea, medicina: nu voiam cu nici un preț să fac din ea un instrument politic; dar și pentru că, eram convins, un diagnostic era un demers intelectual al cărui unic țel nu putea fi decît o propunere terapeutică, cel puțin de principiu; aș fi putut eu să propun demiterea tiranului, din motive medicale, psihiatrice? Era aceasta calea cea mai bună pentru poporul român? Nu trebuia el să vadă în tragedia dictaturii altceva decît întîmplarea de-a fi încăput pe mîna unui dezechilibrat? Nu aveam să tind, dacă nu rezistam ispitei, de-a lipsi pe compatrioții mei de puțința unei auto-critici naționale de mare avengură? Iată de ce am refuzat să „psihiatrizez” cazul Ceaușescu deși, după Noël Bernard, propunerea mi-a fost deseori făcută. L-am caracterizat, totuși, odată, ca dominat de instinctul morții, acea voință de distrugere care se exercită în multe direcții pentru a provoca în cele

din urmă propria nimicire; desfășurările ulterioare mi-au dat dreptate.

În scrisoarea mea către Goma declarasem că „mor ca român”. Mi se pare că trebuie să mă opresc o clipă asupra acestei grave afirmații. În lumea în care trăisem eu în România, lume de orașeni, de elite intelectuale, exista sentimentul unei decăderi profunde și ireversibile a țării (de aceea mă și mirase întrebarea, lucidă, a lui Breban: „Ești sigur că nu te vei întoarce într-o zi?”). Tabloul României din anii aceia avea tonul sumbru al unui fanariotism în declin, disperat, agravat de măcinarea sistematică a comunismului științific. Lunga spălare a creierului la care fusesem supus ca toată generația mea nu făcuse din mine un comunist, dar avusese cel puțin un efect pervers: convingerea, pe care o împărtășeam împreună cu 99,9% din populație că sistemul era ireversibil. Iată de ce emigram: pentru că nu mai speram. Toate acestea le spuneam acum, o zi sau două după sosirea la Paris, prietenilor care ne primeau cu căldură afirmând totodată voința mea ca, după confirmarea declarațiilor cu privire la psihiatrie, să renunț la orice activitate politică. Ascultându-mă, Monica Lovinescu a spus doar atât: „Ei, o să mai vezi...”. Poate că o remarcă mai agresivă m-ar fi întărit în hotărârea de-a păstra rezerva. Dar această atitudine extrem de tolerantă a Monicai îmi dădu, într-un anume fel, măsura libertății din care începusem numai să gust. Și atunci, oare, a rămîne fixat în uitare nu era un mod de-a face jocul celor care mă constrânseseră la exil? Emigrația mai veche și mai nouă era, de fapt, păstrătoarea speranței, promotoarea unei utopii în numele căreia lupta devenea și posibilă și legitimă. Am înțeles că plecarea din țară nu trebuia înțeleasă ca o ruptură, ci ca o continuitate și că, deci, noi cei care ne găseam aici trebuia nu să tăcem (ceea ce ar fi continuat să ne mențină în condiția unor ostateci de lux spre deosebire de ostatecii săraci pe care îi lăsasem în urma noastră), ci, dimpotrivă, să vorbim tare și pe șleau. Fu începutul unei evoluții care, în depărtare și nu rareori în restriște, mă făcu să redescopăr și să iubesc România: de aici, din Franța, ea îmi oferea un chip mai seducător decât cel ce-l lăsasem în urmă.

... Și totuși, Elveția a fost, și nu Franța, țara în care am ales în cele din urmă să ne așezăm. Nu puțin a atârnat prezența, acolo, a unei familii, a unui cadru de viață virtual care, dimpotrivă, ne lipsea în marele haos al vieții cotidiene pariziene.

Am găsit imediat de lucru în Elveția, în împrejurările următoare: joi, în ziua sosirii noastre la Paris, am telefonat Liliane Halfon, vechea prietenă și colegă, care mă încunoștința de existența unui post de psihiatru la clinica „La Métairie” din Nyon; vineri telefonam directorului clinicii care stabilea o întâlnire pentru sîmbăta următoare; mă duceam în ziua hotărîtă și eram angajat îndată. Am avut atunci, mai mult decât oricînd, sentimentul unei

prezențe bune și ocrotitoare care nu numai că ne oferea un acoperiș și o pîine, nouă care pierdusem totul și încercam să reîncepem viața în cea mai desăvîrșită precaritate, dar, lucru și mai prețios, indica o stabilitate și o continuitate la care, la drept vorbind, nu mă așteptam.

Locuiam acum într-un fel de reședință de vis, o așezare pe care și-ar fi dorit-o un miliardar (dar, aici, într-un apartament cam mic care punea la încercare toleranța reciprocă a băieților și nervii noștri): pe malul lacului Léman, cu vedere asupra Mont-Blanc-ului, în mijlocul unui ocean de verdeață, de apă și cer; frumusețea naturii nu rivaliza decît cu armonia menținută de munca omului: totul era perfect întreținut și aranjat, de la iarba mereu tunsă și pînă la ordonata, aceeași, succesiune a serviciilor casnice, o perfectă ceremonie. Îmi recitam baudelairienele versuri:

*Là, tout n'est qu'ordre et beauté
Luxe, calme et volupté.*

Eram, parcă, într-un univers atemporal, sustras mizeriei și corupției, aiurea de neocolit. Chiar și pacienții noștri, în principiu suferinzi, păreau de o esență diferită: erau oameni foarte înstăriți care, așa mi se păruse la prima impresie, nu căutau atît vindecarea, cît o ameliorare a stării lor emoționale la care credeau că aveau dreptul, în virtutea statutului lor social; nu voiau să înlătore suferința, ci să găsească, prin mijloacele medicinei, fericirea, beatitudinea destinată, în vechile religii misterice, celor aleși. Pășisem pe un tărîm de vis, pe deasupra atît de diferit de lumea pe care o părăsisem și care, dintr-o dată și repede mi se părea acum îndepărtată, un adevărat empireu a cărui perfecție îmi producea aproape frică.

Dar nu trecu mult timp pentru a-mi da seama că, aidoma tuturor construcțiilor idealiste, și aceasta era falsă. Nu mă aflam pe Insulele Fericirilor. Ca într-o cunoscută povestire a lui Poe, sub aparența armoniei se ascundea intervertirea rolurilor – și cei mai bolnavi erau probabil cei presupuși a fi vindecători.

Figura cea mai stranie era însuși directorul clinicii, S. Un om elegant, călăreț perfect, divorțat de curînd și parcă încorsetat în independența lui; într-un cuvînt, un autentic gentleman. Dar sub acest aspect aproape neuman de corect se ascundeau multe lucruri îngrijorătoare. Mai întîi, teoriile științifice, pe care mi le împărtăși încă din prima zi, de vreme ce eram menit să devin colaboratorul lui cel mai apropiat: un amestec de utopie biochimică asupra creierului omenesc cu o nepotolită sete de cîștig; apoi o aplecare către delicia alcoolului care contrasta cu atitudinea lui, aparent ultra-corectă; în fine, o fire orgolioasă, predispusă spre izbucniri de mînie și exprimarea unor resentimente pe care o cordialitate aparentă citeodată nu putea să le împiedice.

În jurul lui, alți colaboratori a căror personalitate, nu neinteresantă, îngăduia totuși o reputație de viciu cu un parfum de scandal, cu multe amintiri ale unor întâmplări teribile, abia șușotite, dar cîtuși de puțin moarte.

Cel mai greu pentru mine era faptul că îmi pierdusem aproape total independența profesională. Părăsisem România ca un psihiatru total format, și pe măsura acestei împliniri îmi puteam asuma orice fel de răspunderi; la „*Métairie*”, *patronul* era un fel de mic tiran și cea mai mică hotărîre a mea putea fi contestată; era greu să suferi perpetua umilință și, mai ales, greu să te adaptezi unui sistem de activitate pe care eu îl asemănam celui al unui portar de fotbal: eram plătit să nu fac nimic în afară de-a reprezenta autoritatea supremă a șefilor, dar, din cînd în cînd, trebuia să intervin în mod fulgerător, neglijînd riscul de-a fi dezmințit de șeful meu.

Copiii începuseră să meargă la școală; programul zilnic era mereu același; prea ușor, după gustul meu, începînd tîrziu, sfîrșindu-se devreme; ne regăseam puțin după ora șase în jurul mesei familiale și serile, apoi, rămîneau prea lungi, pentru un program sărac. Aveam totuși multe cărți, oricîte aș fi vrut, căci aici librăriile erau pline și orice fantezie bibliografică era îngăduită. Dar lipsea un imbold puternic către lectură.

O plăcere imensă, deși întrucîtva primitivă, era aceea care rezulta din posedarea unui pașaport. Nu era decît un modest „titlu de voiaj” de refugiat politic, care dădea naștere la o privire suspicioasă din partea grănicerului, dar puteam să-mi permit unele fantezii care altădată mi s-ar fi părut de-a dreptul extravagante: Nyon, orașul unde locuiam acuma, se găsea la vreo zece minute de mașină de o altă localitate, situată de cealaltă parte a frontierei, în Franța: Divonne, cunoscută prin izvoarele ei termale și prin cazinou, unul din cele mai mari. În pauza de prînz, adesea, mă duceam acolo, pentru a-mi bea cafeaua și a cumpăra una sau două cărți, cîteva discuri; era o libertate pe care, cetățean al unei democrații populare, nici nu o putusem visa. („Domnule doctor”, îmi spusese odată un ofițer de miliție pe un ton pe jumătate de confidență, pe jumătate de admonestare, „în România pașaportul nu e un drept, ci un privilegiu.”)

Ceea ce domina, totuși, starea mea morală și umoarea mea în acele vremuri era simțămîntul de singurătate: nu aceea, anti-naturală, a exilului intern așa cum se dezvoltase el în mod cronic în ultimii ani în România și în mod acut în lunile de disidență, ci una mult mai firească, dar nu mai puțin penibilă a *adevăratalui* exil, extern, pe care nu avusesem cum să-l cunosc. El se vădea, de pildă, în unele posturi ale unor necunoscuți care, întîlnindu-mă pentru întîia dată sau pentru a doua schițau mișcări involuntare de nelămurire, pentru că, evident, nu știau cum să mă „claseze”:

identitatea fiecăruia nu este de natură pur subiectivă, ci se întemeiază și pe semnele de recunoaștere care în cazul meu, acuma, lipseau adeseori.

Spațiul acestei țări ospitaliere și atât de frumoase care mă găzduise generos și fără preget (azilul politic îmi fusese acordat într-un timp record, de numai trei săptămîni) era cu totul diferit de cadrul meu de viață timp de mai bine de patruzeci de ani. Bucureștiul, de pildă, îmi dădeam seama acum, avea străzi extraordinar de populate, cu oameni care aproape că se aglutinau pe largile trotuare; aici, dimpotrivă, cu excepția străzilor comerciale la orele de deschidere a magazinelor, nu era aproape nimeni pe jos și forfota umană era înlocuită de vîjîitul anonim și feroce al automobilelor. Mi se părea că pentru conducătorii acestora silueta mea trudindu-se de-a lungul zidurilor severe ar fi putut produce mirare și întrebări legitime, dar îi păsa cuiva încotro mergeam?

Într-o zi, în apropierea prînzului, mă îndreptam spre casă venind de la clinică, prin parcul splendid care constituia acum decorul obișnuit al vieții noastre. Era o zi a cărei lumină șovăia între soarele blînd de noiembrie și ceață, în pale; deodată, auzii (venea de deasupra capului), un zgomot greu de identificat, ca un fel de visle grele pe o apă mai densă decît cea obișnuită; ridicîndu-mi privirea văzui că era o lebădă care zbura la mică înălțime, grăbindu-se dinspre țarm înspre lac. O imensă melancolie mă năpădi, ca și cum călătoria înaripatei ar fi simbolizat fuga fără întoarcere a timpului, un timp însingurat, puternic, care trecea acum peste mine cu supremă, zdrobitoare indiferență. Nu puteam să nu-mi amintesc de visul primordial, al păsării albe tăind orizontul diametral și care, copil, îmi provocase groaza metafizică de care aveam să-mi amintesc toată viața. Realitatea devine adesea fantastică și plâsmuiește întîmplări care au structura și semnificația visului.

Nu-mi făcusem nici un fel de iluzie cu privire la dificultățile subiective ale exilului; această luciditate în anii în care se maturizase hotărîrea de-a pleca mă împiedica acuma, printr-un firesc simțămînt de demnitate, să formulez fie și cea mai mică plîngere; dar dacă prevăzusem intensitatea nu puteam în schimb să ghicesc calitatea acestui rău subtil care se strecura acum în fibrele cele mai tainice ale ființei mele... Un foarte bun prieten pe care nu-l voi numi aici a început, în anii exilului, să facă crize grave de depresiune din care unele au necesitat chiar o intervenție medicală. El îmi spunea: „Dacă mă gîndesc bine, aveam astfel de stări și în România, dar le atribuiam nenorocirii noastre comune, suferinței, *normale*, de-a trăi acolo; aici trebuie să găsec altă explicație”. Și eu trebuia să găsec o alta și desigur că ea depășea simpla problematică a despărțirii de lumea familiară, așa cum o prevăzusem în scrisoarea mea către Goma. Ceea ce îmi apărea limpede era faptul

că, lipsit de grija zilnică a traiului într-o lume în care pînă și nevoile elementare erau resimțite ca un privilegiu, trăind acum într-o societate bazată pe un anumit respect mutual între indivizi, mă găseam aidoma prietenului meu față în față cu *dificultatea de-a trăi, neîntinată*. Răul existențial nu poate fi perceput decît atunci cînd zgomotele parazite ale mizeriei contingente au încetat. Era situația mea. De unde ar fi provenit, altfel, acel sentiment de „viață grea” despre care, îmi amintesc, ți-am vorbit atunci cînd, în fine după cinci ani, ne-am revăzut la începutul lui 1978 la Nyon? Viața nu este grea fiindcă trebuie să alergi după cine știe ce provizii, ci numai și numai *pentru că e viață*, asta era morala care se putea desprinde din primii mei ani de exil.

Condiția exilului, descopeream încetul cu încetul, ca o mîngîiere în aspra trăire prezentă, era, de fapt, expresia cea mai pură, nealterată, paradigmatică a condiției umane însăși: situația care te pune în mod radical în fața răspunderii degajate de simplul, fapt de-a trăi. În acest sens nu era nimic ne-natural, monstruos în ceea ce trăiam, ci, dimpotrivă, o experiență grea, dar profund hrănitoare pentru spirit din care aveam pînă la urmă să ies întărit.

Filosofia iudaică, pe urmele gândirii platoniciene, elaborase o nouă concepție a *sofiei* divine, *șekina* despre care spunea că este „înțelepciunea lui Dumnezeu în exil”. Ființa supremă se înstrăinează de ea însăși pentru a se pogori în lume și a săvîrși actul Creației. Dacă psihologia omului ajută pe acesta să și-l reprezinte pe Dumnezeu (sau omul, după chipul și asemănarea Creatorului, reproduce aceleași trăsături) atunci învățătura despre *șekina* divină conține un adevăr valabil și pentru natura omenească: inteligența, născută și crescută în cuibarele copilăriei, își dă măsura în ruptură, în schimbare și în îndepărtare, cu alte cuvinte *în exil*, care îmi apărea în acea vreme, unică, dar esențială mîngîiere, ca modul exemplar, radical al existenței omenești.

Îmi spuneam, ca să mă consolez, dar oare nu atingeam în felul acesta anumite adevăruri adînci, că rămînînd în țară aș fi putut să-mi isprăvesc cartea despre *Poetica nebuniei*, și, în ciuda atmosferei nefavorabile, a opresiunii ideologice, a disprețului pentru spirit aș fi continuat într-un anumit fel, chiar dacă nu optim, o carieră care m-ar fi putut duce la anumite succese, mi-ar fi deschis chiar porțile creației; în locul acestui drum comod eu alesesem o aventură în care spiritul se încumeta pînă la limitele primejdiei extreme, riscînd nimicirea, în peisajul nefamiliar, singuratec, cînd sumbru, cînd ireal de însořit, al unor splendide plaiuri oglindite, ca și cerul, în apele acestui Léman. Pentru a justifica o asemenea alegere, îmi dădeam seama, era acum nevoie de un angajament mai grav, de o repunere în discuție a multor principii de viață pe care gestul meu de la București, disidența, nu făcuseră

decît să o schițeze: și grabnica mea creionare se cerea acum întregită și îmbogățită.

Ce lecție de modestie, ce exercițiu neîntrerupt de mortificare, dar ce prilej de meditație, această totală schimbare de peisaj, geografic și omenesc, pe care o străbăteam acum! Este cu totul altceva să trăiești ca locuitor al unei țări în care ai fost altădată călător. La „Métairie” luam cunoștință într-o optică specială, dar nu mai puțin semnificativă, de realitățile care rămăseseră pentru mine, pînă acum, pure abstracții. Una din cele mai crude era realitatea drogului, cohortele de tineri care intrau în dansul infernal al eroinei din care mult prea mulți nu aveau să mai iasă decît prin moarte. Faptul că aici la clinică întâlneam numai copiii clasei avute, și aceștia nu monopolizau cîtuși de puțin scena toxicomaniei, nu schimba caracterul reprezentativ al celor pe care îi observam. Caracterul pur medical al intervenției noastre (doctrina clinicii excludea psihoterapia!) nu ne împiedica totuși să aflăm multe despre viața și trăirile fundamentale ale celor ce se aflau aici. Una din ele era aceea a rupturii ce intervenise între părinți și copii în anii din jurul lui 1968. Aș greși dacă aș spune că era fractura între idealuri; mai bine ar fi să vorbesc despre succesiunea a două generații lipsite de ideal din care cea real sacrificată era a doua, trebuind să plătească și pentru părinți. Ei, părinții, erau aceia care apăreau mereu, în filigran, în evocările și cîteodată în acuzațiile copiilor. Ca filosof amator, știam prea bine relativitatea reprezentărilor ideale, caracterul lor adesea derizoriu; idealurile sînt fantome; dar în același timp educația nu se poate săvîrși dacă părinții nu prezintă copiilor lor un model de existență, fie și numai pentru ca aceștia să i se poată împotrivi. În privința asta, ca și în multe altele, societatea din care veneam, cea a „socialismului real” era diametral opusă celei în care sosisem. Socialismul propunea copiilor un ideal puternic, întemeiat pe ideea de muncă, de solidaritate socială etc. Dar ceea ce puteau desprinde copiii generației de la '68 din țările socialiste din confruntarea cu idealul era totala discordanță între retorica de stat și realitate, cu un cuvînt simplu omniprezența minciunii. Ceea ce apărea cu limpezime copiilor de dincoace, de unde mă aflam eu acuma, era nu deturnarea, ci lipsa unei substanțe etice, o bună credință, cu totul opusă minciunii imperiale, dar într-un anume fel mai aducătoare de dezorientare, mai problematică decît grosolanele ipocrizii comuniste. Lipsei totale de libertate a alegerii (fuga în Occident, „dincolo”, fiind singurul gest posibil și autentic de libertate) i se opunea un „dincoace”, unde mă găseam acuma, posibilitatea opțiunii totale. Dar ce este libertatea alegerii în lipsa unui adevărat material din care să-ți poți croi, ca o haină, viața care ți se potrivește? Pentru noi, cei care cunoscusem vicile dictaturii, torturile imediate sau mediate ale tiraniei, valorile democrației, libertatea de-a te informa sau de-a călători, și mai presus de orice

de-a vorbi cu voce tare erau rațiuni suficiente pentru a prefera o anumită societate și a-i acorda tot sprijinul. Dar nu acesta era și punctul de vedere al multora dintre tinerii pe care îi descopeream astăzi și, mai cu deosebire, al celor care ajunseseră în impasul mortal al toxicomaniei. Acesta apărea ca un comportament-simbol care unea în el cel puțin trei lucruri propuse de societatea occidentală în mod separat, dar care, reunite, erau distrugătoare: un cult al plăcerii, o negare a instituțiilor sociale, printre care și a familiei, și o legătură nemijlocită între plăcerea astfel obținută și bani, dat fiind că drogul costa foarte scump, ceea ce făcea astfel încît și banii deveneau obiectul unei dorințe intense, mistuitoare.

Dacă, așa cum învățasem ca tînăr psihiatru, nevroza era întrojectarea unor emoții contradictorii, atunci se putea spune fără nici o primejdie de-a greși că toxicomania era, dimpotrivă, extravertirea, ex-pectorarea în obrazul lumii a unui maximum de contradicții individuale și sociale: individul dependent de drog era cel ce nega cu violență valorile societății din care provenea, a familiei de origine, de care, în același timp, depindea în mod esențial, dar, nu mai puțin, și de mecanismele de piață negate de întreaga lui atitudine cu violență. În general, copiii Occidentului amestecau dependența de părinți cu o violență negație a valorilor părintești (care mergea mult mai departe acuma decît negația *bon-enfant* de la 1968), dar toxicomanul încarna într-un mod maximal, exemplar această contradicție: el era martirul unui tip de nihilism care avea și mulți profitori.

Din toate țările Europei occidentale Elveția era, după mulți indici statistici, cea mai atinsă de drog. Nu puteam înțelege cum era cu puțință aceasta într-un sistem cu o încadrare polițistă reputată destul de puternică; se vorbea de interese extraordinar de mari aflate în joc, de combinații obscure atingînd cercuri înalte ale lumii financiare: nimic nu era verificabil, dar, în lipsa unei politici represive eficace, totul putea fi bănuït. Ceea ce nu era destul de luat în considerație și, după părerea mea, explica mult, chiar dacă nu totul, era culpabilitatea specific protestantă a țării. Ansamblul locuitorilor simțea cu claritate, chiar dacă nu o striga pe acoperișuri, că tragedia drogaților era expresia cea mai violentă a propriilor lor vicii și că era un fel de răscumpărare minimă aceea de-a lăsa să apară în văzul întregii lumi, fremătînd de oroare (oroarea, la drept vorbind, se întovărășea de indiferență, cu tinerii crăpînd de *over-dose* pe bogata Bahnhof-Strasse din Zürich sub ochii trecătorilor grăbiți spre afaceri sau spre alte plăceri mai puțin licite!) mizeriile și viciele unei lumi, lumea lor, fără a le găsi o rezolvare și care decidea, din *fair-play*, măcar să nu le ascundă dacă nu putea să le rezolve, poate și din speranța, destul de judicioasă, că se va produce un fel de auto-reglare și că spectacolul însuși al degradării va sfîrși prin a produce disuasiunea.

„La Métaire” era o lume închisă, un adevărat „munte vrăjit” în sensul thomas-mannian. Originea străină a echipei medicale ca și caracterul straniu al directorului contribuiau în mare măsură la asta. Deși trăiam în Elveția, aveam puține contacte cu populația; lucrul mi se părea oarecum șocant, dar aveam să-mi reduc pretențiile când, destul de repede, am constatat că izolarea și singurătatea atingeau poate într-o măsură mai mare pe autohtoni decât pe străini. O familie de refugiați africani era, aproape cu siguranță, în ciuda excluderii sociale, mai bogată în contacte omenești decât o pereche de pensionari lausanezi get-beget. Un locuitor din Valais transplantat la Geneva putea trăi un sentiment de exil mai dureros și mai absolut decât un refugiat chilian. Cît despre români, se deosebeau printr-o formație tehnică și profesională apreciată și o nedezmințită capacitate de agoniseală.

Momentul învățării vieții elvețiene nu sosise pentru mine. El avea să vină mai târziu, în timpul instalării la Morges, după susținerea examenelor de medicină: așadar despre asta nu vreau să vorbesc acum. Dar puteam să constat că relația cu puterea, în toate formele ei, era cu mult mai plăcută aici ca în România. Un principiu de drept spune că orice individ este prezumtiv nevinovat. În țară însă, acest principiu era inversat: prezumtiv, toată lumea era vinovată și îți petreceai timpul disculpându-te. Cu timpul, un sentiment difuz de vinovăție pune stăpînire pe tine și nu încetai să te întrebi cu ce ai greșit. Cu cît mai comodă, mai umană și mai ales profund rațională era atitudinea inversă, care era practică aici! Sistemul se vădea într-un act atît de simplu cum era cumpărarea unei mărfi oarecari: puteai lua cu tine obiectul și plăti mai târziu căci, prezumtiv, erai un om cinstit; în România erai, în principiu, un hoț, de aceea întîi trebuia să treci pe la casă și apoi să ridici marfa... și așa mai departe.

Foarte curînd după acceptarea azilului politic primii de la Ministerul de Justiție o adresă care preciza, fără ca eu să le fi cerut, drepturile copiilor noștri la naturalizare: autoritatea politică și administrativă se considera deci, ea cea dintîi, datoare să informeze pe cetățean de drepturile lui, nu acesta trebuia să spere „favoarea” informației! Cît de departe eram de remarca ofițerului meu de miliție: „un pașaport e un privilegiu, nu un drept”. Raportul civilizat cu Autoritatea, pentru cineva care o resimțise aproape toată viața sa ca pe reprezentanta barbariei, era un lucru deosebit de agreabil. Ea îmi apărea ca un corelat pozitiv care avea ca dezavantaj izolarea, singurătatea funciară care mă surprinsese. Lumea în care trăiam acum, lume care se formase printr-un laborios, cîteodată dureros proces istoric și care atinsese acuma o înflorire, un „stadiu suprem” căruia îi urma, cine știe, decadența, părea să spună locuitorului ei: „Nu te teme, ești ocrotit, dar nici nu cere mai mult de la cei ce pot să fie corecți și atîta tot; generozitatea,

imaginația, solidaritatea, încearcă să le găsești singur; și cu cât drumul către ele va fi mai greu și mai semănat de obstacole cu atât mai mult vei învăța să le prețuiești!”.

Încetul cu încetul deprindeam cheile și codurile locului în care alesesem să trăiesc. Democrația era un sistem auto-reglat, edificat timp de secole, întemeiat pe libera alegere și pe precumpănirea cuvîntului asupra actului fizic, pe respectul *corpului*, care, în cele din urmă, trebuia cu orice preț ocrotit de violență. Nu este de mirare că una din legile nescrise cele mai vechi ale dreptului anglo-saxon (și unde altundeva mai mult decît în Anglia reflecția asupra democrației atinsese o mai mare adîncime!) se numea *habeas corpus*, prevăzînd condițiile și limitele foarte precise prin care justiția putea dispune de persoana fizică a unui impricinat, în exercițiul atribuțiilor ei. Nu există libertate fără respectul pentru persoana fizică după cum nu există democrație fără respectul cuvîntului; numai că acesta nu e posibil dacă ființa materială, reprezentată de corpul omenesc, nu beneficiază de imunitate. Dar oare nu există o relație între această protecție a persoanei fizice și singurătatea care mă surprindea atît de mult pe mine, orientalul hrănit de cultura apusului însă mult mai puțin familiarizat cu modul ei de viață, obișnuit de asemenea cu corp-la-corpul intimității, dar și al nerespectului balcanic și oriental pentru ființa omenească? În jurul celui ocrotit de lege se creează un fel de vid, o anumită *singurătate*, o sterilitate, un fel de igienă care este consubstanțial legată de izolarea pe care o constatam la oamenii de aici; și în același timp, în respectul aceleiași libertăți și ca o formă a ei extremă și pervertită se produce intrarea masivă și comercială a corpului în circuitul drogului, această formă de auto-distrugere care, simbolic, îngăduie mai mult decît oricare alta să se demonstreze dreptul suprem pe care orice ființă înzestrată cu libertate îl are de-a dispune de sine, pînă la anihilare, ca de un obiect.

O societate care autorizează pe membrii ei să participe din plin la bucuriile intimității, care practică fără rezerve amestecul trupurilor, este, din punctul de vedere al eticii protestante pe care învățam s-o cunosc aici, o societate „murdară”; este, dimpotrivă, „curată” o colectivitate unde trupurile sînt, în principiu, separate și nu se întîlnesc spre a se uni decît în condiții foarte precise. Dar, în același timp, despărțirea corporală este o garanție că cealaltă promiscuitate, tortura, ca și toate abuzurile asupra persoanei care izvorăsc din ea, formele cele mai dăunătoare și mai scandaloase ale lipsei de respect pentru ființa umană, nu se pot sau pot mult mai greu să se producă.

Intrasem așadar într-o lume care practica, cu zelul unei virtuți, sciziunea, compartimentarea vieții, în nădejdea de-a salva curătenia ei; această fragmentare garanta libertatea individului, dar,

concluzie din care nu putea să lipsească un grăunte de mizantropie, individul nu se dovedea totdeauna demn de această libertate, de vreme ce putea să devină sclavul drogului, o adevărată ruină ome-nească, mărturisind înfrîngerea libertății.

Oamenii născuți aici erau moștenitorii celor care obținuseră, printr-o luptă seculară, drepturile de care se bucurau ei acum; de aceea puteau să se comporte cu neglijență față de aceste drepturi, risipind libertatea pe care o aveau ca pe un bun nedobîndit de ei și a cărui valoare, prin urmare, puteau să nu o cunoască. Dar pentru noi, cei care dobîndisem condiția libertății într-o luptă directă cu tirania, risipa nu era permisă. Îmi dădeam seama de acest lucru din atitudinea copiilor de emigrați care erau cei mai mulți foarte serioși, făceau studii bune și în nici un caz nu s-ar fi amestecat cu lumea drogului. Cît despre mine, eram hotărît, și asta era cea mai importantă revoluție din viața mea, să nu mă mai întorc niciodată la relativismul moral la care voise să mă condamne existența în comunism.

Lectura Evangheliei, începută în condițiile acelea grele de la București în care strigătul de singurătate pe Cruce putuse găsi atîta ecou în inima mea, se putea urma aici în condiții cum nu se poate mai prielnice. Mi se pare că, cel puțin pînă de curînd, era greu să practici Biblia pe românește. Traducerile erau arhaice iar comentariile greu de găsit, rezervate mai ales cinului preoțesc. Îmi procurai deci traducerea ecumenică a Bibliei, o ediție plină de note și de savante, deși nu împovărătoare comentarii și încercai să înțeleg ce spusese cu adevărat învățăceilor Cristos.

El spunea, la tot pasul, că este fiul lui Dumnezeu și face minuni care o dovedesc. Dar minunile, inclusiv urcarea la ceruri, pot fi operate și de un șaman experimentat. Numai întemeierea într-un *Logos*, în cuvîntul ioanic, justifică dumnezeirea. Nu putem despărți divinitatea persoanei lui Iisus din Nazaret de învățătura lui căci singură aceasta deschide o poartă către misterul încarnării. Am încercat să practic o lectură *simplă* a Evangheliilor, dincoace de exegeză. Era un fel de întîlnire solitară cu Dumnezeu-Omul, o vorbă șoptită în deșert, repercutată de liniști cosmice. Ceea ce ne îndeamnă Mîntuitorul și aduce mîntuirea este renunțarea la umflarea artificială și găunoasă a eului, la care poți să ajungi prin uitarea-de-sine, care înseamnă și regăsirea generoasă a celuilalt, acțiunea în sprijinul lui. Dar această abandonare a fațadelor și a deșertăciunilor prin referirea constantă la *dorința* aproapei (cuvîntul „dorința” mi se pare mai potrivit decît „nevoie”) nu poate fi obținută, paradoxal, decît prin referirea la norma interioară, printr-un continuu interogatoriu al propriei noastre conștiințe. De aici vine și refuzul categoric al lui Iisus pentru literă și literatură, față de cei care le practică și le promovează, cărturarii și fariseii. Această mișcare în dublu sens, prin care mai întii ne îndepărtăm

de eul nostru aparent și vanitos spre a regăsi lumea și dorințele ei vii pentru a ne întoarce apoi la eul nostru autentic și secret este piedica cea mare și totodată prilejul unic prin care omului i se înfățișează puțința mîntuirii. Numai printr-o stăpînire magnifică de sine (întinde și celălalt obraz cînd ți se dă o palmă), este cu puțință reforma morală, revoluția interioară, numai prin uitarea angoasei („Și cine din voi grijindu-se poate să adauge statului său un cot?”), acea reînnoire constantă a vieții fără de care totul ruginește și moare.

Îmi dădeam seama că toate aceste calități îmi lipseau, așa cum îmi lipsisera și altădată; dar, cel puțin, îmi spuneam, știu care sînt defectele mele și ce ar trebui să fac pentru a le îndrepta; numai respectul statornic pentru drepturile, azi batjocorite, ale omului, ale individului îndeosebi, ne așază într-o perspectivă dreaptă. Aveam noroc, mai mult decît aș fi crezut; ajunseseam în apropierea unui loc din cele mai dăruite pentru toleranță și demnitate individuală, Geneva, orașul natal al lui Rousseau și locul de elecție al lui Voltaire, acela unde prinsese chiag Crucea Roșie internațională și atîtea alte organizații umanitare; în ceea ce mă privește, eram beneficiarul direct și mărturia vie a eficacității acestei acțiuni umanitare: oare nu de aici porniseră o bună parte din intervențiile în favoarea mea? Mă apropiasem deci, în modul cel mai firesc, de aceste cercuri pentru că mi-era dată șansa nesperată de-a deveni din *obiect* al intervenției, *subiect* în acțiune, în slujba unui ideal care nu avea nimic utopic sau artificial-umflat, ci se punea, într-o perspectivă realistă și pragmatică, în slujba celor mici și prizonieri, oriunde se vor fi aflat ei.

Unul din aceste grupuri, cu care intrai imediat în contact, era Asociația elvețiană împotriva utilizării politice a psihiatriei, un grup, la origine, apropiat de Amnesty International, ce devenise cu puțin înainte de sosirea mea aici, independent. Era dominat de figura patern-puternică a doctorului Charles Durand, cunoscut psihiatru acum ieșit la pensie, dar dispunînd de o energie, de o eficacitate și, mai ales, de înțelepciune materializată într-un solid *savoir-faire*.

În toți anii în care m-am găsit într-o situație similară, uneori simțind ceva care putea semăna cu descurajarea, în orice caz cu oboseala, acea „viață grea” de care vorbeam cîteva rînduri mai sus, vecinătatea și sprijinul lui Durand au fost indispensabilul fără de care nimeni nu poate trăi. Acest om falnic, în același timp impunător și jovial, un copil al sudului Franței, catolic practicant, om cu opinii de stînga în tinerețe, dar evoluînd apoi către un conservatorism care nu numai că excludea, dar chiar presupunea generozitatea și practicarea constantă a carității, nu a încetat să mă onoreze cu prietenia și cu sprijinul lui. Fiu al unei perechi de învățători, rămăsese orfan de mic (tatăl lui murise în primele zile

ale războiului, în 1914); fusese crescut ca „pupille de la Nation”, adoptat de țară. În liceu devenise pasionat de filosofie, dar un profesor binevoitor îl îndreptase către medicină, explicându-i că meseria asta putea să ajute mai bine pe un tânăr de valoare să iasă din mizerie; cariera la Paris ca tânăr psihiatru, se dovedea dificilă pentru un spirit independent și *frondeur* și probabil că pentru un asemenea motiv venise în zona franceză a Elveției unde făcuse o carieră remarcabilă și avere. Era, într-un anumit fel, mi-a explicat, și el un exilat, dar care depășise complexul exilului printr-o remarcabilă sociabilitate; în acest punct al lumii în care ne găseam, el și eu, relativa dificultate a oamenilor de-a intra în contact, o anumită timiditate travestită în „individualism” dădea un avantaj oamenilor cu o mai mare capacitate de contact social, în așa fel că Durand devenise, el, un străin, și ce exemplu bun putea fi acesta pentru mine, unul din oamenii cei mai ascultați și mai simpatizați din regiune, arbitru, nu rareori, al unor conflicte dificile a căror judecată era ascultată și acceptată de cei în cauză. Cu Durand și cu prietenii din jurul lui, grupați în jurul Asociației elvețiene împotriva abuzurilor politice ale psihiatriei am pornit atunci în dificila campanie, îndreptată împotriva situației din Uniunea Sovietică, cu spitalele ei speciale, cu o geografie a teroarei mult mai bine cunoscută deși atât de vastă, decît cea românească, cu un număr mai mare de luptători pentru drepturile omului, în ciuda persecuțiilor și a puterii extraordinare a aparatului represiv. Am intrat, atunci, în relații și cu grupurile lui Amnesty International unde am făcut în mai multe rînduri expuneri asupra situației din România (începea să se risipească pe vremea aceea prejudecata, destul de trainică, că regimul românesc era liberal și că ținea piept rușilor); pe scurt, am intrat în constelația drepturilor omului unde, pentru întâia oară în viața mea, mă simțeam public alături și solidar cu cei care împărțeau convingeri și sentimente pe care puteam să le înțeleg și aprob. Se sfîrșise pentru totdeauna zona cețoasă a ambivalenței, a gîndurilor pe jumătate șoptite, pe jumătate înnăbușite în piept și puteam să pășesc cu fruntea sus, spunînd cu voce tare ceea ce credeam; pe scurt, devenisem un om liber.

Deoarece mulți din prietenii noștri din țară emigraseră în acești ani și continuam să întrețin cu ei o legătură epistolară acolo unde se găseau am constatat un lucru: punctul în care *cazi* în primul moment al emigrării beneficiază în ochii tăi de o anumită grație și va putea fi numai cu greu părăsit pentru un altul: eu ajunsesem în acest loc al lumii, situat între două orașe dăruite de soartă care erau Geneva și Lausanne, și foarte greu aș fi putut să mă îndepărtez de ele, ca și cum, părăsindu-le, ar fi trebuit să mă mai exilez o dată, să mă rup, de data asta nu de locul în care mă născusem, ci de unul care cu greutate îi ținea acuma locul; puțin cîte puțin, cu grija metodică pe care o avusesem la București de-a explora

mahalalele pierdute care, prin sonoritate, prin grația vocalelor și a vocabulelor căpătau o valoare poetică: balcanicul Vergului, englezitul Grant, Ferentari cel latinist, ruinata din născare Dămăroaia, puțin câte puțin, cunoșteam acum toate locurile acestei suprafețe de pământ care se așeza între cele două orașe, cu viile și suprafețele arabile, cu admirabilele *coups d'oeil* asupra munților învecinați, cu case, conace sau castele abia vizibile în dosul unor ziduri, cu micile cârciumi de țară unde se bea vinul alb făcut pe dealurile din preajmă: Nyon, transcrierea îndulcită a severului loc celtic Noviodunum, Saint-Cergue, cu sonoritate ciudat-rusească, de unde se putea cuprinde dintr-o singură privire imensa coamă încovoiată a lacului Léman, Genthod, Bellevue, Versoix, sate vechi parcă dormitînd în ordinea lor seculară, de neclintit; puțin câte puțin aceste teritorii deveneau ale mele chiar dacă, și eram conștient de existența, aici, a unei răni incurabile, *eu nu deveneam al lor*.

Amintirea țării ne urmărea cu insistența unui vis repetitiv; orice individ întîlnit, orice peisaj, orice carte ne silea parcă la comparația cu ceea ce lăsasem în urmă; cînd ne plimbam, Ioana și cu mine, prin pădurile și pe culmile apropiatului Jura pronunțam deseori fraze ca: „aici seamănă cu împrejurimile Branului”. Între realitatea prezentă și noi se așeza amintirea, chinuitoare, și care ne împiedica să ne bucurăm deplin de realitate. De aceea, pesemne, am început să ne gîndim la țară ca la un vis avut demult, care își pierdea contururile. Tot ce rămăsese acolo dobîndea calitatea ideală a miraculosului copilăriei sau, dimpotrivă, tristețea absolută a lumii penitenciare. Era un adevărat reflex de apărare a memoriei noastre rănite. Ni se părea, sau voiam să ni se pară, că locurile și oamenii lăsați în urmă au calitatea visului sau a istoriei îndepărtate, ceea ce e totuna. Exilul nostru spațial se întregea printr-un exil imaginar în timp, în care oamenii și locurile reale apăreau din ce în ce mai mult ca întrevăzuți prin pînza amintirii, ca o iluzie ce propaga lucruri de mult petrecute, ca ecoul fantastic al unor explozii de demult.

... Și noi eram o corabie plutind pe oceanul timpului, ducînd în pîntecele ei relicvele unor vremuri pierdute, irecuperabile (cine ar fi crezut că avea să vină o zi cînd totul avea să devină din nou posibil, vechile valori aveau să-și dovedească dacă nu eternitatea cel puțin capacitatea de-a stîrni pasiuni). Românii din Elveția aveau privilegiul de-a trăi în aceeași țară cu cel ce fusese, de două ori în mod legitim înscăunat, de două ori detronat, Regele. Prin Nicolette Franck și prin soțul ei, Yves, ziaristi instalați demult la Geneva și oameni fermecători, am fost prezentat curînd lui Mihai I care dorea să cunoască, după afacerea Goma, situația din țară. Am pășit deci cu oarecare timiditate pragul vilei de la Versoix. Atmosfera cea mai simplă și mai familiară (gazda însăși ne deschisese ușa de la intrare) nu dispensa, ba chiar dimpotrivă, obliga la

respectul regulilor esențiale de protocol. Nu trebuia să abordezi tu subiectul convorbirii, ci numai să răspunzi la întrebările care ți se puneau. Și Suveranul era acela care hotăra momentul în care întâlnirea avea să ia sfârșit.

Regele Mihai cucerea mai întâi prin perfecta cunoaștere a țării și a realităților ei, el care părăsise România la douăzeci și șase de ani, fără nădejdea aparentă de-a se mai întoarce vreodată. Nici numele unor mici orașe nu-i scăpa; cunoștea mulți oameni din țară și vorbea o românească savuroasă, cu inflexiuni populare. Avea judecata dreaptă și o adevărată oroare de extremism, sub orice formă. Era izbitoare postura, slujită de talia înaltă, de portul mîndru ce te făcea să înțelegi că omul acesta nu poate fi decît rege, prin care el se prezenta ca o întrupare a suveranității și, dincolo de aceasta, ca un simbol al întregii națiuni. Pînă la urmă și împotriva evidenței istorice el era regele României și nimic nu-l împiedica să se simtă așa și să convingă pe cel ce-l întâlnea de realitatea și onestitatea profundă a acestei poziții; ... și totuși nu era nimic delirant, nimic excesiv sau absurd în atitudinea lui: fusese supus violenței și vrăjmășiei vremurilor și rămăsese drept în furtună, un stejar exilat. Trebuia să-ți fi lipsit capacitatea perspectivei istorice ca să nu simți că poziția lui era legitimă; cînd întoarcerea lui, atîția ani mai tîrziu, a devenit o posibilitate, mulți au vrut să-l aclame; dar cei care au avut norocul să-l cunoască în acei ani fără speranță au înțeles, cei mai mulți, că era purtătorul unei *trăinicii*.

Prin întâlnirea cu Mihai I, prin meditația la țara pierdută ca la o realitate întrevăzută ca un vis, coșmar al prezentului, dulce reverie despre trecut, am înțeles, cred, atunci, dar aveam să mă lămuresc și mai bine *a posteriori* care este funcția idealului în viața oamenilor și a societăților: aceea de-a menține, în interiorul conștiințelor, în ciuda vitregiei vremurilor și în nădejdea învierii, ca un spor vegetal într-o iarnă înghețată, sămînța speranței. În cariera mea de psihiatru întîlnisem mulți „idealiști pasionați”, cum îi numesc cu suficiență anumiți psihiatri de modă veche, adevărați funcționari ai administrației sufletelor; din ce în ce mai mult credeam (și evenimentele din anii următori aveau să-mi dea dreptate) că ceea ce îi separa de noi, cei care cultivam idealul ca pe o virtute, era numai o deosebire intelectuală, o capacitate mai mare de-a distinge probabilul de improbabil: mulți idealiști pasionați au devenit profeți lucizi cînd sistemul judecat de „realiști” de pe vremea aceea s-a dovedit inapt să supraviețuiască.

Toate aceste experiențe, dureroase sau înălțătoare, nu erau decît urmarea alegerii libertății: deodată se deschisese în fața noastră lumea în toată splendoarea, dar și sordiditatea ei, în pulsunile meschine ale unor indivizi și în pornirile generoase sau sublime ale altora; dar ceea ce trăgea mai greu la cîntar era splendoarea; și nimic nu simboliza mai bine această lărgire, pe

merit, a orizontului nostru decît puțința de-a călători și de-a descoperi, în cercuri care mereu se lărgeau, diversitatea de forme materiale și de temperamente în lumile care ni se revelau. Cultura mea, așa cum o absorbisem în casa părintească mai ales, și mai puțin la școală, era de natură livrescă și puțințele călătorii pe care le făcusem nu schimbaseră influența precumpănitoare a cărții în modul meu de-a simți și percepe ceea ce făcuseră cei ce ne premerseseră pe acest pămînt. Puteam să văd cu ochii mei, care erau acum ai unui locuitor statornic al acestor meleaguri, grandoarea și decadența unor cetăți.

Nu doresc aici să reproduc un jurnal de călătorie, așa cum ar trebui să sune după mulți ani în care aceasta a jucat, într-un anumit fel, rolul unor experiențe inițiatice. Descopeream unitatea peisagiilor cu culturile care înfloriseră în fiecare din locurile unde pășeam, așa cum via este solidară cu dealul, grîul cu întinsa cîmpie. Asta pentru că orice artist este legat de un loc în care fie că s-a născut, fie că a germinat inspirația lui. Cum să înțelegi reprezentările paradisului în pictura Renașterii dacă nu ai văzut Toscana, cum să vibrezi la pictura impresionistă dacă nu te-ai găsit într-o vibrantă dimineață într-un colț din Île-de-France? Voiajele, în toți acești ani, erau pentru noi un loc de regăsire, o comuniune religioasă într-un frumos, o descoperire pasionantă, unitatea dintre libertatea cucerită cu greu și frumusețea fără sfîrșit a lumii. După cum am spus, nu voi povesti tot ce am văzut; dar de cîteva locuri trebuie să pomenesc și mai întîi de Veneția pe care o revedeam pentru întîia dată, acum, după 1947 cînd fusesem acolo cu părinții și cu sora mea. Am revenit în 1978 și mi-am făgăduit să o fac în fiecare an, promisiune pe care am ținut-o cîtva timp. Era ceva acolo care mă atrăgea mai mult decît frumusețea, mai mult decît voluptatea „morbidă” a locului, cuvîntul acesta însemnînd, pe italienește „moale” și părea molatecă această cetate dintre ape, esența ei tare, cuceritoare, trebuind să o descoperi, cu sîrguință, prin vîlul de plăceri ușoare și frivolitate în care o preschimbase „suta a optsprezecea”. Acest „ceva” devenise repede evident, era unirea organică dintre răsărit și apus care făcea din cetatea acuată o adevărată, probabil singura, capitală a lumii. Nu e o întîmplare desigur că, dintre episcopii romano-catolici, singur cel al Veneției poartă titlul de „patriarh”, ca în Orient. Orașul însuși e patriarh printre orașele lumii. Cupolele aurite de la San-Marco și mozaicurile din interior, hieratice ca icoanele ortodoxe, se potrivesc atît de bine și sînt în contrast totodată cu goticul rafinat al palatelor de pe Canal Grande. Școala de pictură venețiană, întinsă pe secole, de la Giovanni Bellini și pînă la Canaletto e de esență curat occidentală, dar are o anumită aplecare spre exprimarea plăcerii, (prin jocul luminilor și al umbrelor și o anumită generozitate a culorii pe care nu o vom mai regăsi decît în pictura modernă), ce

nu poate să nu amintească de Orientul fabulos în care lumea apuseană a căutat din totdeauna miturile ei întemeietoare. Influența reciprocă a celor două lumi am văzut-o și în Andaluzia, țara visului abencerag, dar mai mult alăturare decât fuziune, ca aici; și, recunoscînd diferența, îmi dădeam seama de ce eram atît de fascinat de aceste locuri: aici prindeam temei speranța că cele două lumi, cea pe care o părăsisem și cea în care mă găseam, nu erau radical diferite, că sinteza era posibilă și chiar fericită. Veneția era toată o ambasadă a Orientului într-un Occident care i se deschidea cu bunăvoință; ne simțeam aici acasă prin prezența unei tușe de bizantinism potențată însă de un sentiment *roman* al grandorii, o voință de putere pur apuseană, o mai mare voință de-a cultiva individualitatea genială, care lipsea lumii răsăritene, unde splendoarea se învăluia în mister și personalitatea creatoare se ascundea. Începusem să visez la o împărăție care avea să fie numai una a toleranței mutuale (și a cărei capitală, în mintea mea, nu putea să devină decât Veneția), dar și a unei reale puteri, a capacității de-a impune durabil modelul ei lumii sfîșiate în care trăiam. Abia peste cîțiva ani aveam să mergem într-un alt loc istoric al Toleranței, Toledo, unde supraviețuiesc încă urmele conviețuirii pașnice a celor trei religii „ale Cărții”, mărturiile unui moment istoric instabil și pesemne ireproductibil și unde aceeași visare, încă și mai intensă, era îngăduită: nu aceea a unei sinteze, întotdeauna suspectă de-a fi bastardă, ci a unei alăturări care nu numai că nu presupune singurătatea stingheră a ghetourilor care se ignoră reciproc, ci, dimpotrivă, implică iubirea – ca pe o necesitate – care rezultă din diferență atunci cînd nebunia obișnuită, mediocră face din aceasta izvorul urei.

Pesemne că nu este străin de multe determinări care m-au născut faptul că un alt loc al lumii, unde se întîlnesc cele trei mari religii monoteiste m-a însemnat adînc: Ierusalimul, unde am fost de Paști, în 1986. Așezat pe Muntele Măslinilor priveam la dealul modest ca dimensiuni care ni se înălța în față: Sionul, cel cu atîtea povești. Domul moscheii lui Omar, un scandal pentru atîția credincioși de alte obediențe, încununa ca un soare un peisaj atît de lucrat de istorie și totuși menit eternității. Nu reușeam să discern tensiunile care nu încetau de veacuri între toți cei care erau de acord măcar asupra unui lucru: că acesta și nu altul era orașul sfînt. Aici memoria nu era despărțită de prezent, viața cotidiană se desfășura în decorul în care mitul se împletise cu revelația, războaiele sfinte de dezrobire pătate de crime cu actele de dăruire sublimă și voința de împăcare a înțelepților totdeauna pierzători... În grădina clădirii care adăpostește mormîntul regelui David se desfășura în ziua aceea, sub bătrînul smochin, o *bar-mitzva* în timp ce la catul de sus puturăm vizita sala în care se desfășurase Cina cea de Taină și, șapte săptămîni mai tîrziu, Duhul Sfînt se înfățișase

apostolilor... Dar emoția cea mai adâncă o avurăm la Biserica Sfântului Sepulcru, unde pătrunsesem în chiar ziua de Paști (cel ortodox, catolic și evreiesc coincideau în anul acela, pentru a întări refuzul meu al oricărui exclusivism) zăbovind numai o clipă în fața misterului celui mai tulburător: al mormîntului *în care nu se odihnește nici un trup*.

Descopeream locurile și înfățișările tradiției: lumea veche ne era dată ca lume nouă, una care ne îngăduia să găsim libertatea pierdută și să reînnodăm firul existenței, pierdut prin sclavie. Un nou simțămînt se adăugi însă experienței noastre atunci cînd pașii pentru întîia dată în America. Pe aeroportul din Chicago, după acele ore lungi de traversare oceanică – șapte fuse orare, în care trăiești în afară de timp într-o oră abstractă care nu este nici aceea a locului de plecare, nici a celei de sosire – îmi trebui o clipă pentru a considera faptul esențial că gravitația mă atrăgea, la fel cu ceea ce lăsasem în Europa, în aceeași direcție, către pămîntul aflat sub picioarele mele. Aici vechimea și tradiția aveau alt preț; un om al locului, aflînd că trăiam lîngă Lausanne unde se găsea o veche catedrală, îmi spuse: „și la noi în oraș e o biserică foarte veche: din o mie nouă sute patruzeci și șase!”. Dar nu trebuia să te lași orbit de prejudecățile și de snobismul european; America, aveam să-mi dau seama atunci, dar și în călătoriile mele ulterioare, este locul privilegiat al dimensiunilor mari, o țară de uriași; pînă și un borcan de dulceață are o mărime neobișnuită pentru Europa, iar obezitățile întîlnite pe străzi nu se văd niciodată pe meridianele noastre; dar această supremație a colosalului ascunde în ea nu atît domnia cantității, cum s-a spus de multe ori, ci mai degrabă o putere de expansiune care nu se manifestă numai în dimensiunea orizontală, ca în stepă, ci și pe verticală, în forța țîșnitoare a zgîrie-norilor adînc înfipti în solul puternic, la adăpost de prăbușiri. Coexistența celor două dimensiuni exacerbate mi s-a părut trăsătura cea mai izbitoare a continentului american, ne-transplantabilă: este de ajuns să vezi cît de puțîn convingătoare sînt încercările europene de-a clădi în înălțime, lipsa de elan real și de suflet ce caracterizează o astfel de arhitectură, dincoace de ocean.

Dar aș minți spunînd că îmbogățirea, intelectuală, morală din acești ani era împlinire: pe măsură ce se adîncea experiența mea de viață simțeam mai adînc rana profundă a exilului. Atunci a apărut în corespondența noastră tema, asupra căreia am insistat o vreme, a „țării furate”. Aveam amîndoi simțămîntul că peisajul, cultura lăsate de noi în urmă nu ne mai aparțineau așa cum în mod firesc, prin nașterea noastră, prin învățătură, prin anii lungi petrecuți acolo ar fi trebuit să fie. În locul nostru se instalase confortabil la putere o categorie de oameni cu care nu mai aveam nimic de-a face, din punct de vedere cultural, uman, adevărați extraterestri tot atît de reci, de implacabili, de străini ca aceștia.

Eram evadați iar cei rămași în urmă și persecutați cereau, strigau nevoia lor de solidaritate. Dar pentru moment puteam face prea puțin, închisoarea părea bine zăvorâtă. În anii aceia am descoperit, citit în singurătate, recitat cu voce tare, fără să fiu auzit de nimeni, un poem al lui Blaga, *Cîntec despre regele Ion*:

*Avem același nume tu și eu
câ-i iarnă sau câ-i primăvară
ne chiamă azi pe toți la fel:
Ion fără de țară.
Cînd rîde cineva pustiu
în casă sau pe-afară,
să știi că unul singur e:
Ion fără de țară.
O umbră de se clatină prin vînt
scîncind sub grea povară,
nu întreba căci este el:
Ion fără de țară.
Un vaer dac-ar fi s-auzi
a zecea mia oară,
să știi că unu-i pentru toți:
Ion fără de țară.*

Da, ne chema la fel, plecați sau rămași, dar trebuia, așa mi se părea că înțeleg mesajul poetului, să rămînem „unul pentru toți”.

În trăirea răscolitoare a descoperirii vastității, a splendorii diferenței și diversității lumii, legată contradictoriu de doliul țării natale, se afla toată tragedia și toată bogăția acelor ani.

Capitolul 10

PRIMII ANI DE EXIL

„L'exil n'est point d'hier! l'exil n'est point d'hier!” exclamă Saint-John Perse în poemul *Exil*. (În anii '50 – ții minte? – noi citeam cu glas tare și comentam *Anabase*, exaltați de retorica lui atît de paradoxal antiretorică, de cascadele de interjecții misterioase, de vastitatea imaginilor și de extrema lor prețiozitate – o prețiozitate dură, diamantină, și totuși abstractă precum „culoarea lucrurilor nemuritoare”). Nici de ieri, nici de-alaltăieri nu-i exilul: vechi de cînd lumea – și totuși nou și neliniștitor pentru fiecare exilat în parte. La experiența inevitabil anxioasă a imposibilei întoarceri acasă după ce ți-ai ars toate bărcile – metafora aceasta, am învățat, se aplică doar puținelor hotărîri cu adevărat ireversibile pe care ne e dat să le luăm în cursul vieții noastre – s-a adăugat, în cazul meu, sentimentul particular de vinovăție pe care ți-l dă faptul de a-ți fi părăsit nu numai familia și prietenii, dar și un loc sărac, năpăstuit de soartă, pentru unul bogat, norocos, generos. În aceste condiții, nu deveneau tristețile nostalgice, dorul de casă ori sensul dezrădăcinării și-al dezorientării care mă cuprindeau uneori niște simple răsfațuri sau chiar ipocrizii? Mai aveam eu oare dreptul la astfel de sentimente? Îmi mai era îngăduit să mă plîng, fie și doar în sinea mea, de asprimile vieții în exil? Nu alesesem eu în realitate o viață mai bună, mai confortabilă, mai calmă și nu erau motivațiile „înalte” ale deciziei de a nu mă întoarce în țară niște născociri *post factum*, niște întortocheate raționalizări?

Fapt este că primii ani de exil n-au fost ușori. În 1975, la Ottawa, unde venisem să țin un curs de vară la Carleton University, discutăm mai în glumă, mai în serios cu Toma Pavel – aflat acolo de trei sau patru ani ca profesor la University of Ottawa – despre caracterul traumatic al ruperii de țară, de limba și de cultura în care te-ai format (traumatismul e în mod curios și mai mare cînd cultura – adevărata cultură – din care pleci e una clandestină sau semi-clandestină, una care favorizează, între altele, cultul prieteniei și-al comunicării sub pecetea tainei, iar cea în care intri e deschisă, transparentă, fără secrete): „Pe mine”, spunea el, „povestea asta m-a costat cam cinci ani din viață. Dar dacă mi s-ar garanta cinci ani de viață în plus, în România, i-aș refuza fără să stau pe gînduri.” Eram de acord cu el. De la început, dar mai ales din vara lui 1974 – cînd, rechemat în țară „de urgență”, am spus „nu”; dar acest „nu”, cum am arătat în capitolul anterior, fusese hotărît cu o tăcută, dar

inflexibilă încăpăținare încă înainte de a fi plecat din țară de către unul din eurile mele, acel care scria – mai ales din vara lui 1974, deci, când ambiguitățile șederii mele în Statele Unite s-au risipit brusc, am suferit de lipsa prietenilor și de neputința de a-mi face noi prieteni. (Desigur, mi-am făcut amici printre colegi și chiar câțiva prieteni, dar aceste legături au avut cu prea rare excepții un caracter omenește superficial, oricum lipsit de acea pasionalitate tulburătoare care-mi făcea prietenii românești atât de prețioase.) Eram de acord cu Toma Pavel și rîdeam împreună cu el de faptul – care-mi părea, nu-mi prea dau seama de ce, extrem de comic – că noi am fi refuzat darul a cinci ani de viață, dacă acești cinci ani ar fi trebuit trăiți în România așa cum o cunoșteam noi, așa cum exista ea în memoria și imaginația noastră. Implicit, cinci ani în minus în schimbul posibilității de a fi părăsit acea țară de care noi fusesem în fapt jefuiți – ca să folosesc expresia ta atât de adecvată* – apărea ca un lucru perfect echitabil. De aceea preferam să glumim despre dificultățile noastre materiale sau psihologice și să ne amuzăm pe seama „șocului cultural” care ne zdruncinase, pe el cu câțiva ani înainte, scoțînd în evidență ridicolul reflexelor noastre condiționate de prudență și-al automatismelor de gîndire (captivă) cu care venisem de-acolo și de care trebuia să scăpăm ca să putem funcționa normal aici.

Primii mei ani de exil pot fi evocați fără referire la identitatea mea americană, care era într-un stadiu embrionar pînă prin 1977-78. Povestea acesteia din urmă, și a relației complicate dintre cele două moduri ale mele de a fi și simți – românesc și american –, nu-i lipsită de interes și voi încerca s-o spun într-un posibil al doilea volum al amintirilor noastre. Ajuns în America, mă simțeam, sufletește, apropiat de trecutul meu românesc și totodată rupt de el, dureros. Un simbol al acestei rupturi a fost moartea tatei, la nici o lună după sosirea mea aici (31 ianuarie 1973); în lunile îndoliate care au urmat – și așa spune chiar ca o formă doliului – am început să scriu în românește amintiri din copilărie – un prim capitol dintr-un mai vast proiect autobiografic care era, îmi dau seama, și un inconștient act de despărțire, ritualul unei plecări necesare, fără întoarcere. (Cu greu am putut folosi cîteva fragmente din acel

* Citez dintr-o scrisoare a ta către mine din Elveția, din decembrie 1977 (scrisă deci la doar cîteva luni după ce părăsiseși România): „Foarte sugestiv îmi descrii serile tale la Ballantine Hall între lucru și visare; mi s-a părut deodată așa de curios cum sîntem cu toții răspîndiți pe toată suprafața pămîntului, într-o deplină solitudine, cînd mai normal, ca oamenii de pe aici unde mă găsesc acum, ar fi fost să construim o viață frumoasă, deplină, înrădăcinată, la noi acasă. La Buc., în ultima perioadă îmi spuneam: *ne-a fost furată țara* și această idee mi se pare și mai pertinentă acum, aici”.

vechi manuscris, care azi îmi apare plin de-o sentimentalitate nebuloasă și de-o detestabilă milă de sine, în „Copilăria, Arcadia”.) Proiectul acela a fost abandonat pentru a fi reluat în forma neașteptată și neobișnuită a acestor duble memorii, care reprezintă pentru mine, cel de azi, după două decenii de ruptură, o regăsire de departe, un *nostos* imaginar, ritualul unei întoarceri în cuget dacă nu în realitate, o împăcare cu mine însumi.

Continuam deci să fiu român, în virtutea acelei transparente fatalități care este limba în care gîndești, influența pe cît de durabilă pe atît de inefabilă a oamenilor printre care te-ai născut și ai crescut, cultura în care (dar și împotriva căreia) te-ai format, ceea ce îți poți imagina și, la fel de important, punctele oarbe al imaginației tale, ceea ce-ți este imaginativ inaccesibil, inimaginabilul pe care-l duci cu tine fără să știi. Din ce în ce mai des, departe de țară, mi se făcea rușine că sînt român – într-atît veștile despre proporțiile grotești pe care le lua cultul lui Ceaușescu în România mă afectau. Îmi dădeam seama că un astfel de cult – strident și fals – nu s-ar fi putut organiza fără consimțămîntul tacit al unei părți însemnate a populației (inclusiv o parte însemnată a intelectualității), prizonieră inconștientă a mentalității de ostatec. Această mentalitate poate reînvia moduri de gîndire arhaice. Printr-o raționalizare caracteristică unui popor fatalist, comunismul – cel ortodox stalinist al lui Gheorghiu-Dej sau cel delirant și naționalist al lui Ceaușescu – era văzut de mulți ca o calamitate naturală – o secetă, o invazie de lăcuste, o inundație – în fața căreia orice rezistență ar fi fost absurdă. Imperativul simplu, în situația dată, era unul al supraviețuirii. Mulți români, mai șmecheri, dar în cele din urmă mai păguboși, luau totul sub semnul lui Pseudo: simulînd o fericire slugarnică în ceea ce le apărea ca o prefăcătorie generală, ei se autocondamnau fără să știe la acea pierdere a sensului realității și la acea hemoragie a însăși semnificației care rezultă din practica minciunii înrobitoare. Ce se întîmpla în România ținea de umorul negru, de teatrul absurdului și de farsa tragică. Nu era Ceaușescu un Ubu rege domnind, în locul Poloniei imagine a lui Jarry, într-o Românie a cărei capitală fusese numită, printr-un inspirat joc de cuvinte al unui jurnalist francez, Ubucarest? Eu veneam – cu jenă trebuie s-o recunosc – din Ubucurești.

În perioada cînd tu făceai publică scrisoarea ta deschisă către Paul Goma, scrisoare în care explicai decizia ta de a părăsi România, eu – plin de admirație față de mișcarea disidentă românească, dar totodată mîhnit de fragilitatea ei, de lipsa ei de ecou în țară – îmi puneam cu tot mai multă insistență întrebarea cioraniană din *La tentation d'exister*: „Comment peut-on être roumain?”. Uitîndu-mă nu de mult prin dosarele mele de corespondență, ca să-mi împrăpățez memoria primilor ani de exil, am dat peste ciorne sau copii al scrisorilor mele către tine din primele luni ale

exilului tău. În decembrie 1977 îți scriam că mă zbat fără scăpare în perplexitățile „condiției românești” sau, într-o variație pe tema cioraniană, că nu conțesc să fiu uluit și totodată stingherit de o „condition roumaine” care-mi apărea, printr-un amar joc de cuvinte, ca „o greșeală de tipar” în transcrierea celebrei expresii a lui Montaigne, reluată de Malraux, „la condition humaine”: o greșeală de tipar cu consecințe existențiale.

Pe Cioran, pe care-l cunoscusem în 1968 și pe care aveam să-l revăd aproape anual la Paris începînd din 1976, îl citeam și reciteam cu nesaț și, aș adăuga, cu o perfectă naivitate politică, făcută în mare parte din ignoranță, dar și dintr-o ură pe cît de oarbă pe atît de sterilă față de tot ceea ce credeam că e atins de politic. Această ignoranță și această ură – o ură care nu făcea decît să justifice ignoranța și s-o protejeze printr-o totală lipsă de curiozitate – le datoram formării mele în sistemul comunist. Paradoxul e doar aparent: căci în ciuda pretențiilor lui de a fi un mod de gîndire politic și în ciuda – sau poate din pricina? – vocabularului său atît de strident politic, comunismul duce la o severă atrofiere a simțului politic al oamenilor. (S-ar putea vorbi de-o veritabilă lobotomie politică care nu-i cruță nici pe membrii nomenclaturii – șefii comuniști sînt desigur „experți ai puterii”, știu ce trebuie să facă spre a obține acest drog prețios într-o competiție dură și vicleană, care nu e esențial diferită de lupta pentru putere din sînul unor organizații criminale secrete de tipul mafiei, dar aceasta nu-i împiedică să fie în același timp niște oligofreni politici.) Mi-au trebuit ani și ani de lecturi în domeniul filozofiei politice (de la analizele tocquevilliene ale democrației pînă la teoriile moderne ale totalitarismului) ca să încep să înțeleg politicul și semnele lui: a fost ca ieșirea lentă dintr-o afazie.

Pesimismul autoironic al lui Cioran (cultivînd subtil enormitatea și excesul), antioccidentalismul lui elegant, disprețul lui nietzschean față de vulgaritatea democrației și elogiul rafinat al forței, și de fapt întreaga lui metafizică a descompunerii, decadenței și neantului (în centrul căreia se afla, discretă și aproape invizibilă, experiența „neantului valah”), mă seduceau intelectual în acei ani. „Comment peut-on être roumain?": proiectam în această neliniștitoare, obsesivă întrebare – atît de diferită de frivol-aroganta interogație „Comment peut-on être persan?” din *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu la care făcea evident aluzie – toate frustrările și rușinile mele. Abia mai tîrziu, pe la începutul anilor '80, cînd mi-am procurat un exemplar fotocopiât al aproape intruabilei *Schimbarea la față a României*, ultima carte publicată de Cioran în România, în 1937, mi-am dat seama că întrebarea lui avea și o dimensiune politică și că-n ea răsuna, îndepărtat, eoul unei mari dezamăgiri: România își ratase transfigurarea întru fanatism și delir, pe care i-o dorise atît de fierbinte tînărul nihilist de dreapta.

Întrebarea lui Cioran putea fi însă pusă și din alte perspective. Plecând de la Montesquieu, Paul Valéry arătase mai de mult, într-o prefață la *Scrisorile persane* retipărită în *Variété*, că faimoasa înteraoia despre bizara posibilitate de a fi persan poate fi reformulată în termeni generali: „Comment peut-on être ce que l'on est?”. Astfel schimbată, ea sugerează absurditatea filozofică a existențelor individuale. Valéry notează că, în noua formă, întrebarea ne face să „ieșim din noi înșine și să ne vedem deodată în stare de imposibilități. Uimirea de a fi cineva, ridicolul oricărei figuri și existențe particulare și efectul critic al dublării actelor, credințelor sau persoanelor noastre se reproduc numaidecît; tot ce e social devine deodată carnavalesc; tot ce e omenesc devine prea omenesc, devine singularitate, demență, mecanism, prostie”. La acest nivel de înțelegere a mascaradei ontologice esențiale, evident, a fi francez, persan sau român e tot una. Rușinea de a fi român se șterge fără urmă în mai vastul scandal de a fi ceva – orice.

Interogația cioraniană, „Comment peut-on être roumain?”, cu extravaganta ei uimire în fața diferenței (ca și cînd a fi persan sau român ar fi rezultatul unei alegeri ciudate, idiosincratice, vag demente; cu subînțelesul: „Cum poate să-i vină cuiva o idee atît de năstrușnică, atît de ieșită din comun, atît de nelalocul ei?”), rămîne inseparabilă de „Comment peut-on être persan?” a lui Montesquieu și asta o face intraductibilă. Mă întreb cum va fi fost ea redată în românește? Englezul „How can one be a Romanian?” ar putea suna stîngaci-ironic în Anglia, dar în America, țară de imigranți de toate condițiile și din toate colțurile lumii, devine pur și simplu inteligibil. În împrejurările date, rușinea mea de-a fi român nu era, în ultimă instanță, decît un mod metaforic de a mă distanța de corupția morală pe care o crease comunismul în țara mea (și de care nu scăpasem neatins, cum am încercat să explic în „Universitatea, viața literară, universitatea”), și de a lua conștiință de o realitate politică pe care depărtarea mă ajuta s-o văd mai limpede în toată urîtenia și brutalitatea ei.

Această realitate, care se înfățișa înșelător ca o fatalitate, ca o calamitate inevitabilă și ireversibilă, sau ca „sensul istoriei”, își trăgea forța din teroarea pe care-o răspîndea – o teroare specială, o teroare originală pusă în slujba minciunii ca scop în sine. Să încerc să fiu mai clar: minciuna comunistă ca atare nu era desigur crezută de nimeni și nici nu aspira să fie crezută; oamenii nu erau mințiți ca să creadă și nici terorizați ca să creadă; ei erau mințiți și terorizați ca să mintă la rîndul lor. Marea ambiție a comunismului era să creeze un „om nou” – noutatea lui constînd în aceea că dintr-un animal programat (biologic, evoluționar) să spună adevărul, dar totodată capabil să-l ascundă, el s-ar transforma într-un animal programat să mintă, să mintă la comandă iar dacă nu, să mintă oricum, pierzîndu-și sensul adevărului și implicit capacitatea

de a-l revela sau ascunde. Societatea transparentă pe care-o postula comunismul era de fapt o societate a minciunii transparente, o societate întemeiată pe ura de adevăr. În impunerea acestei uri, dacă nu în altceva, comunismul pare a fi reputat un succes incontestabil. Nu-i oare „omul nou” principala cauză a neașteptatelor dificultăți sociale, a conflictelor etnice și mai ales a inimaginabilei corupții care caracterizează perioada de după prăbușirea comunismului ca sistem? Acest om într-adevăr nou – pe care Zinoviev îl numește *homo sovieticus*, pe care eu l-aș numi *homo mendax* – refuză să păsărească scena istoriei. Evident, el nu există într-o formă pură nicăieri, dar național-comunismul lui Ceaușescu pare a-i fi creat un climat mai favorabil decât toate celelalte variante de comunism din Europa, inclusiv cel incalculabil mai dur și mai direct terorist al lui Enver Hoxha din Albania. Iată deci de ce încercasem să scap autoexilându-mă în America după ce „Tezele din iulie” 1971 înăbușiseră orice speranță de liberalizare în România, și după ce S.A. mă lămurise, cum am povestit, că o astfel de speranță fusese deșartă și de-a dreptul ridicolă chiar și înainte.

Sosisem cu familia la Bloomington pe 15 ianuarie 1973, ca lector Fulbright (România acceptase să participe la programul Fulbright în perioada de quasi-liberalizare de după 1963-64), spre a ține cursuri de română celor trei studenți pe care-i avea pe atunci Gretchen Buehler, asistentă de franceză și de română la Indiana University. Gretchen, care învățase românește de la lingvistul Alphonse Juilland la Stanford, primise o bursă de studii și urma să plece în România pentru, cred, un semestru. După întoarcerea ei la Bloomington, spre norocul meu, programul de literatură comparată mi-a oferit un post de *visiting professor* pentru semestrul de toamnă al anului universitar 1973-74; apoi Institutul de Studii Ruse și Est-europene m-a invitat să țin, în semestrul de primăvară al aceluiași an, două cursuri (pe teme propuse de mine, o istorie culturală a României și o istorie a ideii de cenzură). Pentru toamna lui 1974 programul de literatură comparată îmi oferise să predau un curs despre estetica modernismului și altul despre avangardele literare în secolul al XX-lea. Acceptasem invitația când, în mai 1974, am fost rechemat în țară „de urgență” și, bineînțeles, fără explicații. Era această rechemare bruscă, amenințătoare prin caracterul ei arbitrar și neașteptat, o invitație indirectă de a nu mă mai întoarce? O asemenea ipoteză nu putea fi exclusă, dată fiind politica implicită, dar efectivă de „dezintelectualizare” a țării duse de Ceaușescu începând din 1971.

De când venisem în America, eu luasem decizia de a mă scutura de orice formă de autocenzură. În cursurile mele spuneam exact ceea ce credeam, ca și în cele câteva colocvii publice pe teme de actualitate politică la care Institutul de Studii Ruse și Est-europene mă invitase să particip. În ajunul expulzării lui Soljenițin din

Rusia, la începutul lui februarie 1974, biroul de presă al Universității îmi luase un interviu care apăruse în ziarul local și fusese poate reluat și de alte ziare. Povestesc aceste detalii în ele însele lipsite de semnificație pentru că, așa cum aveam să aflu curînd, spre imensa mea surprindere, ele erau cunoscute în România, inclusiv la Ambasada americană de la București. Fapt e că partea americană mi-a anulat către sfîrșitul lunii mai viza pe care tocmai mi-o prelungise pînă la sfîrșitul anului – motivul fiind că tipul de viză americană pe care-l aveam făcea necesar acordul țării de origine. Iar țara de origine, care-și dăduse inițial acordul, îl retrăsese fără explicații. Trebuia deci să mă întorc în România înainte de sfîrșitul lunii iunie.

Peste o săptămînă, cînd într-un birou spațios de la etajul 50 al unui zgîrie-nori din Chicago exploram cu Calvin Sawyer, avocatul recomandat de Mircea Eliade, posibilitățile de a obține rezidența în Statele Unite, n-aveam nici cea mai mică idee de felul cum aveam să-mi cîștig existența după semestrul de toamnă al lui 1974. Șansele de a fi angajat în continuare ca *visiting professor* la Indiana University erau aproape nule. Iar scrisorile la alte universități, unde erau anunțate posturi libere pentru care mă credeam calificat, rămîneau în cele mai multe cazuri fără răspuns, iar cînd sosea un răspuns, acesta era invariabil negativ. În toamna lui 1974, la sfatul lui Willis Barnstone, am depus într-o doară o cerere de bursă la Fundația Guggenheim. Primirea acestei burse improbabile – pentru anul școlar 1975-76 – a fost salvatoare. Am putut astfel să termin cartea despre modernitate, *Faces of Modernity*, la care începusem să lucrez încă din toamna lui 1973, și care a apărut într-o primă ediție în 1977. Între timp, prin decizia lui André Reszler de a se muta la Geneva, s-a eliberat un post în programul de literatură comparată de la Bloomington, pentru care am candidat și pe care l-am cîștigat prin concurs. André Reszler fusese prietenul meu cel mai bun de aici și am rămas apropiați și după plecarea lui. În anii următori, invitațiile lui la conferințele anuale pe care le organiza la Geneva, ca director al lui Centre Européen de la Culture, unde îi succedase lui Denis de Rougemont, aveau să constituie pentru mine prilejuri nu numai de a călători în Europa, dar și – ceea ce era pentru mine mult mai important – de a vă revedea, cu o anume regularitate, pe tine și pe Ioana. Îmi amintesc de prima noastră reîntîlnire, în iunie 1978, după cinci ani de la plecarea mea de la București, și către sfîrșitul primului vostru an de exil, la Nyon, în vila de pe malul lacului Léman, în care clinica privată la care lucrai pe atunci – bucolic numită „La Métairie” – vă pusese la dispoziție un apartament. M-am bucurat acolo, în acel an și în anii următori, de ospitalitatea voastră prietenească, amintindu-mi de vizitele quasi-rituale de cîte o săptămînă pe care ți le făcusem, în fiecare vară, în anii liceului, la Zamora, la vila părinților tăi.

În corespondența legată de proiectul acesta al memoriilor noastre întrețesute, tu m-ai îndemnat de mai multe ori, mai insistent parcă în timpul din urmă, să vorbesc despre îndepărtarea mea de România și să încerc s-o explic. În anii despre care scriu aici – primii ani de exil, pînă prin 1977-78 – m-am simțit, sau cel puțin *am vrut* să mă simt, mai îndepărtat de România decît în acești ultimi doi, trei ani care s-au scurs de la prăbușirea sistemului comunist, cu enorma devastare morală și materială pe care a lăsat-o în urma sa, și pe care mi-o închipui foarte concret, foarte precis, foarte îndurerat. Visam frecvent, în primii ani la Bloomington, visul tipic al exilatului politic: mă întorsesem incognito și cu hîrtii false în România, mă aflam la București, străbăteam străzi întunecate, intram în case stranii, în încăperi slab luminate unde mă regăseam secret, foarte sentimental și aproape sfîșietor, uneori plîngînd în hohote, cu vechii prieteni (tu, Mironel, Nichita, Mircea Ivănescu), ori cu colegi din viața literară sau de la Universitate, ale căror identități erau de-o extraordinară instabilitate, în așa fel încît ei se transformau unul în altul, neașteptat și totodată cu acel firesc absolut care exclude orice formă de uimire din universul visului; trebuia însă să mă despart de ei în grabă, trebuia să alerg la aeroport să prind un avion spre New York, eram în întîrziere, străzile erau întunecate și pustii, nici un taxi, nici un autobuz, nici o mașină; fugeam gîfînd pe străzi labirintice, reveneam disperat în același loc (de cele mai multe ori între biserica anglicană și Grădina Icoanei), eram din ce în ce mai înspăimîntat că voi pierde avionul; ajungeam totuși la aeroport, în ultimul moment, coboram dintr-un taxi negru, după ce-i dădusem șoferului toți banii mei românești, o sumă considerabilă; mă strangula acuma teama că voi fi recunoscut, că la controlul pașapoartelor voi fi arestat, că nu voi mai putea scăpa niciodată din țara-închisoare – și chiar așa se întîmpla: „Ești arestat!” îmi spunea șuierător un ofițer de securitate. Mă trezeam, uneori în mijlocul nopții, într-o stare de anxietate fără nume.

Din viața imaginativă conștientă sau supusă, măcar în parte, influenței conștiinței, încercam să izgonesc nostalgiile. Reușisem să am, chiar și despre momentele cele mai exaltante din viața mea anterioară, amintiri clare, calme, senine, lipsite de acel „dor al întoarcerii acasă” care este nostalgia. Poate că rușinea de a fi român, care-mi era mereu și abundent nutrită de veștile oficiale ce-mi parveau din țară, era instrumentul psihologic cel mai eficace în lupta mea cotidiană împotriva nostalgiei. (Zece minute pe săptămîină de răsfoire a colecției ziarului *Scînteia* în secția est-europeană a bibliotecii universitare de la Bloomington aveau o remarcabilă valoare terapeutică.) Asta nu înseamna, desigur, că nu-mi păsa de ce se întîmplă în România. Urmăream evenimentele de-acolo, mă refer la cele reale, care erau ignorate de o presă oficială atentă exclusiv la non-evenimente. (Uneori aceste non-evenimente

erau de-un comic irezistibil, ca de pildă descoperirea „viitorului tracțiunii hipo” de către Ceaușescu personal, reabilitarea calului și a căruței și știrea că, datorită indicațiilor prețioase ale secretarului general al partidului, crescătorii români izbutiseră să creeze o nouă varietate de cal, un cal care mânca foarte puțin și era în același timp foarte puternic: cel mai avansat cal din lume, în logica triumfalistă a protocronismului.) Urmăream cu sufletul la gură transformarea disidenței solitare a lui Paul Goma într-o incipientă mișcare în primăvara lui 1977; mi se părea aproape de necrezut că în România se putuse forma, fie el cât de mic, un sindicat liber; iar ceva mai târziu greva minerilor din Valea Jiului din vara lui 1977 îmi păruse, pentru un timp, preludiul unor posibile mișcări de protest mai ample (chiar dacă nu atât de ample ca acelea din anii următori din Polonia, care aveau să mă umple de uimire admirativă). Distanța în spațiu și în timp (patru ani de absență neîntreruptă nu pot decît să tulbure intuiția nuanțelor vieții sociale) mă făcuse să exagerez importanța acestor semne și totodată să subestimez severitatea vicleană a represiunii.

Cît de departe imaginativ de România ajunsesem eu în 1977 sau, cu o formulare poate mai precisă, cît de mult îmi sărăcise imaginația României o dovedește faptul că, aflînd de disidența ta, și nu mult după aceea de a lui Vlad Georgescu, am fost la început din cale afară de uimit. Sfidarea deschisă pe care-o reprezintă gestul disident și asumarea riscurilor enorme și necunoscute pe care acesta le implică, mi se părea mie, nu-ți intrau în caracter (după cum nu-mi intrau nici mie, cel puțin mie celui de pînă în ajunul plecării din România). Mi-am dat repede seama de greșeala mea: situația din țară se schimbase, atmosfera politică și morală se înrăutățise dramatic în 1976 și *justifica* reacții radicale (în fond normale), oricare ar fi fost consecințele lor. Pe de altă parte, regimul nu mai putea ține aceste consecințe, ca înainte, în totală obscuritate, nici în perioada negocierii tratatului de la Helsinki, nici după semnarea lui, oricît ar fi fost de ipocrit actul semnării ca atare.

N-are rost să intru acum într-o lungă analiză politică. Important e că am înțeles repede, datorită în primul rînd acțiunii tale și apoi a celorlalți prieteni implicați în disidența românească din 1977 (Negoițescu, în ciuda retractării care i-a fost smulsă sub amenințarea unui proces de homosexualitate, Vlad Georgescu), gravitatea situației de acolo și sensul eliberator-purificator al disidenței. Refuzul sclaviei, al mentalității de sclav, ca act ireductibil individual l-a simbolizat paradoxal și patetic (inclusiv o nuanță de ridicol eroic, un îndepărtat ecou donquijotesco) acel membru al mișcării Goma care se ducea la slujbă cu un buton prins de reverul hainei pe care scria „Sclav”. Mișcarea Goma – oricît de fragilă va fi fost aceasta în cursul scurtei ei istorii, și oricît de efectiv va fi fost ea înăbușită

după arestarea și apoi exilul inițiatorului ei – mi-a dat sentimentul că pune în sfârșit România pe harta morală a Europei de Est, fie și într-o poziție marginală. Anul 1977 a fost deci unul de reapropiere imaginativă de România, de redescoperire (poate de reinvenție subiectivă) a țării și a tragediei ei. Rușinea de a fi român a scăzut temporar, ba chiar s-a risipit: căci sentimentul tragicului înobilează (nu degeaba e o regulă a tragediei că eroii ei *trebuie* să fie figuri nobile). Dar curînd amestecul grotesc de lozinci neostaliniste cu o sforăitoare retorică naționalistă, aproape neolegionară, pe un fond perceptibil de vulgaritate mahalagească avea să devină din nou nota dominantă pe care o deslușeam cînd citeam, zece minute pe săptămînă, presa românească sau, mai pe îndelete, rapoartele din buletinul publicat de postul de radio „Europa Liberă” pentru cercetătorii de istoria contemporană a Europei de Est. De aici tema lui „Comment peut-on être roumain?” care apare devreme în corespondența noastră reluată în Occident începînd cu a doua jumătate a lui 1977. Peste cîțiva ani, la invitația lui Vlad Georgescu, care ajunsese între timp director al serviciului românesc al „Europei Libere”, am încercat să colaborez cu o emisiune periodică în românește, dar am renunțat curînd: căci îmi pierdusem din nou imaginația României. Dar asta e altă poveste, anul-limită pe care mi l-am stabilit pentru acest prim volum al memoriilor noastre rămîne 1977 și perspectiva generală, repet, aceea a identității mele românești.

Din punctul de vedere al acestei identități unul din cele mai importante evenimente ale primilor ani de exil a fost întîlnirea cu Mircea Eliade. Citisem în România, încă de la sfârșitul adolescenței, cărțile lui, pe atunci interzise, romanele și povestirile de la *Maitreyi* și *Întoarcerea din rai* (*Huliganii* nu-mi căzuse însă în mînă) pînă la *Șarpele* și la *Secretul Doctorului Honigberger*, ca și eseurile, de la *Yoga* în ediția originală în franceză și pînă la *Insula lui Euthanasius*; prin anii '60 descoperisem, într-o ordine întîmplătoare, scrierile lui postbelice în franceză, *Le mythe de l'éternel retour*, *Aspects du mythe* etc. În 1968, la Paris, ascultam în lectura cu glas tare a Aurorei Cornu *Pe Strada Mântuleasa*, care mă încîntase. Tot atunci îmi procurasem volumul de *Nuvele* tipărit în exil, la Madrid, în 1963, care avea să fie curînd reprodus, împreună cu povestiri mai vechi, într-o ediție românească, desigur cenzurată – și apoi repede interzisă – intitulată *La țigănci și alte povestiri* (1969). Cînd l-am cunoscut pe Mircea Eliade, la Chicago, în mai 1973 (avea 66 de ani) am fost imediat cucerit de personalitatea lui umană, de căldura lui, de perfecta lui lipsă de afectare, de capacitatea lui de a fi atent, de a asculta cu un interes neabătut și generos tot ce-i puteam noi – eram acolo cu Uca – povesti despre România, despre viața culturală bucureșteană, despre intrigile și dedesubturile ei, despre felul cum funcționa cenzura, despre felul

cum circulau ideile și cărțile, atît cele permise, cît și cele interzise, într-o lume care lui i se părea „postistorică”. Atît Uca, cît și eu am fost apoi de-a dreptul fermecați de Cristinel Eliade: de prezența ei delicată și totodată atît de energică, de franchețea și de aparenta ei impulsivitate, dublate de o înnăscută discreție aristocratică și de o desăvîrșită sociabilitate, în sfîrșit de inflexiunile vocii ei grave, afectuos poruncitoare, și de dulceața graiului ei moldovenesc.

După această primă întîlnire, și după o a doua, în noiembrie 1973 (cînd am ținut o conferință despre conceptul de modernitate la University of Chicago), am dorit să citesc mai sistematic imensa operă a lui Eliade și să scriu despre ea – așa s-a născut proiectul unei cărți în limba engleză pe care am început-o de mai multe ori, de-a lungul anilor, dar pe care de tot atîtea ori am întrerupt-o. Dar povestea complicată a acestei cărți nescrise nu-și are locul aici. Ceea ce trebuie să menționez aici e că Mircea Eliade, așa cum l-am cunoscut și înțeles eu în primii mei ani în America, m-a ajutat psihologic și intelectual să dau o semnificație (fie ea o pură invenție) condiției de exilat, de om care și-a pierdut patria și a cărui identitate e deodată ruptă de ceea ce-i dădea sens. Căci exilul e, între altele, și o criză a semnificației. Într-un mic eseu despre jurnalele lui Eliade scris la începutul lui 1977 pentru o revistă din Denver (la cererea lui Burton Feldman, redactorul ei, pe care-l cunoscusem la Chicago, la Eliade în casă), am citat următorul pasaj, datat 1 ianuarie 1960: „Fiecare exilat e un Ulise călătorind spre Itaca. Orice existență reală reproduce *Odiseea*... Știam asta de mult. Ceea ce descopăr acum este că șansa de a deveni un nou Ulise este dată *fiecărui* exilat (fiindcă a fost condamnat de zei, adică de „puterile” care hotărâsc destinele istorice, terestre). Dar ca să-și poată da seama de aceasta, exilatul trebuie să fie capabil să pătrundă înțelesul ascuns al rătăcirilor sale și să le înțeleagă ca pe-un lung șir de încercări inițiatice (voite de zei) și ca pe tot atîtea obstacole în drumul spre cămin (spre centru). Asta înseamnă: a vedea semne, înțelesuri ascunse, simboluri, în suferințele, depreziunile și perioadele de uscăciune ale vieții cotidiene. Asta înseamnă a vedea și interpreta aceste simboluri *chiar dacă ele nu există*; cine le vede și le citește poate construi o structură și descifra un mesaj în curgerea amorfă a lucrurilor și în fluxul monoton al faptelor istorice”. Însemnarea mă izbise încă din 1973, cînd o citisem pentru prima oară în volumul *Fragments d'un journal*. Ea justifica în numele acelei „fonction d'irréel” teoretizată de Gaston Bachelard (la care Eliade se referea în treacăt în același volum), un fel de terapeutică prin imaginar, căutarea unor paralele mitice pentru situații reale dureroase și aparent lipsite de sens, reveria arhetipală. Chiar dacă „semnele” lipsesc – iar conform teoriei eliadești a „camuflării” sacralui în profan ele oricum nu pot fi identificate decît prin viziune, prin imaginație, prin practica unei „hermeneutici

creatoare” – mesajul transcendent care dă semnificație întâmplătorului și ne semnificativului din care se țese viața noastră de zi cu zi poate fi descifrat și înțeles. Această doctrină, așa cum îmi apărea ea în acei primi ani de exil, conținea un optimism care avea curajul propriei sale naivități (o naivitate metodică, desigur), în contrast cu pesimismul ironic și atât de convingător al lui Cioran. Cioran îmi scrisese, când îi comunicasem hotărârea de-a nu mă mai întoarce în România, în 1974: „Commencer une nouvelle vie, quelle horreur!”. Aforism elegant, amuzant, tăios, de-un adevăr care mi s-a părut fulgerător și irefutabil și, în lapidaritatea lui ușor teatrală, în amărăciunea lui ușor frivolă, purtând marca inconfundabilă a celui care scrisese *De l'inconvenient d'être né*. Cine altcineva ar fi putut începe o scrisoare către un recent exilat cu o frază atât de memorabilă și de paradoxal încurajatoare? Eliade nu nega oroarea, dar îi descoperea o dimensiune mitică și-un sens inițiativ, îmblinzind-o astfel și înconjurând-o cu o aură de mister.

Iată deci, spusă foarte pe scurt și schematic, istoria primilor mei ani de exil. Am povestit aici, cum am mai sugerat, doar istoria identității mele românești după ruperea ei de România. Paralel cu ea, încă din primele luni ale șederii mele în America, aveam să-mi alcătuiesc încetul cu încetul o nouă identitate – un nou mod de gândire, o nouă concepție personală și profesională, folosind cadre de referință și criterii pe care în România nici măcar nu le-aș fi putut bănui. Povestea acestei identități pe care am numit-o „americană”, dar care de fapt e mai degrabă aceea a unui imigrant cu un trecut complicat (aveam aproape 39 de ani când am pus pentru prima oară piciorul în America), și încă a unuia care nu intenționează să se adapteze total, care dimpotrivă vrea să-și păstreze și vechea identitate, încercând s-o înțeleagă mai bine în comparație și în dialog cu cea nouă – s-o înțeleagă cu limitările și zonele ei oarbe, dar și cu iluminările și exaltările ei fertile, cu trecutul ei proteic, dar și cu surprizele pe care i le ține în rezervă (una din aceste surprize fiind chiar această carte) – se cere spusă separat. Povestea acestei noi identități e aceea a unei serii de descoperiri dar și, neașteptat, a unor regăsiri și, încă și mai neașteptat, a pătrunderii unor secrete ignorate din grabă, din superficialitate, din neatenție: căci în centrul ei se află, aș spune metaforic, revelațiile relecturii – și în cele din urmă, fără îndoială, ale relecturii de sine ca act spiritual, ca înțelepciune melancolică și ca dăruire de sine în atenție. Marea descoperire pe care am făcut-o în aceste ultime două decenii, și care le înglobează pe toate celelalte, se poate rezuma într-un singur cuvânt, simplu și enigmatic: atenția.

Septembrie-octombrie 1992

EPILOG

ITACA

Țintuindu-mă cu ochii ei mari și melancolici din mijlocul adunării (eram surprins de câtă lume se strânsese pentru întâlnirea cu noi în acel salon de-o discretă eleganță desuetă, atât de intim și totuși de încâpător), D. își reamintea cu glas tare, pe un ton patetic, cum reacționase cu douăzeci de ani în urmă în clipa în care aflase de hotărîrea noastră, a Ucăi și a mea, de a nu ne întoarce în România lui Ceaușescu: izbucnise în plîns, i se rupea inima de milă pentru noi, prieteni care intrau deodată într-un tărîm necunoscut, într-o zonă obscură și fără întoarcere – într-un fel de Hades. Evident, ea nu rostise acest ultim cuvînt, dar tot ce spunea sugera analogia dintre exil și Hades. Mă întreba dacă înțelegeam mila ei de atunci, dacă o acceptam, dacă nu mă simțeam jignit de ea? Articulate în public, astfel de întrebări personale pot ușor dobîndi o rezonanță polemică, tot așa cum declarațiile cele mai înlăcrămat sentimentale pot deveni arme ascuțite de atac, dar eu am decis să ignor asemenea implicații. Cînd te afli la o răscruce existențială, i-am răspuns calm, nu poți fi decît recunoscător pentru orice formă de simpatie, fie ea neștiută și nebănuită, cum nebănuită pentru mine rămăsese, pînă în acel moment, simpatia ei atât de intensă de altădată.

În zilele și săptămînile următoare m-am gîndit la vorbele ei, rupîndu-le de contextul în care fuseseră rostite și dîndu-le un sens alegoric. M-am gîndit, desigur, și la ciudățenia lor: căci deși noi nu fusesem niciodată foarte apropiați, ea a fost probabil singura persoană în lume care să aibă o reacție atât de puternică – și anume să izbucnească în plîns – la vestea exilului meu. Dacă nu-și exprimase mai devreme acest sentiment, mi-am spus, era fără îndoială pentru că n-avusese cui: eu dispărusem, nu se mai putea comunica cu mine, devenisem inaccesibil, eram ca și mort. Oare nu fuseseră lacrimile pe care le vărsase atunci lacrimi mai degrabă de doliu decît de milă? Și nu s-ar putea spune că, pe un anumit plan metaforic, în acel sfîrșit de după amiază de martie, în sala aceea plină de lume, cînd mă întreba dacă acceptam mila ei, ea se adresa de fapt nu mie, ci spectrului meu – în acea fundamentală solitudine și transparentă de care sînt înconjurată spectrele chiar în mijlocul unei mulțimi? Căci revenisem în țară ca o... fantomă.

După douăzeci și unu de ani de absență, pe care pînă la căderea lui Ceaușescu în decembrie 1989 o socotisem fără întoarcere, mă aflam așadar pentru scurtă vreme la București, în martie 1994, pentru a fi alături de tine la apariția și „lansarea” cărții noastre

de memorii epistolare, *Amintiri în dialog*, carte care spunea povestea despărțirii noastre de România, dar care acum, iată, prilejuia această călătorie, acest *nostos*, semn al unei posibile reapropieri. De fapt, sensul reapropierii era ascuns chiar în carte, în simplul fapt că fusese scrisă, că povestea despărțirii fusese spusă – altfel de ce am mai fi spus-o? Tu mai fuseseși în țară de câteva ori, eu veneam pentru prima oară și oarecum *à contre-coeur*, căci călcam o promisiune făcută mie însumi, după violențele așa-numitei „mineriade” din iunie 1990, de a nu merge în România înainte de revenirea regelui Mihai – care devenea pe zi ce trece mai improbabilă – sau înainte de instalarea aproape tot atât de improbabilă a unui guvern democratic, care să încerce să pună capăt procesului de restaurație început, în forme oculte, dar vizibile pentru o privire atentă, chiar a doua zi după prăbușirea regimului Ceaușescu. Că de o restaurație a comunismului ca sistem sau ca ideologie nu putea fi vorba era clar; dar restaurația ipocrită a puterii foștilor comuniști – cei mai mulți din eșalonul doi al vechii nomenclaturi – deveniți peste noapte susținătorii unei „democrații originale” și profitând din plin de confuzia generală și de faptul că mentalitatea „omului nou” (amestec de frică, invidie, resentiment, cinism și fatalism) continua să fie foarte răspândită era parcă și mai dezgustătoare.

În primele luni ale lui 1990 mă gândisem, e adevărat, să fac o călătorie în România, și anume s-o însoțesc pe Uca în vizita pe care avea s-o facă, după mulți ani, mamei ei ținuite la pat de-o lungă boală. Aproape în ultimul moment, însă, am fost nevoit să renunț și Uca s-a dus singură. A aterizat la București în dimineața zilei de 14 iunie 1990 și prietena care o aștepta cu mașina la aeroport a putut ajunge doar cu greutate, cu mari ochi pe străzi laterale, pînă la una din intrările din spate ale blocului din centrul orașului în care locuia mama ei. De la balconul apartamentului de la etajul patru, cu vedere spre Bulevardul Republicii, primul lucru care a izbit-o pe Uca au fost hainele însingurate expuse pe un scaun în curtea clădirii devastate de peste drum, sediul Partidului Național Țărănesc care fusese reînființat cu nici șase luni în urmă. În curtea PNT-ului erau aruncate claie peste grămadă scaune rupte, birouri fără sertare și alte piese de mobilier vandalizate, mașini de scris lovite de rîngile minerilor și calculatoare cu ecranele sparte, acoperite de mii de foi de hîrtie pe care vîntul slab le făcea să tremure și din cînd în cînd să se învîrtească în aer pentru câteva secunde. Bulevardul pustiu fusese luat în stăpînire de mineri, mari păsări negre de pradă printre rarii pietoni, ținînd și formînd un cerc amenințător în jurul cîte unui trecător care, de la distanța balconului, nu se distingea prin nimic de ceilalți.

Am cedat deci insistențelor tale, de altfel pe deplin îndreptățite, căci absența autorilor, sau doar a unuia din ei, și anume a celui

care nu fusese niciodată în România după 1989, ar fi dăunat poate recepției cărții noastre (ea a fost, în trecut fie spus, bine primită în presa de opoziție; cealaltă presă, firește, a ignorat-o) și ar fi putut împiedica înțelegerea dorinței pe care o exprimasem în ea ocolit, oblic, timid, de a regăsi România – țara care ne fusese furată, țara de care continuam să ne simțim inefabil legați și în care mai aveam totuși atîția prieteni, reali sau potențiali – și nu numai limba română pe care de fapt o regăsisem scriind-o. Cartea, spuneai tu folosind o metaforă învechită, dar adevărată, era „copilul” nostru a cărui soartă nu ne putea lăsa nepăsători. Trebuia să fim acolo la prima lui înfățișare în public. Și-mi pare foarte bine că am fost.

Dintre sentimentele complicate și nu o dată contradictorii care m-au încercat în zilele petrecute la București aș vrea să mă opresc aici la acela – dacă se poate spune așa – de incognito fantomatic. Bănuiesc că și tu ai făcut o experiență similară cînd ai revenit pentru prima oară în România. Mulți exilați descriu întoarcerea în Itaca, fie că urmează s-o părăsească din nou, fie că nu, ca pe-un fel de stranie întoarcere din morți. Cei care revin după multă vreme pe un tărîm părăsit pentru totdeauna (cazul nostru, cazul atîtor evadați din comunism) sînt într-un fel „des revenants” din altă lume, apariții fantomatice, înrudite cumva cu spectrul arhetipal al bătrînului rege, tatăl lui Hamlet, dînd tîrcoale pe terasele de la Elsinore. Dar chipul bătrînului rege, mort de curînd, putea fi ușor recunoscut. Nu același lucru se poate spune despre o figură neașteptat reapărută după o lungă dispariție, chiar dacă trăsăturile ei n-ar fi schimbate de timp, cum sînt schimbate trăsăturile acelor morți doar pe jumătate care sînt exilații.

Bîntuiam ca o stafie melancolică locuri pe care le cunoscusem îndeaproape într-o viață anterioară și mă simțeam esențial vulnerabil, deși mă știam protejat, dacă nu de acea invizibilitate sau transparență pe care și-o pot alege spectrele, de faptul că devenisem irecognoscibil. Într-adevăr, care dintre foștii mei vecini, cunoscuți sau chiar prieteni de altădată m-ar mai fi putut recunoaște, dacă ne-am fi încrucișat întîmplător pe stradă sau dacă am fi stat la mese alăturate într-un restaurant, după atîția ani în care eu fusesem *altundeva* – în altă geografie, reală și mitică totodată, și în alt timp, ba chiar în altă dimensiune a existenței, fie ea diferită de acea a „patra dimensiune” ale cărei paradoxuri îi atrag pe anumiți matematicieni mistici? După două decenii de absență eram într-un fel deghizat în propriul meu trup, în propria mea vîrstă care, subiecțiv, înaintase brusc în clipa în care repusesem piciorul pe pămîntul țării, de la nici patruzeci la aproape șazeci de ani.

Această schimbare fulgerătoare de vîrstă, această îmbătrînire cu douăzeci și unu de ani într-o secundă, acest fabulos salt cronobiologic depășea posibilitățile mele de înțelegere imaginativă, dar

consecințele lui le simțeam nu numai psihologic, ci și fizic. Mă trezeam dimineața cu o durere surdă în oase – cu care de altfel m-am obișnuit destul de repede, uitînd-o – și eram tot timpul ușor amețit, zăpăcit, cu atenția extrem de capricioasă și cu memoria pe termen scurt la fel, spre deosebire de memoria pe termen lung care, ca la unii bătrîni, era uimitor de precisă. Senzația vîrstei mele deodată sporite cu douăzeci și mai bine de ani era întărită de conștiința că aș fi putut cutreiera la nesfîrșit, fără să fiu recunoscut, străzile orașului în care trăisem două treimi din viața mea – două treimi în care timpul trecea încet, sensibil mai încet decît în treimea exilului, și mult mai încet decît în ultimii cîțiva ani; și desigur infinit mai încet decît în clipa îmbătrînirii mele bruște pe pămîntul natal regăsit.

La rîndu-mi nu mai recunoșteam oameni de care altădată fusem mai mult sau mai puțin apropiat, pentru care avusesem chiar sentimente prietenești; bunăoară chipurile pe care le aveam în față la librăria „Sadoveanu,” și a căror prezență acolo nu era desigur întîmplătoare, căci „lansarea” volumului nostru fusese anunțată în presă, nu mai corespundeau vechilor imagini imprimare, înghețate în memoria mea, ca niște fotografii păstrate într-un album nedeschis multă vreme. „Nu mă mai recunoști, eu sînt Cutare”, îmi spunea surîzînd timid o femeie bătrînă, slabă, adusă din umeri, cu obrajii supți, cu părul alb, în care descopeream brusc, aproape șocat, o veche cunoștință, iubita unui bun prieten, de care fusem și eu vag îndrăgostit, cum se întîmplă în dulcea promiscuitate sentimentală a adolescenței. „Nu mă mai recunoști, eu sînt Cutare”, mi se adresa un fost coleg de liceu cu care avusesem cîndva lungi discuții peripatetice, un bătrînel cu fața buhăită și zgîriată sever de gheara timpului, cu ochi triști, cu trupul scund și gros. „Nu mă mai recunoști...” – erau cuvintele banale și magice care produceau recunoașterea de-o clipă, pe cît de limpede pe atît de zadarnică, a unor oameni care probabil nu aveau să se mai revadă niciodată.

Astfel de împrejurări modulau incognito-ul fantomatic al întoarcerii mele, făceau ca sentimentul de irecognoscibilitate pe care mi-l dăduse brusca mea îmbătrînire să fie doar relativ. Erau deci locuri în care puteam fi recunoscut, locuri în care oameni care mă cunoscuseră veneau anume să mă recunoască și, desigur, să fie recunoscuți. În afară de librăria „Sadoveanu”, întîlnirea organizată de revista 22 la sediul Grupului de Dialog Social, în frumoasa casă boierească din secolul trecut de pe Calea Victoriei 120 – despre care am pomenit în treacăt chiar la începutul acestei scrisori – sau întîlnirea de la Uniunea Scriitorilor (Casa Vernescu) în memoria lui Ion Negoitescu, și acestea anunțate în presă, au fost astfel de locuri și prilejuri de recunoaștere.

În măsura în care întoarcerea noastră se înscria în felul ei în proiectul unei mai vaste „căutări a timpului pierdut” (și nu fuseseră, cum notai tu la un moment dat, înseși *Amintirile...* noastre, pe care venisem să le inaugurăm la București, o versiune a unei astfel de căutări?), asemenea locuri și situații corespundeau memorabilului „Bal de têtes” proustian, acelui moment în care Marcel, întors la Paris din quasi-exilul anilor petrecuți într-o „casă de sănătate”, vede ravagiile timpului în trupurile și pe chipurile oamenilor de societate pe care-i frecventase în tinerețe. Imediat după această scenă prelungită – care începe cu o metaforă teatrală, cu măști, cu oameni-păpuși, cu acte de feerie simbolizând vârstele vieții, cu sugestia „divertismentului final al unei piese, în care personajele s-au travestit în așa fel încât să nu le mai recunoască nimeni” – vine partea hotărâtoare în care Marcel are pe de-o parte revelația morții (nimic din ce va face de acum încolo nu va putea face fără a „traversa” mai întâi ideea morții), pe de alta revelația operei autobiografice căreia i se va dedica integral, ascetic, uitînd de toate și de toți, și pe care va începe s-o scrie – în timpul ficțiunii – după ce cititorul a terminat lectura ei. E, după mine, un fel de a sugera că timpul scrisului e paralel timpului obișnuit, cu care nu vine niciodată în atingere. Timpul obișnuit nu poate fi decît pierdut – el trece ineluctabil aducînd cu el moartea, moartea repetată a lumii în obișnuințele noastre și, la sfîrșit, moartea unică prin care existența noastră se termină într-un neant simetric cu acela de dinaintea nașterii noastre. Timpul scrisului e timpul regăsit – e timpul care nu poate fi pierdut pentru simplul motiv că nu trece, sau trece altfel, inexprimabil ca momentele eterne din care e compus. Dar ca să ajungi la el trebuie, din cotidian, să vrei să „traversezi ideea morții” și asta presupune decizia de a vedea lucrurile prin dubla prismă a morții și a scrisului, sau a proiectului de a scrie, – de a încerca să descoperi sau să invenți „scriptibilitatea” aducerilor aminte, a experiențelor imediate, ori a imaginilor și fantasmelor care te cuturează (fără o astfel de încercare n-aș fi putut descrie bunăoară fantastica mea îmbătrînire, ca o cădere într-o prăpastie temporală, la întoarcerea în România). Actul scrisului ca atare – deși el poate fi chinuitor: uneori la fel de chinuitor ca privațiunile la care se supune un pustnic – e lipsit de importanță: de aceea în cartea lui Proust, a cărei temă e propria ei geneză, despre scrierea ei, despre așternerea laborioasă pe hîrtie a miilor de pagini care-o alcătuiesc, nu se spune nici un cuvînt, nu se face nici cea mai mică sugestie. Tot așa cum scriitorul nu crede de cuviință să vorbească în operă de sacrificiile pe care le-a cerut compunerea ei, adevăratul lui scop fiind unul extatic (și anume revelația simultană a morții și a transcendenței ei prin scris), asctul nu ia de fapt în seamă torturile pe care și le impune, pentru

că ele nu sînt decît niște mijloace lipsite de importanță față de scopul său sublim, uniunea mistică.

Referința proustiană nu-i întâmplătoare. Cînd am plecat spre București, în scurta mea vacanță universitară de primăvară, mă aflam în mijlocul relecturii integrale a *Căutării timpului pierdut* (pe care o începusem cu sfîrșitul, cu *Timpul regăsit*), pentru un curs special pe care mă hotărîsem să-l țin cu gîndul de a-mi continua reflecțiile asupra recititului, după publicarea volumului *Rereading* (1993). (Printr-o altă coincidență, capitolele mele din *Amintiri în dialog* au fost scrise în timp ce revizuiam, tăind și rescriind, manuscrisul din *Rereading* pentru publicare; printr-o contaminare firească, tematica lecturii și a relecturii se regăsește, în registru autobiografic, în textul românesc.) La București, deci, în lungile plimbări solitare pe care le-am făcut prin cartierele în care locuisem cîndva (Parcul Domeniilor – pătratul format de bulevardul Mărăști, strada Aviator Sănătescu, bulevardul Filantropia și strada Sandu-Aldea – sau străzile pline de poezie anacronică din triunghiul format de Grădina Icoanei, intersecția Batiștei – Caragiale și biserica Silvestru) mintea mea n-a fost doar scena unor memorări, voluntare și involuntare, cum se întîmplă în astfel de împrejurări, dar și a unor căutări ale „scriptibilului” în amintirile nescrise (multe din ele din exil) care mă cutreierau, și a „rescriptibilului” în frînturile de amintiri puse deja pe hîrtie și proaspăt ieșite de sub tipar, dar care ar fi putut fi povestite în nenumărate alte feluri, din alte perspective, cu alte înțelesuri și subînțelesuri. Abia după întoarcerea mea „acasă în exil,” adică la Bloomington, după terminarea semestrului universitar, în timpul vacanței de vară, din aceste căutări s-a conturat mai precis proiectul în care mă angajez, în care *ne* angajăm acum. Întreaga călătorie s-a plasat pentru mine sub semnul scrisului – îngemănat însă, cum am încercat să arăt, cu acela al fantomaticului.

Nu voi vorbi aici de întîlnirile noastre în doi, sau în grupuri mai mari, cum au fost cele prilejuite de recepțiile atît de agreabile la sora și cumnatul tău sau la L.B., nici de acea paranteză în paranteza întregii călătorii care a fost lunga plimbare – de peste două ore – pe care am făcut-o, într-o dimineață vîntoasă, din Andrei Mureșanu 33 pînă la sediul editurii „Litera,” aflat în acea monstruoasă arhitecturală a anilor '50 al cărei nume a fost schimbat în decembrie 1989 din „Casa Scînteii” în „Casa Presei Libere”. Mergeam acolo să ne ridicăm exemplarele de autor din *Amintiri...* Am luat – ții minte? – un drum ocolit, care ne-a dus pe la ecluza dintre lacul Herăstrău și lacul Floreasca, apoi pe malul lacului Herăstrău opus Pescărușului, prin dreptul pavilionului meu favorit din vremea în care lucram la parc ca „muzeograf” sezonier, apoi pe Șoseaua Nordului și prin comuna Băneasa, unde ne-am suit într-un autobuz

ca să nu fim în întârziere. Dar despre măcar câteva din întâlnirile cu puținii, prea puținii vechi prieteni pe care-i mai am în România (cei mai mulți au murit sau sînt risipiți prin lume), aș vrea totuși să spun câteva cuvinte, pentru că ele au introdus nuanțe noi, neașteptate, într-una din experiențele centrale – experiența spectralității – pe care mi le-a prilejuit această călătorie.

Pe A.M. îl revăzusem, la puțină vreme după răsturnările est-europene din 1989, în America, unde venise cu o bursă de cercetare Fulbright pentru câteva luni, așa că nu m-a mai surprins aparența lui fizică, aproape neschimbată față de cea din 1971-72. Uimirea înfiorată pe care ți-o poate provoca o figură peste care au trecut douăzeci de ani fără să lase nici o urmă e înrudită – înrudire prin contrast – cu șocul recunoașterii unei figuri pe care timpul a făcut-o irecognoscibilă: căci în al doilea caz poți avea impresia că ravagiile timpului le-a suferit doar celălalt și că tu însuți ai fost, ești, ca spectrele, esențial sustras influenței corozive a lui Cronos, în vreme ce în primul caz, fantomatic-intact și neatins de dalta timpului e celălalt, în așa fel încît dacă te-ai întîlni cu el pe neașteptate te-ai speria ca de-o stafie sau de materializarea bruscă a unei imagini mentale, a unui chip desprins din arhiva fotografică a memoriei și animat de-o viață stranie, izvorită parcă din alt regn sau din altă sferă a existenței. În timpul vizitei mele la București, A.M. mi-a sugerat o altă dimensiune a spectralității; căci el și-a asumat rolul de călăuză virgiliană într-o lume superficial familiară, dar care în multe privințe îmi devenise de neînțeles: mi-a explicat cu răbdare și în amănunt semnificația a ceea ce mi se spunea sau nu mi se spunea, a prezențelor și absențelor la întîlnirile noastre publice, a privirilor și mișcărilor ale căror coduri, formate în lunga mea absență, erau pentru mine tot atîtea secrete de nepătruns. Îmensa lui erudiție cărturărească avea un dublu vital într-o remarcabilă cunoaștere a semioticii gesturilor sociale și în capacitatea de a-i exprima subtilitățile într-un limbaj limpede, rapid și precis. „Nu ezita să mă întreb dacă nu înțelegi ceva,” mă îndemna el. „Tu ai trăit în Occident prea mult ca să poți pricepe intuitiv ciudățeniile la care a dat naștere ceaușismul altoit pe levantinism, sau combinația dintre frică, viclenie, ură, minciună și egoism primar care a explodat ca un vulcan de noroi după așa-zisa noastră revoluție.” Am admirat cu reînnoită invidie refuzul lui de a îmbătrîni, vivacitatea lui, amestecul de febrilitate și de susceptibilitate din gîndirea și vorbirea lui (poate că această susceptibilitate era la originea înțelegerii lui atît de acute a semnelor sociale), pesimismul lui bătaios și esențial stenic, care păreau toate neafectate de trecerea anilor. De câteva ori totuși l-am surprins obosit și parcă vulnerabil, dar de îndată ce se simțea observat își revenea.

Aparența fizică a lui C.B., în schimb, nu mai era cea care mi se fixase în amintire, deși nici irecognoscibilă nu devenise: aș spune

că el îmbătrânise blînd, cu toate că soarta îl lovise cu o specială brutalitate: trecuse printr-un episod psihotic grav, rămăsese văduv în condiții tragice (soția lui murise din pricina unei scandaloase neglijențe medicale) și o intervenție chirurgicală pentru înlăturarea unei tumori îl lăsase parțial invalid. Toate acestea nu le-am aflat de la el, căci el nu vorbea despre cele prin care trecuse. Era surîzător, prevenitor, blajin, înțeleghător, plin de căldură – o căldură ușor exagerată și poate ușor artificială – și-n ochii lui albaștri plutea un fel de permanentă duiosie ca o ceață. Părea a-și fi găsit un anume echilibru sufletesc în foarte întinsele lui lecturi mitologice, religioase și de istoria religiilor – trecuse de la o mai veche pasiune pentru yoga, care nu fusese poate străină de episodul lui psihotic, la un fel de ecumenism tolerant, interesat în toate manifestările religiosului, de la credințele arhaice pînă la esoterismul lui René Guénon. Ceea ce mă apropiase de C. cu mulți ani în urmă, fusese prietenia noastră comună pentru Nichita Stănescu, pentru care C., mai tînăr cu cîțiva ani, avusese chiar un fel de cult. Am vorbit mult cu C., despre Nichita și într-o seară mi s-a părut că duhul acestuia a trecut pe lîngă noi, dar fără să ne bage în seamă, invizibil, absorbit în lectură, ca un înger transparent cu o carte transparentă în mîini. Din evocările noastre se născuse pentru cîteva momente iluzia unei semi-prezențe din lumea de dincolo.

Pe Mircea Ivănescu, pe care aș fi vrut foarte mult să-l văd, nu l-am putut vedea, era la Sibiu, am vorbit însă cu el la telefon: vocea lui venea parcă de la o imensă depărtare (acea depărtare specială, fără legătură cu geografia, pe care o producea tehnologia telefonică învechită din România în convorbirile interurbane, și pe care o uitasem), se auzea slab, totuși surprinzător de clar, ca și cum ar fi fost înzestrată cu o capacitate miraculoasă de a străbate fără cea mai mică alterație paraziții, țiuiturile uscate, scîncetele și hîrîiturile de pe fir. Cînd mă gîndesc la vocea lui, la inflexiunile ei îndepărtate și totuși calde, dominînd prin delicatețe fondul de zgomote electronice, pure și complicate ca sunetul de vioară într-o sonată de Debussy, am reprezentarea unei spectralități în ordinea auditivă. Mircea era la spital, unde se internase în vederea unei operații ce urma să aibă loc a doua zi. Cu obișnuitele lui exagerări ironice de mare timid („Sînt poate ultimele mele cuvinte, îți vorbesc de pe patul de moarte” etc.), îmi mărturisise că e speriat, și cred că era într-adevăr speriat, iar cînd eu am încercat să-l liniștesc, înșiruindu-i clișeele folosite în astfel de ocazii („E o operație simplă, peste trei zile vei fi acasă” etc.), el mi-a reamintit că tatăl lui murise chiar în timpul aceluia tip de operație. A apărut deodată pe ecranul memoriei mele – cît de exactă? – imaginea bătrînului domn Ivănescu, bărbat slab, osos, cu părul complet alb, dar încă plin de energie, în ciuda poverii invizibile pe care-o purta de mulți ani, aceea a misterului sinuciderii fiului său mai mare, Emil. S-au

suprapus apoi peste aceasta imagini mai tulburi ale casei îndoliate din Strada Spătarului și imagini și mai tulburi de la înmormântare. Mai târziu am aflat că, împins de-un instinct sănătos, chiar a doua zi, cu puțin înainte de ora operației, Mircea pur și simplu fugise din spital.

Din vizita pe care am făcut-o împreună mamei și sorei lui Miron Chiraleu (eu eram copleșit, aproape paralizat de emoție, poate mai mult ca tine, pentru că tu le mai văzuseși, îți făcuseși un fel de ritual din a trece pe la ele cu prilejul fiecărei călătorii la București) am reținut un sentiment de radicală inaccesibilitate. Chipul lui Mironel, fruntea lui largă și tâmplele lui pure din care țîșnea bogat părul blond și încîrliionțat, ochii de-un albastru atît de intens, trăsăturile delicat voluntare ale feței lui palide au fost extraordinar de limpezi în mine în tot timpul șederii noastre acolo, însoțite însă de-un acut sens al absenței, al unei absențe definitive și fără leac, ca imaginea fotografică de pe o piatră de mormînt, imaginea unei ființe dragi pe care știi că n-o vei mai vedea în realitate niciodată – *nevermore*, cum spunea corbul lui Edgar Poe cu un cuvînt păstrat ca atare în traducerea lui Emil Gulian pe care, adolescent, o învățasem pe de rost și-o declamam uneori în camera lui.

Sentimentul de inaccesibilitate va reieși poate mai bine din povestirea acestei scurte vizite cernite, în cursul căreia anume amănunte întîmplătoare s-au încărcat de-o valoare simbolică semi-halucinatorie. Bătrîna Doamnă Chiraleu, femeie viguroasă și inimoasă altădată, octogenară acum cu sănătatea șubredă (îți amintești cum tremura din toate încheieturile cînd ne-a îmbrățișat cu ochii scâlțați în lacrimi?) și Tanușa, fiica ei atît de delicată, de sfioasă, un fel de înger poesc, continuau să locuiască în apartamentul bine cunoscut nouă din clădirea de pe Calea Floreasca colț cu Strada Dejgătoarei. Camera lui Mironel – camera în care petrecusem atîtea seri ale adolescenței noastre, în care purtam nesfîrșite discuții, în care ne citeam producțiile literare, dar în care mai ales ascultam muzică, concertele duminicale retransmise de la Ateneu sau, la pickup-ul lui pe atunci modern, muzică pe discuri mereu repuse, uzate și zgîriate, pînă noaptea târziu – sonate de pian de Beethoven cu Artur Schnabel, simfonii de Beethoven dirijate de Furtwängler, multe piese de Bach, între care un faimos preludiu și fugă în orchestrația lui Leopold Stokowski, pe care azi l-aș socoti mai degrabă kitsch, dar care atunci mă zguduia interior și-mi părea a conține ceva din esența misterios cosmogonică a muzicii înseși – era, cum fusese tot timpul de la arestarea lui în 1956, ocupată de un locatar străin, impus de așa-numitul „spațiu locativ” – un străin care pusese stăpînire și pe intrarea din față a casei, astfel încît, ca să ajungi din stradă la odăile Doamnei Chiraleu și ale Tanușei, trebuia să străbați o curte interioară cu lazi de gunoi și cu vechituri aruncate prin colțuri, să urci o scară

de serviciu afumată, încolăcită și strîmtă, și să treci printr-o bucătărie comună. Sentimentul de inaccesibilitate de care vorbeam adineori venea în parte din felul în care camera lui Mironel fusese izolată de hall-ul în care am fost primiți: ușile de sticlă mată care despărțeau cele două încăperi vecine fuseseră blocate de dulapuri și alte mobile care mi-au apărut ca o modestă, înduioșător de fragilă baricadă ridicată împotriva unei invazii care ar fi putut porni din interiorul camerei alăturate – al camerei în care, în iunie 1956, s-a întîmplat să fiu eu însumi martorul unei invazii brutale în noaptea arestării lui Mironel. De altfel, atunci, acea invazie se extinsese numaidecît și la celelalte camere ale apartamentului, ușile de sticlă fuseseră date la o parte și cei șase sau șapte securiști, în cursul percheziției, tropăiau zgomotos prin toată casa ca niște animale cu copite grele, smulgînd lucruri de pe rafturi sau din sertare și azvîrlindu-le de-a valma pe jos. Mi-am închipuit că acum cele două femei singure și fără apărare se simțeau poate simbolic protejate de acea „baricadă.” Mie însă, aceleași mobile rînduite peste ușile de sticlă îmi dădeau, ca unuia care avea întipărită în memorie imaginea camerei celeilalte și ca un spațiu al prieteniei – înainte de a fi devenit, într-o noapte de groază, scena arestării prietenului nostru, pe care am descris-o mai pe larg în *Amintiri...* – sensul unei „blocări,” al unui obstacol, poate chiar al unei interdicții. Nu știu de ce mi s-a părut că, odată cu acel spațiu, devenea inaccesibil și trecutul mai vechi, anterior momentului traumatic, pe care-l adăpostise. Deodată am simțit însă că duhul lui Mironel nu era acolo, că nu putea fi acolo, că el părăsise acel loc pentru totdeauna și că, într-un fel inexplicabil, în camera lui înghețase în timp acea noapte teribilă, ultima pe care-o petrecuse acolo. Cînd am plecat mi s-a strîns inima la gîndul că cele două femei rămîneau, precar baricadate, în vecinătatea atît de apropiată a acelui spațiu peste care puseseră stăpînire demonii.

Vreau să notez acum cîteva impresii despre București, impresii care mi-au dat de gîndit, asupra cărora am revenit – sau au revenit ele asupra mea? (Tema, după cum vezi, rămîne aceeași: fenomenul revenirii – inclusiv ideea de *revenant* – sau al traversării hotarelor dintre lumi și timpuri distincte.) Eram desigur curios să revăd intrarea Caragiale și blocul cu numărul 8 care domina acea mică fundătură pașnică, mărginită de vile – unele cochete – construite toate prin anii '20 sau '30. Trăisem, cu o scurtă întrerupere, din 1963 și pînă la plecarea în America, în 1973, într-un apartament din acel bloc „vechi”, datînd și el din perioada interbelică (sub comunism, mai ții minte?, epitetul „vechi” căpătase conotații pozitive, chiar luxoase, în timp ce „nou”, ca în „bloc nou”, însemna „făcut în grabă, ieftin, de proastă calitate”). Doream să compar imaginea despre intrarea Caragiale care de-a lungul anilor de ab-

sență revenise în jocul asociațiilor mele mentale, în vise sau în acel film neîntrerupt al conștiinței făcut din fragmente de amintiri, scene ipotetice, fantasme, obsesii și-un infinit, haotic monolog interior – doream deci să compar această imagine cu imaginea actuală, reală. Cît de reală? Căci n-avea să-și piardă și ea realitatea, și încă foarte curînd, urmînd să reapară, alături de imaginea veche, la fel de imaterială, pe ecranul tremurător al memoriei, în vise sau în filmul interior? S-a dovedit totuși că noua imagine avea o forță aparte, că era capabilă s-o domine pe cea veche. Greutatea ei, semnificația ei deosebită, neașteptată aveau să vină – cum vei vedea numaidecît – nu numai din contrastul dintre ea și imaginea veche, ci și din puterea ei de a revela ceea ce imaginea veche ascundea, de a rezuma alegoric o situație mai largă și mai complexă.

În primele mele zile la București, deși locuiam foarte aproape de intrarea Caragiale, n-am găsit timpul să mă abat pe-acolo; apoi, într-o după-amiază liberă, în cursul unei lungi și întortocheate plimbări solitare prin acel cartier încă plin de farmec, am trecut prin dreptul ei – dar m-am oprit doar o clipă. În alee apăruse o gheretă militară în fața căreia stătea un soldat în uniformă, cu capul acoperit de-o cască de metal și înarmat cu pușcă-mitralieră. Iar aleea în care altădată, într-o după-masă cu soare blînd de sfîrșit de iarnă ca aceea, s-ar fi jucat poate copii, era pustie. Acum însăși ideea copiilor jucîndu-se în acel spațiu mut-amenințător era exclusă. Dacă aș fi continuat să locuiesc acolo, mi-am spus, ar fi trebuit să trec de cîteva ori pe zi prin fața sinistrei gherete. Am plecat deci fără să mai zăbovesc și fără să mă uit în urmă.

Cînd locuiam în blocul din fundul aleii, știam desigur că în clădirea alăturată – o curioasă imitație de pallazzo italian ridicată în perioada interbelică, poate o fostă bancă, a cărei fațadă dădea spre strada Batiștei și a cărei curte din spate cu copaci bătrîni era despărțită de intrarea Caragiale printr-un zid gros și foarte înalt, încununat cu trei șiruri de sîrmă ghimpată – funcționa un serviciu al Securității, poate un post de ascultare, cum părea a indica pădurea de antene de forme neobișnuite care țîșnea din acoperișul ei. Intrările și ieșirile funcționarilor – îmbrăcați în civil, totdeauna îngrijit, cu costum și cravată chiar și în mijlocul verii – se făceau dimineața devreme și către ora trei, exclusiv prin intrarea Caragiale, prin ușa masivă de metal care se deschidea în zidul încununat cu sîrmă ghimpată. (Intrarea principală de pe strada Batiște, prin fața căreia treceam zilnic în drum spre universitate, era totdeauna ferecată și-avea un aer inexpugnabil-ostil.) De la etajul doi, unde locuiam, puteam vedea, în dreptul ușii de fier, de cealaltă parte a zidului, acoperișul unei gherete de portar – dacă în ea se va fi aflat un om înarmat nu pot spune, căci el îmi rămînea oricum invizibil. Venirile și plecările celor care lucrau la acest misterios centru de spionaj electronic al ambasadelor străine –

asta era supoziția mea, de fapt n-am știut niciodată ce se petrecea în acea clădire – se făceau disciplinat și discret, totdeauna în tăcere. Chiar când erau în grup, funcționarii nu vorbeau între ei.

Fapt e că viața aleii își urma cursul ei, ignorând sau făcându-se că ignoră ce se întâmplă în spatele celui zid care avea în fond o dublă funcție: pe aceea de a ascunde o zonă pentru mine demonică și în același timp pe aceea de a ocroti un spațiu aparent (dar n-au și aparențele importanța lor?) idilic, cu pătrate de șotron desenate cu cretă pe pavaj, în care în zilele frumoase țopăiau copiii. Caracterul pașnic al vechii mele imagini era desigur fals, dar iluzia mea se dovedise tenace; trăisem ani de zile în imediata vecinătate a unui loc spurcat, malefic, infernal (căci tot ce venea în atingere cu Instituția avea pentru mine un caracter diavolesc, în sens concret și literal) și mă obișnuisem, făcându-mă la început că nu-mi pasă și ajungând, la fel ca și ceilalți locuitori ai fundăturii, chiar să nu-mi pese. Această nepăsare, în exil, se transformase în uitare, în așa fel încât imaginea purtată în memorie se putuse încărcă de o anume nostalgie și intrase, alături de imaginea casei din Mărăști 23, în sfera acelor mituri personale care controlează imaginația lui „demult” și a lui „acasă.” Astfel că apariția gheretei militare și a soldatului înarmat în mijlocul aleii – după 1989? – sînt aproape sigur că da – a avut un efect demitizator imediat. Și totuși... Numai imaginea externă a străzii și-a schimbat retroactiv sensul datorită celui *memento* tăcut, marțial, încruntat. Nici nu-i întorsesem bine spatele că m-am simțit năpădit de amintirea interiorului celui apartament în care trăisem, după ce mă căsătorisem cu Uca, aproape zece ani: cu mobilele lui vechi – între care biroul din lemn de cireș al mamei, primit ca dar de nuntă – tăindu-și marginile precis și delicat în lumina scăzută, filtrată, vag cețoasă ca-n fotografiile de la începutul secolului, imprimare pe carton gros, aproape mățos la pipăit. Pentru câteva ore am regăsit, depărtată în timpul interior și totuși pîlpîind de-o viață secretă, atmosfera celui apartament și, dacă se poate zice așa, sentimentul lui distinctiv, comparabil în ordine auditivă cu sunetul unui instrument muzical cu care ai fost odată familiar și pe care îl recunoști, fie și doar în memorie, dintre sunetele a zeci de instrumente similare interpretînd aceeași melodie.

Alte impresii. Străzile din jurul bisericii Silvestru – mi-am amintit de plimbările pe care le făceam cu Uca în acea parte a orașului, înainte, dar și după ce ne-am căsătorit – continuau în chip straniu să fie pline de poezie sub soarele care apunea, în atmosfera aproape primăvăratecă (dăduseră mugurii în crengile copacilor), deși erau murdare, pline de gropi, și din loc în loc, lângă trotuare, te întâmpinau cu grămezi mari de gunoai menajere. Unora din aceste grămezi li se dăduse foc: ardeau încet, mocnit,

fără flacăără, dar cu mult fum care, din pricină că nu bătea vîntul, rămînea atîrnat vreme îndelungată în aerul din jur. Cînd treceam prin dreptul lor – încercînd să le ocolesc pe cît era cu putință – mi se umpleau nările de fumul lor acru-dulce-grețos. Serviciile de salubritate publică încetaseră să mai funcționeze.

Mirosul de gunoaie arse mă umplea de-o tristețe ciudată, care nu mă împiedica să mă uit atent, cu o particulară plăcere estetică, la fațadele acelor case vechi, unele de la sfîrșitul secolului trecut, cele mai multe de la începutul secolului XX, cu ici-colo cîte o vilă sau un mic bloc de cîteva apartamente din perioada interbelică. Toate, cu aerul lor vetust (stilul arhitectural predominant era o imitație în mic a stilului franco-belgian din *la belle époque*), cu zidurile lor de multă vreme netencuite și nezugrăvite, cu ferestrele lor sclipind auriu în crepuscul, cu acoperișurile lor de țiglă roșcată, navigaseră prin furtuna istorică de patruzeci de ani a comunismului care le avariase, dar, ca printr-un miracol, nu lăsase nici o urmă structurală – nu lăsase, de fapt, nimic în urmă: nimic în afara nimicului. Timpul trecuse peste ele și deodată încetase să treacă: le părăsise ca pe niște nave împotmolite, rămase pe uscat după ce apele mării s-au retras – dar aceste nave erau vii, palpita secret de viața celor care-și găsiseră adăpost în ele, oameni pe care nu ți-i puteai închipui decît necăjiți, speriați, bănuitori, împovărați de griji, mișunînd în interiorul lor și producînd acele mari grămezi de gunoi care ardeau mocnit în sfîrșitul calm de după-amiază. Erau, acele străzi, parcă în afara timpului, uitate de vreme, după ce valurile vremii se spărseseră peste ele cu o violență repetată de-a lungul a patru decenii și-apoi deodată abandonaseră colțul de oraș franco-belgian de la începutul secolului într-un spațiu de lumea a treia cu fum de gunoaie arse în aerul nemișcat al după-amiezii.

Una din impresiile cele mai stăruitoare pe care mi-au lăsat-o Bucureștii a fost aceea de mare sărăcie: sărăcie vizibilă, adeseori bătătoare la ochi, dar și sărăcie ascunsă, adîncă, de care-ți puteai da seama doar pe cale indirectă. Unul din semnele ei erau restaurantele goale – ții minte ce pustiu era la „Capșa” cînd am prînzit acolo? Cînd am intrat în acea sală elegantă, cu banchete și scaune îmbrăcate în catifea, cu candelabre vechi de cristal, cu pahare sclipind pe albul fețelor de masă de olandă, cu triumphiurile șervetelor scrobite așezate pe farfuria și parcă ciulite într-o pîndă imaculată, cu chelnerii posaci în smokinguri negre, totul sugera așteptare, o așteptare la început încordată, dar care devenise parcă mai resemnată și totodată mai destinsă cînd am ieșit (cele două mese ocupate între timp, în două colțuri diferite, învăluite în cercuri albăstrii de fum de țigară, întăreau această ultimă impresie).

O zi sau două după aceea, mă aflam singur în centrul orașului, undeva pe lîngă Universitate, la ora prînzului. Nu mi-era prea foame, dar cum urma o lungă după-masă cu un program încărcat

m-am gândit să îmbuc ceva în grabă la un restaurant oarecare. Am intrat într-un local unde pe vremuri mergeam cu studenții la o bere. Dar vastul spațiu plin de lume și de voci altădată, cu chelneri alergând printre mese și ignorând strigăte iritate ori imploratoare, m-a întâmpinat cu o stranie tăcere: localul popular se transformase într-un restaurant clasa întâi în care, în semiîntineric, se distingueau siluete de chelneri îmbrăcați în negru – parcă îndoliați – printre șiruri după șiruri de mese cu luciri reci de tacâmuri și pahare, la care nu ședea nimeni. Un *maitre d'hôtel* apărut ca din pământ se îndrepta spre mine cu un surîs onctuos, dar eu, fără să mai aștept, am ieșit aproape fugind. Timp de mai bine de-o oră am umblat prin centrul orașului (trecând prin Piața Romană, Piața Amzei, și luînd-o apoi pe Calea Victoriei spre Athenée Palace și din nou spre bulevardul Bălcescu), în căutarea unui restaurant cu o atmosferă mai puțin funerară. Am sfârșit, înfometat de-a binelea, făcînd coadă la o mică patiserie privată de pe strada C.A. Rosetti, unde am mîncat, în picioare, o excelentă plăcintă cu brînză iar ca desert o înghețată.

În cele opt zile petrecute la București am avut un mare noroc: n-am văzut nici una din fețele pe care mi-ar fi displicut să le văd. Mă refer în primul rînd la foști „oameni de partid” ai inteligenței, și mai ales la partizanii național-comunismului ceaușist, care-și continuă activitatea în coordonatele noii situații, reînviind cuvintele de ordine și stilul propagandistic (violent, vulgar, primitiv) al mișcărilor de extremă dreapta ale anilor '30. Ca să fiu sincer, nu mă prea așteptam să văd astfel de fețe, decît poate din întâmplare. În schimb exista o șansă – care s-a dovedit din fericire teoretică – să fim căutați măcar de unii din acei intelectuali ai generației noastre cu care aveam relații colegiale pe vremuri, care în epoca cea mai dură a dictaturii ceaușiste „au rezistat prin cultură”, căpătînd o reputație de quasi-disidenți, dar care fac astăzi politica culturală a noului regim pseudodemocratic, predicînd oportunist „apolitismul”, de fapt același „apolitism” pe care vechiul regim îl tolera, e adevărat fără entuziasm, în virtutea principiului că „poetii trebuie lăsați să se joace”. Nu voiam ca drumurile noastre să se întretaie și ele nu s-au întretăiat – s-a dovedit că lumea în care ne mișcam noi era închisă acestor oameni. Norocului de a nu fi întîlnit astfel de personaje îi datorez cel puțin în parte faptul că, întors acasă – „acasă în exil”, ca să repet această formulă contradictorie, dar riguros adevărată – mi-am putut reevoca impresiile culese din România – impresii desigur amestecate și nu o dată melancolice – într-o stare de seninătate; iar dacă adaug amintirile bune rămase de la cei pe care i-am întîlnit – de la cei pe care i-am căutat sau care m-au căutat ei pe mine – aș putea chiar vorbi de un sentiment de reconfort moral.

O deosebită plăcere și totodată un prilej de meditație asupra literaturii au fost întâlnirile cu scriitori din generația anilor '80. Pe unii îi cunoscusem fugitiv în Statele Unite, unde putuseră călători după 1989, și-i revedeam la București, ca bunăoară pe B., una din figurile reprezentative ale „optzeciștilor”, cum s-au numit ei înșiși. Cu un sfert de secol mai tineri ca noi, ei s-au format în anii cei mai sumbri ai ceaușismului, într-o opoziție mută, dar admirabil de dîrză față de cultura oficială, față de paternalismul grotesc al partidului, față de întreaga farsă stridentă a național-comunismului pe un fond social tragic, cu aproape toate caracteristicile unei situații concentraționare. Ce a inspirat rezistența interioară a acestor tineri? Care au fost modelele lor? Care au fost tehnicile lor de supraviețuire intelectuală? Ce i-a făcut impermeabili, în scris, la presiunile ideologice la care erau tot timpul supuși (în ciuda concesiilor pe care, în viață, au simțit că trebuie să le facă: mulți dintre ei au devenit, astfel, încă de pe băncile universității, membri de partid)? Stînd de vorbă cu B., intelectual distins, vorbitor de limbi străine, inteligent și nuanțat, perfect sincronizat cultural cu Occidentul (această sincronizare mă uimise și mai mult cînd îl cunoscusem în Statele Unite cu mai bine de doi ani înainte), am înțeles sau intuit cîteva lucruri care merită să fie notate aici. Imunitatea la ceaușism a „optzeciștilor” se explică printr-o combinație particulară de factori: mai întîi vocația lor estetică (vocație care, avînd totdeauna o dimensiune etică, deși nu și una civică, protejează spiritul contra infecțiilor ideologice mai serioase), apoi ascetismul forțat (care a întărit instinctul lor de conservare și, între altele, i-a făcut pe mulți să respingă tutunul și alcoolul, acele instrumente de sinucidere lentă pe care generația noastră le-a folosit din plin) și, în al treilea rînd, lectura, pasiunea lecturii.

A citi într-o lume totalitară e aproape același lucru cu a citi în închisoare – atunci cînd paznicii o îngăduie. Lectura care rezultă e în același timp riguroasă, atentă (cărțile demne de citit, relativ puține, sînt supuse unei lecturi profunde, intensive) și proiectivă – în sensul că cititorul proiectează în text propriile aspirații secrete, dorințe, gînduri, teorii. Interesul acestui tip de lectură vine din tensiunea între atenție și proiecție, între respectul pentru literă și tendința de a vedea în text o expresie alegorică a dramei cititorului. Pornind de la această ultimă tendință s-ar putea spune că textul citit – fie el cel mai literal-realist din lume – e alegorizat, transformat într-un text esoteric care dezvăluie inițiatului, persecutatului, prizonierului tot felul de ascunzișuri pe care neinițiatul nici nu le poate bănuî. În aceste ascunzișuri, pe care le scotocește mereu, cititorul găsește și ceea ce e ascuns acolo, dar și ceea ce ar dori el să fie ascuns. Dar proiecția la care mă gîndesc nu e nici simplă nici arbitrară, căci cititorul nu „forțează” textul, nu-i impune fantasmalele sale în mod brutal; dimpotrivă, el se apropie

de text cu sfială, își creează tot timpul complicații și ține scrupulos seama de constrîngerii pentru a obține o victorie (alegorică), în ultimă instanță, o victorie dificilă și purificatoare. Din obiceiul unei astfel de lecturi se naște și un anume fel de scris: cu o suprafață textuală netedă, aparent neutră, opacă, monotonă (chiar cînd e haotic-onirică), și adormitoare pentru cenzor; un sistem de aluzii intertextuale care vizează realitatea doar în chipul cel mai indirect. (Cenzorul e antrenat să prindă aluzia directă; aluzia la alte texte și apoi, prin rîcoșeu, la realitate îi scapă.) Evident, acest tip de text presupune un cititor pe potrivă: extrem de atent, extrem de cultivat, plin de idei și de dorințe ascunse; un cititor ideal de închisoare ideală – dacă se poate spune așa. În condiții de libertate intelectuală, astfel de texte și de cititori supraviețuiesc desigur cu greu.

„Optzeciștii”, mi-a explicat B., s-au definit pe ei înșiși nu numai respingînd cultura oficială (în tăcere, prin lecturi alegorizante și scris esoteric), ci și contestînd estetic generația noastră, adică generația anilor '60, care beneficiase de quasi-liberalizarea dintre 1964-1971, în contrast cu condițiile extrem de dure, total kafkaești, în care-și făcuseră ei debutul. Noi fuseserăm ultimii „moderniști,” ei erau „postmoderniștii”. Altfel spus, B. credea că generația lui izbutise să se sincronizeze (prin lecturi la zi, în mare parte clandestine) cu situația literară din America anilor '60-'70 și apoi din Europa occidentală a anilor '80, unde terminologia postmodernismului pătrunsese cu oarecare întîrziere. Postmodernismul românesc își avea, desigur, trăsăturile lui distinctive și multe surse autohtone (astfel, dacă „optzeciștii” se opuneau poeziei „moderniste” a lui Nichita Stănescu, ei își descopereau precursori importanți, cum ar fi Leonid Dimov sau Mircea Ivănescu, chiar în sînul generației noastre). Nu vreau să intru acum într-o discuție de critică literară. Scrierile unora dintre „optzeciști” mi-au plăcut enorm, altele m-au lăsat indiferent sau m-au plictisit, dar a spune că ele sînt „postmoderne” înseamnă, mi se pare, a spune prea puțin despre cele bune și prea mult despre cele mediocre. În genere, constat că mi-am pierdut interesul pentru dezbaterile despre școli literare, curente și contracurente și probleme de terminologie estetică, care altădată mă atrăgeau. Ce mă fascinează azi, cînd citesc sau recitesc – și cu vîrsta proporția dintre lectură și relectură se schimbă în favoarea celei din urmă – e relația dintre anumite universuri literare (sau textuale) *individuale* și istorie; în această relație, cu cît izbutesc să mă apropiu de ea mai nuanțat, sper să găsesc răspunsuri la un număr de întrebări foarte personale pe care mi le pun. Joacă aici, alături de vîrstă, exilul.

Noi am văzut, cum se zice, „multă lume” la București; dar, dacă ne gîndim bine, am venit în contact cu puțini oameni, toți reprezentînd un strat subțire, o mică minoritate culturală fragilă

într-o societate sărăcită și polarizată, suspicioasă și înfricoșată, dominată de resentimente și uri explozive, pe care condițiile primitive de viață nu fac decât să le intensifice. Mi-a fost limpede că prietenii noștri de idei, deși ei pot să se exprime liber (deocamdată) și fără teamă, deși pot călători fără restricții politice (nu însă și fără severe restricții economice), au motive să se simtă înșelați în speranțele lor din primele luni ale lui 1990. Comunismul a căzut, dar comuniștii au rămas la putere; ba chiar au fost aleși în mod liber (cît de liber totuși?) de-o populație pe care au terorizat-o timp de patruzeci de ani.

În aceste condiții, m-au impresionat la prietenii noștri două lucruri: un mare curaj moral (implicînd refuzul fricii și-al tentației fricii: frica putînd fi și o ispită, o scuză, un alibi, cum prea bine știm) și faptul că nici măcar cei mai înclinați spre pesimism nu se dau bătuți, sînt activi nu numai în domeniul lor, dar și în afara lui – aproape toți fac politică și sînt, bineînțeles, în opoziție față de forțele restauratoare ce par totuși a cîștiga teren în fiecare zi. Căci, din păcate, opoziția e fragmentată și acești oameni sînt adeseori dezbinați de rivalități imaginare, în care se ciocnesc orgolii fără măsură. O mare înfumurare, cu dorința consecutivă de-a avea totdeauna dreptate, e o curioasă deformare a spiritului pe care-o favorizează atmosfera morală din societățile mici, închise, cu tradiții colectiviste, exacerbate de experiența totalitarismului. În rîndurile intelectualilor, astfel de societăți – poate ca o compensație pentru umilințele pe care le îndură – încurajează lăudăroșenia și chiar megalomania – și chiar *megalomania ipocrită* (astfel încît oameni care n-au de fapt un mare sentiment de sine se simt obligați să-l afișeze social și să fie, bunăoară, intoleranți față de orice critică, ba chiar să se răzbune împotriva celor care nu le-au arătat respectul cuvenit). Prin contrast, și în mod paradoxal, societățile deschise, competitive, bazate pe principii explicit individualiste sînt școli de modestie, deși această modestie poate fi la fel de ipocrită ca și megalomania în societățile de care vorbeam adineaori. Oricum, în împrejurările date în România de azi, prietenii noștri, chiar și cei atinși de aripa trufiei, au un comportament pe care nu ezit să-l calific drept eroic, iar cei mai clarvăzători și eficaci dintre ei știu prea bine că fructele delicate ale acțiunii lor, dacă între timp nu se produc cine știe ce catastrofe istorice, vor putea fi culese cel mai devreme abia după apariția unei noi generații. Cei patruzeci de ani de rătăcirii biblice prin deșert, în drum spre Țara Făgăduinței, par a fi nu numai o necesitate mitică în procesul complex al eliberării unei societăți de mentalitatea de sclav.

Mă înțelegeam bine cu acești oameni și mă simțeam minunat printre ei dar asta nu mă împiedica să-mi dau seama că din relația mea cu ei lipsea ceva, acea comunicare metaverbală, acea misterioasă lectură corectă a gîndurilor celuilalt, acea intuiție

anticipativă a intențiilor, dorințelor, planurilor sau așteptărilor lui. Felul cum apreciam anumite situații, ceea ce ni se părea „de la sine înțeles”, cadrele noastre de referință implicite nu mai erau decât rareori aceleași. După atîția ani departe de România, absența sau mai degrabă caracterul șovăielnic, imperfect, nesigur al comunicării la nivelul a ceea ce unii epistemologi numesc „dimensiunea tacită” mi se părea un lucru firesc. Cît timp mi-ar fi luat, m-am întreat, regăsirea acelei posibilități de a ghici plauzibil ce se petrece în mintea celui cu care stau de vorbă, cum mă vede el pe mine și cum își închipuie că-l văd eu pe el? Luni, ani? Odată cu o conștiință sporită a schimbărilor mentale imperceptibile pe care le produce exilul, și, reciproc, „rămînerea acasă”, astfel de întrebări mă făceau să mă gîndesc la dificultatea de a reintra într-o comunitate și de a te reintegra spiritului ei.

Eram, și pe această cale ocolită, pus față în față cu faptul exilului și cu dificultățile inefabile ale întoarcerii din exil. Revenisem în România pentru cîteva zile, dar adevărata întoarcere, mi-am dat seama, avusese loc pe alt plan, acela al scrisului, mai de mult. Cartea noastră era nu numai, cum credeam, un *nostos* imaginar; era chiar întoarcerea în Itaca. Călătoria din martie la București devine reală abia acum, cînd de-acasă (adică din exil) scriu despre ea. Exilul rămîne experiența mea fundamentală: lui îi datorez revelația că Itaca e pentru mine o limbă – o mică insulă obscură în geografia lingvistică a lumii, dar singura de pe ale cărei țărături accidentate pot asculta la nesfîrșit „foșnirea mătăsoasă a mărilor cu sare”, încercînd să-i deslușesc vagile profeții și tîlcurile ascunse. Limba română – limbă secretă pentru cei în mijlocul cărora trăiesc acum – și-a dezvăluit pentru mine un avantaj inestimabil: spre deosebire de engleza în care mi-am scris studiile critice universitare din ultimele două decenii, și-n care mi s-a părut totdeauna că n-aș putea deveni scriitor (deși de cîte ori îi citeam pe Joseph Conrad și mai ales pe Vladimir Nabokov mă simțeam îndemnat să încerc), ea îmi deschide în sfîrșit posibilitatea *scri-sului*, a celui scris despre care-ți vorbeam mai sus, născut din ideea morții și străduindu-se s-o depășească și s-o uite – prin amintire, prin luarea aminte, prin atenția de dragul atenției, prin jocul atent al minții în fața nimicului. Fără libertatea și rigoarea pe care le aflu în limba regăsită, în Itaca mea secretă, acest joc ar fi imposibil.

Calea întoarsă spre limba română, după atîția ani de exil (deși exilul meu lingvistic a fost incomplet, căci am continuat să vorbesc românește acasă și cu prietenii din diaspora, și să scriu în „limba mea secretă” atît jurnalul pe care l-am abandonat doar acum cîțiva ani, cît și corespondența cu tine sau cu alți prieteni, lăsînd la o parte cîte-un poem ocazional compus „la comandă amicală”, ca

bunăoară *Veghe*, la cererea lui Ion Caraion pentru revista de poezie *2PLUS2*, avatar al vechii *Agora*, pe care a scos-o în Elveția în 1983*), nu e lipsită de un element paradoxal. Mulți scriitori români de orientare modernistă, față de care mă simțeam apropiat, au suferit din cauza limitelor pe care le impunea folosirea unei limbi de mică circulație și, implicit, raportarea la o cultură pe cât de recentă pe atât de marginală față de marile culturi europene occidentale. „Dacă eram francez, eram poate genial”, exclama tânărul Eugen Ionescu în 1934, în *Nu*. „Vă declar,” continua el, „că mă jenez incomensurabil că sînt condamnat să rămîn o rudă săracă a intelectualității europene; faptul că nu sîntem decît trei sute de inși care ne batem capul cu ideile, cerneala și hîrtia, și încă prost, și că, neavînd cititori, ne citim între noi înșine constituie una din tristețile, din *malaises*-urile mele permanente.” Dar nu-i situația culturală a României de azi, după o jumătate de secol de pustiire comunistă, încă și mai rea decît era în 1934? În chip ciudat, aș spune, viața literară românească din 1994, cel puțin ca atmosferă, nu se deosebește radical de cea din 1934; ba chiar în anume privințe (mă gîndesc la conflictele ideologice de fond), asemănările

* Îmi îngădui să citez acest poem care are o legătură evidentă cu problematica exilului (lingvistic), de la început și pînă la sfîrșit, de la numele celui căruia îi e dedicat, Ion Caraion, poetul care luase nu de mult drumul pribegiei, ori de la motto, un citat enigmatic din poemul *Exil* de Saint-John Perse, și pînă la ultimul vers, care traduce primele cuvinte ale motto-ului (titlul, *Veghe*, trimițînd la ultimul cuvînt al motto-ului):

Veghe

Lui Ion Caraion

„...le fruit de cendres de nos veilles”

Saint-John Perse

În limba pierdută – în umbra pierdută a limbii –
saltul în pierdere. Lumina mută le cheamă,
urme de urme de urme, silabele șterse
în eternitatea fragilă a toamnei.

Între zaruri cu pleoape lăsate, în depărtarea
aazului: ovaluri de var.

Nimic de spus peste care
plutește un TREBUIE, ecou de ecou de ecou,
porunca îngerului Eutuel.

Și-acum o veghe pentru cuvinte –
rostite-n neștire, neștiute-n rostire,
și mai ales pentru cele care, în golul tainei,
și-au mocnit de-a lungul anilor înșelesul
în acest fruct de cenușă.

sînt izbitoare, producînd un sentiment neliniștitor de *déjà vu*. Dar în chip și mai ciudat Itaca lingvistică din care scriu, din care scriem, nu are legătură, sau are doar o legătură superficială, cu ceea ce se înțelege prin noțiunea de „viață literară”. Faptul de a scrie în românește de departe, de foarte departe, din altă lume dacă nu chiar din lumea cealaltă (mai e nevoie să spun că lumea în care trăiesc a fost multă vreme, pentru românii din România, lumea cealaltă?), mi se pare în același timp extraordinar și perfect normal; iar formula epistolară pe care-am ales-o pentru aceste duble memorii simplifică, formal cel puțin, problema construcției cititorului: căci noi ne adresăm unul celuilalt și doar în subsidiar celor trei sute de cititori din România, sau cîți or fi, pe care i-ar putea interesa aceste pagini.

1995

ITACA, SCIȚIA?

Între biografiile noastre paralele există o deosebire: tu ai lipsit douăzeci și unu de ani din țară, în timp ce eu, plecat mai târziu, am regăsit România imediat după evenimentele de la sfârșitul lui 1989: trecuseră, deci, de la plecarea mea, numai doisprezece ani și jumătate.

De atunci și pînă la călătoria care ne-a adus împreună, la mijlocul lui martie '94 în jurul cărții pe care o scrisesem, în tovărășia prietenilor și a editorilor noștri m-am întors de multe ori, așa încît trăirile bizare care pe tine te-au năpădit dintr-o dată mie mi-a fost dat să le distilez în alambicul anilor; dar pe măsură ce timpul trece și prezentul devine istorie îmi e mai greu să deosebesc cînd și în ce împrejurări am simțit cutare sau cutare lucru, așa încît toată această perioadă, dacă vreau să rămîn cinstit față de propria-mi subiectivitate, ar trebui tratată ca o unitate, lucruri trăite în ani și ani unindu-se într-un *continuum*.

...Și totuși, oricum aș amesteca ceea ce a fost despărțit de o lungă durată, de fiecare dată, dacă vreau să încep a-mi aminti acel trecut care prin actul însuși al rememorării și scrisului se transformă în prezent istoric trebuie să evoc primul zbor cu avionul de la Zürich la București în februarie 1990, la cîteva săptămîni după „evenimente”.

Era o dimineață de iarnă. În zare, Alpii scliffeau în armură de gheață; dar mai jos, în Mittelland, în „țara de mijloc” se așternea covorul proaspăt și vital al ierbii. Ogoarele erau parcuri, întreținute de un grădinar priceput. Lucrarea omului asupra naturii te izbea. Și nu era acesta un caracter constant al peisajului întregii Europe apusene? De cîte ori, călătorind, prin țara în care ajunseseam să trăiesc, Elveția, dar și prin alte locuri, în Franța sau Olanda, nu fusesem surprins de chipul de grădină ce cuprindea vastitatea pămînturilor, ca și cum pecetea întreprinderii omenești ar fi devenit trăsătura cea mai temeinică a acestui tărîm, de mult locuit. „Un paysage travaillé par l'histoire”, desigur, dar asta nu însemna numai castele zidite pe dealuri, arcuri de poduri aruncate peste văi, ci și munca seculară a grădinarului, extinsă la tot cuprinsul pămînturilor.

Un strat de nori despărțea acum pămîntul de avionul în care mă găseam. Țările pe care le traversam, Austria, Ungaria rămîneau ascunse privirii. Și, atunci cînd pilotul ne anunță că ne găseam deasupra României, pătura alburie se dădu la o parte îngăduindu-mi să văd peisajul care multă vreme crezusem că îmi va fi fost pe veci refuzat. Zburam deasupra Țării, într-o coborîre fără sfârșit.

Era o iarnă uscată, cu zăpadă numai pe crestele munților și prin coclaurile cele mai umbrite. Sub noi, pământul părea aproape cenușiu, parcă ars; se vedeau conurile torentelor de munte, unite apoi în râuri mai mari: peste tot piatră, grohotiș mîncînd ca adevărate carii solul fertil; văile, de o adîncime neobișnuită erau ca niște cearcăne sau ca orbite într-o tigvă părăsită în bătaia vîntului; ne aflam deasupra unui pămînt bătrîn, supus unei vechi și incurabile eroziuni, care își pierduse din această pricină, poate pe veci, puterea de-a rodi. Unde era verdeața care nu se sfia de puterea iernii, acoperind cu covorul ei darnic și tandru pămînturile mai fericite pe care ajunsesem să le locuiesc? Întinderile de pămînt, sterile, negre în acel februarie se întindeau pînă aproape de orizont. Nu mai regăseam, ca în Apus, jocul micilor poligoane orientate în diferite direcții, rezultînd din capriciul moștenirilor, prin multe generații succesive; ce se vedea aici era rezultatul colectivizării, cu imensele suprafețe dreptunghiulare care nu păreau să aibă vreun proprietar; totul părea părăsit, închis în melancolia humei anonime.

În van îmi aminteam de locuri „luminate și de verdeață” unde petrecusem, tînăr și mai puțin tînăr, cu prieteni sau singur, atîtea clipe de grație și de plăcere în chiar această țară care era a mea, dar pe care nu o mai puteam percepe decît ca pe un pămînt al in-culturii în sensul cel mai literal al cuvîntului, un sol din care lipseau, deopotrivă, și grădinarul și proprietarul: o stepă supusă ploilor care făceau să fugă spre mare pămînturile rodnice, croind brazde adînci ca-ntr-un obraz centenar; un pămînt fără nume peste care nu mai putea fi stăpîn decît un despot ce nu mai cunoștea nici numele și cu atît mai puțin vreuna din dorințele supușilor lui; un cuvînt îmi venea în minte: Sciția, țara unui popor imens și lipsit de noroc, venit din întinderi fără hotare, locuitor al unui pămînt pe care nu-l poseda cu adevărat, supus unor tirani intoleranți, gata să surprime tot ce venea din afară, așa cum făcuseră cu tînărul Anaharsis despre care vorbește Herodot în cartea a patra a *Istoriilor*, martirizat și ucis pentru că sacrificase unui zeu străin. Desigur, știam că pămîntul acesta nu fusese niciodată al Sciției; de-aici încolo, numai, începea în Antichitate teritoriul uriașei țări despre care ne informează Herodot; dar totodată nu puteam să ignor, și pentru că trăisem pe propria-mi piele, că era un tărîm în marginea Europei și a culturii ei, mereu amenințat, printr-o fatalitate istorică și geografică de care nu mă mai puteam îndoi, de-a fi invadat de praful stepelor și de lipsa de semnificație a întinderilor asiatică. Un popor în primejdie, care ar trebui să se găsească într-o permanentă stare de alarmă (dar cum viața nu-i e cu puțință decît dacă se protejează pe sine printr-o anumită indiferență, altfel ar pieri de încordare și de angoasă) renunță prea adesea să se apere și adoarme într-o dulce pasivitate, o victimă menită batjocurii.

Cam astea îmi erau gândurile în timp ce începea să se vadă Bucureștiul, orașul, singurul, căruia îi aparțineam și care îmi aparținea cu certitudine. De atâtea ori în acești ani de exil mă întrebam, și multă vreme răspunsul nu putuse să fie decît „nu!”, dacă voi mai vedea locul de care viața îmi era legată fără dezlegare. La drept vorbind, revenisem aicea de multe ori în acest răstimp – doisprezece ani și jumătate, a opta parte dintr-un secol –, în somn. Schema visului era totdeauna aceeași: mă întorceam în țară din ușurătațe, uitînd de cea mai elementară băgare de seamă și descopeream că făcusem o groaznică greșeală: frontierele care se deschiseseră pentru a mă primi, erau acum ferecate. Oricare ar fi fost variantele scenariului, exista totdeauna un element care arăta caracterul ispititor al aventurii, justificarea prin plăcere a unei atari nechibzuințe. Odată, de pildă, picasem la București chiar în casa din strada Roma, a surorilor B., cunoscute de noi, în liceu, pentru generozitatea în dragoste; în timp ce petreceam ca un nou Odiseu în palatul zînei Calipso apărea generalul de securitate Pleșiță care îmi spunea că, de data asta, nu voi mai putea să plec; regretul, remușcarea pentru ușurătațea mea erau totuși temperate de această viață cu adevărat după pofta inimii pe care puteam de acum încolo s-o duc, deși umbrită de incertitudinile practice ale viitorului.

Călătoriile în vis fiind singurele îngăduite, țara însăși îmi apărea ca un tărîm al visului și al morții, dăruit cu toate caracterele irealității; locurile, oamenii lăsați acolo începură să-mi apară reprezentanții unei lumi de dincolo, în sensul cel mai literal. Ea avea toate caracterele transcendenței: vizitele fiind cu neputință sau tot atît de excepționale precum aceea a lui Dante în Infern, Purgatoriu, Paradis în săptămîna mare a anului 1300; ceva mai probabile, deși rare, erau aparițiile celor din țară pe tărîmul nostru așa cum, pe semne, stafiile sînt mai des printre noi decît noi, înainte de moarte, pe lumea cealaltă. Lumea aceasta, deși inaccesibilă, exercita asupra-ne, totuși, o mare influență și era fără încetare prezentă în mințile noastre, așa cum pentru cel ce trăiește o viață religioasă lumea de dincolo determină pînă și cele mai mărunte acte ale vieții de zi cu zi. Una din formele acestei adevărate posesiuni, invizibile, neaccesibile spectatorilor nepreveniți, străinilor ce ne înconjurau (noi, în această privință, eram ca niște călugări tainici a căror identitate adevărată nu trebuia să fie cunoscută profanilor) era fenomenul ce se repeta, uneori de mai multe ori pe zi, al apariției în mintea mea a unor locuri din țara lăsată în urmă: imagini de cele mai multe ori banale, un colț de stradă, un copac singuratec, o dugheană chioară care nu aveau nimic glorios sau semnificativ, și nici nu prilejuiau apropierea de vreo întîmplare demnă de amintit. Erau doar semnale ale amintirii, dovezi rezervate mie exclusiv cum că trăisem odată în acele locuri care, prin memorie, rămîneau proprietatea mea exclusivă.

O dată pe lună telefonam surorii mele, Măriuca, la București. Era un telefon ritual, căci temîndu-ne de cenzură nu reușeam să ne comunicăm aproape nimic. Chiar întrebînd dacă apartamentul lor e încălzit mă făceam vinovat de subversiune, de vreme ce frigul din case era efectul direct al unei anumite politici. Faptul că numai formînd cîteva numere pe aparatul telefonic puteam să mă pun în legătură cu cineva așezat la mii de kilometri de mine, într-un loc care-mi apărea închis și inaccesibil mă făcea să percep încă și mai tare „irealul” situației, ca și cum nu mă legam de un alt punct din spațiu, ci de un univers radical diferit; legătura telefonică devenea o operație magică de punere în contact a două universuri sau, așa cum am numit-o împreună, ani de zile mai tîrziu, cînd revenisem la București, „o ședință de spiritism”.

Dacă religiile (convingerea mea s-a născut tocmai în anii cînd, departe de România nu mai nădăjduiam să mă pot întoarce) au conceput o supraviețuire dincolo de mormînt într-o lume diferită de cea în care se desfășoară existența umană, o lume mai slab conturată, crepusculară, marcată de o grea melancolie și de nesfîrșita nostalgie a *vieții vii* – acest lucru nu poate să nu fie în legătură cu experiența radicală a separației de țară. Recitind *Odiseea*, stimulat de comparația pe care o faci atunci cînd vorbești despre întoarcerea în Itaca mi-am dat seama că voiajul lui Ulise la marginea Hadesului, povestit în cărțile a zecea și a unsprezecea ale Epopeii, era legat în modul cel mai direct de experiența înstrăinării. Iată cum: Ulise și tovarășii lui sînt gazdele și prizonierii zînei Circe de mai bine de un an; ei suferă de nostalgie, (cuvîntul e modern, dar noțiunea antică) adică de dor de întoarcere acasă! Zeița se înduplecă să-i lase să plece, dar înainte de asta, Ulise va trebui să facă o călătorie în țara Morților; și urmează „periplul”, circumnavigația care îi va duce în și readuce din țara mohorită cimeriană, în extremul nord, unde se găsește gura Iadului. Acolo va întîlni eroul umbrele lacome de-a se întoarce o clipă la viață prin sorbirea sîngelui berbecului negru, pe camarazii de arme de la Troia, pe Anticleia, mama lui, dar înainte de toate pe Tiresias, proorocul, care-i va spune „Ce cale ai bătut și cît de lungă/ Și cum va fi întorsul tău pe mare”.

Aparent, nu este o legătură necesară între navigația în lumea de dincolo și întoarcerea acasă. Tiresias îi confirmă numai că într-o zi va ajunge din nou în Itaca. Și totuși „călătoria” printre umbre este impusă de zeița eroului ca o probă inițiativă. Există cel puțin un indiciu că nu e vorba, ca în celelalte călătorii ale lui Odiseu, de o deplasare într-un spațiu geografic obișnuit: anume, moartea lui Elpenor, cel mai tînăr dintre marinari, care pierе într-un accident în chiar momentul îmbarcării către meleagurile Morții, dar va fi incinerat de călători numai la întoarcerea lor din Hades. Timpul e prea scurt pentru ca periplul să poată fi avut loc altfel decît în

închipuire căci trupul neînsuflețit nu poate să aștepte atîta vreme fără să devină insuportabil celor vii. Avem și alte pricini să credem că nu e vorba de o călătorie ca oricare alta, de vreme ce ea e pusă la cale de Zeiță și se sfîrșește prin întoarcerea pe insulă, de unde și începuse. Mi se pare limpede că Ulise nu a călătorit niciodată în țara morților altfel decît prin necromanție.

Am făcut această paranteză din nici un alt motiv decît pentru că-mi amintesc telefoanele acelea în care aveam impresia că vorbesc de pe un tărîm pe altul, dar și cu propriul meu trecut și am putut atunci să gîndesc că niciodată Omul nu ar fi putut să conceapă migrația și permanența peste moarte a sufletelor dacă nu ar fi cunoscut situația unei îndepărtări de țară cu puține speranțe de întoarcere. Exilul este, foarte probabil, unul din izvoarele principale ale credinței în viața de dincolo, în existența, într-o altă lume, a spectrelor, a sufletelor rătăcitoare care nu-și pot găsi liniștea și-și regăsesc provizoriu vitalitatea prin sorbirea sîngelui, act consimțit – ca o caritate – de cei vii. Dar se ridică o altă întrebare: în jocul telefonului spiritist eram oare eu mai mult omul viu sau mai mult umbra? După cum unele vise manifestă o asemenea coerență încît am fi ispitiți să spunem că atunci cînd le visăm ne găsim în realitatea lumii iar atunci cînd ne trezim – visăm, tot așa eram îndreptățit să mă întreb dacă nu cumva eu – Ulise eram acum locuitorul lumii celei palide în timp ce ai mei, lăsați acolo, se bucurau cu adevărat de viață sau, dimpotrivă, eu eram cel ce reușise să scape din lumea Morților într-o realitate de sînge și de carne iar cei inaccesibili altfel decît prin serbede convorbiri telefonice erau, de fapt, umbrele? Această permanentă perplexitate nu avea să se risipească nici în repetatele mele întoarceri în țară, ca și cum ea, România, ar fi devenit pentru mine, pe veci, tărîmul unei improbabile, miraculoase, dar incomplete învieri.

Cînd am început, cu puțini ani înainte de 1989, să-mi imaginez că aș putea totuși să mă întorc într-o zi – fie și pentru scurt timp – în țară, gîndul nu mi se înfățișa altfel decît ca o fantasmă. Deseori mă vedeam trecînd granița sub un alt nume sau cu aparența schimbată. Alteori îmi imaginam că autorizația de-a mă întoarce îmi va fi acordată numai după o negociere complicată și doar pentru foarte scurt timp, într-un scop precis (mă gîndeam deseori că ocazia ar putea să fie centenarul nașterii tatălui meu, în 1997). Cu acest prilej, unic, aveam să umblu foarte puțin prin oraș neîntîlnind pe nimeni din întîmplare, ci numai în virtutea unui program foarte strict; nu mă puteam închipui, întors în orașul meu natal, altfel decît ca o umbră, stingheră și constrînsă.

Și acum, prin capriciul unor împrejurări istorice atît de puțin previzibile încît doar cu numai o lună înainte de revoluție un prieten care circula în medii foarte informate ne spunea, îți amintești: „Asta moare pe tron”, ajungeam în București nici ca un

anonim, nici târîndu-mă pe lîngă ziduri, desigur nu ca un personaj oficial, și mai puțin decît cineva iubit de noile oficialități, dar totuși sub luminile rampei, întîlnind multă lume, descoperind (ceea ce avusesem tendința să uit) că reveneam în mijlocul unei societăți căreia nu numai că-i aparținusem, dar îi aparțineam încă. Și, totuși, în aceste călătorii, în ciuda contactelor pline de căldură, a redescoperirii unui mediu uman de o neobișnuită densitate, a polemicilor și confruntărilor, nu m-am putut desprinde de un sentiment de irealitate care făcea să se asemene în mod ciudat prezența mea aievea pe aceste meleaguri cu venirile mele trecute, în vis și în imaginar.

Tot așa cum un geolog discerne, ca urmare a științei lui și grație simțului de observație, în capriciile reliefului, în structura materialelor (calcar, gresie, granit...) care alcătuiesc formațiile luate în considerare, toată istoria unui colț de pămînt și, de fiecare dată, mai mult decît atît, un exemplu pentru istoria însăși a globului nostru, tot așa și cel ce se întoarce în Bucureștii de azi (dar într-o măsură mai mare cel ce, plecat, a pus între două momente de observație un interval de timp care să-i îngăduie o concluzie temeinică) reconstituie din mulțimea de accidente ale peisajului urban evenimente istorice interesante nu numai pentru acel colț de oraș, ci și pentru totalitatea acestei țări și, de ce nu? – și a lumii. Aproape la orice colț de stradă discerni o întrerupere bruscă, un elan care se frînge, un proiect grandios care a eșuat lamentabil. Nicăieri pe lume nu am văzut atîtea străzi ce se opresc brusc (ca niște rîuri pierdute inexplicabil în pămînt) baricate de spinarea masivă a unor blocuri fără identitate; nicăieri coexistența fără stinghereală a vechiului cu noul, cel din urmă mai jerpelit și mai șubred decît cel dintîi – mai izbitoare.

Am cunoscut, de cînd sînt, cel puțin trei București.

Cel dintîi, al copilăriei mele, era un oraș oriental care aspira către Occident. Două bulevarde modeste dar decente îl despica în cruce; mai departe, se întindeau cartiere plăcute, cu grădini și turla „leșinate-n aer” care se pierdeau în mahalalele cu lătrături de cîini și trenurile ce treceau pe „centură”, în insensibilă tranziție spre satele din jur.

Altul a fost orașul tinereții mele. A devenit o metropolă socialistă. Satele limitrofe au fost treptat încorporate și digerate de uriașe cartiere de blocuri, născute parcă bătrîne, cu zugrăveala care se cojea precoce, cu prăvălii puține, fără biserici, fără monumente; la șase dimineața, iarna, șirul negru al oamenilor care-și suflau în pumni se lungea peste măsură în stațiile de autobuz. La orice colț de stradă puteai observa un individ purtînd o pălărie cu boruri scurte care nota mișcările, obișnuite sau neobișnuite ale mulțimii. Uzine cu geamurile sparte scuipau un fum greu sau aburi otrăvitori. Această cetate care ar fi putut să fie de coșmar exercita, totuși, o atracție asupra oamenilor de la țară; veneau să

se stabilească aici, dînd o dimensiune altădată neprevizibilă plinei de viață urbe orientale acolo unde, cu nu foarte multe decenii înainte, Dracul alesese să se întoarcă pe lume în persoana lui Kir Ianulea.

Prezența țăranilor urbanizați schimbase fața Bucureștilor, nu numai prin existența acelei mulțimi jinduind în van după o viață mai bună și primind în dar tuberculoza (în plină recrudescență după decenii de scădere a endemiei), dar și printr-o recucerire răbdătoare, treptată a asfaltului boboșit – de un covor de verdeață. În fața blocurilor de un „confort” cu atît mai mic cu cît cifra care îl indica era mai mare, noii locuitori semănau iarbă, răsădeau flori care dovedeau o mare vitalitate, digerînd cu repeziciune acoperă-mîntul voit de edili. Ordinea searbăd-geometrică a noii urbanistici era contrazisă în modul cel mai fericit de explozia vegetală. Axele mari pe care circulau autobuzele despărțeau cvartale în interiorul cărora șerpuiau străduțe ce se transformau, cu trecerea anilor, în tot atîtea ulicioare de sat menite luptei dintre praf și verdeață, niciodată hotărîtă. Ieșind cîteodată în pauza de prînz de la spital (preferam micile restaurante de cartier cantinei, care oferea o masă de-a dreptul dezgustătoare) mă pierdeam prin orașul ruralizat cu sentimentul că mă găseam în excursie, la țară. În lupta dintre beton și iarbă din care cel dintîi păruse a ieși, un moment, victorios cea din urmă găsea acuma vigoarea pentru a răspunde conform vocației pămîntului.

... Și acuma, întors, mă trezeam în fața unui oraș care, pentru a treia oară într-un răstimp prea puțin însemnat la scara istoriei încercase să capete o nouă față. El fusese victima unui proiect grandios. Cel ce exercitase puterea absolută, dar fusese atîta vreme și clownul absolut al puterii înțelesese că prin arhitectură și urbanistică poți să-ți asiguri un loc în istorie; de fapt că, fără acestea, nu ai nici o șansă să „rămîi”. Apăruseră și se realizaseră, cel puțin în parte, străpungeri îndrăznețe, perspective neașteptate și vaste, verticale surprinzătoare. Acolo unde fusese o străduță de mahala sau o linie de garaj apăruse un bulevard, pentru un vechi bucureștean ca mine, de neînchipuit, adevărată geografie imposibilă ca în desenele lui Escher. Nu lipseau: nici fîntînile țîșnitoare, nici piețele, nici bulevardele largi cu trotuare paralele. Pentru un ochi grăbit ce voia să stabilească o comparație cu trecutul sau cu alte locuri de pe lume era vizibilă o anumită intenție măreață, dorința de-a depăși condiția meschin-orientală a tîrgului cu „chițimiile scunde” eternizate, în scris, de Mateiu Caragiale. Însă acele bulevarde, perspectivele grandioase care se deschideau, prelungind infinitul cîmpiei și înzestrîndu-l cu verticale erau, în același timp, niște pustiuri. Puținătatea comerțurilor, lungile fațade de un nesfîrșit cenușiu, circulația fantomatică de camioane hurducate pe un pavaj supus unor necontenite surpări și remanieri făceau cu

neputință comparația cu vreunul din orașele care stîrniseră invidia primară a tiranului. Proiectul nu era, cu toate acestea, nici complet avortat. Cum ar fi putut el fi considerat așa de vreme ce miezul însuși al orașului era dominat de o construcție mai-mult-decît faraonică, indestructibilă pentru mii de ani pe care nici o repulsie, nici o revoltă împotriva prostului gust și megalomaniei nu o va putea clinti nicicînd din loc; poate că gusturile vor evolua (nimic nu este mai puțin previzibil decît schimbarea criteriilor estetice în lungul timpului: ceea ce pare azi splendid devine peste cîtăva vreme monstruos pentru a reurca apoi în grația esteților și a plebei, așa cum s-a întîmplat cu catedralele gotice) în așa fel încît într-o zi acest „Borobudur” dunărean va apărea ca o adevărată operă de artă; dar cu mult mai probabil este că, pe măsură ce mulțimea va uita împrejurările istorice care au prilejuit ridicarea „Casei poporului”, prezența ei covîrșitoare va apărea din ce în ce mai mult ca un semn sinistru al unui trecut greu și inexplicabil, al unei apăsări despre care nu se va mai ști poate nimic decît că *a fost cîndva*, și care va produce în imaginarul colectiv efectele devastatoare ale unui traumatism psihic, ceva ca un viol la scara unei națiuni, a cărui oroare însăși face ca detaliile să fie lăsate în umbră, dacă eul vrea să răzbată... Nici un joc în amintirea popoarelor nu este definitiv jucat, după cum nici o psihanaliză individuală nu aduce cu sine certitudinea că va restitui insului, ce? Poate împăcarea cu propriul trecut, mai multă putere de creație, seninătate? Garanțiile lipsesc.

... Regăseam, deci, Bucureștiul.

M-am întîlnit în una din întoarcerile mele (nerămîinînd, mă întorc mereu) cu o veche cunoștință. Ne-am amintit cum se desfășurase ultima noastră întîlnire, întîmplătoare, pe stradă, cu numai cîteva zile înaintea plecării mele „definitive” din 1977. Îmi spusese atunci: „Pleci, vei trăi în Europa, adevărată Europă, cu luminile, cultura, cu libertățile ei... are să fie mult mai bine pentru dumneata!”. „Da, îi răspusesem, dar părăsesc *o capitală* și cine știe în ce colț de provincie o să nimeresc!”. Uitasem discuția, dar mi-am amintit de ea cu acest prilej. De unde venea absența de provincialism a Bucureștiului (prefer, în cele din urmă, turnura negativă) pe care o regăseam după o îndelungată îndepărtare, și mă făcea să fiu sensibil la amintirea acelei observații?

Identitatea de capitală nu are nimic de a face cu luxul și nici cu gradul de civilizație al așezării sau al locuitorilor ei. Profunda delabrare a străzilor, sărăcia strigătoare, brutalitatea și vulgaritatea aproape ubicuitare nu mă puteau face să renunț la sentimentul că mă aflam într-un loc central al lumii, convingere pe care o transmisesem amicului meu înaintea plecării, poate din dorința de a-l consola că el rămînea și eu plecam, dar atunci cînd sîntem buni sau pur și simplu amabili nu sîntem oare în stare de mai mult adevăr decît cînd vrem să fim sinceri, adică brutali?

Prototipul capitalei este Parisul. Măreția perspectivelor, croiala largă, posibilitatea de-a găsi acolo orice îți pofteste inima și încă și mai mult; infinita bogăție culturală, coexistența tuturor tradițiilor (oraș al scolasticii și al alchimiei, dar și al expresiei radicale a contestației sociale); învecinarea acestei *lărgimi*, la propriu și la figurat, cu aspectele cele mai sordide și mai dureroase: suburbii uriașe și primejdioase, mulțimi excluse de la ceremonia perpetuă a luxului, atât de vizibilă, proletariate interne și externe, toate comunitățile etnice, coexistând într-o ignoranță reciprocă care nu exclude influențele, întrepătrunderile: prin toate acestea Parisul este un oraș între orașele lumii.

Dar o adevărată capitală este și Cairo, cu povara zdrobitoare a unei istorii multi-milenare, și perspectivele mărețe în lungul Nilului generos, cu puterea de atracție formidabilă care face ca mii de oameni, părăsindu-și sălașele arhaice, să coboare în fiecare zi din trenurile aglomerate pentru a se instala aici, ca sub influența unui tropism misterios, a unei loterii, aducătoare de reușită socială sau, mai adesea, de moarte.

Din toate acestea, câte găseam acum, îmbogățit prin experiență, bolnav de nostalgie, întors în orașul natal? Aparent, puține lucruri. Urmele materiale ale istoriei erau modeste, chiar minime; și cum ar fi putut să fie altfel în orașul-martir, „crucificat”, cum îl numea un prieten? Istoria Bucureștilor nu e decît un lung șir de catastrofe naturale: cutremure, inundații, epidemii devastatoare (ciuma din 1848 a decimat o jumătate din populație, cine își mai aduce aminte de asta?) și sociale: incendii mistuitoare, ocupații militare frecvente, despoți absurzi sau cruzi, inițiative urbanistice – nefericite, duse aproape de termen sau fericite, abandonate; pe de altă parte, o voință de libertate exprimată sporadic însă exploziv: răzmerițe, răscoale; rareori, în momente hotărîtoare, adevărate revoluții: orașul se trezea atunci din adormirea quasi-asiatică cu conștiința că are de spus ceva nației, că e un oraș-căpetenie, o capitală. Toate acestea se regăseau în mișcarea străzii, în portul oamenilor: prost îmbrăcați, mohorîți, hărțuiți devenind foarte ușor bătărași. Dar, în ciuda suferinței înscrise în felul lor de-a fi regăseam, în același timp, o anumită libertate a privirii și a exprimării pe care anii de prigoană și de frică o alungaseră vremelnice, dar nu reușiseră s-o facă să dispară cu totul: o contestație, o anumită obrăznicie salutară. Era nu numai apanajul vechilor bucureșteni, ci și o calitate instantaneu dobîndită de cei proaspăt debarcați, altfel purtînd ceva asemănător felahilor din valea Nilului pe care-i văzusem sosind la Cairo; ca și cum ceea ce îi făcuse să fugă de groaznică provincie bacoviană nu fusese în primul rînd nădejdea de-a ieși la lumină, ci posibilitatea de-a se topi în mulțimea bucureșteană, așa mizerabilă cum era, și, odată cu ea, a dobîndi libertatea de a-și bate joc, caragața.

Alta era lumea „saloanelor” bucureștene pe care cu naivitate le crezusem pentru totdeauna dispărute, îngropate în nisipurile exilului (doar nu plecasem numai noi, ci o întreagă lume; eu bănuisem cu orbire că toată lumea noastră fragilă care nu mai crezuse că există vreun viitor pentru ea pe aceste meleaguri); nu era cîtuși de puțin adevărat: mulți, chiar cei mai mulți dintre cei pe care îi lăsasem în urmă erau încă aici: doisprezece ani e de fapt o perioadă foarte scurtă, mai puțin de o jumătate de generație, nici măcar atît încît urma timpului să facă chipurile omenești de nerecunoscut. Cel mult, cei pe care îi lăsasem în floarea vîrstei erau acum mai obosiți, siluetele lor mai puțin svelte, chipurile mai păstoase, cearcănele mai adînci. Copiii lor se făcuseră oameni mari, se îndeletniceau, mulți din ei, cu meseriile pe care, altădată, le practicau părinții. Locuiau în aceleași case pe care odată mă obișnuisem să le consider „normale”, vechi locuințe pline de obiecte prețioase sau cel puțin patinate de vreme, amestec ciudat de folclor românesc, cu ecouri orientale (covoare turcești – multe kilimuri – tapițerii grele, alămuri dispuse pe mici tipsii aurite) învecinîndu-se cu un mobilier odată modern din anii treizeci, gen *Bauhaus* corcit cu *Brumărescu*: ansamblul ar fi putut să apară eteroclit, dar nu era așa, exista un gust secret care stăpînea combinația stilurilor. Aceste saloane se umpleau în serile de sindrofie: musafirii soseau pe scările aproape deloc luminate după lungi ascensiuni făgăduite tuturor hazardurilor, printre izuri pisicești suspecte; odată debarasați de grelele mantale apăreau figuri de care parcă uitasem și a căror inteligență sau sensibilitate trecută prin atîtea suferințe nu putea să nu mă miște.

Oricît ar fi voit asupritorul și oricît s-ar fi înverșunat el împotriva tradiției bizantine care era chiar miezul culturii claselor instruite de la noi, ceva tot rămăsese din această cultură – și chiar ceva esențial. Keyserling în *Analiza spectrală a Europei*, remarcase că în România dintre cele două războaie mondială societatea românească părea scindată: pe de o parte țărănimea, pe care Keyserling o vede „dulce, bună, lipsită de spirit practic”, foarte asemănătoare „rușilor meridionali” (denumire dată de el ucrainienilor), dar de o „desăvîrșită sănătate... de un conservatism robust, ca toate rasele foarte vechi”; pe de alta, clasa cultivată, moștenitoarea spiritului greco-bizantin; dacă intelectualii români, notează Keyserling, sînt azi atît de apropiați ca formă de spirit de Franța aceasta se datorează nu latinității lor cît mai ales spiritului bizantin căci „înaintea Parisului, nu la Roma, ci la Atena și mai apoi la Constantinopol se găsea *cel mai mult* spirit”. Filosoful german nu vede ceea ce nouă ne-a devenit atît de ușor de înțeles: că această scindare a fost unul din constituenții cei mai puternici ai tragediei noastre: o anumită separare a tradițiilor și a claselor sociale a ros și mai mult solidaritatea națională, și ne-a făcut prin asta încă și mai vulnerabili în vremurile de ură și batjocură prin care am trecut... Dar m-am

îndepărtat de subiectul meu: la București descopeream că această lume „bizantină”, franțuzită, disociativă, la curent cu ceea ce se întâmplă în lume în cultură, în știință, într-un cuvânt deloc *provincială* nu dispăruse și, lucru încă mai uimitor, trecută prin cele mai grele și mai diferite încercări în lungul coșmar, își păstra aproape neatins moralul. Desigur, dacă asemenea societatea asta cu cea care, în ciuda împrejurărilor vitrege, mai exista încă în tinerețea mea (și strălucea, la noi acasă și aiurea, pe câte îmi amintesc, când eram copil) ea nu mai persista decât sub forma unor resturi, ca niște petice de stofă scumpă pe o mobilă supusă ruinei timpului și relei păstrări. Cu atât mai prețioasă era existența ei de relicvă! Posibilitatea unei re-însămînțări, a unei re-înnodări a firului rupt al tradiției nu putea fi exclusă, deși mie mi se părea improbabilă.

Dar toți acești „bizantini” târzii, contemporanii mei, pe care îi reîntîlneam, supraviețuitori, dar răniți, câteodată desfigurați de lupta cu timpul – deși niciodată de nerecunoscut – erau, prin forța lucrurilor, vîrstnici de vreme ce eu însumi, cel care îi revedeam și recunoșteam în ciuda teribilelor cicatrici, îmbătrînisem. Alături de ei, exista o generație tînără, a copiilor, *a priori* mult mai periclitată, căci educată, *informată* integral de ideologia totalitară. Ce te puteai aștepta să găsești la acești tineri care trăiseră munca patriotică cu toate sosurile ei, elogiul zilnic, pînă la obsesie, al „conducătorului iubit”, naționalismul cretinizant amestecat cu vestigiile unei ideologii socialiste, într-un cuvânt falsificarea conceptului însuși de cultură în încercarea de-a clădi „omul nou”? Ipoteza pe care o puteai face e că întreprinderea de construire a acestui „om nou” reușise, măcar în parte, ștergînd aproape orice urmă din „bizantinismul” părinților. Fu una din cele mai fericite surprize ale *nostos*-ului aceea de-a descoperi, tot așa cum Ulise descoperă pe Telemah deloc corupt de pețitori, ba dimpotrivă, mai hotărît decât oricine să pună capăt dezordinii și abuzului, că fiii și fiicele „bizantinilor” nu numai că nu fuseseră corupți și imbecilizați, dar că erau mai puțin atinși în substanța lor intimă decât proprii lor părinți. Era surprinzător să constați cum la mulți din aceștia din urmă apăreau în vocabular o sumedenie de expresii ale „kitschului” comunist mărturisind o anumită infiltrare a gîndirii de către propaganda căreia, la prima vedere, se părea că rezistaseră. Nu același lucru se putea spune despre copii, care vorbeau o românească modernă, ocolind cu grijă și cu un instinct sigur petele de limbaj care ar fi putut mărturisi influența ocultă a spălării creierului. Ei păreau pregătiți, și acesta era principalul temei de optimism nu numai al celor ce se întorceau, dar și al celor care, rămași acolo, nădăjduiau cu sinceritate o adevărată schimbare, regăsirea firului pierdut, dîndu-și șansa de-a întemeia (dar câte greutăți reale aveau să li se pună în cale!) o societate românească cu adevărat „nor-

mală”, așa cum nu mai cunoscuseră, cum abia o mai bănuiau părinții lor.

Această voință apărea însă, din păcate, numai ca o primă impresie. Tineretul, perfect valabil, intelectual și moral vorbind, era, ca și generația anterioară, ros de un incurabil pesimism. Împărțasea, împreună cu întregul popor ideea, care era chiar o convingere întemeiată pe o experiență istorică, că transformarea în bine a vieții, a cărei promisiune apărea totuși ca o evidență, era numai o perspectivă înșelătoare ce avea să fie repede dezmințită de întâmplări teribile cărorora, rămas aici, nu te vei putea sustrage. Cu alte cuvinte, ei erau convingși de realitatea „coșmarului istoriei”, concept memorabil aparținând lui J. Joyce și căruia Mircea Eliade credea că îi trebuie atribuită mentalitatea fatalistă a ciobanului mioritic. Și, în fața perspectivei de coșmar nu rămânea, ca alternativă la acceptarea morții, decât *fuga*. De aceea mulți din acești tineri făceau planuri de plecare din țară judecând situația actuală mai mult ca pe o ocazie de-a realiza exilul, ideal de cele mai multe ori imposibil în epoca anterioară, devenit acum un proiect rezonabil (anii aveau să decepționeze pe mulți, arătând cât de limitată era perspectiva aceasta și readucându-i spre vetre).

Acolo unde adulții făcuseră, câteodată împotriva conștiinței lor, concesiile care îi aruncaseră în conflict cu ei înșiși, le deformaseră limbajul și gândirea, îi proiectaseră în ambivalență, tinerii, ne confrunțați cu viața decât la modul sclavagist al „muncii patriotice” și al îndoctrinării receptate pasiv reușiseră să iasă din încercare puri, salvați de gongul Revoluției! Pentru ei, neimplicați activ în minciună, limbajul, dar și modul de gândire al ceaușismului rămăseseră fără efect, o pură creație artificială, dublul limbaj era într-adevăr separat în două, fără amestec, între vorba curată ce definea realitatea și trîmbițele deșarte ale limbii de propagandă care putuse fi abandonată total de îndată ce puterea opresoare nu se mai exercita.

Timpul, la urma urmelor, acționase ca o forță ce rotise un mare caleidoscop: îmi dădeam seama că aceleași elemente se găseau prezente în câmpul vizual, dar într-o configurație care nu mai era aceeași. În acest nou mozaic alcătuit din elemente vechi mă găseam și eu undeva. Dar cum relațiile dintre figuri se schimbaseră încercam un sentiment de înstrăinare într-un peisagiu care, în același timp, îmi rămânea familiar. Regăseam mii de repere bine cunoscute care erau mai ale mele decât multe din cele care constituiau, în Elveția, cadre de referință ale unei vieți atât de ancorate în concret. Dar, la câte o cotitură de drum, mă pîndea nemaiîntîlnitul.

Odată, la București, am luat un taxi. Așezat lângă șofer, tăceam. Deodată, omul de la volan mi se adresează, spunîndu-mi: „eu te cunosc pe dumneata, ai făcut liceul la «Caragiale», practica atletismul”. Nici măcar nu fuseserăm colegi, venea de la alt liceu pentru

a juca câteodată în curtea mare, pe atunci nebetonată, în norii de praf, fotbal. Desigur, memoria vizuală a acestui om, capacitatea de a surprinde, sub schimbare, continuitatea fizionomiei erau neobișnuite. Asemenea „aventuri” nu puteam să am decât la București și în nici un alt loc de pe lume. Astfel de mici întâmplări, faptul că după ani de absență nu puteam ieși pe stradă fără să îmi înțeleg un cunoscut îmi arătau fără putință de îndoială că mă găseam într-un loc al lumii unic pentru mine. Cuvîntul „oraș natal” căpăta sensul cel mai plin. Orașul acesta îl simțeam mult mai al meu decât dacă nu l-aș fi părăsit. Descoperirea identității nu trece oare prin rătăcirea ei?

Faptul că regăseam cu atîta plăcere formele de spirit care constituiseră „matricea stilistică” a copilăriei și tinereții mele nu mă putea face să trec pe lîngă un anumit *nefiresc* al relațiilor cu cei pe care îi întelegeam. Mi-a trebuit timp să înteleg din ce era făcută această lipsă de naturalețe care se insinua ca un val ușor între mine și interlocutorii mei rămași aici (iarăși trebuie să spun că mi-era mai ușor cu cei foarte tineri sau cu unii, care pentru cine știe ce motive, rezistaseră interior pînă la a nu face nici o concesie, nici vizibilă și nici invizibilă). Acest caracter artificial, stingher, al contactelor era, desigur, datorat unor conotații care-mi lipseau mie și se refereau la întâmplări, contexte, pe care eu nu le mai trăisem sau avusesem tendința să le dau uitării după plecarea din țară. Nu mai simțeam cu destulă precizie caracterul *aluziv* al cuvîntării și această diferență, deși subtilă, era suficientă pentru a mă așeza undeva la periferia grupului care discuta. Cu toate acestea, nu mi se părea că straniul relației, altminteri de atîtea ori pătrunsă de o căldură reală (căldură și stinghereală, asocierea lor nu era singurul, dar nici cel mai neînsemnat paradox al comunicării în orașul regăsit!), depindea mai ales de diferențele de percepție a cuvîntului. Ceva mai grav, de natură afectivă, se insinua între cei ce se regăseau după atîția ani.

Mi-am amintit deodată de o întâmplare care avusese loc la Morges, cu cîțiva ani înainte de întoarcere. În plină iarnă, încălzirea centrală suferise o pană destul de gravă. În apartamentul nostru temperatura nu depășea cincisprezece grade iar apă caldă nu curgea. Regia ne-a anunțat că reparațiile vor dura două săptămîni. În loc să privesc lucrurile cu resemnare (nu mă întorceam de la lucru decât seara tîrziu, frigul nu era chiar insuportabil iar intervalul de suferință limitat) am reacționat printr-un fel de disperare melancolică. Totul mi se părea urît, negru, dușmănos, o noapte polară dincolo de care mi-era greu să sper.

Puțin mai tîrziu am încercat să înteleg de ce reacționasem într-un mod atît de disproportionat la ceea ce nu fusese în fond decât o foarte suportabilă incomoditate. Nu mi-a fost prea greu: știam prea bine că cei lăsați acasă sufereau, printre altele, de frig, și asta nu numai un interval îngust de timp, ci, în fiecare iarnă,

toată iarna, de ani de zile și, fără îndoială, încă mulți ani. Eram indispus nu de neplăcerea produsă de pana parțială și temporară a caloriferului, ci de *vinovăția* că suferința mea, în comparație cu a lor era atât de limitată, chiar derizorie. Nu frigul mă făcea melancolic, ci confortul în care trăiam. Iar micul neajuns nu era decât un indiciu acuzator pentru a diferenția acest confort de mizeria căreia mă sustrăsesem, dar atingea atât de dur pe cei rămași.

Nu era acest simțămînt de vinovăție vălul care se așeza între prietenii regăsiți și mine, ca și între mine și mulți alții pe care îi întâlneam acum pentru întâia dată? Eu mă întorceam acasă fără capitalul suferinței fizice de-a fi trăit acești ani de sărăcie și de teamă. Eram mai sărac în experiența durtății vieții (cum aș fi putut să reușesc a-i convinge că duritatea pe care o întâmpinasem acolo era de altă natură, aceea a omului silit să ia viața de la capăt atunci cînd alții se găsesc confortabil așezați în mijlocul ei, dar despre asta voi mai avea prilejul să vorbesc). Eram mai sărac, de asemeni, în umilințe: le trăisem ca și ceilalți, dar la un moment dat, printr-un amestec de împrejurări în care curajul, dar și o porție de noroc jucaseră un rol, reușisem să ne smulgem din cercul hipnotic al actelor suferite pasiv. Un singur gest de libertate fusese suficient pentru a ne da conștiința că noi și numai noi eram răspunzători de actele noastre – și mijloacele de-a realiza această răspundere. Ne fusese dată puțința – de care unii dintre noi chiar profitaserăm – de-a exprima cu glas tare ceea ce cei rămași trebuiau să închidă în piepturile lor. Această poziție privilegiată nu ar fi trebuit să aibă nimic echivoc: fuseserăm cei ce putuseră glăsui despre suferința unui popor încălușat.

Pe de altă parte, mi se părea că cei rămași simțeau apăsînd asupra lor umilința de-a fi trebuit să sufere în tăcere cizma de pe grumaz. Și nu numai pe ea, dar și lipsurile, sărăcia chiar, într-atît este de adevărat că mizeria e o stare nu numai materială, obiectivă, ci și un puternic prilej de-a simți vinovăția!

Aveam deci motive puternice de-a bănuși că vălul misterios care se întindea între cei rămași și cei plecați era țesut de vinovăția reciprocă. Fără să fie niciodată explicit, dialogul suna așa: „Noi nu am avut curajul să protestăm, nu am avut nici pe cel de-a fugi” – „Da, dar în timp ce voi sufereți de foame și de frig, noi trăiam în confortul lumii occidentale, aveam privilegiul (oare am fost demni de el?) de-a ne simți liberi!”. Fiecare se simțea vinovat față de celălalt și asta atenua transparența comunicării.

Omul este așa făcut încît pune mai ușor în valoare ceea ce este negativ. Am putea să ne închipuim că dialogul de mai sus ar fi fost înlocuit de un altul, a cărui concluzie, spusă unanim, ar fi sunat așa: „Și voi și noi am suferit, fiecare în împrejurări deosebite!”. În locul acestei voci comune se strecura ceva care era de natura invidiei: – „Voi ați redevenit proprietarii țării, noi ne întoarcem ca

niște străini!” – „Voi ați străbătut continentele și oceanele, noi am rămas legați de glie, ca niște iobagi!”.

Așa suna dialogul subteran, niciodată auzit, implicit, dintre prieteni. Ce așa mai putea spune despre cei care nu-și mai vorbeau deloc? România dinaintea evenimentelor de la sfârșitul lui 1989 era o vastă piață publică, un bazar în care comunicarea, frînată de insultă (după obiceiul pămîntului), de teama delațiunii, de glodurile limbajului lozincard se făcea totuși: dezordonată, falsificată adesea, îngăduia tuturor să participe la ea. După „evenimente”, deodată, o sciziune s-a introdus, ca între două lagăre: cei care se așezaseră de partea puterii și cei ce o contestau nu mai discutau unii cu alții. O adevărată cortină de fier intelectuală, culturală și umană despărțise țara în două. Între cei ce, avînd o conștiință prea bună, pledau pentru nevoia unei continuități între ceea ce fusese și prezentul în desfășurare și cei cărora li se părea că ruptura e imperativă, aproape nici o punte nu mai putea fi aruncată. În ce mă privește, nu numai că nu am vorbit cu cei dintîi, dar nici măcar drumurile noastre nu s-au încrucișat vreodată, ca și cum ar fi fost la mijloc o vrajă făuritoare a unui labirint. Și nu devenise oare țara întregă o complicată structură labirintică, cu paravane de rușini nemărturisite, cu cortine de uri, cu uși rareori întredeschise de suspiciuni și de temeri? Era prețul pe care trebuia să-l plătim pentru atîția ani de minciună și de negare a justiției sociale celei mai elementare. Dar cît de greu era să te miști în acest spațiu, nu numai dacă, după o atît de lungă absență, te întorceai, dar, pesemne, și dacă, rămas, încercai să deschizi ochii în lumina ce începea să filtreze după lunga noapte pe care, în hibernare, o parcurseseră românii.

Acestea erau gîndurile mele vizitînd Bucureștiul, despre care nu puteam să spun dacă era un oraș-fantomă sau nu cumva eram eu un spectru strecurîndu-mă într-o lume reală, numai lovită de durere și de sărăcie. Și atunci mi-a venit din nou în minte imaginea insulei Itaca, patria în același timp imaginară și reală a lui Ulise, pe care o evoci metaforic și tu în paginile de mai înainte.

Metafora „Itaca” se sprijină pe o constatare simplă și cu totul de necontrazis: eroul, care a lipsit din țara lui o vreme foarte îndelungată, aproape intervalul unei generații, (Ulise lipsise douăzeci de ani) jinduind după întoarcere – nu pot uita că „nostalgie” înseamnă „dor de întoarcere” – revine acasă. Dar dincolo de această situație simplă apar tot felul de deosebiri între *nostosul*, întoarcerea lui Ulise și cea pe care am trăit-o noi iar meditația asupra lor mi se pare vrednică de-a fi întreprinsă.

Ce se întîmplă în *Odiseea* în care ultima treime a epopeii este consacrată aventurilor lui Ulise și ale lui Telemah, întorși pe insula natală? Adus de Feaci pe malurile părăsite de atîția ani, Ulise, sub chipul unui bătrîn, trage la porcarul Eumeu, ascunzîndu-și identitatea; se va întîlni acolo cu fiul Telemah, deasemeni proaspăt sosit

din călătorie, și va fi recunoscut de el nu din prima clipă, ci numai după ce Zeița protectoare, Athena, i-a redat chipul energetic și eleганța marțială a omului matur. Ei pun la cale masacrul peșitorilor. Dar sînt peșitorii, veniți să revendice femeia și averea celui socotit dispărut niște sălbateci, barbari apăruiți din cine știe ce Asia neguroasă? Nicidecum. Sînt vecini, bine cunoscuți, membrii aceleiași societăți tribale, identificați după nume și rudenii: „Nu sînt/ nici zece nici douăzeci dușmanii, ci mult mai mulți. Îndată ști-vei care/ li-i numărul. Feciorii din Dilihiu/ cincizeci și doi din neam ales cu toții,/ Urmați de șase oameni. Iar din Same/ sînt douăzeci și patru. Din Zachintos/ Vro douăzeci de Ahei, și din Itaca/ Sînt doisprezece, toți bărbați de frunte,/ Mai e și Medon crainicul și Femiu,/ Dumnezeiescul cîntăreș, și încă/ Doi oameni meșteri la împărțit friptura” (Cîntul XVI, 294-305). Enumerarea nu seamănă cu repertoriul unei poliții secrete. Este vorba despre megieși, oameni, familii bine cunoscute, prietene în trecut, dar dezbinat prin lucrarea istoriei; masacrul lor este plănuț cu grijă, dar în același timp Telemah, element moderator, poate pentru că a plecat în călătorie de mai puțină vreme și a lipsit din țară mai scurt timp, e preocupat de limitarea curgerii de sînge: „De i-om lovi pe toți deodată'n casă/ Mă tem să nu plătești prea scump pedeapsa/ Păcatelor și amar să nu ne fie” (ibid. 306-308). Numai Ulise e chinuit de o ură totală, mistuitoare, dar și el va trebui, în Cîntul XIV să adopte o anume moderație, fie și numai pentru a da ascultare zeilor. „Pe Joe atunci îl întrebă Minerva: „Părinte al nostru, tu, Saturniene,/ Maimarele'ntre Domni, răspunde-mi mie/ Care te'ntreb. Ce gînd ascunzi în tine?/ Vrei tu să faci război amar și crîncen?/ Ori pace și frăție'ntre amîndouă/ Aceste taberi?” Joe viforosul răspunse așa: „Tu fiica mea iubită,/ De ce mă'ntrebi și mă descoși pe mine?/ N-ai pus la cale însăși tu întorsul/ Și răzbunarea lui Ulise? Fă dar/ Cum vrei. Ți-oi spune eu cum cred că-i bine/ Acuma, cînd Ulise pedepsit-a/ Pe vinovați, să-și dea cu toții mîna,/ Jertfind să jure între ei credință/ Și-Ulise să domnească mai departe,/ Iar noi să facem ca ceilalți să uite/ De-a fiilor și-a fraților pieire,/ De-aici'nainte dragoste să fie/ Și pace și belșug și bogăție” (XXIV, 626-645; am folosit traducerea Murnu). Împăcarea are loc și armonia se întoarce și ea în Itaca.

Finalul *Odiseei* este idealist și moralizator. Devine cu puțință abolirea resentimentului, restaurarea concordiei. Dar să vedem ce spun apocrifele (întotdeauna trebuie cercetate apocrifele).

Plutarh în *Quaestiones graecae*, și alți autori clasici (pe toți i-am găsit în sinteza lui Robert Graves despre *Miturile grecești*) scriu că lucrurile nu s-au isprăvit odată cu amintitul armistițiu impus de zei. Rebelii dădură pe Ulise în judecată în fața lui Neoptolem, rege al insulelor Epirului. Verdictul suna așa: Ulise trebuia din nou să plece zece ani în exil; dar în acest timp, moște-

nitorii peșitorilor aveau datoria să repare toate daunele plătind despăgubiri lui Telemah, care acum era rege.

Ulise deci, la capătul altor întâmplări, se căsătorii cu Callidice, regina Tesproților, și porni o serie de campanii militare în slujba acesteia; nouă ani mai târziu, Poliportes, fiul pe care Callidice i-l dăduse, deveni rege al Tesproților; iar Ulise putu în fine să ajungă la Itaca unde regența era asigurată de Penelopa în numele ultimului născut, Poliportes. Telemah trebuise să se exileze deoarece un oracol prevestise lui Ulise că propriul lui fiu îl va ucide și că primejdia va veni dinspre mare. Și, cu adevărat, peste puțină vreme, fiul pe care Ulise îl avusese cu Circe, Telegonos, atacă Itaca, din greșeală socotită de el o altă insulă, pe care voia s-o cucerească. Ulise, neștiind cine venea împotriva-i, sări întru apărarea cetății. Dar Telegonos îl ucise cu o lance. Mai târziu, Telegonos luă în căsătorie pe Penelopa iar Telemah pe Circe, așa încât, spune Graves, „cele două ramuri ale familiei fură strâns unite”.

Chiar dacă recunoaștem în această istorisire o variantă (poate târzie, elenistică) a mitului lui Oedip, nu poate să ne scape semnificația ei istorică; ea pare să spună că o răscolire atât de gravă precum a fost pentru societatea arhaică greacă războiul troian nu putea să se isprăvească în felul idealizat povestit de Homer. Societățile omenesti nu se întorc niciodată la punctul de echilibru, tragediile se deschid spre alte tragedii, ororile spre alte orori.

Fuseam eu, fuseserăm noi doi, care ne întoarcem în țară după un lung sau mai puțin lung exil, aidoma unor Ulise, Telemah? Dacă trec peste analogia romantică cu *nostosul*, întoarcerea, regăsirea unui peisaj, a unei limbi, a obiceiurilor sau chiar a unei mișcătoare sărăcii, pe scurt o întregă armură romantică, rămîne foarte puțin din Itaca. În primul rînd, trebuie s-o mărturisesc, nu m-a însuflețit niciodată setea de răzbunare a lui Odiseu. Dacă eu aș fi fost el, atunci poate ceea ce m-ar fi mișcat ar fi fost mai mult un sentiment de dezgust față de peșitori. Nu mă însuflețea o dorință de a-i face să dispară fizic; ceea ce eu doream și ajungeam să-mi reprezint era să devină, ca într-un basm, *invizibili*, datorită eficacității unei baghete magice. Toate stricăciunile, toate dezordinile deceniilor trecute ar fi putut fi abolite prin efectul magiei curate, nepoluante; în timp ce vărsarea de sînge le-ar fi conferit o legitimitate istorică pe care eu nu o doream. Dar îngăduindu-mi să visez nu puteam totuși să nu-mi dau seama cît de infantilă era dorința aceasta de ștergere a trecutului și de restabilire a stării inițiale, edenice (fie și numai pentru că edenică nu fusese, și chiar deloc). Apoi, de ce să credem că peșitorii sînt neapărat meniți unei iremediabile dispariții? În alte apocrife, cunoscute prin cartea lui Robert Graves (citînd autori ca Pausanias și Cicero, printre alții) se spune că Penelopa, de fapt, nu ar fi rămas credincioasă soțului, desfăcînd noaptea vâlul pe care îl țesea ziua; ei o învinuesc că ar

fi cedat lui Amfinomos sau chiar, pe rînd, diferiților pretendenți, din aceste necurate uniri rezultînd Pan, o zeitate monstruoasă. De rușine, Ulise trebui să se refugieze în Etolia, nu înainte de-a fi trimis pe Penelopa, pentru a o pedepsi, la Mantinea, țara ei de baștină unde pînă în epoca istorică îi mai putea fi văzut mormîntul. Alții spun că Pan fu rodul unor iubiri zeești ale Penelopei cu Hermes și că, mai tîrziu, Ulise se însoți cu fiica regelui etolian Thoas, cu care avu un fiu, pe Leontofonos, trăind în noua lui țară fericit, pînă la adînci bătrîneți. Aceste presupuneri sînt de fapt, așa cum remarcă Graves, sugerate chiar de textul homeric; altfel, de ce în Cîntul XVIII are Penelopa o atitudine de seducție față de unii din pețitori pomenind voința lui Ulise de a-i reda libertatea după ani prea lungi de așteptare: „*Cînd vei vedea c'ajunse / copilul nostru'n vîrsta tinereții / Mărită-te cu cine vrei și lasă / locașul tău*”, de ce în Cîntul XVI manifestă aceeași Penelopă o preferință pentru Amfinomos: „*Și Amfinom, fiu mîndru a lui Nissos / Aretiade, domnul din Dulihiu, / Ostrov bogat în grîu și în pășune / În fruntea pețitorilor sta dînsul / Și mai vîrtos plăcea el Penelopii / Cu vorba lui, c'a fost mai bun din fire*”; de ce în Cîntul XI, 237 și urm. umbra Anticleei, mama eroului, evocată din Hades, pare să-i ascundă ceva, nepomenind nimic despre pețitori? Totul pare să indice o situație extrem de complicată iar al doilea exil al eroului drept ieșirea cea mai probabilă din ea. După ani de reveniri și plecări succesive din România, începeam să înțeleg că nimic nu era simplu: nici regăsirea țării pierdute, nici gonirea pețitorilor care-și cîștigaseră un anumit fel de legitimitate, nici garanția fidelității Penelopei, metaforă, pentru mine, a țării întregi a cărei credință față de cei mult timp absenți nu putea fi decît mărginită. De aceea, îmi spuneam, Ulise nu trebuie să se teamă prea mult, ba chiar să întrevadă cu seninătate, cu bucurie (călătorului îi șade bine cu drumul), puțința unui al doilea exil. În primele mele călătorii îmi imaginasem cîteodată puțința unei definitive și rapide re-stabiliri în țara regăsită. Această dorință alterna cu quasi-certitudinea, dobîndită în alte momente, că niciodată, sub nici o formă nu mă voi putea întoarce în țară altfel decît ca un călător; un pelerin privilegiat desigur, cu multe și adînci legături în locul de popas, dar nu mai puțin nestatornic pe acele meleaguri.

Miguel Torga, marele scriitor portughez care a trăit cîțiva ani în Brazilia, dar s-a întors mai apoi în țara sa de baștină notează în *Jurnal*: „Aici e pămîntul pe care picioarele mele știu să-l calce, și totuși nu sînt de aici. Sînt ca acei copaci transplantați cărora nu le merge bine în noul lor pămînt, dar mor dacă sînt re-sădiți în solul natal”.

Dacă trebuie să credem, alături de Spinoza, că orice ființă tinde să persiste în esența ei și că aceasta e marea lege care cîrmuiește

viața (de la replicarea proteinelor și pînă la fenomenele sociale cele mai complexe care fac, de pildă că un neam ține la limba, la miturile și chiar la viciile lui și preferă cîteodată chiar distrugerea, schimbării) cum putem atunci să explicăm ceea ce se întîmplă unei ființe omenеști cînd este aruncată în imensitățile spațiului iar mulțimea loviturilor pe care le primește se întipărește pe suprafața ei ca niște trăsături ereditare dîndu-i, definitiv, o altă formă, pecete a istoriei ei? Trebuie oare să ne imaginăm astfel de întîmplări drept perversități ale sortii, lovituri demne de-a provoca revolta împotriva zeilor, pesimismul radical? Nici vorbă de așa ceva! Enunțul spinozian, luat în sine, nu dă seama de aventura devenirii. Dar despărțirea, voiajul, întoarcerea (ca în *Sonate des adieux* a lui Beethoven pe care nu încetasem s-o ascult cu mare atenție în toți acești ani încercînd – în mod poate abuziv – să mi-o imaginez ca pe o „muzică cu program”, avînd o desfășurare epică, așa încît încercam, conștient totuși de riscurile pe care le luam, să pun în paralel desfășurarea melodică cu aventurile imaginarului călător), nici luate împreună nici examinate separat nu sînt cazuri excepționale care ar face posibilă tratarea lor la capitolul „monstruoziități ale existenței”, ci, mai curînd, „peripeții”. Cuvîntul vine din grecește și se referă, în acțiunea unei drame, la o întorsătură neașteptată a intrigii, o răsturnare de situație. Cum pot fi concepute istoria și viața fără aceste răsturnări? De aceea, transplantarea, exilul, mi-au apărut din ce în ce mai mult, în cursul timpului, ca figuri exemplare ale destinului, modalități ale evoluției, iar suferințele pricinuite de el, dureri de creștere. Ceea ce este uimitor e că, în ciuda acestor rostogoliri prin materia dură, străină, mă regăseam, în București, pe mine cel de altădată, într-un spațiu de care mă simțeam în același timp străin și apropiat.

Experiența ta, în America, nu poate fi decît diferită de a mea. S-a observat de către mulți că viața pe continentul de dincolo de Atlantic are o putere de transformare mult mai mare asupra obiceiurilor, a mentalităților decît o poate avea existența într-o țară europeană occidentală asupra unor emigrați. În mod ciudat, diferența de regim politic și social influențează mai puțin personalitatea decît trăsăturile specifice ale societății americane. Deși între felurile de viață din Elveția și România sînt atîtea deosebiri am constatat că, ori de cîte ori mă întorc în țara natală, și îndeosebi în orașul meu iubit și detestabil nu am acea senzație de *unheimlich* pe care tu, ca american de adopțiune, o poți încerca. Deși nu am fost scutit de dezamăgiri în numeroasele mele călătorii în țară, dar despre ele voi vorbi altă dată, pot spune fără să exagerez în nici un fel că sînt aici, la București, ca pește în apă. Lucrul este manifest în domeniul verbal: trec cu cea mai mare ușurință de la exprimarea precisă, substanțială, dar esențial lipsită de humor a

vorbirii occidentale la stilul vag, aluziv, glumeț și totuși *eficace* al bucureșteanului care am fost și care mai sînt. Dar există o altă față a discursului contemporan românesc care-mi trezește oroarea: exprimările lozincarde: ele se aud mereu, nu numai că nu au dispărut, ci au chiar tendința să se consolideze. Dar o astfel de oroare am simțit și pe vremuri iar faptul că nu sînt silit să le suport în permanență îmi dă o senzație de confort intelectual.

Dacă mă gîndesc la anii de exil „pur”, aceia în care nu puteam să mă întorc în țară și abia cu greu nădăjduiam că această întoarcere se va înfăptui vreodată și încerc să-i compar cu cei pe care îi trăiesc acuma, descopăr că, datorită puținței de-a veni și de-a pleca o calitate a persoanei pe care aș numi-o „amplitudinea psihologică” s-a modificat. Dacă am devenit un *european* aceasta nu s-a produs în urma primului meu exil căci condiția de exilat care nu poate să se întoarcă în țara lui este una de mare strîmtoare morală, cîteodată pînă la meschinărie; numai după al doilea exil, cel care-mi îngăduie să mă mișc între cei doi poli: *aici și acolo* (termenii fiind reversibili) am devenit cu adevărat european... Într-un anume fel sînt, probabil, chiar mai european decît, să zicem, un francez sau un italian care nu a făcut experiența strămutării. Unitatea și diversitatea continentului nostru îmi apar cu mai mare ușurință chiar dacă presupun ambiguum sentiment *de-a fi și a nu fi acasă oriunde m-aș afla*. Dar pentru orice trebuie plătit un anumit preț. De aceea, ipotezele mitologice cu privire la al doilea exil al lui Ulise mi se par nu numai verosimile, dar înscrise într-o anumită logică a istoriei. Că a devenit general la Tesproți, în regatul Callidiceii, întorcîndu-se mai tîrziu în Itaca unde avea să fie ucis de fiul său, rodul dragostei cu Circe, sau că a murit în Etolia purtînd în suflet mîhnirea de-a fi fost înșelat de Penelopa, dar bucurîndu-se de adînci bătrîneți, soarta eroului-navigator mi se pare tragică, dar nu nedemnă de invidie. La urma urmelor, ce ar fi fost Ulise dacă nu ar fi plecat la Troia, dacă ar fi domnit toată viața ca un bun despot în Itaca? Dar ce ar fi fost, chiar, periplul său de douăzeci de ani la Troia – și mai departe, la Callipso, Circe, Feaci și aiurea, dacă ar fi reușit fără nici o greutate să se reazeze în insula natală restaurînd „vechiul regim” și trăind în deplină pace cu Penelopa pînă la moarte? Hotărît, aventurile povestite de *Odiseea* nu pot fi decît *preludiul* unei istorisiri care trece dincolo de limitele epopeii.

...Dar îmi dau seama că pentru a fi pe deplin înțeleși ar trebui, înainte de „post-Odiseea” care se desfășoară chiar în timp ce scriem aceste rînduri, să pomenim și să încercăm să înțelegem întîmplările circumnavigației noastre, înainte de prima sosire la Itaca și, mai ales, jalea care ne-a cuprins atunci cînd, odată depășită prima euforie a libertății, am înțeles că s-ar putea să nu mai revedem niciodată insula copilăriei.

ADDENDA

ÎNSEMNĂRI DESPRE FAMILIA MEA

A apărut, de curînd, volumul 14 al *Opereilor* lui Tudor Vianu, conținînd corespondența adnotată și comentată de Vlad Alexandrescu.

Documentele aduc date despre viața tatei, dar și despre originile familiei noastre. Orice informație pune însă și noi întrebări. M-am gîndit să comentez în cîteva pagini ceea ce știu despre familia paternă. În marginea acestei mărturii vor încăpea, nădăjduiesc, și cîteva învățăminte.

Bunicul meu s-a născut la București în anul 1856. Numele lui era Adolf Weinberg (nu trebuie confundat cu un alt personaj, omonim, care a jucat un rol important în comunitatea evreiască din România așa cum o atestă *Encyclopedia iudaica*). Familia lui era originară din Pitești. Făcea parte din micul grup de evrei pămînteni, adică din acele familii care se găseau în Țările Românești înainte de marile migrații evreiești ce s-au succedat în tot cursul secolului al XIX-lea și au făcut din comunitatea mozaică românească a treia, numeric, după Rusia și Polonia, din Europa.

În 1877, tînărul Adolf, student în medicină la facultatea recent înființată de Carol Davila, s-a înrolat ca sanitar voluntar și a participat la Războiul de independență.

Din această pricină, cîțiva ani mai tîrziu, odată cu modificarea art. 7 din Constituție, Adolf Weinberg a primit cetățenia română. Ea era conferită, o amintesc aici, numai acelor evrei care luptaseră în război, în timp ce conaționali lor au trebuit să aștepte pînă în 1921, ceea ce justifică afirmația făcută deseori că România era pe atunci țara cea mai antisemită din Europa, bineînțeleș cu excepția Rusiei – pămîntul clasic al pogromurilor.

Atunci și-a schimbat bunicul meu și numele – din Adolf Weinberg în Alexandru Vianu. Dovedea o foarte corectă intuiție a limbii: numele Vianu exista la români. Prin 1962 am cunoscut la Boldești, în județul Prahova, un muncitor pe nume Ion Vianu (mi-a spus că se numea așa pentru că bunicul lui fusese „pîndar în vie, la un popă”). În acei ani Al. Vianu s-a căsătorit cu o domnișoară Roza Leibovici din Iași, fiica unui bancher. Familia acestora venea din ghetoul polonez. Roza a devenit Florica. Împreună au avut cinci copii: pe Constanța, Victoria și Cornelia, iar la urmă doi băieți – pe Tudor și Alexandru.

Pe la sfîrșitul anilor 1880 Alexandru, Florica și cele două fete mai mari, s-au botezat. Faptul a stîrnit animozitate în cercurile

mozaice, așa cum o atestă anumite atacuri din *Curierul evreiesc*. Dar chiar și familia, frații și surorile lui Alexandru au receptat creștinarea ca pe un șoc și o anumită răceală, dacă nu chiar o ruptură, a urmat și s-a instalat în mod durabil. Zarurile fuseseră aruncate. Când s-a născut tatăl meu, Tudor, la sfârșitul lui 1897, ca fiu al medicului primar al județului Vlașca, Vienii erau o familie burgheză obișnuită a provinciei românești.

În a doua jumătate a secolului trecut, evreii europeni se găseau în fața unei alternative pentru a ieși din paradoxul tragic al existenței acestui popor. Era asimilarea sau ortodoxia mozaică, adică voința de-a persista în condiția eterogenă a exilului. O perspectivă măreață – aceea de-a rămîne în interiorul unei legi care se institua ca Legea prin excelență și asta în pofida unor persecuții teribile și a unor primejdii mereu înnoite! Ce-i putea face pe evrei să persevereze în acest fel? Nu altceva decît vechea doctrină după care înțelepciunea divină însăși, *shekina*, se găsește în exil atunci cînd se întrupează în realitatea materială a lumii noastre. Într-o viziune metafizică de care nu sînt capabile multe popoare, evreii se constituiau ca trup din trupul exilului, veșnic străini într-o lume care prin chiar actul Creației fusese înstrăinată de esența Creatorului. Soarta poporului evreiesc, aici pe pămînt, se înfățișa ca un fel de proiecție a devenirii Universului.

O atare alegere care presupunea, după cum vedem, o alta, de natură metafizică, nu putea, chiar și numai prin radicalitatea ei, fi singura moralmente acceptabilă. Încă din veacul al XVIII-lea un gînditor iluminist și prieten al iluminiștilor de sorginte occidentală, Moses Mendelsohn, îndemna pe evrei să se modernizeze, să intre în circuitul unei lumi care, părăsind superstițiile și prejudecățile, nădăjduia să păsească într-o eră a rațiunii. Citind *Enciclopedia* lui Diderot și d'Alembert ești surprins de tonul ei deseori „antisemit”, îndreptat de fapt împotriva a ceea ce reprezenta pentru enciclopediști un summum al înapoierii teocratice și al tradiționalismului mărginit.

„Fiii lui Mendelsohn” au trecut, mai apoi, cu bine examenul modernității. Liberalismul european postnapoleonian părea să recepteze aportul evreiesc. Nu e de mirare că doctrina socială dominantă a evreimii secolului al XIX-lea a fost asimilaționismul, adică acea teorie care propovăduia absorbția treptată a evreilor în civilizația și cultura modernă.

Numai mult mai tîrziu, la pragul dintre veacul trecut și al nostru, au devenit conștiente capetele gînditoare ale evreimii de limitele soluției asimilaționiste. Antisemitismul rusesc, de esență asiatică, dar și cel german, austriac, francez arătau că mari convulsii urmau, căroră evreii aveau să le plătească un tribut. Ființa umană este astfel constituită încît își întemeiază mai mult agresivitatea decît iubirea din perceperea diferenței; acesta este

motivul psihologic adînc al eșuării asimilaționismului – finalmente în Holocaust.

Sionismul este un răspuns anticipat la eșecul asimilaționismului. Întemeietorul lui, Theodor Herzl, credea și el că asimilarea era, ideal, soluția cea mai bună pentru evrei. Dar limitele, de fapt înguste, ale acestei soluții l-au făcut să caute o altă cale: aceea de-a găsi pentru evrei o țară.

Bunicul meu făcea parte dintr-o generație care preceda avîntul soluției sioniste. Foarte tînăr, student la București, fusese printre întemeietorii unei loji masonice numite „Asimilațiunea”, care își propunea să militeze în sensul indicat de numele ei. Nu este greu să bănuiești o asemenea mișcare de oportunism, dar o astfel de presupunere este superficială. Ei erau idealiști în sensul bun al cuvîntului. A deveni român în 1870-1880 însemna a asuma viitorul unei țări pentru moment mică și provincială, înseamnă a paria pe o dezvoltare care putea să vină, după cum putea să întîrzie indefinit. A renunța la cosmopolitismul și internaționismul evreiesc nu era neapărat o bună „afacere”. Cei care alegeau o făceau dintr-o adevărată pornire patriotică și românească.

Acestea sînt faptele.

Să vedem acum miturile.

În familia noastră există o tradiție care spune că ea se găsea în Țările Românești din secolul al XVII-lea. Strămoșii plecaseră din Țările Baltice, probabil din Letonia, pentru că, la origine tăietori de lemne și creștini, trecuseră la iudaism. Persecutați pentru apostazie, trebuiseră să se exileze, coborîseră spre sud, către Imperiul otoman, mai tolerant, și se opriseră în Țara Românească, unde își aleseseră reședința.

Așa sună tradiția, cum mi-a fost transmisă de tatăl meu, în lipsa unor documente. Cum poate fi deosebită ea de o pură fantasmă? Freud, el însuși evreu, a susținut în ultima lui carte, *Moise și monoteismul*, că Moise, profetul cel mai mare al evreilor, era de fapt egiptean. Argumentul este, fără îndoială, slab documentat, dar problema psihologică rămîne reală: de ce nevoia de-a nega originea părintelui-întemeietor la un popor care își apără cu atîta strășnicie identitatea? Nimeni nu poate da un răspuns. Dar am putea raționa în modul acesta: dacă Moise a fost egiptean și a devenit evreu – cu atît mai mult învățătura lui, vehiculată timp de milenii de poporul ales, are o semnificație universală. E în această atitudine o secretă voință de putere.

Grație istoricului V. Eskenasy am aflat cîte ceva despre „erezia iudaizantă”. În imperiul rusesc s-au produs la sfîrșitul secolului XV și începutul celui următor conversiuni la iudaism ale unor creștini. Ele au atins chiar pe unii miniștri ai lui Ivan al III-lea al Moscovei și pe Elena, fiica lui Ștefan cel Mare, măritată cu un țarevici mort în mod prematur. Dar iudaizanții au fost demascați și executați.

Motivația lor nu pare să fi fost perfect înțeleasă de istorici. Ce putea îndemna pe un creștin să se despartă de credința sa pentru a intra în religia cea mai hulită, mai primejdioasă? Un anumit fundamentalism, poate, în veacul care pregătea Reforma, o căutare a izvoarelor, a originilor, dar și, în mod mai pragmatic, un contact cu lumea evreiască a Renașterii, deja internațională, cu multe legături, cu puteri economice mari... Sînt speculații, căci temeiul clar al iudaizanților lipsește. Fapt e că după decapitarea sectei, ea duce totuși o existență larvară. În secolul al XVII-lea, o spunea Iorga (citată tot de Eskenasy), existau în Moldova iudaizanți— ceea ce mărturisește răspîndirea ereziei în țările noastre.

Miturile, naționale sau familiale, sînt cîteodată sprijinite de documente. În cazul de față ele par să indice, ceea ce știam, că sîntem aici de mult.

Tatăl meu, Tudor Vianu, s-a născut așadar într-o familie creștină și a fost botezat înainte să împlinească un an. Fără „coșmarul istoriei” nimic nu ar fi trebuit să-i amintească de originile lui evreiești. Dar istoria e rareori lipsită de surprize... Cînd au început legiurile antisemite, mai întîi sub Carol al II-lea, apoi în scurta perioadă de dominare legionară, a avut de suferit. Promovarea lui ca profesor a fost întîrziată. Adversarii, invidioși de tot felul, nu ezitau să folosească argumentul rasial. I-a lipsit foarte puțin, în toamna lui 1940, să fie eliminat din Universitate și, dacă lucrul nu s-a petrecut, este pentru că secretarul general al Ministerului de Instrucție îi fusese student și a intervenit personal.

A suferi pentru o cauză care nu e a ta este prototipul situației false. Ea nu poate decît să stîrnească amărăciune. Tudor Vianu era afectiv român și acțiunea lui în mediul românesc nu a făcut decît să confirme tăria sentimentului lui. Desigur, au existat îndrumători culturali care au fost evrei. Tatăl meu însă, născut român, nu ar fi putut să se simtă ca ei. Această imposibilitate, după cîte mi se pare, constituie cazul lui particular.

J.P. Sartre a spus că este evreu cel care e desemnat ca atare de către ceilalți. El asistase la drama prietenului său Raymond Aron, care avusese de suferit în perioada discriminărilor rasiale, deși apartenența lui evreiască nu avea însemnătate pentru el. El era, după Sartre, obiectiv fixat în condiția de evreu atunci cînd, subiectiv, acest lucru era pentru el nedefinit și involuat.

După cîte am remarcat, definiția lui Sartre nu e singura posibilă. Un prieten evreu întrebat de mine odată ce e un evreu mi-a răspuns: „Evreu este acela pe care îl știm noi”. Există și alte caracterizări, mai „legaliste” (de pildă aceea curent admisă în statul Israel: este evreu un ins de religie mozaică sau unul născut din mamă evreică), dar punctul de vedere al prietenului meu e interesant, pentru că e diametral opus celui al lui Sartre. Totuși

Sartre și preopinental meu au ceva comun: și unul, și altul cred că nu individului în cauză îi revine să declare apartenența lui, ci altora care, spre binele sau răul lui, decid ce e.

Cît de ușor ar fi dacă, întemeiați pe singur dreptul subiectivității, am putea încheia discuția aici!

Voi evoca o amintire din ultimul an de viață al tatălui meu: 1964.

Deși avusese în 1960 un avertisment cardiac foarte sever, continua să fumeze mult. Era în asta un fel de refuz al vieții. Era amar și absolut dezamăgit – o atitudine confirmată de mulți care l-au cunoscut. Răbdarea, armonia și echilibrul intelectual pe care le preconiza și pentru care dădea exemplu păreau că au o limită. Jocul ambiguu în care intrase din dorința de-a sluji cultura și, prin ea, pe români, devenise un exercițiu de echilibru excedant. Într-o seară, rămînînd cu el (ceilalți se duseseră să se culce), mi-a spus:

„Două lucruri mă urmăresc în ultima vreme: înălțimea morală și intelectuală a poporului evreu și figura sublimă a lui Cristos”. Și a continuat, vorbind mai ales de Iisus și accentuînd, mi s-a părut, umanitatea lui!

Cît de rău îmi pare că nu i-am pus, atunci, mai multe întrebări, că nu am căutat să înțeleg mai bine articulația gîndirii lui!

Poate că ceea ce voia să spună tatăl meu în acea seară era foarte aproape de învățătura lui Cristos: „Să nu socotiți că am venit să stric legea sau prorociei: nu am venit să stric, ci să plinesc” (Matei 5.17).

Omul care se pregătea să treacă la cele veșnice se socotea cu viața și îmi încredința, în taină (așa cum făcuse toată viața, rugîndu-se în cea mai mare singurătate), ultima credință.

*

Din ce e făcut portretul moral al unui om în clipa în care se fixează dincolo de vremelnicie? Trebuie deosebite trei imagini care se suprapun, dar nu se confundă niciodată. Mai întîi cum e el văzut de ceilalți? Ce proiecție publică îl desemnează? Cum e receptată personalitatea lui, încercînd să se țină seama de caracterul uneori contradictoriu al acestei diversități? În al doilea rînd, cum vrea individul să se definească față de semenii lui, față de contemporanii lui? Și aici pot exista atitudini contradictorii, ambiguități, paradoxuri, dar experiența arată că destul de devreme în cursul vieții, de cele mai multe ori în adolescență, se formează un anumit „ideal al eului”, care va influența definitiv nu numai imaginea de sine, ci și felul în care e receptată de ceilalți. În al treilea rînd, care e imaginea profundă, îngropată, pe care insul o poartă despre el însuși? Acest portret de arhivă secretă este ignorat adesea chiar de către posesor și nu se relevă – lui, rareori celorlalți și numai unor aleși – decît în situații-limită, de pildă în preajma morții.

În cazul tatălui meu pot fi ilustrate toate aceste trei ipostaze ale portretului. De către ceilalți: notoritatea lui publică, imaginea pe care o aveau despre el miile de studenți, numărații cititori ai operelor lui, pătrunderea lui în masa intelectuală a națiunii, modul cum era – și este încă – citit și înțeles de la învățătorii și preoții de țară și pînă în lumea universitară, toate acestea au făcut și fac din el un român, unul din cei care au contribuit la formarea unei conștiințe naționale mai înalte și mai rafinate. Dar a existat și un alt tip de receptare: el ca străin; dacă ne referim la ordinea de stat care l-a persecutat, de altminteri foarte temporar, sau la colegii invidioși care sperau, desemnîndu-l ca evreu, să-l diminueze sau să-l distrugă, avem într-adevăr în față imaginea unui evreu făcut de alții (în sensul sartrian). În sfîrșit, dacă ne referim la acea proiecție adîncă, prevestitoare de moarte, în care o identitate iudaică – dar în același timp și profund creștină – se vădea, împăcînd și armonizînd contradicția într-un suprem efort al individuației, ne găsim în fața tripticului complet. *Ecce homo*.

Karl Jaspers spune că individul uman este o entitate infinită. El vrea să înțeleagă prin asta că omul se sustrage, prin însăși esența lui, unei definiții. Portretul nu poate fi redus la o schemă. Numai adăugînd noi și noi pete de umbră și de lumină, nuanțări cît mai bogate, avem o șansă să aproximăm realitatea vie. Un asemenea exercițiu poate fi inutil cînd ne referim la un individ șters, nesemnificativ; dar capătă o valoare de necontestat atunci cînd servește să evoce un om de excepție.

*

Generația bunicului meu a fost una care nu descoperise sionismul și trăia – cu naivitate și speranță (ce bine se potrivesc aceste două cuvinte!) – iluzia unei armonii posibile într-o lume, dacă nu tolerantă, cel puțin în evoluție.

Generația tatălui meu a fost cea a nazismului, a ororii unei lumi ce s-a scufundat în excludere și a culminat în masacru.

Dar generația mea?

O numesc generația post-Auschwitz.

Cînd, adolescent, am devenit conștient de originile evreiești ale familiei mele paterne, mi-am spus mai întîi: „... dar eu sînt român. Această poveste a originilor mele e doar o simplă curiozitate”. Însă, în săptămînile și lunile următoare, mi-am dat seama că epoca nu-mi mai îngăduia să gîndesc așa. Holocaustul avusese loc și nu mă puteam despărți de întrebarea: ce ai fi devenit tu dacă bunicul tău nu s-ar fi botezat?

E o întrebare ce ar putea fi atribuită unei conștiințe care se chinuiește în van; timpul nu e reversibil! Însă nu putem să nu ținem seama de faptul că unul din izvoarele cele mai impetuoase ale moralei noastre practice este tocmai acesta: cum ar fi trebuit

eu să mă port dacă lucrurile s-ar fi petrecut altcumva decât s-au petrecut în realitate? Așa am ajuns să înțeleg că, în ciuda apartenenței mele incontestabile la un singur popor, cel român, un imperativ de solidaritate mă lega de cel care constituia o parte a ascendenței mele.

Această trăire juvenilă a fost hotărâtoare pentru destinul meu. Ea mi-a impus să fiu alături de cei slabi, năpăstuiți, persecutați, chiar dacă eu nu mă numărăm printre ei, în circumstanțele care s-au repetat în tot cursul existenței mele.

*

Mă aflu acum câțiva ani în fața porticului catedralei din Berna și priveam scena Judecății din Urmă: mulțimile de păcătoși, despuiați, așa cum veniseră pe lume, mînați de o ceată de diavoli spre chinurile veșnice. Aceste suflete care își regăseau trupul numai ca pe un suport al unei suferințe neînchipuite – fără nici o speranță – m-au făcut, deodată, să încerc revolta. Îmi aminteam prea bine de fotografiile victimelor lagărelor de concentrare; aceiași oameni goi, scheletici, de toate vîrstele, bărbați, femei, mînați către masacru în virtutea unei justiții al cărei cod fusese întocmit de către un călău.

Nu, după Auschwitz o asemenea reprezentare a veșniciei și a dreptății nu mai era posibilă. Teologia medievală a infernului a pregătit masacrele secolului nostru, pentru că le-a făcut de conceput (așa cum inchiziția a pregătit cenzura ideologică a nazismului și a comunismului). Ceea ce s-a întîmplat de șazececi de ani încoace, nazismul, comunismul, a compromis pentru totdeauna persecuțiile în masă și exercitarea nelimitată a puterii ca mijloc pentru a atinge orice scop.

Unul din argumentele antisemite care mă revoltă cel mai mult este că „evreii l-au ucis pe Cristos”. Procesul lui Iisus, executarea lui prin pedeapsa infamantă a crucii trezesc în inima creștinilor o durere mereu înnoită care este, de fapt, chiar temeiul credinței lor. Despre Patimi putem să vorbim și să le trăim în memoria și carnea noastră în tăcere. Dar, dacă ne hotărîm să cuvîntăm despre ele, trebuie să le și înțelegem. Și a le înțelege înseamnă, înainte de toate, a despărți întregul de părți.

Iisus este în primul rînd victima unui terorism exercitat de ideologii conservatori, de apărătorii crispați ai dogmei – împotriva celui care concepe credința ca pe o Viață vie, înscrisă în devenirea celui credincios. Tot efortul cărturarilor și fariseilor constă în a demonstra că Iisus a blestemat, că s-a abătut în mod grav de la legea scrisă.

Recunoscut vinovat de iudei, Iisus este apoi dat pe mîna romanilor. Pentru El, clerul evreiesc este un adversar ideologic, dar, totuși, un interlocutor; asupritorul roman însă nu merită nici un răspuns: în fața lui Pilat, tace. Nici un fel de relație nu e cu

putință față de ocupant, față de cel care își impune, cu brutalitate și aroganță, forța.

Răstignit, Iisus este supus unei pedepse reputat infamante, compromițătoare, pe care numai misterul Mîntuirii o transformă în contrariul ei.

Cum poți pune în spinarea unui singur popor și unei singure religii răspunderea uciderii lui Cristos? El este ucis în fiecare zi: de ideologii uscați sau agresivi, de prelații conformiști sau de în cîrdășie cu puterea, de polițiștii în slujba terorismului de stat, de tortionarii sadici sau funcționarii călai. Veacul nostru, printr-o convergență deloc întîmplătoare, a ridicat la o putere nemaiîntîlnită și opresiunea ideologică și crima de stat; de aceea se poate afirma cu hotărîre că este cel în decursul căruia a fost repetat cu mai multă și deliberată cruzime actul uciderii lui Dumnezeu-Omul și care devine actul asasinării a tot ce e spontan, original și liber în ființa umană, ceea ce este, în nucleul ei, o proiecție a Sofiei divine, o picătură din spendoarea Creației. Și, printr-o răsturnare infamă, deicidul este atribuit unei singure comunități și religii! Un astfel de demers al gîndirii a fost întotdeauna revoltător, dar, în veacul camerelor de gazare și al execuțiilor în masă, el coboară în întunecimile unui păcat de moarte. În lumea Occidentului și mai cu seamă în cea protestantă – cu conștiința ei riguroasă și culpabilă – aceste lucruri au fost dezbătute, dar trebuie să spunem cu nețărîmire regret că ele au lipsit aproape cu totul în ortodoxie și în conștiința românească.

Și cîtă nevoie are România noastră, atît de agresată, atît de asuprită, de o radicalitate autocritică!

În contextul pe care l-am pomenit aici, românii au fost uciși întru Cristos în ultimii cincizeci de ani mai mult și mai grav decît oricînd în decursul istoriei lor. Au fost, desigur, supuși unei tentative de exterminare și fizică și morală în anii comunismului. Nu numai că libertatea și gîndirea au fost gîtuite sau înjunghiate, că fiii lor cei mai curați au fost eliminați sau, în cel mai bun caz, izgoniți; dar împotriva lor, a românilor, s-a exercitat o acțiune de măcinare sistematică și prelungită a oricărei rezistențe față de opresiune. Pare aproape o minune faptul că, în momentul în care tirania a suferit o implozie, a putut avea loc o autentică reacție populară – mai mult decît o răscoală, mai puțin decît o revoluție – și că s-au găsit mai apoi oameni (dintre care cei mai mulți nu cunoscuseră niciodată dreptul de a se exprima în libertate) care să alcătuiască o opoziție coerentă, capabilă într-o zi să ia în mîna destinele țării. Da, această „minune” a avut loc; va fi oare radiația ei îndeajuns de puternică pentru a provoca acea schimbare de sens în istoria noastră fără de care ne vom găsi în curînd în rîndul popoarelor fără noroc? Căci să nu ne înșelăm: în România de azi există o opinie publică, dar nu ea atîrnă cu adevărat greu. Opera

comunismului, urmărită cu consecvență timp de decenii, a fost aceea de-a crea o situație ireversibilă a conștiinței populare, de-a se asigura pe veci împotriva unei adevărate reacții, de-a crea un „om nou” ale cărui mecanisme de apărare să fie definitiv și iremediabil scoase din uz. Și acest lucru poate a și reușit – dar poate că nu. Românii sînt, istoricește, într-o situație-limită: vor reuși să se salveze și să redevină liberi sau vor continua căderea în adîncurile istoriei. Numai o autocritică radicală, o privire întoarsă asupra trecutului – recent, dar și mai îndepărat – va putea să-i scoată din impasul în care se află ei azi.

Putem să ne întrebăm cum am ajuns aici? Cum am atins acest punct de înmărunțire extremă a conștiinței sociale care face că societatea consimte să fie și azi diriguată de foștii ei împilatori, că drumul spre mai bine este atît de plin de obstacole și atît de lent? Cred că la aceste întrebări se poate răspunde cel mai bine dacă socotim că nenorocirea noastră nu începe cu comunismul, că acesta a avut efectul pe care l-a avut venind pe un teren slăbit. Românul a fost supus încă de multă vreme în istorie unui tratament umilitor, a devenit sclavul și unealta unor puteri care l-au depășit și l-au împins spre acel „fatalism” în care unii cugetători au făcut greșea să întrevadă o virtute, o trăsătură laudabilă. Nu este aici locul să detaliem istoria acestei tragedii și nici să schițăm căile prin care s-ar putea ajunge la vindecarea de această boală a sufletului național. De ajuns să spunem că împrejurările prezente, cu tot caracterul lor impregnat de echivoc, sugerează totuși o zare de speranță... Dar să revenim la obiectul mai imediat al preocupării noastre: după război România a fost lovită în plin de comunism și de acea teribilă înfrîngere travestită rapid în victorie prin schimbarea direcției armelor în chiar ultimul moment al mării Confla-grații. A ieșit din acest război umilită și înfrîntă, ocupată, cu pumnul în gură. Dar a uitat ce s-a întîmplat înainte de această umilință. A uitat că a avut o serie de guverne nevolnice care au consimțit împărțirea țării, refuzînd să se bată; apoi a avut un regim care a săvîrșit grave masacre împotriva populației evreiești: „trenurile morții”, scenele de groază de la abatorul din București cu cadavre agățate în cîrligele parlagiilor, lagărele de concentrare din Transnistria. Desigur că aceste lucruri trebuie amintite din respect pentru istorie și din dorința – de care depinde în ultimă instanță o anumită mîndrie – ca generațiile ce vin să nu se implice într-un fel de vis al uitării; trebuie să înțelegem de ce suferim azi și cum am putea ieși din această suferință: numai prin ne-uitare. Dar nu această amintire necesară se produce; nu, dimpotrivă: conștiința națională elimină cu totul memoria acelei perioade istorice sinistre care începe cu împărțirea țării și se sfîrșește cu masacrul consimțit și inițiat al evreilor. În Occident apar – și sînt combătute ca exemple de oroare și de imoralitate – teorii

„negaționiste” care tăgăduiesc evidența cea mai neagră: lagărele de concentrare și holocaustul cărora le-a căzut victime populația evreiască din întreaga Europă. Dar la noi există un fel de negaționism *bon-enfant* perpetuu și netulburat. Cine, în afara câtorva evrei bătrâni (o specie din ce în ce mai rară în România de azi) își mai aduce aminte ce s-a întâmplat atunci? Dimpotrivă, circulă mitul că evreii din România au fost cruțați.

Pornește această versiune de la faptul că, într-adevăr, prin 1943, când soarta armelor s-a schimbat și a devenit evident că Germania va pierde războiul, mareșalul Antonescu a sistat exterminarea și evreii au devenit obiectul unui comerț foarte fructuos – plecarea în Palestina fiind plătită foarte bine de fiecare candidat la salvare. (Vînzarea evreilor, apoi a germanilor și în sfîrșit a românilor, inițiată atunci, a continuat și în epoca comunistă atingînd în „anii lumină” culmi ale nerușinării.)

În ciuda acestei triste realități istorice asistăm nu la o tentativă, ci la reabilitarea *de facto* a lui Ion Antonescu, responsabilul principal al fetei politice care a jucat un atît de mare rol în deprimarea poporului român. Știu, Antonescu nu este Hitler, poate că nu e nici mareșalul Pétain. În atitudinile lui se regăsesc multe trăsături idealiste: a știut de pildă că partidele istorice pregătesc o alternativă pentru România în eventualitatea înfrîngerii Axei și a lăsat complotul să se înfiripe cînd aceasta era împotriva interesului lui personal; a fost un om lipsit de meschinărie – ceea ce s-a văzut și la procesul lui cînd a avut o comportare extrem de demnă și a murit, se pare, ca un adevărat militar. Sînt tușe biografice ce atenuază imaginea dură pe care am putea-o avea despre el; dar oare implică aceasta uitarea ororilor pe care le-a ordonat? Să nu ni se spună că era o fatalitate să se întîmple ce s-a întîmplat. Pentru a nu vorbi de Italia, care era o mare putere a Axei și unde Mussolini a apărat pe evrei, pentru a nu vorbi de Danemarca – ocupată – unde regele a declarat că, în momentul în care evreii din țara lui vor fi obligați să poarte brasarda cu steaua galbenă o va purta și el, să ne uităm la o țară vecină: Bulgaria, unde evreii au fost absolut cruțați pentru că responsabilii politici locali au refuzat să se lase antrenăți în oroare.

Dacă ne vom recuceri demnitatea (și asta va avea consecințe practice peste care nu putem trece cu vederea – mai multă democrație, creșterea unei noi păături conducătoare, încrederea Europei în noi), o vom face nu cu jumătăți de măsură, nu numai respingînd comunismul în toate ipostazele lui („neo-”, dar și „paleo-”), ci și instituind în mod radical critica aproximațiilor, tăcerilor și slăbi-ciunilor, a toleranței resemnate față de brutalitate și bestialitate.

Unul din gânditorii cei mai profunzi ai Europei moderne, Hannah Arendt, spune în trilogia consacrată totalitarismului că totalitarismul modern (în care include hitlerismul și stalinismul) a fost, în esența lui, acesta: populațiile autohtone au fost tratate cu aceeași necruțătoare duritate cu care colonialismul a tratat pe băștinașii teritoriilor pe care le cucerea. Cartea Hannei Arendt se oprește însă la moartea lui Stalin (de ajuns pentru ca să poată face proba afirmațiilor ei!). Pentru ea, totalitarismul murise odată cu dispariția acestui tiran. Nu putea bănui să stalinismul avea să se „restructureze” în forme mai puțin sîngeroase, dar mai organice (după cum putem foarte bine imagina că și hitlerismul, dacă ar fi triumfat, s-ar fi organizat în același fel).

Dar și colonialismul a evoluat. Exploatarea sălbatică, disprețului total pentru cei colonizați, desemnați și resimțiți ca niște sub-oameni, masacrelor care au însemnat construirea drumurilor, a căilor ferate, muncii în mine în coloniile unor țări care în metropolă funcționau ca democrații, li s-a substituit un tip de regim mai rațional, dar profund discriminatoriu, un regim în care „supușii” nu erau „cetățeni”.

O evoluție paralelă poate fi evidențiată și în lumea comunistă. De la lagărele de concentrare din Extremul Nord sovietic la Canalul românesc, „lagărul socialist” a evoluat: de la instituționalizarea omorului și supunerea oarbă, la disprețuirea unui individ care rămăsese cetățean numai cu numele – și asta în retorica oficial-festivă a unor zile de alegeri. Dacă mă gândesc la ultimii ani pe care i-am petrecut – înainte să mă exilez – în România, cred că sentimentul dominant era acela că, în ciuda peisajului natural și urban care îmi era atît de familiar, în ciuda rețelei atît dese de prieteni și de cunoștințe care era țesută în jurul meu, mă simțeam din ce în ce mai mult un străin. Și nu eram nici pe departe singurul care să trăiască această alienare. Experiența mea de psihiatru care îmi îngăduia să receptez multe mărturisiri intime, dar și trăirile mele cotidiene de român îmi confirmau sentimentul de ostilitate care se forma în jurul fiecărui compatriot al meu. Acest sentiment covîrșitor, disperant de trist era, în cele din urmă, efectul unei singure cauze: atitudinea autorității. Fiecare cetățean era un suspect și, în mod general, o ființă inferioară. Pare paradoxal că o ideologie precum cea comunistă, care preconizează mai întîi egalitatea, să fi generat un asemenea șirag de „culte ale personalității”. Paradoxul este însă aparent. Preamărirea și sacralizarea liderului sînt nu numai rodul unei selecții naturale necruțătoare, dar au și o funcție socială particulară: aceea de-a demonstra omului de rînd că este un nimeni, o simplă unealtă în mîinile dictaturii.

Puțin cîte puțin, deveneam ceea ce bunicul meu refuzase să mai fie: un străin în țara lui. Numai că de data asta străinii, evreii, nu mai erau minoritatea, ci majoritatea – ce spun eu? –

quasi-totalitatea acestui popor. Românii, toți, deveniseră un fel de evrei în ochii și sub oblăduirea arogantă a autorității. Erau internați în lagăre de muncă ce erau de fapt lagăre de exterminare. Erau condiționați de „originea” lor (desigur, „socială”); li se confiscau averile; li se contesta dreptul de a călători și, în cele din urmă, ca evreii care, plecând pe vremea lui Antonescu, trebuiau să se răscumpere, și românii, sub comunism, trebuiau să plătească o sumă (pentru care adesea se îndatorau pe viață) ca să poată părăsi țara ce crezuseră odată că le aparține. Da, într-adevăr, evreii jucaseră sub nazism rolul pe care negrii îl avuseseră în coloniile africane, iar comunismul, mai inteligent, mai sistematic, mai puțin isteric, extindea condiția evreiască la ansamblul populației. Singurii „arieni” rămăseseră activiștii de Partid.

Așa cum au arătat istoricii Holocaustului, evreii din Europa centrală și orientală au suportat cu o nemaipomenită, stupefiantă pasivitate persecuția de moarte declanșată împotriva lor; întrebării: de ce nu s-au revoltat? nu i se poate răspunde, într-atâta situațiile extreme ale existenței nu găsesc o explicație rațională (căci raționalitatea e făurită prin însumarea și sinteza situațiilor mijlocii). Dar e un fapt: ei nu s-au revoltat după cum nu au făcut-o nici românii supuși condiției quasi-evreiești la care ținea planul deliberat al comunismului. Este un fel de fascinație față de un dușman cu mult prea puternic, o paralizie aidoma cu coșmarul și care, să o recunoaștem, adastă și după trezire.

Una din puținele reacții posibile pentru români în era comunistă a fost emigrația. Nu vreau să vorbesc aici de echivocul care stă îndărătul actului de a te îndepărta de țara ta. Mulți, prea mulți din cei buni au părăsit România în acești ani. Dar, în același timp, paraliziei, inerției, inevitabilei corupții, emigrantul îi opune reacția sănătoasă a refugului.

O distincție este necesară – anume aceea care separă refugiul, exilul și diaspora. Cel dintâi, am văzut, este efectul primei reacții de punere la adăpost și se opune pasivității – acceptării lichidării – fizice sau morale. În refugiu nu există decît această forță psihologică elementară a voinței de salvare și lipsește orice coerență socială. Omul refugiat este pierdut în masa celorlalți refugiați: singura structură pe care o poate percepe este propria lui familie.

Exilul indică un început al structurării. Subiectiv, este o luare de cunoștință a pierderii suferite prin îndepărtarea de țară, o experiență quasi-metafizică a vidului. În mod semnificativ, „exilul” este și termenul prin care e desemnat grupul social al celor ce au plecat, însă în coordonata lui negativă: cei ce nu mai sînt acolo, cei care au acumulat un anumit resentiment pentru țară, „deșărații”, puțin ar mai lipsi să se spună renegații. Experiența exilului este cea a unui foarte mare gol, a unei însingurări care, în funcție de rezistența

interioară a individului, de bogăția lui sufletească, se va metamorfoza într-un conținut nou sau va duce la eșec.

Dacă exilul este individual, diaspora este colectivă. Există câteva tipuri istorice de diasporă. Cea evreiască s-a constituit prin referință la o patrie mult timp inexistentă, ideală, în același timp venind dintr-un trecut îndepărtat și proiectându-se într-un viitor incert. Alte diaspore sînt mai realiste, ca de exemplu cea grecească. Oricît de departe de patrie ar fi un grec, țara lui de origine rămîne un punct de reper și un îndemn pentru noi împliniri. Ce ar fi Grecia fără fiii ei trăitori departe?

Emigrația românească va continua și, din păcate, va secătui țara de multe energii vii. Nimic nu trebuie întreprins pentru a accentua acest fenomen. Dar el nu e numai negativ, cu condiția ca țara să nu fie uitată de cei care au plecat. Transformarea grupului amorf și pesimist al exilaților într-o structură de indivizi conștienți, care lucrează pentru binele sanctuarului părăsit (dar nu abandonat) naște o diasporă. În acest sens s-au făcut încă foarte puține lucruri printre românii din străinătate. Iar în țară persistă încă o ambiguitate față de cei care îi pot aduce atîta, dar care, suferind alte influențe, subscriind altor mentalități, apar celor rămași, deseori, ca niște extraterestri.

Cît despre noi, cei care trăim dincolo de granițele țării, putem să ne întrebăm: învingînd anxietatea oarbă a refugiului melancolia subtilă a exilului, fi-vom oare în stare, în pofida atîtor crispări inevitabile, să aducem României ceea ce am fost împiedicați sau nu am fost în stare să-i dăm acolo? Putea-vom oare să întemeiem o diasporă?

Apărut în revista 22 din 18 august 1991

AMINTIRI DESPRE PSIHIATRIA POLITICĂ

Voi încerca în paginile care urmează să povestesc una din luptele cele mai grele pe care le-am dat în viață.

În anul 1972 eram cu toții la curent cu denunțarea de către disidentul sovietic Vladimir Bukovski a internărilor forțate a unor opozanți ai regimului sovietic în spitale de psihiatrie. Mă găseam în biroul unui coleg mai în vîrstă și vorbeam despre această informație care, bineînțeles, ne parvenise prin „Europa liberă”; foarte sigur de el, acest psihiatru pe care eu îl respectam mi-a spus: „Dragul meu, cred că, într-adevăr, un om care se opune unui regim atît de puternic cum e cel sovietic nu poate fi decît un bolnav mintal!”.

Reflecția interlocutorului meu nu m-a convins, dar mi-a dat de gîndit atunci după cum îmi dă de gîndit și azi. În adîncul sufletului, colegul meu nu detesta regimul mai puțin ca mine, o știam cu certitudine, dar în el nădejdea, din cine știe ce pricini congenitale, nu-și mai găsea loc. A nu spera este cîteodată un defect intelectual tot atît de mare ca și a fi prea optimist.

La drept vorbind, aveam deja destule elemente pentru a bănuî că de asemenea practici nu era cu totul străină nici psihiatria noastră. Dacă nu făcusem încă acest pas era pentru că în mine voința de ruptură nu se manifesta deocamdată cu destulă putere. În mod obscur știam însă că în anii care aveau să vină vor aduce în mine și în afara mea transformări.

Cu toții, cei care lucram la psihiatrie, asistasem la ceea ce se petrecea cu ocazia unor evenimente festive, și se știe că în ceaușism trăiam din Sărbătoare în Comemorare și din aceasta în Aniversare: de cîte ori se prepara o astfel de liturghie comunistă, pentru a preîntîmpina manifestații dezagreabile seraiului, „organele” ridicau de acasă pe toți cei care erau susceptibili să tulbure ordinea și mult dorita „atmosferă sărbătorească” aducîndu-i pentru cîteva zile la psihiatrie unde noi ne transformam în hotelierii unei mulțimi pestrițe, dar pașnice de schizofreni, maniaci cronici, alcoolici, dar și ai cîtorva marginali mai greu de caracterizat din punct de vedere diagnostic, cu certitudine însă deranjați. Că o asemenea operație de poliție nu ar fi fost posibilă fără concursul organelor sanitare, care dispuneau nu numai de listele de bolnavi, ci și de mijloacele de a-i transporta și „îngriji” nu mai încăpea îndoială.

Bănuielile mele ar fi trebuit să fie accentuate de o altă întîmplare semnificativă petrecută în aceeași epocă: m-am trezit într-o

zi cu un ofițer de securitate, trimis mie de șeful meu prof. Predescu, care mi-a povestit că era însărcinat să cerceteze un student care făcuse în public apologia regimului fascist. Îmi cerea să-l examinez. Dacă cumva nu era bolnav mintal, era constrins, spunea el, să-l aresteze.

Am examinat cu grijă pe acest tânăr și am ajuns la concluzia că era perfect sănătos. Ce trebuia să fac? Să-l protejiez ca funia pe spânzurat declarându-l, împotriva oricărei evidențe nebun, atîrîndu-i de coadă o tunică de care nu avea să mai scape toată viața? Sau să-l dau pe mîna celor care aplicau represiunea cu strășnicia știută? Repulsia mea naturală pentru minciună, cred, a contribuit la luarea deciziei: cînd securistul a venit să mă întrebe ce constatasem i-am spus că băiatul nu avea nimic și că, pentru a fi încă și mai sigur, aveam să-l mai văd de două-trei ori, ceea ce am și făcut. Am știut apoi că măsurile cu care fuseserăm amenințați, și „bolnavul” și eu însumi nu au fost aplicate, arestarea neproducîndu-se.

Această mică întîmplare era demnă să fie obiect de reflexie. Securitatea vroia să scoată castanele din foc cu ajutorul nostru, al psihiatrilor. Dar chiar în cel mai arbitrar dintre regimuri ea nu avea mîinile total libere; și o anumită rezistență o putea paraliza, măcar temporar.

Învășasem că trebuie să nu cedezi la șantaj.

Aproximativ în aceeași perioadă am fost solicitat de inspectorul general din Ministerul Sănătății, doctorul Valeriu Țuculescu. El îmi ceru să fac, în numele Ministerului, o inspecție la spitalul de psihiatrie din Poiana-Mare, la sud de Craiova, unde, auzise, domneau condiții de viață intolerabile. Cererea lui Țuculescu mă mira, căci nu eram un colaborator obișnuit al Ministerului Sănătății. I-am răspuns totuși că voi merge, dar că nu se poate aștepta de la mine la un raport de complezență. Mi-a răspuns că nici nu dorea să aibă un astfel de raport, ci o clară reflectare a realității. Am plecat deci la Poiana-Mare unde am descoperit realitatea îngrozitoare a unei mizerii concentraționare care atingea paroxismul în „pavilionul zero”, consacrat bolnavilor mintali internați acolo pentru o faptă penală comisă din cauza bolii lor, în principiu bolnavi psihici periculoși: era într-adevăr o unitate de pedeapsă: paturi de fier fără așternuturi (uneori însă și saltele așezate direct pe podea), mîncare mizerabilă, așteptarea băii săptămînale la o coadă în care deținuții psihiatrici erau dezbrăcați, totul dădea acestui loc al restriștii un aspect „auschwitzian” pe care nu puteai să-l treci cu vederea. La ieșire am avut parte de o mică manifestație a unor pacienți, adunați în mica grădiniță din fața pavilionului, înconjurată de sîrmă ghimpată: strigau lozinci ostile regimului și lui Ceaușescu. „Paranoici”, îmi șopti directorul cu un ton complice.

Am scris la întoarcere un raport în care recomandam închiderea imediată a acestui adevărat lagăr de concentrare, abia mascat în unitate de îngrijire; Țuculescu mi-a mulțumit, dar nici o măsură nu a fost luată; reîntîlnindu-mă cu el după câteva luni am aflat că, din ordin superior, afacerea fusese clasată.

Pentru mine însă experiența era încă un pas în luarea de conștiință: ceva nu era în regulă în psihiatria românească iar eu, prin tăcere, deveneam complice.

A venit și anul 1975 și semnarea acordurilor de la Helsinki. Ceea ce păruse mai întîi o mascaradă diplomatică devenea un eveniment fundamental al epocii noastre: marile puteri antagonice erau angajate într-o formidabilă partidă de *go* în care își întindeau curse reciproce: lagărul sovietic promitea, fără să creadă că va fi realmente obligat să-și respecte promisiunea, garanții pentru drepturile omului; Occidentul, în schimb, se angaja să recunoască statu-quo-ul regimurilor instalate la putere în Est, știind totodată că ele vor rezista cu greu presiunii populare; cine avea să cîștige? Pentru noi, cei ce vedeam cu tot mai multă exasperare consolidîndu-se un regim bazat pe mizerie și pe teroare, care degenera în forma sinistră a dictaturii personale, devenea limpede că ocazia unică se prezenta acum de-a ne exprima, cu toate riscurile, revolta.

Am văzut, în lunile acelea, sosind la clinica de psihiatrie un pacient trimis de Securitate, un anume avocat Ionescu din Brașov. Scrisese o scrisoare Secretarului General al Națiunilor Unite în care într-un mod foarte argumentat juridic demonstra că drepturile omului nu erau respectate în România. Misiva fusese interceptată și acum oamenii represiei căutau să declare pe autorul ei bolnav mintal. L-am examinat, în cadrul obligațiilor mele de medic de salon, și nu mi-a fost greu să constat că nu era cîtuși de puțin bolnav mintal. Dar aici intervenea capcana: șeful meu, același care credea că e o boală mintală să ataci colosul indestructibil al comunismului, îmi ceru să particip la expertiza care avea să-l declare pe Ionescu nebun.

Am refuzat: în mine se maturizase refuzul absolut al sistemului și trebuia să trag consecințele acestei evoluții interioare.

În 1977 a venit și momentul în care Paul Goma și-a declarat solidaritatea cu Carta de la Praga: cu această ocazie, citînd încălcări ale drepturilor omului în România, a vorbit și despre abuzurile psihiatrice: eu nu puteam să nu confirm ceea ce îmi apăruse ca o evidență – și a fost începutul, atunci, al unei lupte pentru adevăr, pentru reabilitarea celor nedreptățiți, pentru eradicarea unei practici medicale nedemne, care, din păcate, nu s-a putut opri nici azi, după ce sistemul care o generase s-a prăbușit în genunile istoriei.

Reacția oficială și partinică la declarațiile mele care coincideau cu cererea de-a părăsi țara nu s-a lăsat așteptată; am fost exclus din postul meu de la Facultatea de Medicină într-o ședință publică

de cea mai pură factură stalinistă; mi s-a înscenat un proces de calomnie care nu avea să fie întrerupt decît de o grațiere ce intervenea în mod absolut întîmplător cu ocazia centenarului Independenței; și am părăsit România ca un *paria*, bucuros totuși că ieșisem pentru totdeauna din ambiguitate.

M-am instalat în Elveția, țară de unde era originară familia soției mele. Imediat, am intrat în contact cu Asociația împotriva abuzurilor politice ale psihiatriei care, prin vocea autorizată a președintelui ei, profesorul Charles Durand, intervenise în favoarea mea în lunile de restriște de la București. A început atunci o experiență pasionantă care mi-a modelat într-un anumit fel viața. Problema principală a Asociației noastre (ea avea să se afilieze curînd grupului internațional nou creat sub sigla IAPUP, care urmărea aceleași scopuri) era denunțarea abuzurilor politice ale psihiatriei în Uniunea Sovietică unde nociva practică părea deosebit de întinsă. Dar nici alte țări nu păreau scutite de acest rău și, ca un făcut, abuzul psihiatric avea loc numai în țările comuniste, deși dictaturi de toate nuanțele înfloreau pe toate continentele. Alături de misiunea noastră practică, aceea de-a denunța răul, am întreprins o anumită reflecție pe marginea fenomenului, al cărui rezultat era în esență următorul: persecutarea disidenților prin psihiatrie este un fenomen al comunismului „moale” al anilor șaizeci-optzeci, care a renunțat, cel puțin esențial, la represiunea sîngeroasă; pentru ca această represiune „moale” să fie cu puțință înseamnă că se produce un fel de *caricaturizare* a mesianismului inițial al comunismului, în sensul că ideea de dreptate absolută și justificarea, prin aceasta, a totalitarismului *decade*, nu mai este capabilă să se impună prin omor și recurge atunci, ca într-o critică derizorie a ei însăși, la asasinatul moral și civil al condamnării psihiatrice. Într-un anume fel, nu cei care se opuneau erau „paranoici”, ci cei care încercau prin orice măsură să mențină artificial în viață un regim doar *prin simpla voință a ideii*, prin predicarea delirantă a unei Bunevestiri, în realitate aducătoare de moarte.

Anul următor exilului meu, 1978, a adus un raport, redactat în mod cu totul separat de cele ce întreprinsesem, de către *Amnesty International* și care se ocupa de abuzurile psihiatrice din România. Treizeci și două de cazuri verificate erau menționate de cunoscuta organizație al cărei sediu central se găsea la Londra. Astfel, grație acestui unghi de vedere diferit de cel pe care eu îl aveam, era verificată și confirmată teza pe care o apăram. Interesul pentru abuzul psihiatric în România deveni și mai mare în Occident atunci cînd putu fi prezentat opiniei publice din Franța disidentul Vasile Paraschiv, care încercase să întemeieze un sindicat liber și fusese etichetat paranoic de psihiatri înțeleși cu regimul. Un grup de psihanalști francezi reputați examină atunci pe Paraschiv, constatănd absența unei maladii mintale. El ar fi putut rămîne în Franța,

dar avea oroare de exil; s-a întors deci în România, cu toate grelele consecințe pe care aceasta le presupunea; și într-adevăr, alte încercări îl așteptau. O sinceră prietenie mă lega acum de acest om pe care aveam să-l întâlnesc la revenirea mea în țară, în 1990.

Aveam din când în când știri despre noi persecuții, ca de pildă despre baptistul Nestor Popescu, internat la Poiana-Mare în 1988-89. În ansamblu, puteam să-mi fac o părere despre profilul „ideal” al internatului psihiatrico-politic din România. (Dar el era același și în URSS, de unde aveam informații bogate, prin IAPUP); în general nu era vorba de opozanți de prim rang: nici Andrei Saharov nici, la noi, Doina Cornea sau Gh. Calciu nu fuseseră „psihiatrizați” (deși, și pentru unul și pentru altul, unii membrii ai organelor de cercetare preconizaseră acest lucru, după cum aveam să aflui mai târziu); victima psihiatrică ideală se recruta din mijlocul micilor opozanți, în general prea puțin capabili să se apere sau să fie apărați de instanțele internaționale; era ceva infamant în acest tip de persecuție care nu era aplicată celor care ar fi putut, în optica împilatorilor, să devină într-o zi opozanți cunoscuți; era o pedeapsă care iscălea în acest fel disprețul călăului pentru victimă, redusă la rangul de cantitate neglijabilă, de deșeu social.

Dacă este ceva care să fie specific comunismului ceaușist, atunci e voința ca activitățile de supraveghere ale populației să nu mai fie apanajul exclusiv al poliției politice; aceasta urma doar să coordoneze o activitate *auto-gerată* în care rolul principal revenea însăși populației care făcea obiectul supravegherii. Încă de la începutul anilor șaptezeci apăruse, de exemplu, decretul care impunea oricărui cetățean român venit în contact cu un străin să facă un raport privind discuțiile avute; în felul acesta, ideal, orice cetățean devenea un colaborator al „organelor”, distincția între supraveghetori și supravegheați urmînd să fie, pînă la urmă, nesemnificativă. În același spirit a fost conceput, la începutul anilor optzeci, decretul 113 care schimba modalitățile de neutralizare a bolnavilor psihici periculoși. Pînă atunci, închiderea într-un spital psihiatric era opera colaborării combinate a organelor de justiție și a autorităților medicale; din înalt ordin se indica acum ca internarea să fie hotărîtă numai de medici, care trebuiau să se comporte ca niște ostași credincioși ai partidului, în cazul că victima ar fi fost un disident politic. Implicarea în represiune devenea în felul acesta și mai adîncă, infiltra ca un cancer structura însăși a rețelei medicale așa cum încerca, cu succes, să pătrundă în totalitatea societății românești.

Au trecut anii. Nu voi pomeni aici istoria radicalizării mele, implicarea tot mai adîncă în slujba drepturilor omului care erau în mod atît de scandalos călcate în picioare în țara subjugată. Destul să spun că, pe la începutul lui 1988, am început să sperăm. A venit și momentul în care, ca un castel de cărți, au început să cadă, una

cîte una, fostele democrații populare. Sfirșitul lui 1989 a adus ceea ce multă vreme nu îndrăznisem măcar să întrevădem.

Pe la jumătatea lui ianuarie 1990 am citit în *România liberă* că se înființase la București Asociația psihiatrilor liberi din România care își propunea, printre altele, să denunțe trecutele abuzuri politice ale psihiatriei politice și să contribuie la reabilitarea victimelor acesteia. Nici nu era cu puțință o mai fericită convergență cu interesele asociației pe care o reprezentam în Elveția. Am telefonat imediat la numărul indicat în anunț și am constatat că inițiatorul asociației era chiar doctorul Valeriu Țuculescu, cel care îmi ceruse, cu ani în urmă, să fac un raport obiectiv despre Poiana-Mare. Am hotărît deci să plec cît mai repede spre București și am găsit acolo o echipă foarte hotărîtă să se pună pe treabă. Regăseam pe Sanda Retezeanu, singura care avusese îndrăzneala să-mi scrie în anii exilului, pe vechiul meu coleg de la Clinica universitară de psihiatrie, Aurel Romila, și pe mulți alții: ani grei trecuseră, dar nu atît de mulți încît să mă regăsesc într-un peisaj omenesc necunoscut. Cu emoție am ascultat povestea persecuțiilor îndurate de Țuculescu pentru denunțarea internărilor în masă cu ocazia sărbătorilor (care îl făcuse să-și piardă postul de la Ministerul Sănătății), absurda mazilire a lui Aurel Romila a cărei carieră universitară fusese întreruptă datorită însemnării cunoscute ca „afacerea meditației transcendente”.

După părerea psihiatrilor liberi, printre care mă număram acum și eu, regenerarea psihiatriei românești, atinsă de colaborarea cu vechile structuri și mai cu seamă cu Securitatea, își datora ei însăși să recunoască existența abuzurilor, să procedeze la o anumită epurare morală, atît de necesară aici ca și în toate sectoarele vieții sociale. Desigur, numărul celor compromiși era limitat iar noi nu aveam în nici un caz vocația de-a pedepsi, ci numai de-a contribui la recunoașterea răului și la crearea unei atmosfere profesionale și a unei legislații care să facă imposibile, în viitor, abuzurile. Găseam printre vechii mei colegi (dar și printre cei care veniseră către psihiatrie după plecarea mea din țară) entuziaști, capabili să se consacre acestei cauze, dar și multă rezistență, adesea atitudini echivoce care constau în recunoașterea abuzurilor între patru ochi și negarea lor în public. Anii de exil mă învățaseră că fără o anumită rigoare a judecății morale, progresul intelectual – și încă mai puțin o anumită decență materială – nu sînt posibile: rămîneau în vigoare slabul interes pentru soarta bolnavului mintal, lipsa de independență intelectuală, atitudinea complice și lingușitoare față de fostele puteri constituite cărora li se preta încă o influență viitoare. A lua o poziție fermă față de abuzurile comise nu era un simplu exercițiu de decență, și cu atît mai puțin o acțiune pornită din resentiment, din voință de răzbunare; încă o dată se vădea că ruptura era necesară, și în domeniul psihiatriei, ca și în toate

celelalte, pentru a porni pe un alt drum. Și de această ruptură, mulți nu se simțeau în stare.

Deși pentru noi, cei câțiva care făcusem din denunțarea psihiatriei politice un instrument de perfecționare a profesiei, demonstrarea abuzurilor nu mai era necesară, era important totuși ca ele să intre în conștiința publică în aceeași măsură în care intrau și alte crime, unele mai grave, ale regimului care se prăbușise. De aceea la Asociația psihiatrilor liberi, al cărei membru devenisem încă de la prima mea vizită în țară, în februarie 1990, am hotărât să întemeiem o comisie independentă care urma să cerceteze cazurile ce se prezentau spontan. Au apărut, alături de cazuri vechi, cunoscute, ca al lui D. Paraschiv, revăzut, și care suferise noi agresțiuni, altele noi, despre care nu știussem nimic. Paralel, comisii oficiale, constituite pe lângă unități spitalicești, făceau constatări cu totul similare. Practica, deși nu generalizată, se dovedea totuși mai extinsă decât ne închipuiam. În același timp, apăreau noi date despre internările „festive” ale unor bolnavi mintali, care îmbrăcau forma unor razii, mai monstruoase decât ne fusese dat să credem. Unii, manifestanți la soborurile quasi-religioase ale liturghiilor ceaușiste, fuseseră injectați cu mari cantități de neuroleptice.

La sfârșitul lui mai 1990 ne-am întors la Poiana-Mare, după aproape douăzeci de ani. Grupul nostru, la care erau anexați și ziariști, cuprindea și pe psihiatrul elvețian Jean-Daniel Stucki, profesor onorar la Facultatea de Medicină din Geneva. Am fost întâmpinați de grupul de medici, la început destul de reticenți, dar apoi, după ce au înțeles că intențiile noastre nu erau vindicative, colaborativi. Ei ne-au confirmat că pacienții – despre mulți dintre ei IAPUP avusese informații precise – erau deținuți acolo în scopuri punitive, și nu terapeutice și prezentau fie o patologie minoră, fie deloc patologie. La începutul lui 1990 mai bine de patruzeci de „bolnavi” părăsiseră spitalul, ca și cum criteriile de diagnostic și de apreciere a gravității și a pericolozității s-ar fi modificat brusc, sub imperiul suflării revoluționare. Este, de fapt, ceea ce se și întâmplase: dispăruse, ca prin minune, criteriul „pericolului social”, „paranoia politică” și alte noțiuni ad-hoc; ne era dat să realizăm cu încă și mai multă precizie ca altădată cât de monstruoasă era ideea, specific comunistă, că drepturile colectivității primează asupra celor individuale. Dacă ar fi fost așa, cui îi era dat să aprecieze în ce situație aceste așa-zise drepturi colective erau într-adevăr lezate? Știam că aceasta era, de fapt, o minciună ideologică necesară pentru a justifica represiunea, căci, în realitate, „drepturile colectivității” era numai termenul edulcorat prin care se indica preeminența absolută a exigențelor noii clase, preocupată să elimine pînă și bănuiala unei opoziții, de oriunde ar fi venit.

În aceeași perioadă, mai 1990, am audiat la sediul Asociației foștilor deținuți politici și, de asemenea, în prezența lui

Jean-Daniel Stucki, o serie de foști prizonieri psihiatrici a căror deținere arbitrară nu lăsa nici o îndoială: cazurile lor au fost publicate, prin grija Rodicăi Palade, în revista 22 din 15 iunie 1991 care devenise și organul apărării cauzei noastre.

Mulți dintre bolnavii audiați fuseseră etichetați „paranoici”, un diagnostic comod pentru a le închide gura sau, mai degrabă, a reduce la insignifianță poziția și vorbirea lor. După revoluție a dispărut dintr-o dată acest diagnostic. Era un alt efect, și din cele mai interesante, al profundei artificialității și rele credințe ale discursului psihiatric oficial din era ceaușistă. Nosologia, adică clasificarea și definiția bolilor mintale, era folosită ca o armă politică în favoarea puterii și, mai ales, a represiei.

Dacă recunoașterea abuzurilor trecute se dovedea dificilă și ne loveam de un fenomen negaționist de amploare, puteam cel puțin să nădăjduim că în prezent astfel de fenomene deveniseră imposibile.

Aveam să ne dăm seama în curînd că această convingere a noastră trebuia cel puțin să fie mai nuanțată. Astfel, pe la jumătatea lui 1990 ni s-a adus la cunoștință cazul unui militar, Gheorghe Bozgan, care fusese internat și pensionat pentru „schizofrenie paranoică”. O altă comisie, tot atît de oficială, dar neapartinînd armatei, nu fusese în măsură să confirme diagnosticul și menționa un diagnostic ușor, de tulburări de caracter. Fu și părerea comisiei independente (din care făceam parte și eu), cu mențiunea că particularitățile caracteriale nu constituie o boală.

O anumită vîlvă stîrni un articol apărut în săptămînalul *The European* de la Londra, în decembrie 1992. Ziaristul, Roman Rollnick, vizitase împreună cu o serie de asistenți sociali britanici un cămin-spital, numit „Steaua”, la Urlați, în județul Prahova. El descoperi acolo victime uitate ale regimului, oameni internați din cauza opiniilor lor politice. Astfel de afirmații păreau greu de crezut; o comisie din care făcea parte și președintele psihiatrilor liberi, Țuculescu, se deplasă la fața locului. Era în realitate vorba de oameni bolnavi, unii dintre ei foarte bolnavi, dar prezența lor în acel loc care nu avea un scop terapeutic, ci era mai degrabă un lăcaș al morții, adevărat depozit de bolnavi incurabili, nu se justifica întru nimic. Era de asemenea clar că o bună parte din ei erau internați cu forța, fără nici un fel de acte; arbitrarul era manifest. Și aici, reacția autorităților păru jenată, dar lipsită de o reală distanță față de arbitrariile regimului trecut. În loc să repună în drepturi pe cei lezați apărură justificări penibile, întretesute cu afirmații calomnioase la adresa Psihiatrilor liberi, de către cercurile oficiale.

Progrese erau totuși, și chiar evidente; multor victime li se recunoscuse suferința și fuseseră chiar despăgubite material, după sistemul aplicat foștilor deținuți din închisori; alții, în schimb, solicitau în van reabilitarea și erau trimiși de la Ana la Caiafa. Nu

era clar dacă această perpetuă amânare era rezultatul paraliziei justiției, specifice acestei perioade, sau efectul unor manipulări oculte, cărora trebuia să li se atribuie, fără îndoială, atâtea din încetinelile acestei prea lungi „perioade de tranziție”.

Era deci evident că ceva „mișca”, dar această mobilitate nu era, nici pe departe, omogenă. Cercurile politice și parlamentare erau mai dinamice, în timp ce tot ce ținea de domeniul sănătății publice, și, în special, era apropiat de Ministerul Sănătății manifesta un profund conservatorism. Dar nu acesta era lucrul cel mai însemnat; mai semnificativă era atitudinea colegilor mei psihiatri la care observam – doar oare putea fi altfel? – o mare reticență în aprecierea fenomenului, chiar și când nu era vorba de persoane compromise. Erau, firește, cei din noua Asociație a psihiatrilor liberi pentru care chestiunea denunțării abuzurilor era o adevărată piatră de încercare, o chestiune de onoare; dar și pentru mulți membri ai „celeilalte”, Asociația psihiatrică română, moștenitoarea directă a Societății de psihiatrie, scufundată odată cu prăbușirea tuturor instituțiilor regimului ceaușist, abuzurile erau evidente, așa cum avea să dovedească luările de cuvânt de la Conferința despre democrație și drepturile omului în România de la Timișoara, din octombrie 1990. Nu era mai puțin semnificativ că un mic număr de responsabili ai psihiatriei (și printre ei se numărau și unii care nu jucaseră un rol prea însemnat sub vechiul regim) se împotriveau cu îndârjire la denunțarea abuzurilor. Era greu de deosebit micul interes corporatist de apărare a onoarei meseriei, terfelită de nedemna colaborare cu Securitatea mai mult decât de expunerea nemijlocită a adevărului, de calculele oculte, inspirate de figuri din umbră care nu apăreau decât pentru o clipită pentru a dispărea într-un fel de clandestinitate.

Îmi dădeam seama, cu tristețe, dar și cu mare luciditate, prin referirea la cazul concret al psihiatriei, cât de mari fuseseră pagubele morale produse de zecile de ani de dictatură; lezarea atât de evidentă a drepturilor omului – în cazul particular – nu producea emoția, revolta, îngrijorarea la care eram în drept să mă aștept; *mutatis mutandis* era un fenomen asemănător cu starea de spirit a celor eliberați, la sfârșitul războiului trecut, din lagărele de concentrare naziste: ororarea îi lăsa insensibili pentru că nici nu mai erau în stare să o perceapă: au trebuit mulți ani acelei generații pentru ca o adevărată luare de conștiință să se poate petrece. Noi, cei care datorită unui noroc extrem (poate, totuși, și datorită unui anumit curaj) avusesem puțința să evadăm din acest lagăr, trebuia să ne dovedim răbdători față de inerția generală, să nu pronunțăm condamnări, să nu chemăm la răz bunare; dar aveam totuși o datorie: aceea de-a nu lăsa să se piardă adevărul. Mai mult decât oricând realizam că memoria are o funcție etică și, așa zice, profi-lactică: numai reamintirea adevărului, a *întregului adevăr și*

numai a lui, dădea o șansă întunecosului trecut să nu se mai repete. De aceea trebuia combătut cu toate mijloacele „negaționismul”, ispita de-a travesti istoria din considerente de oportunitate sau obscure calcule politice: acestei misiuni continuăm să ne consacram, o mică echipă de oameni lucizi și nedoritori de concesiile ieftine – și avem să o facem pînă cînd adevărul va fi pe deplin restabilit, în toate drepturile lui.

Martie 1993

Dr. Ion Vianu

SCRISOARE CĂTRE PAUL GOMA

București, 2 martie 1977

Mult stimat Paul Goma,

De o bună bucată de vreme urmăresc remarcabila d-tale activitate care, prin curajul pe care îl manifesti, ar merita să redea încredere multora dintre români. Într-adevăr, tot ce s-a întâmplat în acești ultimi treizeci de ani nu a fost de natură să satisfacă orgoliul nostru. Mai întâi ne-am lăsat (o, fără voia noastră!) zdrobiți de cizma unui asupritor brutal. Apoi, ni s-a părut că putem să ne luăm, cum se zice cu o expresie prea curentă, destinul în propriile noastre mâini. Abia atunci s-a petrecut drama de care vreau să vorbesc aici: am început să ne temem că orice fisură în unitatea noastră „de nezdruncinat” ar putea să ducă la prăbușirea patriei. De aici, tendința, tot mai ascuțită în ultimii ani, de a reduce câmpul ideilor la câteva sărace și goale însăilări patriotarde, tendință care a devenit azi preponderentă în întreaga noastră mișcare culturală, nefăcînd altceva decît să accentueze încă și mai mult plictisul și deprimarea care caracterizează viața noastră de toate zilele.

Și acumă vii d-ta, cu o colosală experiență a asupririi și a durerii și formulezi câteva exigențe: modeste în raport cu ceea ce un om poate să aspire în mod legitim, dar foarte pretențioase dacă ne gîndim cît avem realmente dreptul de a fi. Ceri mai întâi ca oamenii să poată părăsi și regăsi în mod liber teritoriul țării; să vorbească și să scrie fără teamă; să participe direct la bucuria de-a trăi și nu prin intermediul unor generații viitoare. Este semnificativ că tocmai astfel de exigențe simple te-au desemnat ca pe un agitator periculos – și de aici toată suspiciunea cu care ești încurajat, amenințările neîncetate la care te supui. Dar le faci față surîzînd și cu fruntea sus.

Numai că eu, dragă Paul Goma, nu pot să urmez întrutotul drumul deschis de d-ta. Pentru că încă investești toate speranțele în viitorul nostru. Crezi că, orice se va întîmpla, conjunctura istorică ne va surîde la un moment dat. Sau, poate, ești unul din acei idealişti sublimi care luptă pentru o cauză pierdută fără să le pese!

În ceea ce mă privește, sînt obosit, pentru că am văzut multe aici, la noi, în România. De prea multe ori am văzut mediocritatea neghioabă dîndu-și aere savante, forța brutală călcînd în picioare

elanul creator, minciuna travestită în dogmă absolută dînd cu obraznicie lecții de bun simț adevărului celui mai elementar. Poate că e o greșeală de optică, dar nu văd cum am putea ieși din această stare. Sînt descurajat. De aceea m-am hotărît la un demers îngrozitor, dar care este comun unui mare număr de români: emigrarea. De cîtăva vreme am depus, împreună cu familia mea, o cerere de plecare definitivă din țară.

Probabil că ai reflectat adesea ce lucru sfișietor reprezintă o astfel de determinare. Eu am ezitat enorm pînă să mă decid. M-am gîndit la părinții mei, în special la tatăl meu, un cărturar căruia patriotismul cel mai arzător i-a fost, poate, principiul cel mai fix în viață. Totuși, pot mărturisi aici în fața d-tale, dar și în fața istoriei, că și el avea numeroase momente în care evoluția lucrurilor i se părea nebuloasă și de neînțeles. A murit chiar atunci cînd mijeau zorii. Dar zorii au fost un crepuscul de dimineață într-o noapte polară, iar noi am reintrat în conul de umbră. Astfel, în hotărîrea tragică de-a emigra joacă un rol nu numai experiențele mele, ci și multe din ale lui, sedimentate acum în mine.

Vreau, deci, să plec. Mi-a oferit o ospitalitate generoasă Franța, pămînt clasic al tuturor nefericiților care nu mai pot trăi în țara lor, Franța căreia îi mulțumesc pentru că a făcut-o numai în virtutea acestei vocații și fără să fi avut vreo obligație față de mine. Totuși, îmi dau seama că ajuns acolo, nu voi putea ridica nici un fel de pretenții decît acele care decurg din simplele drepturi ale individului, că demarez ca un ins marginal, un străin, „un métèque”. Aici, oricît aș fi suferit, obiectiv și subiectiv, eram mereu însoțit de o biografie și o istorie, peisajul, oamenii erau pentru mine cunoscute. Nici parvis-ul de la Notre-Dame, nici figurile originale de la Saint-Germain nu vor înlocui vreodată aceste semne ale recunoașterii infinit de prețioase pe care ți le trimite ambianța în care te-ai născut și ai trăit. Din acest punct de vedere, actul meu reprezintă un fel de sinucidere simbolică, un hara-kiri moral care anihilează partea tradițională, conservatoare din mine, dar care poate va da de gîndit și va duce la o mutație. În acest sens, este un act de patriotism. Mor ca român, dar rămîn om și poate mă voi reface ca o structură întregă, armonioasă. Copiilor noștri le dau șansa să nu mai treacă prin aceste ambiguități, să trăiască demn. Depinde de calitatea substanței lor intime ce vor face cu această posibilitate.

Pot să mă întreb ce se va întîmpla dacă autoritățile îmi vor refuza plecarea? Desigur. În acest caz și atîta timp cît voi rămîne aici, voi fi alături de d-ta, solidar și activ, gata de sacrificiu. Dar poate că sorții și rațiunea celor ce dețin puterea vor hotărî, totuși, grabnica mea plecare.

Paul Goma, nu vreau să te rețin prea mult. Ești angajat cu toată ființa într-o luptă cu puține șanse în această țară minunată,

pentru acești oameni minunați și care suferă, dar în mijlocul cărora eu nu mai pot trăi. De pe culmile disperării îți urez sănătate și succes.

Ion Vianu

Apărut în *Limite* (red. V. Ierunca și N. Petra), sept. 1977

CEL CE NU S-A PREDAT*

6 septembrie 1997

Dragă Matei,

Poți să-ți închipui cu câtă extremă emoție am citit textul lui Zahu Pană despre Mironel! Din tot ce am aflat despre anii lui de închisoare și sfârșitul lui tragic este mărturia cea mai vie și mai săgetătoare, complementul necesar și continuarea propriei noastre memorii, a acelor amintiri care încep în clasele de liceu și în cartierul Bunătatea Samariteană – Strada Dejugătoarei – Calea Floreasca și se isprăvesc în acea zi din 1957, în sala tribunalului militar din strada Negru-Vodă. E un text de o mare precizie (în ciuda unor erori de detaliu, de pildă că M. știa perfect nemțește) și, tocmai din pricina acestei precizii, extraordinar de crud – dar cum ar fi putut fi altfel atunci când e vorba despre ce e vorba? Cred că ce e surprins în paginile lui Z.P. cu deosebită acuitate este intransigența absolută a prietenului nostru. Și, dacă încerc să suprapun amintirile mele, din libertate, peste ale celui ce l-a cunoscut la Aiud regăsesc amintirea aceasta extrem de precisă și de vie a unui Mironel care, peste toate și dincolo de orice, nu voia să se *predea*, care făcea din sfidare temelie și motorul vieții lui. De multe ori în cursul vieții – dar începând chiar de atunci când eram, cu toții, prieteni nedespărțiți, când cu greu trecea o jumătate de zi fără să ne vedem, m-am întrebat cum se explica neobișnuita și extrema dârzenie a lui M. Cred că relația noastră cu el a fost de o asemenea natură încât nu ne va fi niciodată îngăduit să ajungem la această explicație. Dar e nevoie oare de o explicație? Unde se oprește înăscutul și începe dobânditul?

Un lucru mi se pare sigur – pentru că am avut totdeauna această impresie și ea e perfect verificată de amintirile lui Pană: Mironel nu avea numai un dispreț suveran pentru moarte (ai remarcat că „dispreț pentru moarte” și „dispreț pentru viață” înseamnă de fapt același lucru?), dar și o artă a provocării cum nu am mai întâlnit. Uneori părea că e gratuită, așa o înțelegeam noi atunci: îmi aduc aminte, de pildă că, puțin timp înainte de arestarea lui – era cu puțin timp după ce Hrușciiov denunțase „cultul personalității” lui Stalin – într-una din numeroasele nopți, aproape

* Vezi nota de la pagina 80.

toate, ar trebui să spun, pe care le trăia în anii aceia de rătăcire prin București (relațiile lui cu Conservatorul și cu profesoara lui, Dina Cocea se înrăutățiseră grav) s-a oprit pe strada Dionisie, în fața gheretei milițianului care păzea ambasada americană; pironindu-se în fața lui și trăgînd dintr-o țigară i-a spus: „am un cult!” și, la îndemnul răstit pe care ocupantul „borcanului” i-l adresa: „circulă, tovarășe”, a repetat, de mai multe ori, dadaist: „am un cult”. Poate că azi, pentru cei ce nu au apucat teroarea acelor ani astfel de acte par inofensive și chiar gratuite, dar pe atunci noi știam că el se punea, prin aceste farse de școlar repetent, într-o situație cu adevărat periculoasă.

Asta în privința echilibristicii și soțiilor pe muchie de cuțit. În registrul grav, îmi aduc aminte de o discuție cu el, trebuie să fi fost de mult, poate că mai eram încă în liceu; ne-am jucat odată să prevedem ce vom deveni mai târziu, ca oameni maturi. În ce-l privește pe el, a spus: „*eu nu voi trăi, voi muri tînăr*”. Știi că eu m-am născut cu vocația de a consola, de-a ușura suferința; am încercat să obiectez, să-i prevăd un viitor fericit, de artist etc. Dar, în ce-l privește, voința mea nu a slujit atunci, și nici altădată, la nimic. M-a privit cu ochii lui de un albastru tare, implacabil și a schimbat vorba.

Era vorba de o presimțire sau de o vocație? Era așteptarea a ceea ce știa încă de pe atunci că se va întîmpla sau fascinația, precipitația de-a se grăbi spre inevitabil? Îmi aduc aminte că eram foarte tineri – trebuie să fi avut vreo cincisprezece ani. Constituise un fel de cerc filosofic care se întrunea în apartamentul lui Dragoș Vaida. Nu mi-aș aminti de asta altfel decît ca de o copilărie, ca de un teribilism al vârstei noastre juvenile în care eram atît de bogați dacă nu ar fi fost titlul eseului prezentat de Miron: *Imperativul categoric al morții*. Cum era să înțelegem atunci că nu era vorba de o grozăveală de puștan, ci de ceva profund, esențial pe care nu-l înțelegem nici atunci după cum azi după atîtea zeci de ani nu putem decît să-l acceptăm ca pe un mister, unul din cele mai adînci mistere al omului, faptul că el poate să *nege* viața, nu ca un act subit de disperare, nici ca pe rodul unei meditații sumbre asupra devenirii lui, ci, așa cum era probabil cazul prietenului nostru atît de iubit, ca un dat primar și ireparabil care-l marcase odată cu însăși venirea lui pe lume (sau se înfiripase, ceea ce e aproape același lucru, în negurile cine știe cărei experiențe teribile a copilăriei despre care noi nu știm nimic, îngropată în taina secretelor de familie).

„Imperativul categoric” este, în opera lui Kant pe care noi ne trudeam s-o descifrăm pe vremea aceea, legea morală incondițională, absolută: „*acționează numai conform acelei maxime care, în același timp, ai dori să se transforme într-o lege universală*”. Sînt

sigur că noi nu eram capabili, atunci, să descifrăm sensul chemării lui M. Dar cred că nici azi nu sîntem în stare să înțelegem pe deplin sensul mesajului lui. Dacă transcriem legea kantiană în cea propusă de prietenul nostru atunci ar trebui să spunem: „*mori, în așa fel încît moartea ta să se transforme într-o regulă pentru toți cei ce te cunosc*”. Era oare cu adevărat posibil, și putem noi pretinde acest lucru fără să cădem în mistificare, că Miron ne propunea nouă moartea lui drept un exemplu de la care ar fi trebuit să ne inspirăm fie pentru a muri la rîndu-ne, fie cel puțin pentru a mărturisi același dispreț pentru viață?

Poate că el ținea să exprime în această formă, în același timp abstractă și teribilă, un sentiment, un dar profund al personalității lui, anume acela că moartea singură îi apărea ca soluția de viață care i se potrivea cel mai bine. Dar de unde să-i fi venit această teribilă propensiune pentru negație? – în nici un caz din agresivitate. Din atîtea amintiri care mă leagă de el – și sînt sigur că nici tu nu ai putea mărturisi altfel – nu țin minte ca măcar o dată să fi avut față de mine un moment de impaciolență sau măcar umbra unei ne-delicateți. Ironia lui nu se exercita decît în măsura în care o îngăduia auto-ironia pe care, de altfel, o practicam și noi și el cu entuziasm. După ce a dispărut (nu numai după moartea lui, ci și în acel interval intermediar pentru el între moarte și viață care au fost cei aproape șase ani de închisoare – timp în care am vorbit adeseori despre el cu oameni ce-l cunoscuseră mai de departe) niciodată nu am avut măcar un ecou negativ în ce-l privește. Chiar și cei ce îl știau mai mult ca o siluetă decît ca un trup plin, chiar cei ce nu-i împărțeau interesele și patimile (pentru poezie, pentru muzică) nu puteau să și-l închipuie altfel decît ca pe o ființă *bună și absolut originală*. E drept, putea să fie sarcastic, aproape pînă la cruzime, dar aveai întotdeauna impresia că dacă recurgea la sarcasm era în numele unei anumite pedagogii care-i permitea să corecteze pe cei ce cădeau în greșală, *castigat ridendo mores*. Avea o adevărată repulsie față de tot ce era conformist; dar, dintre conformisme, dintre lichelismele posibile, față de unul singur era absolut necruțător, cel care privea colaborarea cu regimul politic al acelor ani ai stalinismului dur față de care orice concesie i se părea abjectă.

Dacă Mironel ar fi fost numai un ne-conformist ireductibil, un batjocoritor cum mai erau și alții în Bucureștii acelor ani de teroare, în care, totuși, vechimea mai păstra încă urme, în care se mai deslușeau încă ruinele vieții boierești și ale vieții de mahala, tot ce făcuse farmecul țîrgului nostru oriental-occidental, atunci am fi putut spune că el a fost un fel de „caz” psihologic, o figură patetică, dar și pitorească a acelei vremi. Nu acesta e adevărul. În mintea lui, un singur lucru era cu adevărat de combătut, reprezenta Răul: comunismul.

Vremurile acelea s-au îndepărtat; trebuie, nu să ne aducem aminte, nu am uitat niciodată, ci să spunem celor tineri de ce detestăm noi atât de mult comunismul. Nu din motive vag-ideologice, ci din rațiuni precise, legate de experiența cotidiană. Deschisesem ochii asupra lumii (copilăria era departe, vagă și ne lăsase un gust neclar, din pricina războiului; lumea în care crescuseră părinții noștri era pierdută, nu mai percepeam decât ecoul ei vag, bine n-o cunoscusem niciodată) asupra unei experiențe de fiecare zi a unei lumi extrem de coerente, malefic-coerente. Mi se pare că Dante a înțeles natura profundă a constrîngerii atunci cînd a descris Infernul ca pe o alcătuire de cercuri concentrice. Să nu ascuți decât anumite discursuri, cele predicat din catedra oficială; să nu citești decât cărțile cuprinse în indexul pozitiv, toate celelalte fiind prohibite, în măsuri felurite; să nu rostești alte cuvinte decât cele pe care stăpînitorul barbar, incult le așteaptă de la tine; și, mai ales, să iei aminte că în fiecare adunare, în fiecare clasă de școală, dar și pe orice stradă există o ureche care te ascultă; că există un „dosar” care înregistrează tot ce ai spus sau ai făcut. Dar acesta era numai primul cerc al infernului, cercul *suspecților*, calitate pe care aveam privilegiul să o împărtășim cu toții: și cei ce reprezentau Puterea, egal de supravegheați cu cei ce trebuiau s-o suporte. Nu voi descrie aici geografia infernului acela; de ajuns să spun că ultimul cerc, divizat la rîndu-i în cîteva bolgii era închisoarea: el era destinat celor ce încetaseră să fie simplii suspecți, *vinovaților*.

Așa cum am mai scris în *Amintirile* noastre, strategia pe care o opuneam colectiv acestei tentative de anihilare la care eram supuși era rezistența interioară: prin cultură, printr-o totală sinceritate între noi. De asta am fost scutiți să ne fie frică unuia de altul. Îngrozit de provocarea continuă pe care o practica M. și prevăzînd oarecum dezastrul spre care se îndrepta, de cîte ori nu am încercat să-i propovăduiesc frumusețea rezistenței interioare, *abținerea* ca stratagemă supremă! Dar ceea ce era în natura mea nu era și în a lui, el nu putea trăi altfel decât atacînd, ca un fel de Sfînt Gheorghe, angajat într-o șarjă permanentă împotriva hidosului balaur. Chiar dacă împărtășeam cu pasiune aceleași valori, noi nu eram făcuți din lutul eroilor, el da, asta era diferența.

Eroismul lui totuși nu fusese unul militant, războinic. Așa cum viețile unor sfinți revelă că erau adesea oameni bolnăvicioși, atinși de tot felul de neputințe tot așa și prietenul nostru avea multe slăbiciuni. (Aici trebuie să iau precauția de-a spune că nu înțeleg să mistific memoria lui declarînd că era un sfînt!) Suferea de o anumită abulie, trecerea la acțiune, valorificarea sensibilității și a însușirilor lui era foarte dificilă. Cum să explic altfel că, deși superior dotat pentru muzică nu reușise nici măcar să învețe solfegiul, că el, admiratorul fără rezerve al culturii germane nu

știa aproape deloc nemțește? Era un contrast izbitor între talentul și intuiția lui pentru ce era frumos și incapacitatea de a-și furniza lui însuși instrumentele pentru a le dezvolta. Înclinarea pentru alcool era vădită și o depășea cu mult pe a noastră, nu tocmai neglijabilă: nu arareori l-am văzut cuprins de adevărate furii panice, parcă ar fi alergat cu frenezie către anihilarea oricărei voințe, oricărei lucidități. Era neîndemînatc din punct de vedere social și acesta a fost unul din motivele pentru care ultimii ani la Institutul de teatru l-au dus în impas. Nu vorbesc de atitudinile lui politic-provocatoare, ci de faptul că nu reușea să convingă pe studenții de la clasele de teatru să joace în piesele pe care trebuia să le monteze, ceea ce dusesese, alături de faptul că era total neconformist la eliminarea lui finală din Institut. Era, de fapt, albatrosul baudelairian de pe „genunile amare” pe care aripile de uriaș îl împiedicau să pășească. Aceste defecte erau ceea ce în cele din urmă, dar noi nu am putut înțelege decît după tragicul lui sfîrșit se îndeplinise, îl ajuta să ajungă la vocația ultimă, aceea de-a afirma, ceea ce noi nu fusesem în stare pe atunci să pricepem, sacrificiul. Nimic pentru el, în cele din urmă, nu conta mai mult.

Viața lui M., în anul care precedase arestarea lui, se aseamăna din ce în ce mai tare cu traiectoria unui vapor care-și pierduse cîrma. Era trist, distrat, din ce în ce mai de nepătruns pentru noi. Firește că imaginea debusolată era mărită de faptul că el nu voise, devreme ce ne știa șovăitori, să ne țină la curent cu faptul că pășise cu hotărîre pe calea rezistenței, răspîndind acele manifeste care aveau să-i aducă greaua condamnare și, în cele din urmă, moartea, angajat și în alte acțiuni despre care nici justiția militară nu avea să afle și care, știute, i-ar fi adus, pe semne, osînde și mai grele. Asistam neputincioși la alunecarea lui către dezastru, fără să putem să ne dăm seama că toate astea aveau un *sens* care din perspectiva noastră limitată nu putea fi perceput... și a venit noaptea aceea a arestării lui la care tu ai fost martor, anii în care el mai era fără să fie, apoi, pe măsură ce se apropia termenul sentinței, nerăbdarea revederii și întrebările legitime cu privire la ce avea să fie viața lui după lungul timp petrecut *acolo*, în lumea aceea pentru noi transcendentă, de o transcendență care se aseamănă cu aceea a Iadului: tot așa cum mai tîrziu, exilul avea să facă să perceapă pe cei rămași lumea în care emigrasem ca o lume de dincolo în timp ce pentru noi, cei plecați, România se înfățișa ca un tărîm transcendent, cenușiu-transcendent; într-atîta este de adevărat că dacă nu ar fi tragicele despărțiri pe care viața ți le impune (nu cele prilejuite de neînțelegerile dintre prieteni sau de rupturile dragostei, ci cele, încă mai cumplite, datorate perversității istoriei, temnicierilor oricînd gata să reînvie), născînd ziduri de netrecut, adesea veșnice, cîteodată mai fragile decît am fi crezut între oameni, nu ne-am putea înfățișa nici Iadul nici Purgatoriul; despre

Paradis nu știu ce să spun, el este Utopia perfectă, este de o altă esență decît lumile intermediare sau veșnice al căror model ne este dat de despărțirile radicale impuse de Istorie.

Ce s-a întîmplat între zidurile peste care nu puteai privi ale temnițelor nu mai ține de mărturia noastră, nu ne mai e accesibil altfel decît prin ecurile cîteodată săgetător de precise ca acela care îmi prilejuiește aceste rînduri tîrzii. Putem să înțelegem că voința de auto-distrugere, tenacitatea și curajul lui uneori donquijotești se transfiguraseră acolo, căpătînd un sens ce-i lipsea în lumea intermediară din care venea. Tot ce am auzit despre el, culminînd cu mărturia lui P. dovedește că el era cu adevărat admirabil, un exemplu care impunea; iar moartea lui nu pot s-o înțeleg altfel decît ca refuzul absolut de-a accepta orice tranzacție. Că el cuprindea în alcătuirea lui toate ingredientele eroismului, inclusiv acela al unei *anumite* nebunii, nu pot să mă îndoiesc; că nu l-am putut urma este prea evident. M. este Steaua Polară a vieții noastre: prea îndepărtată pentru a o fi putut atinge, ea ni s-a revelat, încet pe măsură ce îmbătrîneam, ca figura demnității și curajului, ca înfrîngerea finală a șovăirii în fața suferinței. De atîtea ori am încercat să mi-l închipui pe Miron viu, împărtășind cu noi viața aproximativă a anilor șaizeci, șaptezeci, în România, apoi cea aspră și mai demnă a exilului: nu am reușit s-o fac! Mai mult decît orice raționament, asta mă face să înțeleg că soarta pe care și-a ales-o nu putea fi, din păcate (și dau sensul cel mai tare acestei expresii: *din păcate*, adică din pricina păcatelor noastre, ale părinților, ale lui însuși chiar) – alta.

... În anul 1990 s-a făcut la București, în casa distrusă de proiectilele incendiare ale „contrarevoluționarilor” așezată în spatele Bibliotecii Universitare, o expoziție în memoria celor care pieriseră în închisori; pe zidurile încă afumate unde se mai deslușeau ici-colo fasturile casei boierești erau înșirate lungile liste ale celor ce nu mai erau și pieriseră *acolo*. Împreună cu Dorana am fost acolo și am citit îndelung, de mai multe ori durerosul memorial; am căutat, firește, și numele lui Miron: lipsea.

Cred că această omisiune, aparent de neînțeles, pecetluia cu adevărat soarta lui. A fost să fie așa, sancțiunea unui *refuz absolut*.

Cuprins

Prefață la ediția a doua	5
Notă introductivă	7
Capitolul 1	
COPILĂRIA UNUI PSIHIATRU (I.V.)	9
Capitolul 2	
COPILĂRIA, ARCADIA (M.C.)	25
Capitolul 3	
PRIETENII (I.V.)	53
Capitolul 4	
ANI TULBURI (M.C.)	73
Capitolul 5	
CASA DE CĂRȚI (I.V.)	103
Capitolul 6	
INTERLUDIU: LECTURI (M.C.)	123
Capitolul 7	
MEDICINĂ ȘI PSIHIATRIE (I.V.)	139
Capitolul 8	
UNIVERSITATEA, VIAȚA LITERARĂ, UNIVERSITATEA (M.C.)	173
Capitolul 9	
DISIDENȚĂ ȘI EXIL (I.V.)	243
Capitolul 10	
PRIMII ANI DE EXIL (M.C.)	277
EPILOG	
ITACA (M.C.)	291
ITACA, SCIȚIA (I.V.)	311
ADDENDA	
ÎNSEMNĂRI DESPRE FAMILIA MEA (I.V.)	333
AMINTIRI DESPRE PSIHIATRIA POLITICĂ (I.V.)	347
SCRISOARE CĂTRE PAUL GOMA (I.V.)	357
CEL CE NU S-A PREDAT (I.V.)	361

Colecția *EGO*

- romane
- jurnale
- memorii
- proză scurtă

au apărut :

1. Mariana Codruț – *Casa cu storuri galbene*
2. Doina Jela – *Teledurnalul de noapte*
3. Iosif Sava – *Poli(tico)fonii*
4. Gabriel Andreescu – *Solidaritatea alergătorilor
de cursă lungă*
5. Anamaria Beligan – *Încă un minut cu Monica Vitti*
6. F.M. Dostoievski – *Idiotul*
7. Cornel Ungureanu – *A muri în Tibet*
8. Dan Stanca – *Muntele viu*
9. C.T. Popescu – *Copiii fiarei*
10. Bulat Okudjava – *L'amour toujours*
11. F.M. Dostoievski – *Jurnal de scriitor (vol. I)*
12. Matei Călinescu, Ion Vianu – *Amintiri în dialog*

în pregătire:

Miguel de Unamuno – *Jurnalul intim*
F.M. Dostoievski – *Jurnal de scriitor (vol. II)*
Serge Moscovici – *Cronica anilor rătăciți*
Stelian Tănase – *LA vs NY*

Bun de tipar: iunie 1998. Apărut: 1998
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266
6600, Iași • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111;
(032)217440 (difuzare); E-mail: polirom@mail.dntis.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7;
Tel.: (01) 6138978



Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iași
Calea Chișinăului nr. 32
Tel.: (032) 230323; Fax: (032) 230485